

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
मद, मदात्मय व दाहरोग ...	...५६	स्त्रीरोगांतर्गत आर्तवदोष ...	... "
उन्माद, भूतोन्माद व अपस्मार ...	...५७	पदर व योनिरोग ...	... ८०
आमवात, शूल, परिणामशूल व उदावर्त ...	... ५८	योनिर्कंद व गर्भजरोग ...	... "
उरोग्रह, हृद्रोग, उदर व गुल्मरोग ...	... ५९	स्तनरोग व स्त्रियांचे दोष ...	... ८१
मूत्राघात, मूत्ररुच्छ्र व अशमरी ...	... ६०	बालंतरोग व बालरोग ...	... "
प्रमेहरोग, सौमरोग व प्रमेहपिटिका ...	... ६१	बालग्रह व अनुक्तरोगसंग्रहप्रकार २ ...	... ८२
दोरोरोग व शोधरोग ...	... ६२	पंचकर्मांचे पिथ्यात्वांनं झालेले रोग ...	... ८३
द्वि व अंडवृद्धि ...	... ६३	स्नेहादि० हीनादियोगानीं होणारे रोग ...	... "
डिमाळा, गलगंड व अपचीरोग ...	... "	शीतादिकांपासून ४ उपद्रव ...	... "
गंधिरोग व अंडुंदरोग ...	... "	विषरोग ...	... ८४
प्लीपद, विद्रधि, व्रण व आंगतुकव्रण ...	... ६४	विषाचे भेद प्रकार २ ...	... ८५
होष्ठभेद, अस्थिभंग व वह्निदग्ध ...	... ६५	आंगतुक ४ प्रकारचे उपद्रव व मद ...	... "
नाडीव्रण व भगंदररोग ...	... "		
उपदेश, शूक व कुष्ठरोग ...	... ६६	अथ द्वितीयखंड.	
शुद्धरोग, विस्फोट व मसूरिका ...	... ६७	पंचकषायरूप औषध कथन ...	... १
विसर्प, उदर व शीतपित्त ...	... ६८	अंगरसलक्षण प्रकार १।२।३ ...	... "
अम्लपित्त, वातरक्त व वातरोग ...	... ६९	स्वरसात प्रक्षेप्यऔषध प्रमाण ...	... २
पित्तरोग ...	... ७०	अमृतादिस्वरस प्रमेहावर ...	... "
कफरोग व रक्तविकार ...	... ७१	वासकादिअंगरस रक्तपित्तावर ...	... "
मुखरोगांतर्गत ओष्ठरोग ...	... ७२	तुलसी व द्रोणपुष्पी अं. वि. ज्व. ...	... "
दंतरोग व दंतमूलरोग ...	... "	जंब्वादि अंगरस रक्तातिसारावर ...	... "
बिच्छा, तालु, गलरोग व तोंडांतले रोग ...	... ७३	स्थूलबच्चुल्यादि अंगरस अतिसारावर ...	... ३
कर्ण, कर्णपाली, कर्णमूल व नासारोग ...	... ७४	आल्याचा अं० वृषणवातावर ...	... "
शिरोरोग व कपालरोग ...	... ७५	महाकुंभीचा अं० पार्श्वदि शूळांवर ...	... "
नेत्ररोगातील प्रथम वर्त्मरोग ...	... "	शांतावरी अं० पित्तशूळावर कन्या०ष्टी० ...	... "
नेत्रसंधि व पांढरे काळे बुबु०रोग ...	... ७६	अलंबुषादिरस गंडमाळादिकांवर ...	... ३
काचबिंदु व मित्तिरोग ...	... ७७	सूर्यावर्त, उन्माद, मद्रोग व	
लिंगनाश, दृष्टिरोग, अग्नि- ...	... "	व्रणांवर अंगरस ...	... ४
हृष्यं व अधिमथरोग ...	... ७८	पुटपाक कथन व लुती ...	... "
सर्वांसिरोग, पंड व शुकघातु ...	... ७९	कुटजपुटपाक सर्वातिसारांवर ...	... ५
		तांडुळांचे धुणाची क्रिया ...	... "

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
अलूरादि ११ पुटपाक कथन	११	यवागुचें विधान	११
काढ्याची कल्पना	१२	यूपाचे विधान	३३
काढ्यांत सातर व मध प्रमाण	१३	पाना द कल्पना	१३
जिरे दूध इत्यादि घालावयाचें प्रमाण	१४	ऊष्णपाण्याचें विधान	३४
गुडूच्यादि काढा सर्व ज्वरांवर	१५	दुधाचे पाकाचा विधि	१५
नागरादि पाचन सर्व ज्वरांवर	१६	अन्नस्वरूप यवागू	३५
क्षुद्रादि काढा अष्टविध ज्वरांवर ... १०	१०	विशेषी लक्षण	१०
दुसरे पांच काढे	११	पेया लक्षण	११
द्राक्षादि दुसरा काढा	११	भात करावयाचा प्रकार	३६
अन्धत्र काढे तीन	१२	शुद्ध मंड	१२
पर्परादि काढा वातपित्त ज्वरावर ... १२	१२	फांटकल्पना.	३७
कंटकापांदि पाचन सर्व ज्वरांवर ... १३	१३	मंथाचा विधि.	३९
दुसरा अष्टदशांग काढा	१४	हिम कल्पना	४०
देवदाव्यादि काढा प्रसूतिदोषांवर ... १५	१५	कल्काची कल्पना येरुंदर १८ कल्क ४१	४१
गुडूच्यादि काढा तृतीयक ज्वरावर ... १६	१६	चूर्ण कल्पना	४६
दुसरा नागरादि काढा	१७	आपटकपादिचूर्ण सर्वज्वरांवर ... ४७	४७
हृषीचेरादि काढा अतिसारावर ... १८	१८	त्र्युपणचूर्ण कफादिकांवर	४८
इंद्रयवादि काढा सर्वातिसारांवर ... १९	१९	लघुगंगाधरचूर्ण सर्वातिसारांवर ... ५३	५३
पासादिकाढा रक्तपित्तादिकांवर ... २०	२०	षट्ककल्पना (गोळ्या)	६७
विन्वादि काढा ओकारीवर	२१	बाह्यशाटगुड	२१
महाराक्षादिकाढा संपूर्ण पायुंवर	२२	मरीच्यादि गुटिका	६८
नागरादि काढा वातशुद्धावर ... २३	२३	गुहादिगुटिका श्वासकासांवर ... ६९	६९
वीरतवांदि काढा मूत्राधातादि० ... २४	२४	व्योषादिगुटिका प्रीनसादिकांवर ... ७०	७०
न्यग्रोषादि काढा योनिघणादि० ... २५	२५	बृहत्सृग्णवटक अशांवर	७१
पुनर्नवादि काढा मुजेवर	२७	चंद्रमहागुटिका प्रमेहादिकांवर ... ७२	७२
पापवर्णादि काढा कफमेदादि० ... २८	२८	योगराजमुग्गुळ वावादिरोगांवर ... ७४	७४
ऊषकादि मज	२९	अवले कल्पना	७९
अत्रलुजादि काढा श्वेतकुष्ठवर ... ३०	३०	कंटकापांवेटह टचकी श्वासकासांवर ... ८०	८०
पृथ्वीनिष्ठादिकाढा सर्व कुशांवर	३१	रूप्यादिकावलेह रक्तपित्तादिकांवर ... ८२	८२
मन्यपाचें विधान	३२	अग्न्यहरोदकी लयादिकांवर ... ८३	८३

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
कुटजावलेह अर्शादिकांवर ...	...८४	भृंगराज व अरिमेदादितैल ...	...१०६
आर्द्रकुटजावलेह सर्वातिसारांवर ...	...८५	द्विगु, बिल्व व क्षार तैल कर्णरो०	१०७
तूप व अवलेहइत्यादिस्नेहांचा साधन प्रकार ...	”	पाठा व व्याघ्री तैलं पीनसरोगा०	...१०८
घृताचा साधन प्रकार ...	...८८	कुष्ठ, गूहधूमादि व वज्रीतैलं	...१०९
चांगेरीघृत अतिसारसंग्रहणीवर ...	”	करवीरादि तैल रोमशातनावर	...११०
कामदेवघृत रक्तपित्तादिकांवर ...	...८९	आसव आणि अरिष्टकल्पना	... ”
पानीयकल्याणघृत अपस्मारादिकां०	९०	उशीरासव रक्तपित्तादि०	...११२
अमृताघृत वातरक्तावर ...	”	पिप्पल्यासव क्षयादिकांवर	... ”
महातिकघृत वातरक्तकुष्ठादिकांवर ...	...९१	लोहासव पांडुरोगादिकांवर	...११३
सूर्यपाकसि. कुष्ठदट्टापामाइत्यादिकांवर...	”	कुटजारिष्ट सर्व ज्वरांवर ...	...११४
जात्यादिघृत व्रणांवर....	...९२	विडंगारिष्ट विद्रग्धादि०	... ”
विंदुघृत उदरादिकांवर ...	”	देवदाव्यांरिष्ट प्रमेहादि०	...११५
त्रिफलाघृत नेत्ररोगावर ...	...९३	खदिरारिष्ट कुष्ठादिकांवर...	...११६
गोन्पाद्य घृत व्रणादि० ...	...९४	बब्बुल्यारिष्ट क्षयादिकांवर	... ”
मयूरघृत शिरोरोगांवर ...	...९४	द्राक्षारिष्ट उरःक्षतादिकांवर	... ११७
फउघृत बंध्यादि० पुत्रहोण्यास	... ९५	रोहितारिष्ट अर्शादिकांवर	... ”
पटोलपंचकघृत विषमज्वरादिकावर	...९६	दशमूलारिष्ट क्षय प्रमेहादि०	...११८
लघुफलघृत योनिरोगावर...	... ”	स्वर्णादिक धातूंचीं नांवे व शोधणे	...१२०
तेलाचा साधनप्रकार लाक्षतैल.	... ”	सोन्पाचें भस्म प्रकार ५	... ”
नारायणतेल वायुवर ...	... ”	रूप्याचें भस्म प्रकार २	... १२२
बलातैल वातादिकांवर ...	...९९	ताम्रभस्म ...	... १२३
प्रसारणीतैल वातकफ० ...	...१००	पित्तभस्म ...	... १२४
त्रायमाणादितैल ग्रीवास्तं०	... ”	शिशाचें भस्म प्रकार २	... १२५
कृष्णात्रेय कथितैल शूलवातादि०	१०१	कथिलभस्म ...	... ”
काशीसादितैल अर्शांवर	...१०२	पोलादि लोहभस्म प्रकार ३	... १२६
पिंड, अर्क व मरिचादितैल	...१०३	सात उपधातु ...	... १२७
त्रिफला तैल व्रणावर ...	...१०४	सोनामुखोचें शोधन व मारण	... ”
निंबचीजतैल पलितरो०	... ”	रौप्यमाक्षिकाचें शो. व मारण	... १२८
यष्टिमधु, करंज व नोलिकादितैल	...१०५	मोरचुताचें शोधन.	... ”
		अभ्रकाचें शो० व मारण प्रकार २	... ”

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
सुरमा वगैरे आदिकरून यांचें शोधन	१३०	पंचवक्त्ररस सन्निपातावर.	...
मनशीळांचें शोधन	...	उन्मत्त, अंजन, नाराच व इच्छाभिदीरस	...
हरनाळांचें शोधन	...	सन्निपात शूळादिकांवर.	... १५२
कलत्रापरीचें शोधन	...	राजभृगांक व स्वयमभिरस क्षयादिकांवर	... १५३
धानूंचें सत्व काढावयाचें	१३१	सूर्पावर्तरस श्वासावर	१५४
हिऱ्यांचें शोधन व मारण प्रकार	३ ...	स्वच्छंदभैरवरस वातरोगावर	... १५५
वैक्रांताचें शोधन व मारण ...	१३२	हंसपोटलीरस संग्रहणीवर...	...
संपूर्णरत्नांचें शोधन व मारण ...	...	त्रिविक्रम रस अश्मरीरो०	... ..
शिळाजिताचें शोधन	१३३	महातालेश्वर व कुटकुठार	... १५६
शिळाजित करावयाचा प्रकार ...	१३४	उदयादित्य रस कुष्ठांवर ...	... १५७
मंडूर करावयाचा प्रकार	...	सर्वेश्वर रस कुष्ठादिकांवर	... १५८
क्षार काढावयाची कल्पना	...	स्वर्णक्षीरी रस सुप्तिकुंठावर	... ..
पाऱ्याचीं नांवे व सुयांदिमहां०	... १३५	मेहबद्धरस परम्यावर	... १५९
पाऱ्याचें शोधन	...	महावाहू रस सर्वउदरांवर	... ..
गंधकाचें शोधन	१३६	विद्याधरे रस गुल्मादिकांवर	... १६०
हिंगुळांतून पारा का. कल्पना व शोधन	१३७	त्रिनेत्ररस पंचिशूळादिकांवर	... ..
शुद्ध स्नालेल्या पाऱ्या. मुख करणें प्रकार	२, ..	गजकेसरी रस शूळादिकांवर	... ..
कच्छनयंत्रांनं गंधकजारण ...	१३९	अम्रितुंडी वटी रस मंदाश्यादि०	... १६१
पाराभस्म करण्याची छवी प्र. ४	...	अजीर्णकंटक रस	...
ज्वरांकुश व ज्वरारिरस	१४१	मंथानभैरव रस क्षयकासा.	... १६२
शोणज्वरारिरस	१४२	वावनाशन रस	...
ज्वरघ्नी गुटिका	१४३	फनकसुंदररस सन्निपातादि	... १६३
लोकनाथरस क्षयादिकांवर	...	सन्निपातभैरव रस... ..	...
संपुटोक्तनाथरस क्षया०	... १४६	ग्रहणी कपाट रस ग्रहणीवर	... १६४
सुर्गांपोटलीरस क्षया०	...	ग्रहणी वज्रकपाटरस ग्रहणीवर	... १६५
हमनभैरवोटीरस कफस० प्र० २	१४७	मदनकामंदेव रस वाजीकरणावर	१६६
महान्जरांकुश विषमज्वरवर	... १४९	कंदर्पसुंदररस वाजीकरणावर	... १६७
आनंदभैरवरस अतिमारुदि.	...	टोहरसायन क्षयादिकांवर	... १६८
स्युचूचिकाभरणरस सन्नि.	... १५०		
स्युचूचामगिरस सन्निपाता.	... १५१		

अथ तृतीयस्कंधस्यानुक्रमणिका.

मेढपाननिधि व रंनह देान मनारचे १

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
स्नेहाचे भेद व ते प्यावयाचा क्रम	१	बस्ती योजण्याचा प्रकार	३२
स्नेह आहारासारखा केव्हां होतो...	२	बस्तिकर्म चां. झा. गुण	३३
स्नेहाच्या तीन मात्रा आहेत त्या ...	२	अनु. निरू. कोणास द्यावे ते	३४
आल्यादिक मात्रांचे गुण...	३	अनुवासन तेल...	३५
जे तेल प्यावयास योग्य ते रोगी	३	निरूह बस्तीचा विधि ...	३६
स्नेह केव्हां घ्यावा ते काळ ...	४	निरूह बस्तीचे काढ्याचें प्रमाण	३७
धारोष्ण दुधापासून तत्काळ धातु उत्प.	५	नि. व. आला नाहीं त्यावर औषधें	३८
घाम काढण्याचा विधि व त्याचे भेद	८	नि. व. कितीवेळ घ्यावा तो प्रकार	३९
रोगविशेषेंकरून घामाचा विशेष ...	९	दोषहर बस्ती ...	४०
घाम काढावयाचा देश व काळ...	१०	पिच्छिल बस्ती...	४१
अल्प घाम काढावयाचीं स्थळे...	११	दीपनबस्ती ...	४२
उपनाह संज्ञक घामाचें लक्षण ...	१२	सिद्ध बस्ती ...	४३
द्रवसंज्ञक घामाचें लक्षण	१३	उत्तरबस्तीचा विधि ...	४३
ओकारीचा विधि व ओकारोचा काळ	१४	वयोमानेंकरून यात्रेचें प्रमाण	४४
जे ओकावयास योग्य ते ...	१५	वाळकांस बस्त देण्याचें प्रमाण	४४
ओकावयास विहितपदार्थ ते ...	१६	बस्तिकर्म झालें असतां लक्षण	४५
ओकारी वि. उ. म. क. वेगाचें प्रमाण	१७	गुदाचे ठायीं फलवती योजना	४५
ओकविण्याचे बाह्योपचार	१८	नस्यविधि ...	४६
ओकतां जीभ बाहेर आली अ. उपचार	१९	नस्याचे काळ ...	४६
ओकारीविषयीं निषिद्ध पदार्थ ...	२०	रेचननस्याचे प्रकार ...	४७
ढाळकाचा विधि १ व २ ...	२१	अवपीडन व प्रथमन यांचें लक्षण	४७
ढाळक देण्याविषयीं जे योग्य ते	२१	प्रथमन संज्ञक नस्य ...	४९
ढाळ देण्यास योग्य नाहींत ते ...	२२	प्रतिमर्श नस्याचे समय ...	५१
उत्तमादिभेदेंकरून ढाळांचें प्रमाण	२३	नस्याचा विधि ...	५२
अन्य औषधें करून ढाळांचें विधान	२४	नस्यकर्मानंतर-जें वर्जावयाचें तें	५३
शीघ्र ऋतूचेठायीं ढाळक...	२५	अति स्निग्ध लक्षण ...	५४
ढाळ फार झाले तर उपाय ...	२७	नस्याचेठायीं पथ्य ...	५४
बस्तीचा विधि...	२८	धूमपान विधि ...	५५
अनुवासन बस्तीविषयीं योग्य ते	२९	धूमसेवनाचा काळ ...	५६
बस्तीचा सेवनकाळ ...	३१	धूमाचेठायीं नळीचें विधान	५६

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
धूमाचे ठापी परिहार	५८	दाहेंकरून जे रोग दूर होतात ते ...	९५
गंडूष, कवल, प्रतिसारण विधि	५९	रक्तापासून देहाचे उत्पत्त्यादि प्रकार	९६
” ” याचे औषधाचें प्र.	५९	रक्त चांगलें झालें असतां लक्षण ...	”
पित्तरोगावर शमनसंज्ञक गंडूष	६०	डोळे चांगले होण्याविषयीं उपचार	९७
कवलाचा प्रकार	६१	सेकाची मात्रा	९८
प्रतिसारण चूर्ण	६२	रक्ताभिष्यंदावर सेक	९९
शुद्धगंडूष लक्षण	”	आश्रोतनाचे मात्रेचें लक्षण ...	१००
लेपाचा विधि	६३	पिंडिकेचें लक्षण	१०१
दशांगलेप	”	अभिष्यंदाचे ठापीं क्रिया ...	१०२
विपद्दलेप	६४	चिडाढकाचें लक्षण	१०३
नाकांतून रक्त प. त्यावर लेप	७३	नेत्ररोगावर तर्पण	१०४
पित्तशिरो रोगावर लेप	”	तर्पणाचें विधान	१०५
साधारण लेपाविषयीं निषेध	७५	तर्पणमात्रेचें प्रमाण	”
व्रण पिकण्याविषयीं लेप	७६	तर्पणाचें तुम्हिलक्षण	१०६
व्रणशोधन लेप	७७	स्नेहन पुटपाक	१०७
पोटशुद्धावर नाभीचे टा. लेप	७८	रोपण पुटपाक	१०८
वातगलगंडावर लेप	७९	अंजनाचे भेद	१०९
श्लेष्मिदरोगावर लेप	८०	वातीकरून अंजनाचें प्रमाण ...	”
अग्नीने शरीर भाजल्यावर लेप	८१	सखईचें प्रमाण व ती कशी असावी	११०
लिंगवृद्धीवर लेप	८२	चंद्रोदयावती	१११
वशीकरणाविषयीं लेप	८३	लेखनी दंतवती	”
शिरोवस्तीचा प्रकार	८४	नेत्रसावावर स्नेहनी वती ...	११२
कानांत औषध घाटण्याचा विधि	८५	फुडें दूर होण्याविषयीं रसक्रिया	११३
कर्णशुद्धादिकांवरमूत्रपयोग	८६	तिमिरादिरोगांवर रोपणी रसक्रिया	११४
कर्णशुद्धावर द्रोणिका तेल.	८७	नेत्रसावावर रोपणी रसक्रिया ...	११५
रक्तसावाचा विधि	९०	लेखन चूर्णांजन	११६
रक्तसावाचा सामान्य काळ	”	पर्यंजन करण्याचें विधान ...	११७
स्त्रीणरक्त झालें असतां लक्षण	९१	सर्पविष दूर होण्याविषयीं अंजन	११८
जेणेंकरून रक्त फार येऊं टागवें तो प्र.	९४	मंथपाठी फळ	११९

॥ श्री ॥

शार्ङ्गधरसंहिता.

श्रीगणेशाय नम ॥ ॥ ग्रंथाचे आरंभ, मध्ये आणि शेवटी मंगल असावे असा शास्त्र व शिष्टाचार आहे यास्तव ग्रंथकार शिवभवानीस्मरणरूप मंगल करितात.

मंगलाचरण

श्रियंसदद्याद्भवतांपुरारिर्यदंगतेजःप्रसरे भवानी ॥

विगजतेनिर्मलचंद्रिकायांमहौषधीवज्ज्वलिताहिमाद्रौ ॥ १ ॥

हिमालयाचे ठायी अत्यंत वैदीप्यमान महौषधी चंद्रज्योत्स्ना असता जशी शोभा पावत्ये त्या प्रकारे, ज्याचे अगतेजप्रसाराचेठायी भवानी शोभते, असा जो शिव तो तुम्हास लक्ष्मीतें देवो. १

ग्रंथाला समूलत्व व ग्रंथाचें प्रयोजन.

प्रसिद्धयोगामुनिभिः प्रयुक्ताधिकित्सकैर्येवहुशोऽनुभूताः ॥

विधीयतेशार्ङ्गधरेणतेषांसुसंग्रहः सज्जनरंजनाय ॥ २ ॥

चरकादिक मुनींनी कथन केलें आणि वेद्यांनी वारवार नामरूप योजनादिकेंकरून अनुभाविले असे जे विख्यात योग त्याचा सुसंग्रह साधूंचे मनोरजनार्थ शार्ङ्गधराचार्य कथन करतात. २

रोगनिश्चयपूर्वक चिकित्सा.

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ॥

चिकित्सितं कर्षणवृंहणाख्यकुर्वीतर्वैद्योविधिन्त्रस्तुर्यागैः ॥ ३ ॥

हेतु आदिरूप आकृति सात्म्य जाति या भेदाहीकरून रोग्याचे सपूर्ण रोगातें जाणून मग वैद्यांनी यथाशास्त्र उत्तम प्रकारच्या प्रयोगेंकरून अतिप्रवृद्ध जे वातादिक दोष त्याची कर्षणरूप चिकित्सा व अतिक्षीण दोषाची वृंहणरूप चिकित्सा करावी. ३

औषधीचे प्रभाव.

दिष्णौपत्रीनांघृहव.प्रभेऽपृदात्काणागिबविस्फुरंति ॥

ज्ञात्वेनिभेद्दृग्मशास्त्रपरिःनभाप्रसायासिदिग्मभारा. । ४ ॥

जसे देवांचे भेद अपरिमित आणि उत्कृष्ट प्रभाव प्रगट आहेत, तसे दिव्यौपचींचे बहुत भेद आणि अनेक शक्ति प्रगट होतात असे जाणून संदेहातें टाकून गंभीरबुद्धी जे त्याहीं आदरपूर्वक मानाव्या. ४

ग्रंथाचें प्रयोजन.

स्वाभाविकांगंतुककायिकांतरा रोगाभवेयुःकिलकर्मदोषजाः ।

तच्छेदनार्थं दुरितापहारिणः श्रेयोमयान् योगवरात्रियोजयेत् ॥ ५ ॥

स्वाभाविक, आंगंतुक, कायिक, आंतर असे चार प्रकारचे कर्मज आणि दोषज जे रोग उत्पन्न होतात त्यांचे उपशमनार्थं दुःखातें हरण करणारे आणि पुण्यस्वरूप असे जे श्रेष्ठप्रयोग त्यांची योजना करावी. ५.

प्रयोगानागमात्सिद्धान्प्रत्यक्षादनुपानतः ।

सर्वलोकाहेतार्थापवक्ष्याम्यनतिविस्तरान् ॥ ६ ॥

ज्यामध्ये अतिविस्तार नाही असे वेदांनीं सांगितलेले जे सिद्धप्रयोग त्यांतें सर्व लोकांचे हितार्थं प्रत्यक्षं करून व अनुमानें करून घेतों. ६

प्रथम खंडसंबंधीं अध्यायांचा अनुक्रम.

प्रथमपरिभाषास्याद्भैषज्याख्यानकंतथा ॥ नाडीपरीक्षादि

विधिस्ततोदीपनपाचनम् ॥ ७ ॥ ततःफालादिकारूपानमाहा-

रादिगतस्तथा ॥ रोगाणांगणनार्चवपूर्वखंडोयमीरितः ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायाच्या ठायीं परिभाषा कथन, द्वितीयाध्यायाचे ठायीं भैषज्याख्यान, तृतीयाध्यायाचे ठायीं नाडीपरीक्षा, व दूत, व स्वप्नादिकांचें कथन; चवथ्या अध्यायाचे ठायीं दीपनपाचनादिक लक्षण, अनुलोमन विरेचन, स्तंभनादि कथन; पंचमाध्यायाचे ठायीं फालादिकांचें आख्यान आणि सृष्टिक्रम, शरीरादिकांचें कथन, षष्ठाध्यायाचे ठायीं आहारादिकांची गति, आणि गर्भोत्पत्ति, कुमारपोषणोक्ति, महानिलक्षण कथन; सप्तमाध्यायाचे ठायीं रोगांचे गणनेचें कथन या प्रकारें सात अध्यायांहिं करून प्रथम खंड कथन केला. ८

मध्यम खंडसंबंधीं अध्यायांचा अनुक्रम.

स्वरसःकायफाटींचादिमःसत्कश्चूर्णकम् ॥ तर्पणगुटिकालेही

खंडमंत्रानमोच ॥ ९ ॥ अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः

प्रथमाध्यायाचे ठायीं स्वरसःकायफाटींचादिमःसत्कश्चूर्णकम् कथन; दुसऱ्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; तिसऱ्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; चौथ्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; पाचव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; षष्ठ्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; सप्तव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; अष्टव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; नवव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; दहाव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; एकोनवीसव्या अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन; अंतीम अध्यायाचे ठायीं अथमन्त्रिणमार्थसंग्रहोऽयंमध्यमःस्मृतः कथन.

तिसऱ्या अध्यायाचे ठायीं फांट, मंथ यांच्या विधीचें कथन; चवथ्या अ० हिमविधीचें कथन याचव्या अ० कल्क कथन; सहाव्या अ० चूर्णाचें कथन; सातव्या अ० गुटिकाचें कथन; आठवे अ० अवलेहाचें कथन; नववे अ० घृतें व तैलें याचें कथन; दहाव्या अ० मद्यभेद कथन; अकराव्या अ० स्वर्णादिक धातु व उपधातु याचें शोधन आणि मारणादिक याचें कथन, बाराव्या अध्यायाचे ठायीं रस व उपरस यांचें शोधन व मारण आणि सिद्धरस याचें कथन. या प्रकारें बारा अध्यायेंकरून मध्यमखंड कथन केला.

उत्तरखंडसंबंधीं अध्यायांचा अनुक्रम.

स्नेहपानंस्वेदविधिर्वमनंचविरेचनं ॥ १० ॥ ततस्तुस्नेहवस्तिः स्यात्ततश्चापि निरूहणम् ॥ ततश्चाप्युत्तरोवस्तिस्ततोऽनस्यविधिर्मतः ॥ ११ ॥ धूमपानविधिश्चैवगंडूपादिविधिस्तथा ॥ लेपादीनांविधिःख्यातस्तथाशोणितविस्फुतिः १२ नेत्रकर्मप्रकारश्चखंडःस्यादुत्तरस्त्वयम् ॥

पहिले अध्यायीं स्नेहपानविधि, दुसरे अध्यायीं स्वेदविधि; तिसरे अध्यायीं ओकारीचा विधि, चवथे अध्यायीं ढाळकाचा विधि; पांचवे अध्यायीं स्नेहवस्ति कथन, सहावे अध्यायीं निरूहणविधि; सातवे अध्यायीं उत्तरवस्ति कथन; आठवे अध्यायीं नम्यविधि; नववे अध्यायीं धूमपानविधि; दहावे अध्यायीं गंडूपादि विधि; अकरावे अध्यायीं लेपादिकांचा विधि, बारावे अध्यायीं रक्त काढावयाचा विधि; तेरावे अध्यायीं नेत्रकर्म प्रकार, या प्रकारें तेरा अध्यायेंकरून उत्तरखंड कथन केला.

ग्रंथाची संख्या.

द्वात्रिंशत्संमिताध्यायैर्युक्तैर्यसंहितास्मृता ॥ १३ ॥

षड्विंशतिशतान्व्यत्रश्लोकानांगणितानिच ॥

ही शार्ङ्गधर संहिता बत्तीस अध्यायेंकरून युक्त अनून हिचे ठायीं सन्नीसशें श्लोकांचा संख्या आहे असं जाणावें.

ओषधांचे मानाची परिभाषा.

नमानेनविनायुक्तिर्द्रव्याणांज्ञायतेरुचिन् ॥

अतःप्रयोगकार्यार्थमानमत्रोच्यतेमया ॥ १४ ॥

मानानानून ओषधाची योग्या कडेटी होत नाहीं, यास्तव आपणें गिद्ध करावयाचीं मानें मागध परिभाषें करून सांगना.

त्रसरेणूचें परिमाण.

त्रसरेणुर्वुधैः प्रोक्तस्त्रिंशद्भिः परमाणुभिः ॥ १५ ॥

त्रसरेणुस्तुपर्यायनाम्नावंशीनिगद्यते ॥

तीस परमाणूंचा एक त्रसरेणु व त्रसरेणूचा पर्याय शब्द वंशी जाणावा.

परमाणूचें लक्षण.

जालांतरगतेभानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ॥ १६ ॥

तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

गवाक्षामध्ये सूर्याचें किरण पडतें त्या किरणांत सूक्ष्म रजःकण दिसतात, त्यांतील एका रजाचा जो तिसावा भाग तो परमाणु जाणावा.

वंश्यादिकांचें परिमाण.

पट्टुंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः पट्टुभिस्तुराजिका ॥ १७ ॥ तिसृभीराजिकाभिश्च

सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुंजा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ १८ ॥

साहा वंशींचा एक मरीची; साहा मरीचींची एक राई, तीन राईंचा एक शिरस; आठ शिरसांचा एक यव. चार यवांची एक गुंज याप्रमाणें जाणावें.

माशान्चें परिमाण.

पट्टिस्तुराक्तिकाभिः स्यान्मापकोद्देमधान्यका ॥

साहा गुंजांचा एक मासा. माशाचे पर्यायशब्द हेम आणि धान्यक जाणावें.

शाणान्चें व कोलान्चें परिमाण.

मापैः शतुर्भिः शाणः स्याद्भरणः सनिगद्यते ॥ १९ ॥ टंकः स एव कथितस्तद्द्वयं

कोल उच्यते ॥ धुभद्रो वटकं चैव द्रक्षणः सनिगद्यते ॥ २० ॥

चार माशांचा एक शाण, शाणाचे पर्याय शब्द भरण व टंक जाणावे, व दोन शाणांचा एक कोल, कोलाचे पर्याय शब्द धुद्रम, वटक, द्रक्षण जाणावे.

कर्पाचें परिमाण.

कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ॥ अक्षः पितृः पाणितलं किं-

चित्पाणिश्चानिंदुकम् ॥ २१ ॥ विशालपदकं चैव तथापोटशिकामता ॥ करमर्षं

हेसपदं मुदणं कवल्लग्रहम् ॥ २२ ॥ उदुंरं च पर्यायः कर्पाचैव निगद्यते ॥

दोन कोलांचा एक कर्प, व पाणिमानिका १ अक्ष २ पितृ ३ पाणितल ४ किं-चित्-

याणि ५ त्रिकुक् ६ विडालपदक ७ षोडशिका ८ करमध्य ९ हंसपद १० सुवर्ण ११ कव-
लग्रह १२ उदुंबरे १३ हे कर्पाचे पर्याय शब्द जाणावे.

अर्धपळाचें व पळाचें परिमाण,

स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलंशुक्तिरष्टमिकातथा ॥ २३ ॥ शुक्तिभ्यांच पलंज्ञेयमुष्टि-
रान्नंचतुर्थिका ॥ प्रकुंचःषोडशीवित्वंपलमेवात्रकीर्त्यते ॥ २४ ॥

दोन कर्पाचें अर्धपळ. अर्धपळाचे पर्यायशब्द शुक्ति व अष्टमिका जाणावे व दोन
शुक्तीचें एक पळ व मुष्टि, आम्र, चतुर्थिका, प्रकुंच, षोडशी, नित्य हे पळाचे पर्याय शब्द.

प्रसृति आदिकरून मानिकापर्यंत परिमाण,

पलाभ्यांप्रसृतिज्ञेयामसृतध्वनिगद्यते ॥ प्रसृतिभ्यामंजलिः

स्यात्कुडवोर्धशरावकः ॥ २५ ॥ अष्टमानंचसंज्ञेयंकुड-

वाभ्यांचमानिका ॥ शरावोष्टपलंतद्वज्ज्ञेयमत्रविचक्षणैः ॥ २६ ॥

दोन पळांचा एक प्रसृति, प्रसृतीचा पर्याय शब्द प्रसृत जाणावा; दोन प्रसृतींचा
एक अंजलि, व अंजलीचे पर्याय शब्द कुडव, अर्धशराव, अष्टमान जाणावे, दोन कुडवांची
एक मानिका व मानिकेचे पर्याय शब्द शराव आणि अष्टपळ जाणावे.

प्रस्थाचें व आढकाचें परिमाण,

शरावाभ्यांभवेत्प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाढकम् ॥

भाजनंकंसपात्रंचचतुः पष्टिपलंचनत् ॥ २७ ॥

दोन शरावांचा एक प्रस्थ; चार प्रस्थांचा एक आढक व आढकाचे पर्याय, शब्द
भाजन आणि कंसपात्र, त्याचीं पळें चवसष्ट होतात असें जाणावें.

द्रोणापासून द्रोणीपर्यंत.

चतुर्भिराढकैर्द्रोणःकलजोनल्वणोन्मनौ ॥ उन्मानश्चयदो

राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकाः ॥ २८ ॥ द्रोणाभ्यांशूर्पकुभौचचतुः

पष्टिशरावकाः । शूर्पाभ्यांचभवेत्द्रोणांवाहोगोणीचसप्तसृता २९

चार आढकांचा एक द्रोण, व द्रोणाचे पर्यायशब्द कलज, नल्वण, उन्मान, उन्मान,
घट, राशि जाणावे, दोन द्रोणांचा एक शूर्प आणि कुंभ, व त्या शूर्पांचे चवसष्ट शराव होनात
असें जाणावें; दोन शूर्पांची एक द्रोणी, व द्रोणीचे पर्याय शब्द वाह, गोणी जाणावे.

खारीचें परिमाण.

द्रोणांचतुष्टयंखारीरुथितासूक्ष्मनुद्भिः ॥

चतुःसहस्रपलिकापणवत्यधिकाचसा ॥ ३० ॥

चार द्रोणीची एक खारी, त्या खारीचीं पळे चार-हजार शाणव होतात असे

जाणावे.

भाराचें व तुळेचें परिमाण.

पलानांद्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ॥ तुलापलशतं श्रेया सर्वत्रैवैपानिधयः ॥ ३१ ॥

दोन सहस्र पळांचा एक भार व शंभर पळांची एक तुळा असा निश्चय सर्वत्र

जाणावा.

**सुवोधार्थं पूर्वीं सांगितलीं जीं मानें तीं सर्व एका
श्लोकेंकरून सांगतां.**

मापटं काक्षाविल्वानिकुडवः प्रस्थमाढकम् ॥

राशिर्गोणीस्वारिकेतियथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ ३२ ॥

माशापासून सारीपर्यंत एकाहून एक चौपट जाणावे, उदाहरण—चार मापांचा एक शाण; चार शाणांचा एक कर्प; चार कर्पांचा एक विल्व; चार विल्वांचा एक अंजली; चार अंजलींचा एक प्रस्थ; चार प्रस्थांचा एक आढक; चार आढकांचा एक राशि. चार राशींची एक गोणी; चार गोणींची एक खारी या प्रकारें होतात.

**ओलीं वाळलेलीं औषधें व दूध आदिकरून पातळ औषधें
यांचे योगाचें मान**

गुंजादिमानमारभ्यचाचत्स्यात्कुडवोरिथितिः ॥ द्रवाद्रंशुप्प्रद्रव्याणां तावन्मानं

समं मानं ॥ ३३ ॥ प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं न क्वचित् स्मृतं ॥ ३४ ॥

पाणी आदिकरून पातळ पदार्थ व ओली औषधें व सुकीं औषधें हीं गुंजापासून कुडवपर्यंत घ्यावीं; व पाणी आदिकरून पातळ पदार्थ व ओली औषधें हीं घ्यावयाचीं असतां प्रस्थापासून तुळेपर्यंत. यांचें मान नुत्या औषधापेक्षां दुप्पट घ्यावें, व तुळेपासून द्रोणीपर्यंत यांचें मान दुप्पट घ्यावें असें कोटेंही नार्हा, याग्वच याचें मान नुत्या औषधांशीं समान घ्यावें.

दूध आदिकरून पातळ औषधें मोजाययाचीं मापें.

मृदस्तुवंशुलोदादेर्भाटं यच्चतुर्गुणं तु ॥

विस्मिर्गचनधोचं च नन्मानं कुटयं वदेत् ॥ ३५ ॥

चार अंगुठें लांब व रुंद व निरुद्धेच गोल असें मानाचें अथवा वेदूचें अथवा लांब-रुद्धेचें पाच निर्माण करावें त्या पातळ कुडव हीं गुंजा जाणावीं.

प्रयोगाचे पहिल्या औषधाचें नाम विशिष्ट प्रयोगाला ठेवणें.

यदौषधंतुप्रथमयस्ययोगस्यकथ्यते ॥ तन्नाम्नै - -

वसयोगोद्दिश्यतेऽत्रविनिश्चयः ॥ ३६ ॥

ज्या प्रयोगामध्ये जें पहिले औषध असेल त्याच औषधाचे नामें करून तो प्रयोग जाणावा. उदाहरण—कोहळेपाक, व राखादि काढा, कोहळे पाकाचे औषधामध्ये पहिल्यानें कोहळा आहे म्हणून कोहळेपाक असे म्हणतात, राखाकाढ्याचे औषधामध्ये पहिल्यानें राखा आहे म्हणून त्याला राखा काढा असे म्हणतात, या प्रकारें उदाहरणें जाणावीं.

भक्षणरूप मात्रेचा नियम.

स्थितिर्नास्त्येवमात्रायाःकालमग्निंबयोवत् ॥

भृत्तिदोषदेशौचदृष्ट्यामात्रांप्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

औषधाच्या सेवनाचें प्रमाण निश्चयें करून करता येत नाहीं. यास्तव काळ, जठराग्नि, वय, बळ, प्रकृति, दोष, देश याचा विचार करून औषधाचे मानाची योजना करावी.

औषधांचे सेवनाचें प्रमाण कलिंगपरिभाषेकरून सांगतां.

यतोमंदाग्रयोन्हस्वाहीनसत्वानराः कलौ ॥

अतस्तुमात्रातद्योग्याप्रोच्यतेसुशंसमता ॥ ३८ ॥

कलियुगाचे ठायीं मनुष्य मंदाग्नि, व लहान व बलहीन जाहले यास्तव याचे उपयोगी व वैधास मान्य असें औषधाचें प्रमाण सांगतां.

कलिंग परिभाषेची वजनें.

यद्योद्वादशभिर्गोसर्पपैःप्रोच्यतेबुधैः॥यवद्वयेनशुजास्यात् त्रिगुंजोबल्लउच्यते३९

माषोगुंजाभिरष्टाभि सप्तभिर्वाभवेत्कचित् ॥ स्याच्चतुर्मापकैः श्राण सनि-

ष्कष्टं एवच ॥ ४० ॥ गद्यानोमापकैःपङ्क्तिःकर्पस्यादशमाशकः ॥ चतुःकर्पैः

पलंमोक्तंदशश्राणमितबुधैः ॥ ४१ ॥ चतुःपलैश्च कुडवंमस्थायाःपूर्वमन्मताः ॥

बारा पादरे शिरसाचा एक यव, दोन यनाची एक गुज, तीन गुंजाचा एक बल्ल, आठ गुंजाचा एक मासा, सात गुंजाचाही मासा कचित् जाणावा, व चार माशाचा एक श्राण, श्राणाचे पर्याय शब्द निष्क व टंक जाणावे. सहा माशाचा एक गद्यान, दहा माशाचा एक कर्प, चार कर्पांचे एक पळ, त्या पळाचे दहा श्राण होनात; व चार पळाचा एक कुडव, व ग्रन्थादिकाचीं मानें मागधपरिभाषेच्या मानेकरून औषधमक्षणाविषयीं व्यावीं वाप्रमाणें कलिंगपरिभाषा जाणावी.

औपधांचा युक्तायुक्त विचार

नवान्येवहियोज्यानिद्रव्याण्यखिलकर्मसु ॥ ४२ ॥

विनाविहंगकृष्णाभ्यांगुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥

संपूर्ण कार्यांचे ठायीं नवीन औपधांचीच योजना करावी, परंतु वावडिंग, पिंपळी, गूळ, धणे, मध, तूप, हे साहा पदार्थ पुराणे असावे.

जीं औपधें सर्वकाळ ओलींच घ्यावयाचीं तीं सांगतों,

गुडूचीकुटजोवासाकूष्मांडश्वशतावरी ॥ ४३ ॥ अश्वगंधा सहचरौशतपुष्पा

प्रसारिणी ॥ प्रयोक्तव्यासदैवार्द्राद्विगुणा नैव कारयेत् ॥ ४४ ॥

गुळवेल १ कुडेसाल २ अडूळसा ३ कोहळा ४ शतावरी ५ आसंध ६ कोरांटा
७ वडीशोप ८ प्रसारिणी ९ हीं नऊ औपधें सर्वकाळ ओलींच घ्यावीं; ओलीं आहेत हणून
दुप्पट घेऊं नयेत.

साधारण औपधांची योजना.

शुष्कनर्दानद्रव्यंचयोज्यंसकलकर्मसु ॥

आर्द्रंचद्विगुणंयुंज्यादेपसर्वत्रनिश्चयः ॥ ४५ ॥

पूर्वश्लोकीं नऊ औपधें सांगितलीं त्यांवांचून इतर औपधें संपूर्ण कार्यांचे ठायीं सुकीं
असून नवीं अशीं घ्यावीं, व ओलीं असतां दुप्पट घ्यावीं हाच निश्चय सर्वत्र जाणावा.

अनुक्तकालादिकांची योजना.

कालेऽनुक्तेप्रभातस्यादंगेऽनुक्तेजटाभवेत् ॥

भागेऽनुक्तेतुसाम्यंस्यात्पात्रेऽनुक्तेचमृन्मयं ॥ ४६ ॥

ज्या प्रयोगाचे ठायीं काळ सांगितला नाही तेथे प्रभातकाळ घ्यावा, व ज्या औप-
धांचे अंग सांगितलें नाही त्या औपधांचें मूळ घ्यावें, व ज्या प्रयोगीं भाग सांगितला नाही
तेथे भाग समान घ्यावा, व जेथे पात्र सांगितलें नाही तेथे मातीचें पात्र योजावें.

ज्या प्रयोगांत एक औपध दोन वेळा आलें त्याची योजना.

एकमेपधौपधयोगेयस्मिन्पुनरुच्यते ॥

मानतोद्विगुणंप्रोक्तंतद्रव्यंतत्त्वद्विभिः ॥ ४७ ॥

प्रयोगामध्ये एक औपध दोन वेळा आलें अमतां तें औपध वैद्यांनीं दुप्पट घ्यावें.

चूर्णादिकांचे ठायीं कोणता चंदन असावा.

चूर्णस्त्रेहासबालेहाः प्रायशश्चंदनान्विताः ॥

कषायलेपयोः प्रायोज्यते रक्तचंदनम् ॥ ४८ ॥

चूर्ण, तूप, तेल आदिकरून ज्वेहपदार्थ व अवलेह यांमध्ये बहुतकरून पांढरा चंदन योजावा, व काढे लेप यांमध्ये बहुतकरून रक्तचंदन योजावा.

औषधे हीनवीर्य केव्हां होतात तो काळ सांगतो.

गुणहीनभवेद्वर्षादूर्ध्वतद्रूपमौषधम् ॥ मासद्वयात्तथाचूर्णं
हीनवीर्यत्वमानुयात् ॥ ४९ ॥ हीनत्वं गुटिकाले दौलभेते
वत्सरात्परं ॥ हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा
॥ ५० ॥ औषध्योलघुपाकाः स्युर्निर्वीयावत्सरात्परं ॥
पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवाधातवोरसाः ॥ ५१ ॥ व्याधे-
रनुक्तं यत्द्रव्यं गणोक्तमपित्त्यजेत् ॥ अनुक्तमपि युक्तं
यद्युज्यते तत्र तद्बुधैः ॥ ५२ ॥

एका वर्षानंतर औषधांचे तेज व त्यांचे गुण कमी होतात. त्यामध्ये दोन महिन्यांनी चूर्ण हीनवीर्य होतें, व गुटिका आणि अवलेह हीं वर्षानंतर हीनवीर्य होतात, व तूप आणि तैलादिक हीं चार महिन्यांनी हीनवीर्य होतात, व औषधी व हलके पाक हे एका वर्षानंतर हीनवीर्य होतात व आसव आणि सोनें आदिकरून सर्व धातूंचीं भस्में व रसायनें हीं जितकीं जुनीं होतात तितका गुण विशेष होतो असें जाणावें, व व्याधींचे ठायीं चूर्ण व कषायादिकांची योजना गणेंकरून करावयाची असतां त्या गणामध्ये एखादें औषध व्याधीला विरुद्ध असेल तें गणोक्त जरी आहे तथापि काढून टाकावें व एखादें औषध व्याधीला उपयुक्त असतां त्या गणांत नसलें तरी स्वमुद्धीनें घालावें.

देशभेदेकरून औषधांचे भेद.

आग्नेयाविंध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ॥ अनस्त-
दाँषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥ ५३ ॥ अन्येष्वपि प्ररो-
हंति वनेषु पवनेषु च ॥

विंध्याद्रि पर्वतादिकांचे ठायीं उष्णवीर्य औषधी राहतात व हिमाद्रि पर्वतांचे ठायीं सौम्य औषधी राहतात. याम्त्व जशी जशी जमीन असेल तशा तशा औषधी राहतात व इतर वनांचे ठायीं व उपवनांचे ठायीं राहतात असें जाणावें.

औषधी आणावयाचा प्रकार.

गृह्णीयात्तानिसुपनाः शुचिः पातः गुवासरे ॥ ५४

आदित्यसन्मुखोमौनीनमस्कृत्यशिवंहृदि ॥

साधारणधराद्रव्यंगृण्णीयादुत्तराश्रितं ॥ ५५ ॥

वल्मीककुत्सितानूपश्मशानोपरमार्गजा ॥

जंतुवन्निहिमव्याप्तानौपधीकार्यसिद्धिदा ॥ ५६ ॥

औपधी आणावयाकरितां प्रातःकाळीं उठून, स्वस्थ चित्त करून शुचिभूत होऊन चांगला दिवस पाहून सूर्यापुढें उभें राहून त्याला नमस्कार करून, आणि हृदयाचे ठायीं शिवाचें ध्यान करून कोणार्शी न बोलतां जी औपधी आणावयाची असेल तेथें जाऊन त्या औपधीची उत्तरकेडील साल अथवा मूळ काढून आणावें व वारुळावर असते ती, व वाईट जाग्यावर असते ती व जलमय जाग्याचा आश्रय करून असते ती व श्मशानभूमीवर होते ती व ज्या जाग्यावर गवन होत नाहीं त्या जाग्यावरची व चव्हाट्यावरची व कीड लागलेली व अग्निनें जळालेली व थंडीनें करपलेली अशा प्रकारची औपधी आणूं नये, तिजपासून कांहींचि कार्य होत नाही.

ऋतुविशेषंकरून रोगविशेषांवर औपधी आणावयाचा काळ.

शरद्यखिलकार्यार्थग्राहंसरसमौपधम् ॥

विरेकवमनार्थंचवसंतांतेसमाहरेत् ॥ ५७ ॥

आश्विन कार्तिक या महिन्यांत सर्व औपधी रसभरित होतात, यास्तव सर्व कार्याकरितां त्या दोन महिन्यांत औपधी आणून ठेवाव्या व ढाळ होण्याविषयी आणि ओकारी होण्याविषयी वैशाख व ज्येष्ठ या दोन महिन्यांत आणाव्या.

औपधीविशेषंकरून औपधीचे अंगविशेषाचें ग्रहण.

अतिस्थूलजटायाःस्युस्तासांग्राधास्त्वचोबुधैः ॥

गृण्णीयारसूक्ष्ममूळानिसकलान्वपिबुद्धिमान् ॥ ५८ ॥

ज्या वृक्षाचें मूळ मोठें आहे त्याच्या मूळाची साल घ्यावी, जसे निंब, आंवा इत्यादिक जाणावे, व ज्या वनस्पतीचें मूळ लहान आहे त्या वनस्पतीचें मूळ घ्यावें व मूळ भोकांत सकळ अपि अर्शा पदें आहेत म्हणून ती वनस्पती पानें, फुलें, गुळेंसुद्धांही घ्यावी; अशी रिंगणी, गोखरू इत्यादिक जाणावी; व कित्येक वैधांचे मतें मुळ्या मात्र घ्याव्या.

न्यग्रोधादेस्त्वचोग्रायाः सारंस्यात्प्रीजकादितः ॥

तालीसादेश्वपत्राणिफलंस्पान्त्रिफलादितः ॥ ५९ ॥

धातक्यादेश्वपुष्पाणिस्तुदादंक्षीरमाहरेत् ॥

वड आदिकरून पायरी, जावूळ, आबाडा पिंपळ इत्यादिकांची साल घ्यावी. व चिबळा आदिकरून सैर आसाणा, मोहा, बासुळ इत्यादिकांचा नार (म्हणजे अंतरसाल) घ्यावी तालीस आदिकरून तमालपत्र, कोरफड, नागवेली इत्यादिकांचीं पानें घ्यावीं; त्रिफळा आदिकरून सुपारी, बोरी इत्यादिकांचीं फळें घ्यावीं; धायटी आदिकरून पळस गुळान इत्यादिकांचीं फुले घ्यावीं, निवडुंग आदिकरून हई, मादार इत्यादिकांचे चीक घ्यावे; यामकरें औषधांचे हरण करावें.

इति श्री दामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विराचितायां संहिताया सूत्रस्थाने प्रथमखंडे

परिभाषाध्यायः

प्रथम. १

अथद्वितीयोऽध्यायः

औषधांचे भक्षणाचा काळ.

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभातेप्रायशोबुधः ॥६०॥ कपायांश्चविशेषेणतत्रभेदस्तुदाशित.
बेशानी रोम्यास चहुतकरून औषध प्रात काळीं भक्षण करावयास यावें. व अगरस, कल्क, कांद, फाट, हिम हे तर विशेषकरून प्रात काळींच भक्षण करावे. त्याविषयीं दुसरे काळ बक्षणाप्रकारेंकरून सांगलों.

औषध भक्षणाचे पांच काळ.

त्रेय पचविषःकालोर्भैषज्यग्रहणेनृणाम् ॥ ६१ ॥ किंचित्सूर्योदयेजातेतथा
दिवसभोजने ॥ सायतनेभोजनेचमुद्गुधापिनयानिषि ॥ ६२ ॥

मनुष्याम औषध भक्षणाविषयीं पाच काळ आहेत ते सांगलों, किंचित् सूर्योदय बाहला अमता त्यासमयीं औषध घेणें तो प्रथम काळ, दिवसास भोजनममयीं औषध घेणें तो द्वितीय. मायंकाळीं भोजनममयीं औषध घेणें तो तृतीय; राग्वार औषध घेणें तो चतुर्थ; रात्रीचे ठायीं औषध घेणें तो पंचम काळ; यामकरें पाच काळ जागाने.

पहिला काळ.

प्रायःपित्तकफोद्रेकेविरेकेवमनार्थयोः ॥ लेखनार्थेचभैषज्यप्रभातेनान्नमाहरेत्
एवंस्यात्प्रथमःकालोभैषज्यग्रहणेनृणाम् ॥

पित्त आणि कफ यांचा प्रकोप जाहला असतां पित्ताला विरेचन आणि कफाला वमन तसेंच लेखन हणजे पत्तलीकरण यांविषयी औषध घ्यावे व रोग्याला प्रातःकाळीं भोजन देऊं नये.

दुसरा काळ.

भैषज्यविगुणेऽपानेभोजनाग्रेप्रशस्यते ॥ ६४ ॥ अरुचौचित्रभोज्यैश्चमिश्रं
रुचिरमाहरेत् ॥ समानवातेविगुणेमंदेग्रावग्निदीपनम् ॥ ६५ ॥ दद्याद्भोजन-
मध्येचभैषज्यकुशलोभिपक् ॥ व्यानकोपेचभैषज्यंभोजनांतिसमाहरेत् ॥ ६६ ॥
द्विकालेपकफपेपुपूर्वमतेचभोजनात् ॥ एवंद्वितीयकालश्चोक्तोभैषज्यकर्माणि६७

गुदसंबंधी वायु क्रुद्ध जाहला असतां भोजनाचे किंचित् आधीं औषध भक्षण करावें व अरुचि पडली असतां नानाप्रकारचीं अन्नं व नानाप्रकारचीं रुचिकर तांडीलावणीं याचे- बरोबर औषध भक्षण करावें, व नाभिसंबंधी वायु क्रुद्ध जाहला असता, व अग्निमांड्य जाहलें असता अग्नि प्रदीप्त होई असें औषध भोजनाचेमध्ये भक्षण करावें; व सकळ शरीर- व्यापी असा व्यानवायु त्याचा कोप झाला असतां भोजनाचे अंतीं भक्षण करावें; व उचकी आणि आक्षेपक वायु व कफवायु यांचा कोप जाहला असतां भोजनाचे पूर्वीं व अंतीं औषध भक्षण करावें, याप्रकारें द्वितीय काळ जाणावा.

तिसरा काळ.

उदानेकुपितेवातेस्वरभंगादिकारिणि ॥ ग्रासेग्रासांतरेद्रेयभैषज्यसांध्यभोजने६८
प्राणेषुदुष्टेसंध्यायांभक्ष्यस्यातेचर्दायते ॥ औषधंप्रायशोर्धरैःकालोऽयंस्यात्तृतीयकः

कठमबंधी उदान वायूचा कोप होऊन स्वरभंगादिक रोग जाहले अमता सायंकाळाचे भोजनसमयीं आसनरोनर व दोहों ग्रामांमध्ये औषध भक्षण करावें; व हृदयभित्त प्राण वायूचा कोप जाहला अमता बहुतकरून सायंकाळाचे भोजनांतौं औषध भक्षण करावें, याप्रकारें तृतीयकाळ जाणावा.

चौथा काळ.

सुहृसुहृश्वतृड्डिद्विवाश्वामगरेषुच ॥ मात्रंचभेषजंन्द्रयादिनिकालश्चतुर्थकः७०

तृषा व ओकारी व उचकी व श्वास व विषदोष हे रोग असतां वारंवार अन्नसहित औषध भक्षण करावें; श्लोकांत चकार आहे म्हणून अन्नरहितही भक्षण करावें; या प्रकारें चतुर्थकाळ जाणावा.

पांचवा काळ.

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषुलेखनेवृंहणेतथा ॥ पाचनंशमनंदेयमनन्नप्रेषजंनिशि ॥७१॥

इतिपंचमकालः स्यात्प्रोक्तोऽप्येष्यकर्माणि ॥

जत्रूचे ऊर्ध्वमागीं कर्णरोग, नेत्ररोग, मुखरोग, नासिकारोग, इत्यादिविरोगाविषयी व प्रवृद्ध वातादि दोषांचे हासनाविषयी, आणि अतिक्षीण दोषांचें वर्धनाविषयी, रात्रीचे ठायीं पाचनरूप व शमनरूप औषध अन्नरहित भक्षण करावें; याप्रकारें पंचमकाळ जाणावा.

औषधादिकांचे ठायीं रसादिक पांच अवस्था आहेत.

द्रव्यैरसोगुणोवीर्यविपाकः शक्तिरेवच७२सवेदनक्रमादेताः पंचावस्थाः प्रकीर्तिताः

द्रव्यांचे ठायीं रस, गुण, वीर्य, विपाक, शक्ति ह्या पांच अवस्था आहेत यांचें ज्ञान क्रमेंकरून जाणावें.

रसाचें स्वरूप.

मधुरोऽम्लः पटुश्चैवकटुतिक्तकपायकाः ॥ ७३ ॥

इत्येतेषड्रसाःख्यातानानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥

मधुर, अम्ल, क्षार, तिखट, कडू, तुरट हे सहा प्रकारचे रस नाना द्रव्यांचे आश्रय करून राहतात असें जाणावें.

धरांबुद्धिमानलजलज्वलनाकाशमास्तैः ॥ ७४ ॥

वाय्वग्निक्षमानिलैर्भूतद्रवैरसभवः क्रमान् ॥

पृथ्वी, उदक यापासून मधुर रस उत्पन्न होतो, व पृथ्वी आणि अग्नि यापासून अम्ल रस उत्पन्न होतो, जल आणि अग्नि यापासून क्षाररस उत्पन्न होतो, आकाश आणि वायु यापासून तिखट रस उत्पन्न होतो; वायु आणि अग्नि यापासून कडू रस उत्पन्न होतो. आणि पृथ्वी व वायु यापासून तुरट रस उत्पन्न होतो; याप्रकारें दोहों दोहों मूर्देकरून एकेक रस उत्पन्न होतो, अशी सहा रसाची उत्पत्ति जाणावी.

गुणाचें स्वरूप.

गुरुःक्षिरवश्चतीक्ष्णश्चरुक्षोलघुरितिक्रमान् ॥ ७५ ॥ धरांबुद्धिपवनव्योम्नां

प्रायोगुणा स्मृता ॥ पृथ्वेर्वातर्भवत्पन्वोगुणेषुगुणमचयः ॥ ७६ ॥

पृथ्वीचा जड गुण, उदकाचा स्निग्ध गुण, अग्नीचा तीक्ष्ण गुण, वायूचा रुक्ष गुण, आकाशाचा हलका गुण याप्रकारे हे पांच गुण क्रमेंकरून पांच भूताचे ठायीं फारकरून जाणावे व या गुणाचे ठायीं दुसरेही सांद्र, मृदु, श्लक्ष्ण इत्यादिक गुण राहातात असें जाणावे.

वीर्यांचें स्वरूप.

वीर्यं मृष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् ॥ यत्सर्वमाग्निपोमीयं दृश्यते भुवनत्रये ७७
अत्रैवांतर्भविष्यंति वीर्याण्यन्यानियान्यपि ॥

वीर्यं प्रायशः द्रव्याचें आश्रयेंकरून राहतें, तें दोन प्रकारचें एक शीत व एक उष्ण. यास्तव भुवनत्रयाचे ठायीं तें वीर्य अग्न्यात्मक आणि सोमात्मक दिसतें, व या शीतोष्ण वीर्यांचे ठायीं दुसरींही वीर्ये स्निग्ध, रूक्ष, विशद, पिच्छल, मृदु, तीक्ष्ण इत्यादिक राहतात असें जाणावे.

विपाकाचें स्वरूप.

मिष्टः पदुश्च मधुरमम्लो म्लंपच्यते रसः ॥ ७८ ॥ कपायकटुतिक्तानां पाकस्या-
त्प्रायशः कटुः ॥ मधुराज्जायते श्लेष्मापित्तमम्लाच्च जायते ॥ ७९ ॥ कटुका-
ज्जायते वायुः कर्माणीति विपाकतः ॥

मिष्टरस आणि क्षाररस यांचा मधुर पाक होतो; अम्ल रसाचा अम्लपाक होतो; तुरट आणि तिखट व कटू यांचा फारकरून तीक्ष्ण पाक होतो; यास्तव त्या तीन पाकांचीं तीन क्रमें होतात तीं सांगतां; मधुर पाकेंकरून कफ होतो व अम्ल पाकेंकरून पित्त होतें, व तीक्ष्ण पाकेंकरून वायु होतो. याप्रकारे तीन प्रकारचे पाकेंकरून तीन प्रकारचे कफादिक दोष उत्पन्न होतात.

प्रभावांचे स्वरूप.

प्रभावस्तु यथाधात्रीलघुश्वापिरसादिभिः ॥ ८० ॥
समापि कृते दोषत्रितयस्त्वविनाशनम् ॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कृत्वा तत्र प्रभावतः ॥ ८१ ॥
ष्वरं हंति शिरोवद्भासह देवी जययथा ॥

आंघोळी रस गुण वीर्ये विपाकादि गुणेंकरून ममान अमतां व हलकी अमतां आपल्या प्रभावेकरून वातादि तीन दोषांचा नाश करिते, व “ लघुचर्म्यग्नादिभिः अगाही श्लेष्मा पाठ जाहं, त्याचा अर्थ. धुद्रवतम रसादिंकरून ममान अमतांही धापत्या वी-

मूर्तिशय्येकरून त्रिदोषांला शमवितो. " एसादें औषध असें असतें कीं, आपल्या प्रभावेकरूनच अनाट कर्म करितें. उदाहरण, सहदेवीची मुळी शेंडीला बांधली असतां ज्वर दूर करिते, याप्रकारें जाणावें.

रसादिकांची उत्कृष्टता.

कचिद्रसोगुणोवीर्यविपाकःशक्तिरेवच ॥ ८२ ॥

कर्मस्वंस्वंमकुर्वीतिद्रव्यमाश्रित्ययेस्थिताः ॥

कोठें रस व कोठें गुण व कोठें वीर्य व कोठें विपाक व शक्ति हे द्रव्याचे आश्रयेकरून राहिले होत्साते आपआपलीं कर्म करितात तीं कर्म. उदाहरणेकरून दाखावितो. " रसाचें उदाहरण. गुळवेलीचा रस कडू व उष्ण असतां ती गुळवेल पिताचें शमन करिते उष्ण व कडू रस आहे म्हणून, गुणाचें उदाहरण—तीक्ष्ण गुण मुळा असतां कफाची वृद्धि करितो, कारण खिग्ध गुण आहे म्हणून, वीर्याचें उदाहरण—मोठें पंचमूळ तुरट व कडू असता वायूला शमवितें कारण उष्णवीर्य आहे म्हणून. विपाकाचें उदाहरण—शुद्धी तीक्ष्ण असतां वायूचें शमन करिते, मधुर पाक आहे म्हणून. शक्तीचें उदाहरण—रस गुण वीर्य विपाकेकरून जें कर्म होत नाहीं तें शक्ति म्हणजे प्रभावेकरून होतें. उदाहरण—सैर कुष्ठाचा नाश करितो, कारण त्याची विलक्षण शक्ति आहे म्हणून. याप्रकारें औषधांचा प्रभाव अशित्य आहे असें जाणावें.

वातादि दोषांची वृद्धि, प्रकोप उपशम यांचे कारणीभूत सहा ऋतु,

चयकोपशमायस्मिन्दोषाणांसंभवंतिहि ॥ ८३ ॥

ऋतुषट्कंतदारुयातस्वेस्वेराशिषुसक्रमात् ॥

ज्या सहा ऋतूंचे ठायीं दोषांची वृद्धि, प्रकोप, उपशम यांचा संभव होतो ते ऋतु सूर्याचे बारा संक्रांतिकरून होतात असें जाणावें.

सहा ऋतु दोहों दोहों राशींकरून ऋतूंचीं नांवें सांगतां.

श्रीष्मेष्ववृषौश्रोक्तौभावृष्मिथुनकर्कयोः ॥ ८४ ॥

सिंहकन्येस्मृतावर्षातुलावृश्चिकयोः शरत् ॥

धनुग्राहौचहेमतोवसंतः कुंभमर्गिनयोः ॥ ८५ ॥

शेषमकरादींचे आरंभापासून नृगमज्जानि ममासीत्पर्यंत त्रीष्णऋतु जाणता, मिथुनर्मकरादींपसून वर्गमज्जानि समाप्तपर्यंत प्रातृऋतु, सिंहसंक्रांतीपासून कन्येज्जानि समाप्ती

पर्यंत वर्षाऋतु जाणावा; तूळसंक्रांतीपासून वृश्चिक संक्रांति समाप्तीपर्यंत शरदृतु जाणावा; धनसंक्रांतीपासून मकरसंक्रातिसमाप्तीपर्यंत हेमंतऋतु जाणावा; कुंभसंक्रांतीपासून मीनसंक्रांति समाप्तीपर्यंत वसंतर्तु जाणावा, याप्रकारे दोन राशींकरून दोहों महिन्यांचा एक ऋतु होतो, असे साहा ऋतु जाणावे.

ऋतुभेदेंकरून वातादि दोषांचे संचय, कोप व शमन,

ग्रीष्मेसंचीयतेवायुःप्रावृट्कालेप्रकुप्यति ॥ वर्षासुचीयते
पित्तशरत्कालेप्रकुप्यति ॥ ८६ ॥ हेमंतेचीयतेश्लेष्मावसंते
चप्रकुप्यति ॥ प्रायेणप्रशमंयातिस्वयमेवसमीरणः ॥ ८७ ॥
शरत्कालेवसंतेचपित्तप्रावृट्कालेऋतौकफः ॥

ग्रीष्मऋतूचे ठायीं वायूचा संचय होऊन प्रावृट्कालाचे ठायीं प्रकोप होतो, व वर्षा-
ऋतूचे ठायीं पित्ताचा संचय होऊन शरत्कालाचे ठायीं प्रकोप होतो; तसाच हेमंतऋतूचे
ठायीं कफाचा संचय होऊन वसंतऋतूचे ठायीं प्रकोप होतो; व वायु शरत्कालाचे ठायीं
आपल्या आपणच शांत होतो; व पित्तही वसंतऋतूचे ठायीं आपल्या आपणच शांत होतें;
तसाच कफ प्रावृट्कालाचे ठायीं आपल्या आपणच शांत होतो.

मेघ वृषभ	ग्रीष्मऋतु	या ऋतूंत वायु संचय होतो.
मिथुन कर्क	प्रावृट्ऋतु	या ऋतूंत वायु प्रकोप होतो.
सिंह कन्या	वर्षाऋतु	या ऋतूंत पित्त संचय होतो.
तूळ वृश्चिक	शरदृतु	या ऋतूंत पित्त प्रकोप होतो.
धन मकर	हेमंतऋतु	या ऋतूंत श्लेष्म संचय होतो.
कुंभ मीन	वसंतऋतु	या ऋतूंत श्लेष्म प्रकोप होतो.

वैद्यशास्त्रामध्ये त्रिदोषांत वायूचें प्राधान्य आढे म्हणून ग्रीष्मऋतूपासून आरंभ करून
शेवटीं वसंत सांगितला. गोदावररीचे दक्षिणमार्गी चार महिने सतत वृष्टि चालते म्हणून
चातुर्मास्यांत प्रावृट् आणि वर्षा असे दोन ऋतु कल्पिले, हेमंत आणि शिशिर या दोन ऋतूंचे
गुणदोष समान आहेत यास्तव शिशिरऋतूचा परित्याग करून येथे हेमंत मात्र ठेविला. ही
सर्प कल्पना त्रिदोषाचे संचय प्रतोषाच्या अनुमत्वावरून केली आहे; देवपितृनाथ तिगिजानें
ऋतुग्रहण प्रसार कर, वैशान्व वपनतुंन इत्यादिक धर्मशास्त्रांत सांगितले आहेत ते
तसेच म्हटले पाहिजेत.

भोजनादिकेंकरून दोषाचा चयकोषोपशम.

चयकोषग्रमान्द्रोषास्त्रिगशाग्नेरर्नः ॥ ८८ ॥

समानैर्यात्यकालेपिविपरीतैर्विपर्ययम् ॥

वातादि दोषांचे जे गुण त्या गुणांचे समान ऋतु आहेत गुण ज्याचे असे विहार आणि भोजन यांचे सेवनेंकरून वातादि दोषांचे संचय, प्रकोप, उपशम होतात आणि वातादि दोषांचे गुणाशी विपरीत गुण करणारे असे विहार आणि गुरुस्निग्धादि पदार्थ यांचे सेवनेंकरून अकालाच्या ठायींही वातादि दोषाचा नाश होतो.

वायूचा प्रकोप व शम.

लघुरुक्षमिताहारादतिशीताच्छ्रमात्तथा ॥ ८९ ॥

प्रदोषेकामशोकाभ्यांभीचिंतारात्रिजागरैः ॥

अभिघातादपांगाहाज्जीर्णेऽन्नेघातुसंक्षयात् ॥ ९० ॥

वायुःप्रकोपयात्येभिःप्रत्यनीकैश्शाम्यति ॥

* लघु आहार व रुक्ष अहार व मित आहार यांच्या सेवनेंकरून व अति शीत काळ व अति शीत पदार्थांचें सवन व फार श्रम करणें व प्रदोषकाळीं काम व धन बहुवियोगजानित दुःख व भय व चिंता व रात्रीस जागरण व शस्त्र लगुडादिजन्य अभिघात व जळामध्ये फार पोहणें, इर्हाकरून व आहाराचा पाक जाहला असता व घातूचा क्षय जाहला असता इत्यादि कारणेंकरून वायूचा प्रकोप होतो व इतक्या कारणाशीं जे प्रत्यनीक (म्हणजे विरुद्ध) उष्ण स्निग्धादि पदार्थ यांचें सेवन तेणेकरून वायु शांत होतो.

पित्ताचा प्रकोप व शम.

विदाहिकटुकाम्लोष्णभौज्यैरत्युष्णसेवनात् ॥ ९१ ॥

मध्यान्हेक्षुत्तृषारोधाज्जीर्यत्यन्नेऽर्धरात्रके ॥

पित्तंप्रकोपयात्येभिःप्रत्यनीकैश्शाम्यति ॥ ९२ ॥

विदाहि, तर्णिग, आषट व उष्ण या पदार्थांच्या सेवनेंकरून, व अमीचा शोक फार बेलला असता व दोन प्रहरचे वेळेस शुधेचा व तृपेचा निरोध केला असता व दोन प्रहर रात्रीचे ठायीं अन्नाचा परिपाक होत असता इत्यादि कारणेंकरून पित्ताचा प्रकोप होतो व कारणाशीं जे विरुद्ध मधुर शीतादि पदार्थ त्यांच्या सेवनेंकरून पित्ताचें शमन होतें

कफाचा प्रकोप व शमन.

मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसनिद्रया ॥

मदेशाचप्रभातेऽभुक्तमनेतथाश्रमात् ॥ ९३ ॥

श्लेष्माप्रकोपयात्येभिःप्रत्यनीकैश्शाम्यति ॥

मधुर, खिग्ध, शीत, व आदिशब्देंकरून जड या पदार्थांचे से नेकरून, व दिवसास निद्रा केली असतां, व जठरामि मंद असतां त्याजवर प्रातःकार्त्वी भोजन केलें असतां, व शरीराला कांहींच थम न देतां उगेंच बसलें तर इत्यादि कारणेंकरून कफाचा प्रकोप होतो या कारणांशीं जे विरुद्ध उष्ण, रुक्षादि पदार्थ यांच्या सेवनेंकरून कफाचा उपशम होतो, इति श्री दामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां सूत्रस्थाने प्रथमखंडे

भैषज्याख्यानकं नाम-द्वितीयोऽध्यायः २

अथनाडीपरीक्षाध्यायः

अथनाडीपरीक्षा.

करस्यांगुष्ठमूलेयाधमनीप्रीवसाक्षिणी ॥ ९४ ॥

तच्चेष्टयासुखंदुःखंश्लेप्यंकायस्यपंडितैः ॥

जीवाची साक्षिणी अग्नी धमनी म्हणजे नाडी ह्याचे अंगुष्ठमूलाचे ठायीं आहे. तिच्या चेष्टेकरून शरीराचें सुखदुःख पंडितांनीं जाणावें.

वातादिकांचा प्रकोप जाहला असतां नाडीची गति.

नाडीधत्तेमरुत्कोपेजलीकासर्पयोगतिम् ॥ ९५ ॥

कुलिङ्गकाकर्मदूःखगतीपित्तस्यकोपतः ॥

हंसपारायनगतिंधचेश्लेष्मप्रकोपतः ॥ ९६ ॥

वायूचा प्रकोप जाहला असतां नाडी, जड आणि सर्प यांचे चालीप्रमाणें चालते व पित्ताचा प्रकोप जाहला असतां कुलिङ्ग, कानडा आणि वेदक यांचे चालीप्रमाणें चालते व कफाचा प्रकोप जाहला असतां नाडी हंस व पारुश यांचे चालीप्रमाणें चालते.

सन्निपान व द्विद्रोप यांचा प्रकोप जाहला असतां नाडीची गति.

लान.नित्तःचर्तं नं गमनप्रतिगतं ॥ यदाचिन्मंदगमना

कदाचिद्वेगवाहिनी ॥ ९७ ॥ द्विदोषकोपतोझेया

सन्निपात जाहला असतां नाडी, लावपक्षी व तित्तिर पक्षी व चर्तिक पक्षी यांचे चाली-
सारखी चालते व दोहो दोषांचा कोप जाहला असतां नाडी हळू हळू चालते, व लागलीच
फिरून झरझर चालू लागते.

नाडीचें असाध्य लक्षण.

इतिचस्थानविच्युता ॥ स्थित्वास्थित्वाचलतियासास्मृता

प्राणनाशिनी ॥ ९८ ॥ अतिक्षीणाचशीताचजीवितंहंत्यसंशयम् ॥

जी नाडी स्थळापासून वळली ती, व राहून राहून चालते ती अशा दोन्ही नाड्या
रोम्याच्या प्राणाचा नाश करितात, व जी नाडी फार क्षीण झाली ती नाडी निश्चयकरून
प्राणनाश करिते.

ज्वरादिकांचे नाडीचें लक्षण.

ज्वरकोपेनधमनीसोपणावेगवतीभवेत् ॥ ९९ ॥ कामक्रोधाद्भवेद्वेगा

क्षीणार्चिताभयप्लुता ॥ मंदग्रेःक्षीणघातोश्चनाडीमंदतराभवेत्

॥ १०० ॥ असृक्पूर्णाभवेकोष्णागुर्वीसामागरीयसी ॥

सामान्य ज्वराचा कोप जाहला असतां नाडी उष्ण असून मोठ्या वेगाने चालते व
स्त्रियादिकांवर इच्छा होऊन त्याचा लाम झाला नसतां व राग आला असतां नाडी मोठ्या
वेगेकरून चालते व चिंता आणि भय इहींकरून नाडी व्याप्त जाहली असतां क्षीण होते व
ज्याचा अग्नि मंद आहे आणि ज्याची घातु क्षीण आहे, अशा मनुष्याची नाडी फार मंद होते
व रक्ताचे कोपेंकरून नाडी व्याप्त असता थोडी थोडी उष्ण असून पोषाणासारखी जड होते
व आवेशयुक्त असतां फार जड होते.

चांगल्या प्रकृतीचें लक्षण.

लघ्वीवहतिदीप्ताग्नेस्तथावेगवतीभवेत् ॥ १ ॥

सुखितस्यस्थिरान्नेपातथाबलवतामना ॥

चपलाक्षुधिनस्पापितृप्तम्यादानोस्थिरा ॥ २ ॥

ज्या मनुष्याचा जठराग्नि प्रदीप्त आहे त्याचा नाडी हलकी वाहते व वेगेकरूनही
वाहते, व स्वस्थ मनुष्याची नाडी स्थिर असून बलवत असते. व जो मनुष्य पुष्टीकरून व्याप्त
जाहला त्याचा नाडी चंबळ, सुवने व भोजनादेकरून तृप्त जाहला असतां त्या मनुष्याची
नाडी निश्चय असते, अन्नाचे नाडीपुष्टी जाणवते.

दूतपरीक्षा.

दूताःस्वजातयोर्व्यंगाःपटवोनिर्मलांबराः ॥ सुखिनोऽश्ववृषारूढाः
शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥ ३ ॥ सुजातयः सुचेष्टाश्चसजीवदिशि
संगताः ॥ भियजंसमयेप्रातारोगिणःसुखहेतवे ॥ ४ ॥

दूत वैद्याप्रत बोलावण्याविपर्या अथवा प्रश्न करण्याविपर्या कसे असावे. आपल्या ज्ञातीमध्ये अथवा स्वगोत्राचे ठायीं उत्पन्न जाहलेले असे, व हात पाय इत्यादि अवयवें करून हीन व दीनवाणे नसावे; व सर्व कर्माविपर्या कुशळ असावे, व पांढरें वल्ल धारण केलेले असे, व घोड्यावर आणि बैलावर बसलेले असे, पांढरीं फुलें व रसभरित फळें इहींकरून युक्त असे, व उत्तम प्रकारचें ज्यांचें जन्म आहे असे. व उत्तम प्रकारचा आहे शरीरकृत व्यापार जो तो ज्यांचा असे, व श्लोकांत चकार म्हणून ज्यांचें उत्तम दर्शन आणि उत्तम वेप असे, व नाकाचा वायु जिऊडे वाहत असेल त्या चाजूस दूत आले असे, अथवा बृहस्पतीची पूर्व आणि उत्तरदिशा त्या दिशांम अले असे प्रकारचे दूत वैद्याचे परीं रोग्याकरितां चांगला दिवस पाहून आले असतां रोग्याचें कल्याण होतें, व दक्षिण दिशेस आले असतां रोग्याचें कल्याण होत नाही याप्रमाणें वैद्यांनीं दूतपरीक्षा जाणावी.

वैद्याला बोलाऊं जाणारा जो दूत त्यास शुभाशुभ शकुन,

वैद्याद्दानायदूतस्पगच्छतोरोगिणःश्लते ॥

नशुभंसौम्यशकुनंप्रदीप्तं सुखावहम् ॥ ५ ॥

रोग्याचे निमित्तें वैद्याला बोलावण्याविपर्या दूर मार्गाचे ठायीं चालत असतां भेरे मृदंगादि जे सौम्य शकून ते रोग्याला शुभदायक होत नाहींत; व अंगार तेल कुलित्थ इत्यादिक जे प्रदीप्त जशुभ शकून ते शुभदायक होतात.

रोग्याकडे जाणारा जो वैद्य त्याचे शुभाशुभ शकुन.

चिकित्सांरोगिण.कर्तुंगच्छतोभिपनःशुभम् ॥

यात्रेपंसौम्यशकुनंप्रोक्तदीप्तनशोभनम् ॥ ६ ॥

रोग्याला औषध देणानिमित्तें मार्गाचे ठायीं जाणारा जसा जो वैद्य त्याला यात्रेवि. पर्या रोग्य असे जे भेरीमृदंगदिक सौम्य शकून ते शुभदायक होनात; व अंगार, तेल, कुलित्थ इत्यादिक जे प्रदीप्त शकून ते शुभदायक होत नाहींत.

निजमदविपर्याभंगदुकःमत्वेनसंपुनः ॥ चिकित्म्यो

भिपनागोर्गविद्यभक्तो जितेंद्रियः ॥ ७ ॥

ज्या रोग्याची मूळची प्रकृति सुटली नाही व ज्या रोग्याचे शरीराचा वर्ण फिरला नाही व सत्वगुणंकरून युक्त व वैद्याचे आज्ञेने वागणारा व इंद्रियांचा निग्रह करणारा असा रोगी असल्यास वैद्याने त्याला औषध द्यावे; नाही तर देऊं नये

स्वप्नाची लक्षणें त्यामध्ये प्रथम दुष्ट स्वप्ने.

स्वप्नेषुनग्रान्मुंडांश्चरक्तकृष्णांबरावृतान् ॥ व्यंगांश्चविकृतान्कृ-
त्मान्सपाशानसायुधानपि ॥ ८ ॥ वधतोनिघ्नतश्चापिदक्षि-
णांदिशमाश्रितान् ॥ माहिषोष्टखरारूढान्स्त्रीपुंसोर्यस्तुपश्य-
ति ॥ ९ ॥ सस्वस्थोलभतेव्याधिरोगीयात्येवपंचताम् ॥

पुरुषांनी अथवा स्त्रियांनी स्वप्नामध्ये नागवे सन्यासी, व गोसावी इत्यादिक, मुडवे, व तांबडी व काळी पांघरणे पापरलेले, व नाक कान कापलेले, व पांगळे; व कुवटे व खुजे, व काळे व हातामध्ये पाश, तरवार; भाला वरची इत्यादिक धारण केलेले व चोरादि-
काना बांधणारे, व त्याला मारणारे, व दक्षिणदिशेचे आश्रयेंकरून राहिलेले, व क्षैस, उंट, गाढव यांजवर बसलेले इत्यादिकांला पाहिलें असतां ज्याची प्रकृति स्वस्थ आहे त्याला रोग होतो व ज्याचा रोग आहे तो मरण पावतो.

दुसरी दुष्ट स्वप्ने.

अधोयोनिपतत्युच्चाञ्जलेऽग्नावाविलीयते ॥ ११० ॥ श्वापदै-
र्हन्यतेयोऽपिमत्स्यायैगिलितोभवेत् ॥ यस्यनेत्रेविलीयतेदी-
पोनिर्वाणतांत्रजेत् ॥ ११ ॥ तैलसुरांपिबेद्वापिलोहवालभते
तिलान् ॥ पकान्लभतेऽश्नातिविशेत्कूपंरसातलम् ॥ १२ ॥
सस्वस्थोलभतेव्याधिरोगीयात्येवपंचनाम् ॥

जो मनुष्य स्वप्नामध्ये आपणाला, पर्वत, झाडे इत्यादिक उंचमथानावरून पडलों असे पहातो, व पाण्यामध्ये बुडालों व अग्नीने जळालों व कुऱ्यांनी नखांहींकरून ओरवटलें, व मत्स्यांनी भक्षिलें, व अकस्मात् टोळें गेले व अकस्मात् दिवे मालवले असे पहातो, व तेल, सुरा यातें प्यालों व लोखंड, तीळ यांचा लाभ जहाला, व शिजल्या अन्नाचा लाभ होऊन भक्षिलें, व आडांत शिरलों, व पाताळात शिगलों असे पहातो, या प्रकारची दुष्ट स्वप्ने पाहिली असतां ज्याची प्रकृति स्वस्थ आहे त्याला रोग होतो, व ज्याला रोग आहे तो मरण पावतो.

दुष्ट स्वप्नांचा परिहार.

दुःस्वप्नान्येवमादीनिदृष्ट्वात्रूधान्नकस्यचित् ॥ १३ ॥ स्नानं कुर्या-
द्दुस्पेषे च दद्याद्धेमतिल्लादयः ॥ पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवाल-
ये वसेत् ॥ १४ ॥ कृत्वैवं त्रिदिनं मर्त्या दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥

पूर्वी सांगितली जी नम्र मुंडादिक दुष्ट स्वप्ने ती पाहून कोणा एकाजवळही न बोलतां प्रातःकालीं स्नान करून सोने व तीळ व लोखंड यांचा धर्म करून दुष्ट स्वप्नांची नाश करणारी अशीं देवांचीं स्तोत्रे पठण करावी, या प्रकारे दिवसास कृति करून, रात्रीचे ठायीं देवळांत राहून जागरण करावे, याप्रमाणे तीन दिवस केले असतां तो मनुष्य दुष्ट स्वप्नांपासून मुक्त होतो.

चांगलीं स्वप्ने.

स्वप्नेषु यः सुरान्भूपान्जीवंतः सुहृदो द्विजान् ॥ १५ ॥

गोसमिद्धागितीर्थानि पश्येत्सुखमवाप्नुयात् ॥

जो मनुष्य स्वप्नामध्ये इंद्रादि देव, राजे, मित्र, ब्राह्मण यांना सजीव पाहतो व गाय व दैदीप्यमान अग्नि व प्रयागादि तीर्थे इत्यादिकांना पाहतो तो सुख पावतो.

तीर्त्वाकलुपनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ॥ १६ ॥

आरुह्य सौधगोशैलकारिवाहान् सुखी भवेत् ॥

जो मनुष्य स्वप्नामध्ये आपण, चिखलाने गडदळ झालेल्या पाण्यात उतरून गेलों असं पाहतो व शत्रूंचे समुदायास जिंकिले असं पाहतो, व पांढऱ्या रंगाने सारबलेली माडी, बैल पर्वत, हत्ती, घोडे इत्यादिकांवर बसलों असं पाहतो तो मनुष्य सुख पावतो.

दुसरीं चांगलीं स्वप्ने.

अग्न्यागमनं लेपो विष्टायां रुदितं मूर्ति ॥ १७ ॥

आमर्मासाशनं स्वप्ने धनारोग्यात्तये विदुः ॥

जो मनुष्य स्वप्नामध्ये आपल्याला जी स्त्री उपभोगाम योग्य नाही तिजपार्शीं गेलों अथवा जो स्थान जाण्यास योग्य नाही, त्या म्थानीं गेलों असं पाहतो व विष्टेकरून अंग भरलें व आपलें रडणें, अथवा दुमन्याचें रडणें, व मरण पावलों असं पाहणें, व फर्से मांस मक्षण केले इत्यादिकांला जो पाहतो तो मनुष्य रोगरहित होतो व त्याला धन प्राप्त होतें.

दुसरीं चांगलीं स्वप्ने.

जलौकाभ्रमरसिपांमक्षिकायापि पंदरोत् ॥ १८ ॥

रोगीसभूयादारोग्यःस्वस्थोधनमवाप्नुयात् ॥

ज्या मनुष्याला स्वप्नामध्ये जळू, व काळ्या मधावरच्या माशा, व सर्पादिक, व दुसऱ्या लहान मधावरच्या माशा, व श्लोकांतल्या वा शब्देंकरून गांधीलमाशा, व मशकादिक सतात तो मनुष्य रोगी असला तर रोगरहित होतो, व स्वस्थ आहे त्याला धन प्राप्त होतें याप्रकारें स्वप्नलक्षणें जाणावीं.

इति श्री दामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखंडे
नाडीपरीक्षादि विधिर्नामतृतीयोऽध्यायः

अथचतुर्थोऽध्यायः

दीपनपाचनविधि.

पचेन्नामंबन्दिहृच्चदीपनंतद्यथामिश्रः ॥ १९ ॥ पचस्यामन्नबन्दिहृचकु-
र्याद्यत्तद्धिपाचनम् ॥ नागकेशरवद्विद्याच्चित्रोदीपनपाचनः ॥ १२० ॥

जे औषध आंवेचें पाचन करित नाहीं आणि अग्नीस प्रदीप्त करितें तें औषध दीपन संज्ञक जाणावें; उदाहरण—ब्रडीशेष. व जें औषध आंवेचें पाचन करितें आणि अग्नि प्रदीप्त करित नाहीं तें औषध पाचन संज्ञक जाणावें; उदाहरण—नागकेशर, व अग्नि प्रदीप्त करणारा व आंवेला पचविणारा असा चित्रक जाणावा.

संशम औषधे.

नशोयपतिनद्वेष्टिसमान्दोषास्तथोद्धतान् ॥

शमीकरोतिविषमान्शमनंतद्यथापुता ॥ २१ ॥

जे औषध वातादि दोष समान असतां त्यांचा द्वेष व त्यांचें शोधन करित नाहीं आणि विषम मात्र पावून शरीरांत माजलेले जे वातादि दोष त्यांचें मात्र शमन करितें तें औषध शमन संज्ञक जाणावें, उदाहरण—गुळबेल.

अनुलोमन औषधे.

कृत्वापाकंमलानांयद्भित्वाबंधमधोनयेत् ॥

तच्चानुलोमनंज्ञेयथाभोकाहरीतकी ॥ २२ ॥

जें औषध मळ म्हणजे वातादि दोष यांचा पाक करून परस्पर बद्ध जाहलेले जे वातादि दोष त्यांना वेगळे वेगळे करून अधोमार्गी नेतें अथवा वातमूत्रपुरीपादिकांचा जो बंध त्या घंघाला म्हणजे बद्धकोष्ठतेला मोकळें करून अधोमार्गी नेऊन गुदावाटें पाडितें तें औषध अनुलोमन जाणावें; उदाहरण—हरीतकी.

स्त्रंसन औषध.

पक्तव्यंयदपक्त्वैवश्लिष्टंकोष्ठमलादिकं ॥

नयत्यधःस्त्रंसनंतयथास्यात्कृतपालकः ॥ २३ ॥

पुढें पाक होण्याविपर्यां योग्य असे जे वातादिक दोष ते कोष्ठाचे आश्रयेंकरून राहिले होत्साते त्यांचा पाक न करितां त्यातें जें औषध अधोमार्गी दडपून गुदावाटें बाहेर पाडितें तें औषध स्त्रंसन संज्ञक जाणावें; उदाहरण—शाहाव्याच्या शेंगेचा मगज.

भेदन औषध.

मलादिकमवद्धवायद्वद्धं पिंडितंमलैः ॥

भित्वाऽधःपातयतितद्भेदनंकटुकीपया ॥ २४ ॥

वातादि दोषेंकरून अवद्ध अथवा वद्ध असे जे मळमूत्रादिक ते ग्रथित जाहलें असतां त्यांचा भेद करून त्यातें जें औषध अधोमार्गी नेऊन गुदावाटें पाडितें तें भेदन संज्ञक जाणावें; उदाहरण—कटुकी. (प्राकृतांत कुटकी असें नांव होय.)

रेचन औषधे,

धिपक्वंयदपक्वंमलादिद्रवतानयेत् ॥

रेचयत्यपितश्चेयंरेचनंत्रिवृतापया ॥ २५ ॥

पोटामध्ये विशेषेंकरून अन्नादिकांचा चागला पाक जाहला असतां अथवा कांहीं कृष्णें राहिलें असनां त्या अन्नादिकांस पातळ करून त्यांस जें औषध अधोमार्गी नेऊन गुदावाटें दाळ करितें तें औषध रेचन संज्ञक जाणावें; उदाहरण—निमोत्तर. (याचें नांव निशोत्तर असेंही आहे.)

वमन औषध.

अपक्वपित्तश्लेष्माणबलादूर्ध्वनयेत्तु यत् ॥

वमनतद्विविज्ञेयंमदनस्यफलंयथा ॥ २६ ॥

पक्वदशेस आलें नार्हीं असें पित्त व कफ याना हटकेरून जें औषध तोंडावाटें ओकवितें तें औषध वमन सजक जाणावें, उदाहरण—गेळफळ. (कोणी मेणफळ असेंही म्हणतात.)

संशोधन औषधें.

स्थानाद्द्विर्नयेदूर्ध्वमधोवामलसंचयम् ॥

देहेसशोधनतत्स्याद्देवदालीफलंयथा ॥ २७ ॥

आपल्या म्बस्थानीं जो वातादिकाचा संचय जाहला त्याला ऊर्ध्वमार्गी नेऊन त्यातें जें औषध तोंडावाटें व नाकावाटें वाटेर काढितें अथवा त्या संचयाला अधोमार्गी नेऊन गुदावाटें दाळावरोवर किंवा शिशावाटें मूत्रावरोवर काढितें तें औषध देहाचे ठायीं संशोधन जाणावें; उदाहरण—देउडगरी. (देशात देवडागर असें म्हणतात.)

छेदन औषध.

श्लिष्टान्काफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्दन्तम् ॥

छेदनतद्यवक्षारोमरिचानिशिलाजतु ॥ २८ ॥

जें औषध परस्पर एकात एक मिळाले असे जे कफादि दोष त्यास आपल्या शक्तीं करून फोडून वेगळे वेगळे करितें ते औषध छेदन जाणावें; उदाहरण—यवक्षारादिक व मिर्चें क्षोमात बहुवचनेंकरून सुंठ, पिंपळी व शिलाजित.

लेखन औषध.

धातून्मलान्वादेहस्यविशोप्योल्लेखयेच्चयत् ॥

लेखनंतयथाक्षौद्रनीरमुष्णवचायवाः ॥ २९ ॥

जीं औषधें रसादिधातु व वातादिदोष याचें शोषण करून याना पातळ करितात तीं औषधें लेखन जाणावीं, उदाहरण—मध, उष्णजळ, वेखड, जव.

ग्राही औषधें.

दापनपाचनंयत्स्यादुष्णत्वात्तद्रवशोषकम् ॥

ग्राहितच्चयथाशुंठीजरिकंगजपिप्पली ॥ ३० ॥

जीं औषधें आमि प्रदीप्त करितात, व आमामिकाचें पाचन करितात, व उष्णवर्षा
आहेत ह्मणून जलस्वरूप जे कफादिदोष व धातु व मळ याचें शोषण करितात तीं औषधें
ग्राही जाणावीं; उदाहरण—सुंठ, निरें, गजपिंपळी.

स्तंभन औषधें.

रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वाल्लघुपाकाच्चयद्भवेत् ॥

वातकृत्स्तंभनंतत्स्याद्यथावत्सकट्टुको ॥ ३१ ॥

जीं औषधें रूक्षगणेंकरून, व शीतवीर्येंकरून, व तुरटरसेंकरून युक्त असतात व
पाकेंकरूनही हलकीं असतात अशा प्रकारचीं जीं औषधें तीं वायूला उत्पन्न करितात यास्तव
जीं औषधें स्तंभन जाणावीं, उदाहरण—कुडा व टेंदु.

रसायन औषधें.

रसायनंचतज्ज्ञेयंयज्जराव्याधिनाशनम् ॥

यथामृतारुदंतीचगुग्गुलुधहरीतकी ॥ ३२ ॥

जीं औषधें शरीराची जरा व रोग यांस दूर करितात तीं औषधें रसायन जाणावीं;
उदाहरण—गुळवेल, रुदंती, गुग्गुळ, हरीतकी.

वाजीकरण औषधें.

यस्मात्द्रव्याद्भवेत्स्त्रीपुहर्षांवाजीकरंचतत् ॥

यथानागबलाद्यास्तुवजिंचकापिकच्छुजं ॥ ३३ ॥

जीं औषधें धातूला वाढवून स्त्रियांविपर्यी हर्षयुक्त शक्ति देतात तीं औषधें वाजीकरण
जाणावीं; उदाहरण—नागबला आदिशब्देंकरून शतावरी साखर दूध इत्यादि व कवचवाजि.

धातूंची वृद्धि करणारीं औषधें.

यस्माच्छुक्रस्यवृद्धिःस्याल्लुक्रलंचतदुच्यते ॥

यथाश्वर्गधामुसलीशर्कराचशतावरी ॥ ३४ ॥

ज्या औषधांपामून धातूंची वृद्धि होते तीं औषधें शुक्रल जाणावीं; उदाहरण—आ-
संध, मुसळी, साखर, शतावरी इत्यादि जाणावीं.

धातूला चैतविणारीं व त्याची वृद्धि करणारीं औषधें.

दुग्धंमापाश्रमल्लतफलमज्जामलानिच ॥

प्रवर्तकानिकल्पतेजनकानिचरेतसः ॥ ३५ ॥

शुक्र धातूला चेतविणारी व त्या धातूला उत्पन्न करणारी अशी औषधे दूध, उडीद, भिलाव्याचे फलाची मज्जा (हणजे मध्ये बी असते ती) व आवळकठी इ. जाणावी.

वाजीकरण औषधांचा निषेध.

भवर्तनीस्त्रीशुक्रस्परेचनंबृहतीफलम् ॥ जातीफलंस्तंभकंचशोषकंहरीतकी ॥ ३६ ॥

शुक्र धातूला चेतविणारी स्त्री आहे, व त्या धातूला रेचन करणारे मातेरिंगणीचे फळ अथवा रानवागे किंवा रिंगणीफळ आहे, व स्तभन करणारे जायफळ आहे, व शोषण करणारी हरीतकी (म्हणजे हिरडा) आहे असे जाणावे; “ शोषणीचहरीतकी या ठिकाणी श्लोकांत कालिंगक्षयकारिच असाही पाठ आहे. त्याचा अर्थ, कालिंगडे वीर्याचा क्षय करिते असे जाणावे. ”

सूक्ष्म औषधे.

देहस्यसूक्ष्मछिद्रेषुविशेष्यत्सूक्ष्ममुच्यते ॥ तद्यथासंधवंधौद्रनिवस्नैलरूद्रवम् ॥ ३७ ॥

शरीराचे ठायी बारीक बारीक रोमरंध्रादिक छिद्रे आहेत त्याचे ठायी जी औषधे प्रवेश करितात ती औषधे सूक्ष्म जाणावी; उदाहरण—सैधव, मध, कडुनिंब, तिळाचे तेल, एरंडतेल इत्यादिक जाणावी.

व्यवायी औषधे.

यस्मात्द्रव्याद्भवेत्त्राणुहर्षोवाजीकरंचतत् ॥

यथानागबलाद्यास्तुबीजं चरुपिकच्छुजं ॥ ३८ ॥

जी औषधे अपकच सान्या देहाला व्यापून मग मध व विष याचे सारखी पाकीर्ण जातात ती औषधे व्यवायी जाणावी, उदाहरण—मांग व अफु.

विकासी औषधे.

सांधिवंधांस्तुशिथिलान्यत्करोतिविकाशिवत् ॥

विश्लेष्यौजश्वधातुभ्योयथाक्रमुककोद्रवाः ॥ ३९ ॥

जी औषधे सर्वांगाचे संधीचे बंधनास शिथिल करून रसादे धातुंपासून उत्पन्न जाणले जे ओज (हणजे बळ) त्याला शिथिल करितात ती औषधे विकासी जाणावी, उदाहरण—सुपारी व कोद्रु धान्य.

मदकारी पदार्थ,

बुद्धिलुंपतियत्द्रव्यमदकारितदुच्यते ॥

तमोगुणप्रधानंचयथामद्यं सुरादिकं ॥ ४० ॥

जो पदार्थ तमोगुण प्रधान असून बुद्धीला आच्छादितो तो पदार्थ मदकारी जाणावा; उदाहरण—सुरादिक मद्य.

प्राणहारक औषधें.

व्यवायिचाविकाशिस्यात्सूक्ष्मच्छेदिमदावहम् ॥

आग्नेयं जीवितहरं योगवाहिस्मृतं विपं ॥ ४१ ॥

पूर्वी सांगितलीं जीं व्यवायी औषधें व विकारी औषधें व सूक्ष्म औषधें व छेदी औषधें व मदकारी औषधें व आग्नेय औषधें या सहांचे गुणें करून जें द्रव्य युक्त असतें तें द्रव्य प्राणहारि जाणावें; उदाहरण—विप वचनागादिक. तें योगवाही जाणावें, कारण, कोणी आचार्य श्लोकांत ' योगवाह्यमृतं विपं ' असाही पाठ म्हणतात त्याचा अर्थ, तेंच विप योगवाहि (म्हणजे त्याला कांहीं संस्कार विशेषें करून ज्या ज्या अनुपानार्शी योजिलें त्या त्या अनुपानाचे गुण वाढवून अमृततुल्य) होतें.

प्रमाथी औषध.

निजवीर्येणयत्द्रव्यं स्रोतोभ्योदोषसंचयं ॥

निरस्पतिप्रमाथिस्पात्तद्यथामारिचंबचा ॥ ४२ ॥

जीं औषधें आपल्या प्रमावें करून कान, तोंड, नाक इत्यादिकांचे छिद्रांमध्ये कफादि दोषाचा संचय जाहला असतां त्या संचयाला दूर करितात, तीं औषधें प्रमाथी जाणावीं; उदाहरण—वेम्बड व मिर्चें.

अभिर्ष्यंती पदार्थ.

पिच्छल्यान्नां रवात्द्रव्यं रुचारसचदाः शिराः ॥

धत्ते यद्गौरवंतस्पादाभिर्ष्यंति यथादाधि ॥ ४३ ॥

जो पदार्थ आपल्या पिच्छल गुणें करून व जड गुणें करून रसवाहिनी शिरांता रोवून शरीराला जड करितो तो पदार्थ अभिर्ष्यंति (झ. कफकारक) जाणावा; उदाहरण—दही.

इति श्री दामोदरगुप्तु शाङ्गधरेण विगचिनायां गृह्यध्याने प्रथमस्कंदे

दीपनपाचनादिशुद्धोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथपंचमोऽध्यायः

वैद्याला शरीराचे विशेष ज्ञानावांचून त्रिकित्सा करितां येत नाही,
यास्तव शरीर सांगतो.

कलाःसप्ताशया.सप्तधातवःसप्ततन्मला ॥ सप्तोपधातव
सप्तत्वचःसप्तपर्कातिताः ॥ ४४ ॥ त्रयोदोषानवशतस्त्रायूनांस
धयस्तथा ॥ दशाधिकचद्विशतमस्थ्यांचत्रिशततथा ॥ ४५ ॥
सप्तोत्तरपर्मशतांशिराःसप्तशतंतथा ॥ चतुर्विंशतिराख्याता
वमन्योरसदाहिकाः ॥ ४६ ॥ मासपेश्य.समाख्यातानृणा
पंचशतंशुधैः ॥ स्त्रीणांचविंशत्यधिकाःकडराश्चैवषोडश ॥ ४७ ॥
नृदेहेदशरघ्राणिनारीदेहेत्रयोदश ॥ एतत्समासतः प्रोक्तं
विस्तुरेणाधुनोच्यते ॥ ४८ ॥)

शरीराचे ठायीं रसादि धातूची जीं स्थाने त्याच्या मर्यादाभूत अशा सात कला आहेत व कोष्ठामध्ये सात आशय क्षणजे स्थाने आहेत, व रस, रक्त, मास, मेद, अस्थि, मज्जा, शुक्र असे सात धातु आहेत; व त्या धातूचे सात मळ आहेत, व धातूचे जवळ राहणारे असे सात उपधातु आहेत, व शरीराला त्वचा क्षणजे कातड्या सात आहेत, व वात, पित्त, कफ हे तीन दोष आहेत, व शरीराला दोन्यासारखीं व वेळीसारखीं नऊशें बघनें आहेत याना स्नायु असें म्हणतात व दोनशें दहा सधी म्हणजे साधे ण्णहेत; श्लोकात चकार आहे म्हणून याहून काहीं अधिकही सधी आहेत असें जाणावें, व शरीराला आधारमूत व बळरूत अशीं तीनशें अस्थि म्हणजे हाडें आहेत, व जीवाचीं आधारमूत अशीं एकशें सात मर्मे आहेत, व टोप, धातु, मळ याना वाहणाऱ्या अशा सातशें शिरा आहेत, व चकारास्तव आणखीही शिरा आहेत; व रस वाहणाऱ्या चोवीस घमनी क्षणजे नाडी आहेत, व पुरुषाचे शरीरान मासपेशी क्षणजे मासाचीं रडें लावट अशीं पाचशें आहेत, व स्त्रियाना पाचशाहून वीस अधिक आहेत, व कडरा म्हणजे मोठे मोठे स्नायु सोळा आहेत, व पुरुषाच्या देहाचे ठायीं दहा रधें म्हणजे छिद्रे आहेत, व स्त्रियाना याहून अधिक तीन छिद्रे आहेत, वापकारें कलादिक सक्षेपेंकरून सांगितले जाता प्रिभ्त्तारेंकरून सांगतो

कलांचे प्रकार.

मांसासृक्मेदसांतिस्रोयकृत्प्लीन्होश्चतुर्थिका ॥

पंचमीचतथांत्राणांपृष्ठीचाग्निधरामता ॥ ४९ ॥

रेतोधरासप्तमीस्यादितिप्तकलाःस्मृताः ॥

पहिली कला मांसाला धारण करते तिला मांसधरा म्हणतात व दुसरी कला रक्ताला धारण करिते तिला रक्तधरा म्हणतात व तिसरी मेदाला धारण करिते तिला मेदोधरा म्हणतात व यकृत व प्लीहा यांची चवथी कला ती या दोहोंचे मध्ये राहते म्हणून तिला कफधरा असे म्हणतात व अंत्रे (ह्मणजे आंतडी) यांना धारण करणारी जी पांचवी कला तिला पुरीषधरा असे म्हणतात, व अग्नीला धारण करणारी जी सहावी कला तिला पित्तधरा असे म्हणतात. व सातवी कला शुक्रधातूला धारण करिते ती रेतोधरा जाणावी, या प्रकारे सात कला जाणाव्या.

आशयांचे प्रकार.

श्लेष्माशयः स्यादुरसितस्मादामाशयस्त्वधः ॥ १५० ॥

ऊर्ध्वमग्न्याशयोनाभेर्वामभागव्यवस्थितः ॥ तस्योपरिति-
लंज्ञेयंतदधः पचनाशयः ॥ ५१ ॥ मलाशयस्त्वधस्तस्यव.

स्तिमूत्राशयःस्मृतः ॥ जीवरक्ताशयसुरोज्ञेयाः सप्ताश-
यास्त्वमी ॥ ५२ ॥ पुरुषेभ्योधिकाश्चान्येनारीणामाशया-
स्त्रयः ॥ धरागर्भाशयः मोक्तस्तनौस्तन्याशयौमतौ ॥ ५३ ॥

वक्षस्थलाच्या टायी कफाचा आशय म्हणजे स्थान आहे, व कफस्थानाचे किंचित् अर्धे मीर्गी आमार्चे स्थान आहे; व नाभीचे वर डावेकडे अग्नीचे स्थान आहे. व त्या अग्निस्थानाचे वर तीळ आहे त्याला ह्योम असे म्हणतात तेच पिपासास्थान होय; व अग्निस्थानाचे अयोमार्गी मळांचे स्थान आहे त्या स्थानालाच पकाशय असे म्हणतात तो वाममार्गी आहे; त्याचे समीप दक्षिणमार्गी चर्मखल्वकाकार मूत्राला आधार असा बस्ती आहे; व जीवतुल्य रक्त आहे त्या रक्ताचे स्थान ऊर आहे. या प्रकारे सात आशय म्हणजे स्थाने जाणावी व पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना तीन स्थाने अधिक आहेत; एक गर्भाचे स्थान व स्तनमंडंधीं दुधाची स्थाने दोन, अशी तीन स्थाने जाणावी.

रसादि ज्ञान धातुंचे विवरण.

रसादिज्ञानमंडोऽत्रमन्त्रमुक्रानिधनवः ॥

जायन्तेन्योन्यतःसर्वेपाचिताः पित्ततेजसा ॥ ५४ ॥

रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा, शुक्र हे सात धातु पित्ततेजेंकरून पाचित व होतासते कर्मेंकरून एकापासून एक उत्पन्न होताहेत; उदाहरण, रसापासून रक्त, व मांस, मांसापासून मेद या प्रकारें सात धातूंचे उत्पत्तीचा क्रम जाणावा.

सात धातूंचें मळः

जिव्हानेत्रकपोलानांजलंपित्तंचरंजकं ॥ कर्णविडूसनादं-
तकक्षामेद्रादिजंमलं ॥ नखानेत्रमलं वक्त्रेस्त्रिगु-
त्वंपिटिकास्तथा ॥ जायंतेसप्तधातूनांपलान्येतान्य-
शुक्रमातु ॥ ५६ ॥

जीम, डोळे व गाल यांचें जें जळ तें रसधातूंचा मळ जाणावा, व रसधातूस रंज-
वेणारें जें पित्त तें रक्तधातूंचा मळ जाणावा, व कानाचा मळ तो मांस धातूंचा मळ जाणावा,
१ जीम, दांत, काखा व शिखादिक यांचे जे मळ ते मेदोधातूंचे मळ जाणावे, व नखें अस्थि-
धातूंचा मळ जाणावा, व बहुवचनेंकरून केशलोमादिकही अस्थीचा मळ आहे असें जाणवें,
३ डोळ्यांचा मळ व मुखाची स्त्रिगुता म्हणजे विकटपणा हे मज्जाधातूंचे मळ जाणावे, व
घौवनोद्भव पिटिका ज्या त्या शुक्रधातूंचा मळ जाणावा, व श्लोकांत तथा या पदेंकरून इमशु
म्हणजे मिशा त्याही शुक्रधातूंचा मळ आहे. या प्रकारें सात धातूंचे सात मळ कर्मेंकरून जाणावे-

सात उपधातु.

स्तन्यंरजश्चनारीणांकाले भवतिगच्छति ॥ शुद्धमासभ्रवः
त्रेहःसावसापरिकीर्तिता ॥ ५७ ॥ स्वेदोदंतास्तथाकेशास्तथैवौ-
जश्चसप्तमम् ॥ इतिधातुभवाज्ञेयाप्लेसप्तोपधातवः ॥ १५८ ॥

स्तनसंबंधी जें दूध तें रसधातूद्धव व उपधातु जाणावे, व रज म्हणजे स्त्रियांना विटाळ
वाहतो तो रक्तधातूंचा उपधातु जाणावा. हे दोन उपधातु स्त्रियास काळविशेषीं उत्पन्न होतात
व नाहींसेही होतात व शुद्ध मासापासून उत्पन्न जाहला जो स्नेह तो मांसधातूंचा उपधातु
जाणावा, व दात अस्थिधातूंचे उपधातु जाणावे, केश मज्जाधातूंचे उपधातु जाणावे व ओज
शुक्रधातूंचा उपधातु जाणावा. या प्रकारें सात धातूंपासून सात उपधातु उत्पन्न जाहले असें
जाणावें.

सात त्वचांचें विवरण.

ज्ञेयारभासिनीपुंरसिधमस्थानचक्षामता ॥ द्वितीयलोहिनाज्ञेयातिलालंकज-

न्मभूः ॥ ५९ ॥ श्वेतातृतीयासंख्यातास्थानचर्मदलस्यच ॥ ताम्राचतुर्थीत्रि-
 ज्ञेयाकिलासधित्रभूमिका ॥ ६० ॥ पंचमीवेदिनीख्यातासर्वकुष्ठोद्भवस्ततः ॥
 विख्यातारोहिणीपृष्ठीग्रंथिगंडापचीस्थितिः ॥ ६१ ॥ स्थूलात्वकसप्तमख्या-
 ताविद्रध्यादेः स्थितिश्चसा ॥ इतिसप्तत्वचः प्रोक्तास्थूलात्रैहिविद्विमात्रया ॥ ६२ ॥

पहिल्या त्वचेचें नाम अबभासिनी ती त्वचा सिध्मरोगाची जागा होय, व
 चकार आहे म्हणून पञ्जकंटादिक रोगांचीही जागा होय, व दुमन्या त्वचेचें नाव लोहिता
 ती तिलक व अलक या रोगांची जागा होय, व तिसऱ्या त्वचेचें नाम श्वेता ती चर्मदल
 रोगाची जागा होय, व चवथ्या त्वचेचें नाम ताम्रा ती किलासकुष्ठ व धित्रकुष्ठ यांची जागा
 होय, व पांचव्या त्वचेचें नाम वेदिनी ती सर्व कुष्ठांची जागा होय, व साहाय्या त्वचेचें नांव
 रोहिणी ती ग्रंथि व गंडमाळा व गंडमाळेचा भेद अपची रोग याची जागा होय व
 सातव्या त्वचेचें नाम स्थूला ती विघट्टि रोग व आदिशब्देंकरून अर्ज व भगंदर रोग यांची
 जागा होय, या प्रकारें सात त्वचा सांगितल्या त्या त्वचा साती मिळोन दोन साठींप्रमाणें
 मोटवा आदिन असें जाणावें.

वातादि तीन दोषांचा भेद.

वायुः पित्तकफोदोषाघातवश्चमलास्तथा ॥ तत्रापिपंचधाख्याताः प्रत्येकंदेहधा-
 रणात् ॥ ६३ ॥

शरीरामध्ये वात, पित्त, कफ, हे तीन पदार्थ आहेत. ते रसादि धातूंस दूषित करि-
 तात, ह्मणोन त्यांना दोष असें म्हणतात व तेच शरीर धारण करितात व पोषितात म्हणून
 त्यांना धातु असें म्हणतात. व रसादि धातूंना मालिन करितात, ह्मणोन त्यांना मल असें ह्मण-
 तात. व ते दोष शरीरधारणवेंकरून एक एक पांच पांच प्रकारचे जाहले आहेत; उदाहरण-
 वायू पांच प्रकारचा, व पित्त पांच प्रकारचें व कफ पांच प्रकारचा या प्रकारें जाणावें. यांची
 लक्षणें व नामें पुढील श्लोकीं सागेन.

वायूचें प्राधान्यपूर्वक स्वरूप व पित्ताचें विवरण,

पवनस्तेषुबलवान्विभागकरणान्मतः ॥ रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतोल्क्ष्णोऽल्प-
 श्रलः ॥ ६४ ॥ मलाशयेचरन्कोष्ठवन्दिस्थानेतथाहृदि ॥ कंठेसर्वांगदेशेषुवायुः
 पंचप्रकारतः ॥ ६५ ॥ अपानः ५५ ॥ ५५ ॥ व्यानश्चे-
 तिसमीरस्यनामान्युक्तान्यनुक्रमान्

वात, पित्त, कफ, या तीन दोषांचे
 प्याचें, व पित्त, कफ यांना जिकडे पा

विभाग कर-
 न, व ५५

वायूमध्ये रजोगुण फार आहे. व तो वायु सूक्ष्म आहे, व स्वभावेंकरून शीतळ आहे; व रूक्ष, हलका, चंचळ आहे व तो वायु पांच स्थानांचेठायीं गमन करित होत्साता पांच प्रकारचा जाणावा; तीं पांच स्थाने व पांच नामें क्रमेंकरून सांगतीं. मलाशय म्हणजे पकाशय त्याचे ठायीं जो वायु राहतो त्याला अपान वायु असें झणतात, व कोष्ठामध्ये अग्नीचें स्थान आहे त्या स्थानाचे ठायीं राहतो त्याला समानवायु असें झणतात, व हृदयाचे ठायीं राहातो त्याला प्राणवायु असें म्हणतात, व कंठाचे ठायीं राहातो त्याला उदानवायु असें म्हणतात, व सर्व शरीराचे ठायीं राहातो त्याला व्यान वायु असें म्हणतात. या प्रकारें वायूचीं पांच स्थाने व पांच नामें क्रमेंकरून जाणावीं.

पित्ताचें विवरण.

पित्तगुणद्रव्यपीतनीलसत्वगुणोत्तरं ॥ कटुतिक्तसंश्लेषविदग्धचाम्लतांत्रजेत् ॥ ६७ ॥ अग्न्याशयेभवेत्पित्तमग्निरूपतिलोन्मितं ॥ त्वचिकांतिकरंश्लेषयंतेपाभ्यंगादिपाचकम् ॥ ६८ ॥ दृश्यंयद्भूतियत्पित्तंतादृशंशोणितंनयेत् ॥ यत्पित्तंनेत्रशुगुलेरूपदर्शनकारितम् ॥ ६९ ॥ यत्पित्तंहृदयेतिष्ठन्मेधाप्रज्ञाकरंचतम् ॥ पाचकंभ्राजकंचैवरंजकालोचकेतथा ॥ १७० ॥ साधकंचेतिपंचैवपित्तनामान्यनुक्रमात् ॥

उष्ण व पातळ व पिवळें व निळें या प्रकारचें पित्त आहे व त्या पित्तामध्ये सत्वगुण फार आहे व त्यामध्ये तिखट व कडु हे दोन रस आहेत व तें पित्त उष्णादि पदार्थांचे योगेंकरून विदग्ध झणजे विकृत झालें असतां आंबट होतें अशा प्रकारचें पित्त आहे. तें पित्त पांच स्थानांचे ठायीं राहातें. तीं पांच स्थाने व त्यांचीं पांच नामें क्रमेंकरून सांगतीं; कोठ्यामध्ये अग्नीचें स्थान आहे. त्या स्थानाचे ठायीं पित्त आहे तें अग्निस्वरूप असून एक तिळप्रमाण आहे व तें पित्त त्या जागेवरील चार प्रकारचे अन्नाला पचवितें म्हणून त्याला पाचक असें झणतात. व त्वचेंचे ठायीं जें पित्त राहतें तें पित्त शरीराचे ठायीं काति उत्पन्न करितें व चंद्रनादिकांचा लेप व तेलादिकांचा अभ्यंग, आदिशब्दैकरून स्नानादिक यांना पचवितें त्या पित्ताला भ्राजक असें झणतात. व जें पित्त डावीकडे घृहाचे स्थानीं राहून जसें रसापासून रक्ताला उत्पन्न करितें, व तें पित्त दृश्य झणजे दृष्टिगोचर आहे. त्याला रंजक असें झणतात. व दोहों डोळ्यामध्ये जें पित्त राहातें तें पित्त श्वेतनीलपीतादि रूपांचे दर्शन करवितें, त्या पित्ताला आलोचन असें म्हणतात व जें पित्त हृदयाचे ठायीं राहतें तें पित्त मेधा-रूप व प्रज्ञारूप बुद्धीला उत्पन्न करितें त्या पित्ताला साधक असें झणतात, या प्रकारें पित्ताचीं पांच स्थाने व पांच नामें क्रमेंकरून जाणावीं.

शिरांचें लक्षण.

संधिबंधनकारिण्योदोषधातुवहाः शिराः ॥ ७६ ॥

शिरा सर्षपिंचें बंधन करणाऱ्या व वातादि दोष व रसादिधातु यांतिं वाहणाऱ्या आहेत.

धमन्योरसवाहिन्योधमंतिपवर्नतनी ॥

शरीराचे टोळीं रसवाहिनी ज्या नाडी आहेत त्या वायूतें धमन करितात म्हणजे वायूला उडवितात म्हणून त्यांना धमनी असें म्हणतात.

पेशींचें लक्षण.

मांसपेश्योवलायस्पुरवष्टंभायदेहिनां ॥ ७७ ॥

मांसपेशी म्हणजे मांसखंडें तीं बलाकारणें व अवष्टंभ म्हणजे आधार त्याकारणें आहेत.

कंडरांचें कार्य.

प्रसारणाकुंचनपोरंगानांकंडरा मताः ॥

कंडरा म्हणजे मोठाले स्नायु ते हलपादादिक जीं अंगें त्यांचें प्रसारण व आकुंचन बांधिषयीं समर्थ आहेत.

रंधांचें विवरण.

नासानयनरुर्णानद्विद्वेरंध्रेमकीर्तिते ॥ ७८ ॥ मेहनापानवक्त्राणामेकैकरंध्रमुच्यते ॥ दशमंमस्त्रकेचोक्तरंध्राणीतिवृणांभित्तुः ॥ ७९ ॥ स्त्रीणांत्रीण्यधिकानिस्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ॥ सूक्ष्मछिद्राणिचान्यानिमतानित्वचिजन्मिनाम् ॥ ८० ॥

नाक, नेत्र, फान यांचे ठावीं दोन दोन रंध्रे आहेत, व शिथ, गुद, मुग यांचे तीं एकैक रंध्रे आहेत, व मस्त्रकाचे ठावीं एक रंध्रे आहे त्याला वनरंध्रे असें म्हणतात. यांभरें पुण्याम दहा रंध्रे आहेत; व स्तनसंबंधीं रंध्रे दोन व गर्भमागींचे ठावीं एक अशीं व रंध्रे पुण्यानेशां भिमांला अधिक आहेत असें जाणवें व मनुष्याचे त्वचेने ठावींही दुमतीं रंध्रे आहेत तीं सूक्ष्म आहेत. याप्रकारें रंध्रे जाणावीं.

फुफ्फुसादिकांचें स्वरूप.

तदापेफुफ्फुसंतीदादक्षिणांगेयकृन्मनं । उदानवायोगात्तं फुफ्फुसंमोच्यतेपुषेः ॥ ८१ ॥ रक्तवाहिशिरामुच्छंशोहाप्यानामदक्षिभिः ॥ चहृद्रेणरूपिचमपस्था-
नेरक्तस्यसंश्रयम् ॥ ८२ ॥

हृदयाचे वामभागीं शीटा व फुफ्फुस आहेत; व दक्षिणभागीं यकृत आहे त्याला काळ-
खंड असे म्हणतात. यांची कायें सांगतां. उदानवायूचे आधारभूत फुफ्फुस आहे व
शिराचें मूळ शीटा आहे व रंजक पिताचें स्थान व रक्ताचें स्थान यकृत आहे असें

तिलाचें लक्षण.

जलवाहिशिरामूलंतृष्णाच्छादनकान्तिलं ॥

शोणित कीटापासून उत्पन्न व दक्षिणभागीं यकृताचे समीप तिळ आहे त्याला
असें म्हणतात. तो तीळ जळवाही शिराचें मूळ आहे, यास्तव तृष्णा म्हणजे ताहान
आच्छादन करितो असें जाणावें.

बृक्षाचें लक्षण.

बृक्षौषुष्टिकरौमोक्तौजठरस्थस्यमेदसः ॥ ८३ ॥

बृक्ष म्हणजे कुक्षिगतकृते जठरस्थ जो मेद त्याला पुष्ट करितात, या
या अमरावरून बृक्षौ पुष्टिकरौ अमाही पाठ जाणावा.

वृषण लक्षण.

वीर्यवाहिशिराधारौवृषणीपौरुषावहं ॥

वृषण म्हणजे अंड ते वीर्यवाहिनी शिराचे आधार आहेत, यास्तव पौरुषावट
हेत. (म्हणजे पुरुषत्व देतात.) " बीजवाहि असादि पाठ आहे. "

लिंगाचें लक्षण.

गर्भाधानकरंलिंगमयनंवीर्यमूत्रयोः ॥ ८४ ॥

लिंग म्हणजे शिख ते वीर्यद्वारं गर्भाला उत्पन्न करितें; आणि वीर्य व मूत्र यांचा मार्ग
होय, अशांत बीजमूत्रयो असाही पाठ आहे.

हृदयाचे व्यापार.

तददप्येतनास्थानभोजमश्नाधर्यमनं ॥

कमटाचे वृत्तरमग्निचे किंचित् विक्रमिन् व अयोधुन्व असें हृदय आहे तें
स्थान होय, व आज म्हणजे मर्य धातूचें तेज त्याचे आश्रय होय.

शरीर पोषणार्थ लक्षण.

शिरामन्योनाभिस्थाःमर्वाऽन्याप्यम्यिनाम्ननु ॥ ८५ ॥ पुणतिचानिश्चरायोः
मयोनाम्नर्वातुभिः ॥

नाभीचे ठायीं राहाणाऱ्या अशा शिरा व धमनी आहेत त्या संपूर्ण शरीरातें व्यापून राहिल्या होत्यात्या रात्रंदिवस वायूचे संयोगेकरून रसादि संपूर्ण धातूंना सर्व शरीराप्रत नेऊन शरीराचें पोषण करिताहेत.

प्राणवायूचा व्यापार.

नाभिस्थःप्राणपवनःस्पृष्ट्वाहृत्कमलांतरम् ॥ ८६ ॥ कंठाद्दहिर्विनिर्यातिपातुं
विष्णुपदामृतं ॥ पीत्वाचांबरपयूषंपुनरायातिवेगतः ॥ ८७ ॥ प्राणयन्देहम-
खिलंजीवंचजठरानलम् ॥

नाभिस्थ जो प्राणवायु तो हृदयकमलाचे अर्धतरां स्पर्श करून ब्रह्मरंभाश्रित जें विष्णुपद त्याचे ठायीं अमृत आहे त्या अमृताचें पान करण्यासाठीं कंठाचे बाहेर निघून मस्तकाचे ठायीं प्राप्त होऊन ब्रह्मरंभाश्रित जें अमृत त्यातें प्राशन करून, मातःप्यान वेगेंकरून याच मार्गानें स्वस्थानीं येऊन, संपूर्ण देहातें व जीवातें संतुष्ट करितो व जठरातीतें पाचक-शाक्ति देतो, अथवा हृदयस्थ जो वायु तोच विष्णुपदामृत पिऊन पुन्हां नाभिस्थानीं येऊन मग संपूर्ण करितो, हृदयस्थ वायूलाच प्राण म्हणतात, त्या पक्षीं हा अर्थ जाणावा.

आयुष्याचें व मरणाचें लक्षण.

शरीरप्राणयोरेवसंयोगादायुरुच्यते ॥ ८८ ॥

कालेनतद्वियोगाद्धिपंचत्वकथ्यतेबुधैः

एवं म्हणजे पूर्वेक प्रकारेकरून शरीराशीं प्राणाचा जो संयोग त्याला आयुष्य असें म्हणतात व कालेकरून शरीर आणि प्राण याचा वियोग जाहला असता त्याला पंचत्व झणजे मरण असें म्हणतात.

नजंतुःकश्चिदमर पृथिव्यांजायते कश्चित् ॥ ८९ ॥

अतोमृत्युरचार्यं स्यात्किंतुरोगान्निवारयेत् ॥

पृथ्वीचे ठायीं कोणताही प्राणी कोठेही अमर नाही याम्तव मृत्यूचें निवारण करण्या-बेथीं कोणीच समर्थ नाही, परंतु वैद्यानीं रोग मात्र निवारण करावे.

रोगनिवारणाविषयीं साध्यादिभेद लक्षण.

याप्यत्वंयातिसाध्यश्चयाऽयोगच्छत्यसाध्यतां ॥ १९० ॥

जीवितंहंत्यसाध्यस्तुनस्याप्रतिकारिणः ॥

चिकित्सा जाहली नाही ज्याची असा रोगी त्याचा व्याधि सुखसाध्य असतां कड साध्य होतो, व त्या कष्टसाध्य व्याधीची उपेक्षा केली असून, असाध्य हेदे, नसतन्नात्र, बाहळा म्हणजे प्राणहरण आप्तकारें पांच नामें जाणावीं.

चार पदार्थंकरून देहाची रक्षा.

धर्मार्थकाममोक्षाणांशरीरंसाधनंयतः ॥ ९१ ॥

अतोऽस्मभ्यस्तनुरक्षेत्रःकर्मविपाकवित् ॥

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचे साधन म्हणजे कारण असे शरीर आहे. यास्तव शुभाशुभ कर्मांचे फळ जाणणारा अशा मनुष्याने रोगांपासून शरीराचे रक्षण करावे.

धातवस्तन्मलादोषानाशयंत्यसमास्तुं ॥ ९२ ॥

समाःसुखायविज्ञेयावलायोपचयायच ॥

रसादि सात धातु व त्यांचे सात मळ व वातादि. तीन दोष हे न्यूनाधिक जाहले असता शरीराचा नाश करिताहेत व सम म्हणजे स्वप्रमाणस्थित असतां सुख, बळ, शरीराची वृद्धि यांत देताहेत.

सृष्टिक्रमपूर्वक चतुर्विंशति तत्त्वनिरूपण.

जगद्योनैरनिच्छस्यचिदानंदैकरूपिणः ॥ ९३ ॥

पुंसोऽस्तिप्रकृतिर्नित्याप्रतिच्छायेवभास्वतः ॥

महदादिरूप जें जगत् म्हणजे पृथिव्यादि भूतें त्यांचें आदिकारण असून जो इच्छारहित व चिदानंद, ज्ञानमय असा पुरुष आहे त्याला ईश्वर असे म्हणतात, व त्या पुरुषाची संबंधिनी व सत्व, रज, तम यांचे साम्यावस्थेचे ठायी राहणारी व नित्य अशी प्रकृति आहे तिला अव्यक्त असे म्हणतात; या प्रकृतिपुरुषाचे संबंधाविषयी दृष्टांत, सूर्याचे किरणे करून जशी प्रतिबिंबासही क्रिया होते त्या प्रकारें पुरुषाचे अधिष्ठानेकरून ह्मणजे आश्रयेकरून प्रकृतीची चेष्टा जाणावी.

प्रकृति कसें विश्व निर्माण करिते व पुरुषाला कर्तृत्व कसें तो प्रकार.

अचेतनादिचैतन्ययोगेनपरमात्मनः ॥ ९४ ॥

अकरोद्विश्वमखिलमनित्यंनाटकाकृति ॥

चेतनारहित ह्मणजे जड अशी जी प्रकृति ती सृष्टीचे आधीं परमात्म्याचे चैतन्यसंबंध करून अनित्य महदादिरूप जें विश्व त्यातें करिते जाहली; याविषयी दृष्टांत,

जगानाने पानन वनन प्रकारचे खोटे नाटक दाखवितो, याप्रकारे

प्रकृतिपुरुष चैतन्यैकरूप नानाप्रकारचें अनित्य असें चें विश्व त्यातें नर्तवून पुनः ती प्रकृति त्या पुरुषामध्ये स्वस्वरूपानें प्रविष्ट होऊन राहते अथवा पुरुषसंबंधाचा अभाव जाहला असता प्रकृति स्वस्वरूपेकरूनच राहते.

प्रकृतिर्विश्वजननीपूर्वबुद्धिमजीजनत् ॥ ९५ ॥

इच्छामयीमहद्रूपामहंकारस्ततोभवत् ॥

त्रिविधःसोपिसंजातोरजःसत्त्वतमोगुणैः ॥ ९६ ॥

विश्वाची जननी अशी जी प्रकृति ती पूर्व म्हणजे सृष्टीचे आधी बुद्धीतें उत्पन्न करिती शाली, त्या बुद्धीला इच्छामयी व महद्रूपा असें म्हणतात व त्या बुद्धितत्वापासून अहंकार उत्पन्न होता जाहला, तोही रजोगुण, सत्त्वगुण व तमोगुण इहींकरून तीन प्रकारचा जाहला असें जाणावें.

तीन प्रकारचें अहंकाराचें कार्य.

तस्मात्सत्त्वराजोयुक्तादिंद्रियाणिदशाभवन् ॥ मनश्चजातंतान्याहुःश्रोत्रत्वङ्मन-
यनंतथा ॥ ९७ ॥ जिह्वाघ्राणवचोहस्तपादोपस्थगुदानिच ॥ पंचबुद्धींद्रिया-
ःयाहुःप्राक्तनार्नातराणिच ॥ ९८ ॥ कर्मांद्रियाणिपंचैवकथ्येतेसूक्ष्मबुद्धिभिः ॥

राजस अहंकार आहे साहाय ज्याला व तमोमात्रेकरून अनुबिद्ध ह्मणजे मिश्रित असा तो सात्विक अहंकार त्यापासून श्रोत्र, त्वक्, नयन, जिह्वा, घ्राण, वाक्, हस्त, पाद, उपस्थ, गुद, मन अशीं इंद्रियें उत्पन्न होती जाहलीं, त्यांमध्ये पहिलीं पांच बुद्धींद्रियें बुद्धीचा आश्रय आहे ह्मणून. व अवशिष्ट राहिलीं जीं पांच तीं कर्मांद्रियें जाणावीं; कर्माचा आश्रय आहे ह्मणून व उभयतात्मक ह्मणजे बुद्ध्यात्मक व कर्मात्मक मन आहे असें जाणावें. अथवा राजस अहंकारापासून इंद्रियें, व सात्विक अहंकारापासून इंद्रियांच्या देवता आणि मन असा पृथक्त्वेकरून उत्पातिक्रम जाणावा.

तमःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहंकारादथाभवत् ॥ ९० ॥ तन्मात्रपंचकंतस्यनामान्युक्ता-
निसुरिभिः ॥ शब्दतन्मात्रकंस्पर्शतन्मात्रंरूपमात्रकं ॥ २०० ॥ रसतन्मात्रकं
गंधतन्मात्रेचेतितद्विदुः ॥

राजस अहंकार आहे साहाय ज्यास व सत्त्वमात्रेकरून अनुबिद्ध ह्मणजे युक्त असा जो तामस अहंकार त्यापासून तन्मात्र ह्मणजे त्या त्या आश्रयावर मुख्य प्रमाणत्वेकरून राहणारे असें गुणपंचक उत्पन्न होतें जाहलें. त्याचीं नामें शब्दतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र, रूपतन्मात्र, रसतन्मात्र, गंधतन्मात्र याप्रकारें पांच नामें जाणावीं.

तन्मात्रपंचकांचें विशेष.

शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसगंधावनुक्रमात् ॥ १ ॥

तन्मात्राणांविशेषाःस्युःस्थूलभावमुपागताः ॥

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे क्रमेंकरून तन्मात्रपंचकाचे विशेष जाणावे; यांचा सुख, दुःख व मोह इर्हाकरून अनुभव होतो. यास्तव स्थूलभावाप्रत पावले असें जाणावें व तन्मात्रपंचकाचा अनुभव सूक्ष्म आहेत झणून होत नाहीं.

भूतपंचकाची उत्पत्ति.

तन्मात्रपंचकात्तस्मात्सजातंभूतपंचकम् ॥ २ ॥

व्योमानिलानलजलक्षोणीरूपंचतन्मतं ॥

शब्दादि पंच तन्मात्रांपासून भूतांचें पंचक उत्पन्न होतें जाहलें. त्यांचीं नामें व्योम, अनिल, अनल, जल, क्षोणी याप्रकारें जाणावीं.

इंद्रियांचे विषय.

बुद्धींद्रियाणांपंचवशब्दाद्याविषयामताः ॥ ३ ॥

वर्मांद्रियाणांविषयाभापादानविहारिता ॥

आनदोत्सर्गकौचैवकथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ४ ॥

श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, घ्राण हीं बुद्धींद्रियें पाच, यांचे शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पाच विषय क्रमेंकरून जाणावे, उदाहरण, श्रोत्रेंद्रियाचा शब्द विषय, व त्वर्गेंद्रियाचा स्पर्श विषय या क्रमानें जाणावें व वाक्, हस्त, पाद, उपस्थ, गुद हीं कर्मेंद्रियें पांच, यांचे भाषा, आदान, विहार, आनद व उत्सर्ग हे पाच विषय क्रमेंकरून जाणावे. उदाहरण, वार्गेंद्रियाचा भाषाविषय, व हस्तेंद्रियाचा आदान विषय या क्रमानें जाणावें.

उक्तांचा संक्षेप.

प्रधानंप्रकृतिःशक्तिर्नित्याचाविकृतिस्तथा ॥ एतानितस्यानामानिश्चिचमाश्रित्य

यास्थिता ॥ ५ ॥ महानहंकृतिःपंचतन्मात्राणिपृथक्पृथक् ॥ प्रकृतिर्विकृतिश्चै-

वसत्तैतानिबुधाजगुः ॥ ६ ॥ दशेंद्रियाणिचित्तंचमहाभूतानिपंचच ॥ विका-

रा. षोडशज्ञेयाः सर्वव्याप्यजगत्स्थिताः ॥ ७ ॥

प्रधान व प्रकृति व शक्ति व नित्या व अविकृति हे प्रकृतीचे पर्याय शब्द जाणावे, ती प्रकृति शिव (झणजे ईश्वर) याचे आश्रयेंकरून राहाते अमें जाणावें व महत्त्व व अहंकार व पंचतन्मात्रा हीं सात इंद्रियादिकांचीं कारणें आहेत. झणून प्रकृतिरूप जाणावीं;

सांख्यमताचे ठायीं ही आठ प्रकारची प्रकृति आहे, व प्रकृतीचीं कार्यरूपे आहेत झणून विकृतिरूप ही जाणावी, व इंद्रिये १० व उभयात्मक मन अशीं ११ इंद्रिये व ५ महामूर्ते असे १६ विकार जाणावे, ते संपूर्ण जगातें व्यापून राहिले आहेत असें जाणावें.

चौवीस तत्त्वांशी.

एवंचतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैःसिद्धैर्बुधैः ॥ जीवात्मानियतो नित्यं वसति स्वांतदूतवान् ॥ ८ ॥ सदेही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ॥ व्याप्तो बद्धधमनसा कृत्रिमैः कर्मबंधनैः ॥ ९ ॥

अव्यक्त १ महान् २ अहंकार ३ शब्दतन्मात्र ४ स्पर्शतन्मात्र ५ रूपतन्मात्र ६ रसतन्मात्र ७ गंधतन्मात्र ८ श्रोत्र ९ त्वक्, १० चक्षू ११ घ्राण १२ रसना १३ वाक् १४ हस्त १५ पाद १६ उपस्थ १७ पायू १८ मन १९ पृथ्वी २० आप २१ तेज २२ वायु २३ आकाश २४ या प्रकारे चौवीस तत्वे जाणावीं. तिहींकरून सिद्ध झालें जें शरीररूप गृह त्या गृहाचे ठायीं पंचविंशतिक झणजे पंचविंसावा पुरुष सर्वकाळ राहातो त्याला जीवात्मा असें झणतात. त्याचा दूत मन आहे असें जाणावें, तो जीवात्मा महादादिकृत सूक्ष्मलिंग-शरीराचे ठायीं राहातो झणून त्याला देही असें झणतात व कर्मपुरुषही म्हणतात; यास्तव पाप, पुण्य, सुख, दुःख इहींकरून बद्ध आहे असें जाणावें, व मनाशीं सहवर्तमान अशीं जीं कृत्रिम कर्मबंधनें तिहींकरूनही बद्ध आहे असें जाणावें. --

अहंकारादिकांची गति.

आमोतिबंधमज्ञानादात्मज्ञानाच्चमुच्यते ॥

तद्दुःखयोगकृद्बुधाधिरारोग्यंतत्सुखावहम् ॥ २१० ॥

पुरुष अज्ञानेकरून क्लेशादिक बंधनाप्रत पावतो व आत्मज्ञानेकरून मुक्त होतो, व शरीर व शरीरी यांस जो दुःख देतो तो व्याधी जाणावा, व यास जें सुख देतें तें आरोग्य जाणावें.

इति श्रीदामोदरसूनुशांङ्गधरेणविरचितायां संहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखंडे

कलादिकास्थानं नाम पंचमोऽध्यायः

अथषष्ठोऽध्यायः

आहाराची दोषावस्था.

यात्यामाश्रयमाहारःपूर्वमाणानिलेरितः ॥ माधुर्यफेनभावंचपद्सोऽपिलभेतसः-
॥ ११-॥ अथपाचकपित्तेनविदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ॥ ततःसमानमरुताग्रहणीम-
भिधीयते ॥ १२ ॥ ग्रहण्यांपच्यतेकोष्ठवन्दिनाजायतेकटुः ॥

अन्नादिकांचा आहार प्राणवायूनें प्रेरित होत्सना प्रथम आमाशयाप्रत येतो. नंतर तो आहार सहा रसेंकरून युक्त होत्सता माधुर्य झणजे गोडपणा व फेनभाव याप्रत पावतो, कफस्थान आहे म्हणून मग तो आहार त्याच जाग्यावर असतां पाचक पित्तेंकरून विदग्ध म्हणजे पच्यमानाभिमुख (म्हणजे वरून मात्र परिपक झालेला व आंतून कच्चा) असून होत्सता अम्ल दशेप्रत पावतो, नंतर त्या आमाशयापासून समानवायूकरून ग्रहणी म्हणजे बन्दिस्थान त्या स्थानाप्रत येतो, नंतर त्या ग्रहणास्थानाचे ठायीं कोष्ठामांकिरून त्या आहाराचा पाक होतो, तो पाक कटू म्हणजे तीक्ष्ण होतो.

आहाराची दोषावस्था.

रसोभवतिसंपकादपकादामसंभवः ॥ १३ ॥

अग्निस्थानाचे ठायीं स्थिर राहिला जो आहार त्याचा चांगला पाक जाहला असतां त्यापासून रस होतो, कच्चा आहार राहिला असतां त्यापासून आमं होतो.

रसांचीं कायें.

बन्धेर्बलेनमाधुर्यक्रिग्धतांयातितद्रसः ॥ शुष्णातिपातूनखिलान्सम्यक्पकोऽमृतो-
पमः ॥ १४ ॥ मंदवन्दिहविदग्धश्चकटुश्चाम्लोभवेद्रसः ॥ विपभावंव्रजेद्रापिक्व्या-
द्दारोगसंकरं ॥ १५ ॥

त्या आहाराचा रस अग्नीचे बळेंकरून मधुरभाव व क्रिग्धता झणजे चिकटपणा यांप्रत पावून संपूर्ण रसदिघातूंचें पोषण करितो यास्तव त्या रसाचा चांगला पाक जाहला असतां त्याला अमृतासारखा जाणावा, व मंदामांकिरून तो रस विदग्ध झणजे विकाराप्रत पावला असतां विपभावाप्रत पावतो, किंवा अतिमारादिक रोगसमुदाय उत्पन्न करितो.

आहाराची अवस्था.

आहारस्यरसःसारःसारहीनोमलद्रवः ॥ शिराभिस्तज्जलनीतंबस्तौमूत्रमवा-
प्नुयात् ॥ १६ ॥ तत्कीटंचमलज्ञेयतिष्ठेत्पकाशयेचतत् ॥

त्या आहाराचा जो रस त्याला सार असें क्षणतात, व सारहीन जो पदार्थ त्याच
मलद्रव असे क्षणतात, व तो द्रव मूत्रवाहिनी शिराद्वारा वस्तीचे ठायीं जाऊन मूत्रसंज्ञेप्रत पावतो.
व अवशिष्ट राहिलें जें कीट तें पकाशयाचे एक देशाचे ठायीं जाऊन मल संज्ञेप्रत पावतें.

मलाचें अधोगमन.

बलित्रितयमार्गेणयात्यपानेननोदित ॥ १७ ॥

प्रवाहिनीसर्जनीचग्राहिकेतिवलीत्रयम् ॥

अपानवायूनें अध.प्रेरित असा जो मल तो बलित्रितयात्मक जें गुद त्या मार्गेकरून
बाहेर येतो त्या वळीचीं नामें प्रवाहिनी, सर्जनी, ग्राहिका याप्रकारे तीन नामें जाणार्वीं, व
त्याचा आकार शंखावर्तसारखा जाणावा.

रसाचें कार्यत्वेकरून अन्यस्थानीं गमन.

रसस्तुहृदययातिसमानमरुनेरितः ॥ १८ ॥

रजितोयाचितस्तत्रपित्तेनायातिरक्ततां ॥

सारभूत जो रस तो समान वायूनें प्रेरित होत्साता अग्निस्थानापासून हृदयाप्रत येऊन
रंजक पित्तानें रागयुक्त होऊन व पाचक पित्तानें पाचित होऊन रक्तद्रशेप्रत पावतो.

रसाचें प्राधान्य.

रक्तसर्वशरीरस्थंजीवस्याधारमुत्तमम् ॥ १९ ॥

स्निग्धंगुरुचलस्वादुविदग्धपित्तवद्भवेत् ॥

तें रक्त सर्व शरीर व्यापून राहिलें होत्सातें जीवाचें उत्तम आधार होय, त्याचे-
गुण स्निग्ध व गुरु व चंचल व स्वादु याप्रकारचे आहेत व तेंच रक्त विदग्ध क्षणजे विकृत
जाहलें अमता पित्तासारखें कटु क्षणजे तीक्ष्ण व आवट होते.

रसादि धातूंचे उत्पत्तीचा क्रम.

पाचिताःपित्तापेनरसाधाधातवःक्रमात् ॥ २० ॥

शुक्रत्वमांतिमासेनतथास्त्रीणांरजोभवेत् ॥

रसादिक जे सात धातु ते पित्तापेकरून परिपक होत्साते क्रमेकरून एका महिन्यानें
शुक्र धातूला उत्पन्न करितात. त्याच क्रमानें एका महिन्यानें स्त्रियास रजस्वलात्व क्षणजे
रक्तरूप रज ते उत्पन्न करितात.

गर्भाची उत्पत्ति.

कामाम्निधुनसंयोगेशुद्धंशोणितशुक्रजः ॥ २१ ॥
गर्भःसंजायतेनार्याःसजातोबालउच्यते ॥

मनाचे संकल्पंकरून स्त्रीपुरुषांचा मिथुन संयोग (क्षणजे रतिसंग) जाहला असता शोणित (क्षणजे आर्तव) व शुक्रधातु यांपासून स्त्रियांचे ठायीं गर्भ उत्पन्न होतो. तो गर्भ प्रगट जाहला असता त्याला बाल असे क्षणतात.

कन्यादिगर्भाची उत्पत्ति.

आधिकोरजसःकन्यापुत्रःशुक्राधिकोभवेत् ॥ २२ ॥
नपुंसकंसमत्वेनयथेच्छापारमेश्वरी ॥

गर्भाधानकार्त्वीं क्रतुसंबंधीं रक्ताच्चै व्याधिक्य जाहलें असता कन्या होते, व शुक्राचें व्याधिक्य जाहलें असतां पुत्र होतो, व आर्तवशोणिताचा व शुक्रधातूचा समयोग जाहला असतां नपुंसक होतो, जशी परमेश्वराची इच्छा असते तसा योग होतो.

बालाचे पाहिले मासीं.

बालस्यप्रथमेभासिदेयाभेषजरक्तिका ॥ २३ ॥ अवलेहीदृतेकैवक्षीरसौद्रसिता-
घृतैः ॥ वर्षयेत्तावदेकैकांयावद्भवतिवत्सरः ॥ २४ ॥ मासैर्वृद्धिस्तदूर्ध्वस्याघा-
वत्पोडश्वत्सराः ॥ ततःस्थिराभवेत्तावद्यावद्वर्षाणिसप्ततिः ॥ २५ ॥ ततोवा-
लकवन्मात्राद्दासनीयाश्नै.शनैः ॥ मात्रेयंकल्कचूर्णानांकपायाणांचतुर्गुणा २६

बालकास प्रथम महिन्याचे ठायीं दूध व मध व सारर किंवा तूप यातून जें उपयुक्त असेल त्याची योजना करून त्यात एक गुंज प्रमाण सुवर्णादिक औषध घाळत अवलेहीभूत क्षणजे चाटण करून घावें, व दुसऱ्या मासीं २ गुंजा, तिसरे मासीं ३ गुंजा याप्रमाणें गुंजानीं औषधाची वृद्धि एक वर्षपर्यंत करावी क्षणजे माशाचें मान होतें, व दुसरे वर्षीं २ मासे, तिसरे वर्षीं ३ मासे याप्रमाणें माशांनीं औषधाची वृद्धि सोळा वर्षापर्यंत करावी, जग सोळा वर्षांपासून सत्तर वर्षापर्यंत औषधभक्षणाविषयीं सोळा माशांचें मान जाणावें; नंतर ती मात्रा बालकास जशी वर्धित केली त्याप्रकारें त्या मात्रेचा अपकर्ष करावा म्हणजे ती उत्तरीत उत्तरीत यावें, कारण बाल व वृद्ध यांची ममान चिकित्सा आहे म्हणून ती मात्रा कल्करूप व चूर्णरूप व कषायरूप अमत्यास चतुर्गुणित योजावी.

जन्मापासून वीस वर्षेपर्यंत अंजनादिक विचार.

अंजनंचतथालेषःज्ञानमभ्यंगकर्मच ॥ वपनंप्रतिमर्शश्चजन्ममभृतिश्चस्यते ॥२७॥

कबलःपंचमाद्र्षोदिष्टमात्रस्यकर्मच ॥ विरेकःषोडशाद्र्षोदिष्टतथैवमैथुनं ॥२८॥

बालकांचे डोळ्यांत अंजन क्षणजे कजलादिक घालणें व अंगाला हरिद्रालेप करणें व ज्ञान क्षणजे न्हाऊं घालणें व अंगाला अभ्यंग म्हणजे तेल तूप इत्यादिकांचा चोपड करणें व ओकारी करविणें व प्रतिमर्श म्हणजे निरूहणवस्ती क्षणोन गुदाचे ठायीं चिपळ्या व चूळ मारावयाचा प्रयोग आहे तो करणें, इतक्यांची योजना बालकाचे जन्मापासून प्रशस्त आहे व पांचा वर्षांनंतर कबल म्हणजे गंडूषभेद औषधादिकेंकरून तोंडावाटें चूळ भरून टाकावा याचा प्रयोग आहे त्याची योजना करावी, व आठवर्षांनंतर नस्य म्हणजे नाकांत घालण्याविषयीं औषधांचे प्रयोग आहेत त्यांची योजना करावी व सोळा वर्षांनंतर विरेक म्हणजे दळक याची योजना करावी, व वीस वर्षांनंतर मैथुनाविषयीं योजना करावी इतक्या योजना त्या त्या काळीं प्रशस्त आहेत असें जाणावें.

बाल्यादिकांची वयोवस्था.

बाल्यं तृद्धिर्वपुर्मैधात्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मैद्रियेचेतो जीवितंदशतो न्हसेत् ॥ २९ ॥

जन्मापासून दहा वर्षांनंतर बाल्यावस्था हीन होते, व वीस वर्षांनंतर शरीराची वृद्धि (म्ह. वाढ) खुंटते व तीस वर्षांनंतर शरीर मोठें होत नाहीं; “ श्लोकांत छविर्मैधा असाही पाठ आहे, त्यापक्षीं तीस वर्षांपर्यंत कांति राहते पुढें रहात नाहीं ” व चाळीस वर्षांनंतर म्रंशाचे ग्रहणाविषयीं सामर्थ्य रहात नाहीं व पन्नास वर्षांनंतर शरीराची त्वचा शिथिल होते, व साठ वर्षांनंतर वृद्धि मंद होते व सत्तर वर्षांनंतर शुक्रनाश; ऐशीं वर्षांनंतर पराक्रम रहात नाहीं, व नव्वड वर्षांनंतर बुद्धि जाते व शंभर वर्षांनंतर कर्मैद्रियांचें चलनवलनाविक रहातें. व एकशें दहा वर्षांनंतर चैतन्य जातें व एकशें वीस वर्षांनंतर जीवित्व जातें क्षणजे मरण पावतो याप्रकारें दहा दहा वर्षांनंतर एकेकांचा न्हास क्षणजे हानी होते; साराश जात मात्र बालकाची चिकित्सा रोगावांचून नाहीं. परंतु औषधादिकांनी शरीर दृढ होतें म्हणून बाल्यावस्थेपासून औषधान्नादिकांचा उपयोगविचार कराना यास्तव घुटी व बालकमात्रा घावी.

वातप्रकृतिक मनुष्याचीं लक्षणें.

अल्पकेन कृशोरुक्षोवाचालश्चलमानसः ॥

आकाशचारी स्वनेषु वाता प्रकृतिको नरः ॥ ३० ॥

ज्या मनुष्याचे केश अल्प असतात, व शरीर कृश असून रुक्ष झणजे निस्तेज असते व तो मनुष्य वाचाळ असतो, त्याचें मन चंचळ असतें व स्वप्नामध्ये आकाशाचे ठायीं गमनादिक विषय पाहतो इत्यादिक लक्षणेंकरून जो युक्त असतो तो मनुष्य वातप्रकृतिक जाणावा.

पित्तप्रकृतिक मनुष्यांचीं लक्षणें.

अकाले पलितैर्व्याप्तोधीमानस्वेदीचरोपणः ॥

स्वमेधुज्योतिपांद्रष्टापिचप्रकृतिकोनरः ॥ ३१ ॥

जो मनुष्य पित्ताचे उष्णगुणेंकरून अकालाचे ठायीं वार्धक्येंकरून व्याप्त असतो व पित्ताचे सत्वगुण बाहुल्येंकरून बुद्धिमान असतो व त्याचे शरीराचे ठायीं घाम असतो व तो मनुष्य रोपण झणजे रागीट असतो व स्वप्नाचे ठायीं नक्षत्रे अथवा अग्न्यादिक पदार्थ याला पाहतो, इत्यादिक लक्षणेंकरून जो युक्त असतो तो मनुष्य पित्त प्रकृतिक जाणावा.

कफप्रकृतिक मनुष्यांचीं लक्षणें.

गंभीरबुद्धिःस्थूलांगःस्निग्धकेशोमहाबलः ॥

स्वमेजलाशयलोकीश्लेष्मप्रकृतिकोनरः ॥ ३२ ॥

गंभीर झणजे संपूर्ण कार्याविषयी क्षमाशील आहे बुद्धि व्याची तो मनुष्य; व ज्याचें शरीर पुष्ट असून केश स्निग्ध म्हणजे तुकतुकीत असतात, व ज्याच्या शरीरामध्ये महत् म्हणजे मोठें बळ असतें, व जो स्वप्नाचे ठायीं नदी, नद, तडागादिक यातें पाहातो, इत्यादिक लक्षणेंकरून जो युक्त असतो तो मनुष्य कफप्रकृतिक जाणावा.

द्विदोषज त्रिदोषज प्रकृतिक मनुष्यांचीं लक्षणें.

ज्ञातव्यामिश्रचिन्हैश्चद्वित्रिदोषोत्तरणानराः ॥

दोहों दोषाचे मिलित लक्षणेंकरून द्विदोषज प्रकृतिक मनुष्य जाणावा, व तिहीं दोषाचे मिलित लक्षणेंकरून त्रिदोषज प्रकृतिक मनुष्य जाणावा, व असेच समप्रकृतिक मनुष्यही जाणवे.

निद्रादिकांची उत्पत्ति.

तमःरुफाम्ब्यानिद्रास्यान्मूर्त्तापिचतमोभवा ॥ ३३ ॥

रजःपित्तानिलैर्भ्रातिस्त्राश्लेष्मनमोऽनिलः ॥

तम झणजे तमोगुण व कफ इहींकरून निद्रा येने निद्रा स्वाप झणतात, व पित्त व तम इहींकरून रूपादिनाचे अज्ञान होऊन चेतनगहन मनुष्य पडतो त्याला मूर्त्ता अर्थ

क्षणतात, व रज क्षणजे रजोगुण व पित्त व वायु इहींकरून, चक्रावर बसवून चाक फिरवून मनुष्याला जशी अवस्था होते त्याला भ्रम असें क्षणतात, व कफ व तम व वायु इहींकरून घट पटादि पदार्थांचें अज्ञान होऊन शरीर गुरु म्हणजे जड होतें व जांभई व कृम म्हणजे ग्लानि हीं लक्षणें होतात व रोग्यासारखा निद्रा येते तिला तंद्रा असें क्षणतात.

ग्लानीचें लक्षण.

ग्लानिरोजक्षयात्दुःखादजीर्णाच्चभ्रमाद्भवेत् ॥ ३४ ॥

संपूर्ण धातूंचें सारभूत जें आज त्याचे क्षयेंकरून व दुःख व अजीर्ण व भ्रम इहींकरून हस्तपादादिक विकळ होऊन हृदयास ग्लानि होते, व व्यायास न करितां शरीराला भ्रम होतात व अन्नावर इच्छा होत नाही त्याला ग्लानि असें क्षणतात, व कृम म्हणतात व क्रेणी हर्षक्षयही क्षणतात.

आलस्य लक्षण.

यःसामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ॥

शरीरांत सामर्थ्य असतां ज्यामुळें काम करण्याविषयी उत्सुक होत नाही त्याला आलस्य असें म्हणतात.

जांभईचें लक्षण.

चैतन्यशिथिलत्वाद्यःपीत्वैकंश्वासमुद्भवेत् ॥ ३५ ॥

विदीर्णवदनःश्वासंजंभासाकथ्यतेबुधैः ॥

चेतनेचें स्थान शिथिल जाहलें असतां मनुष्य एक श्वासातें पिकून मग विदीर्णवदन होत्साता (क्षणजे मुत पसरित होत्साता) त्याच श्वासातें मुखावाटे बाहेर टाकितो त्याला जंभा असें क्षणतात, लोकांमध्ये जांभई, जांभळी असें क्षणतात.

शिकेचें लक्षण.

उदानप्राणयोर्ध्व्र्यांगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ३६ ॥

शब्दःसंजायतेतेनक्षुतंतरुध्यतेबुधैः ॥

उदान क्षणजे फंटास्थित वायु व प्राण म्हणजे हृदयस्थ वायु यांचा गिरद्वारापासून ऊर्ध्वमस्तपाचे टापी संयोग होऊन त्यापामून मस्तकानून फळाचा साव होऊन उमयतांचा संयोग होऊन शब्द निघतो त्याला क्षुत् असें म्हणतात, लोकांमध्ये शिक असें म्हणतात.

टंकराचें लक्षण.

उदानतोपादादाररवास्थितन्वान्चयद्भवेत् ॥ ३७ ॥

परनस्योर्ध्वगमनंतमुद्रांरंभक्षणे ॥

उदानवायूचा कोप होऊन जें उदान वायूचें ऊर्ध्व गमन होतें व अनादिकांचा आहार तो स्वस्थानीं जाऊन सुस्थिर राहून वायूचें ऊर्ध्व गमन होतें त्याला उद्गार म्हणतात, लोकांमध्ये ढेंकर असें म्हणतात.

इति श्री दामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां सूत्रस्थाने
आहारादिगतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथसप्तमोऽध्यायः

रोगांची संख्या.

रोगाणां गणनापूर्वमुनिभिर्याप्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥

मयाऽत्रमोच्यतेसैवतद्भेदाबह्वंभोमताः

ज्वरादिकांची संख्या मुनींनीं सांगितली तीच संख्या या ग्रंथाचे ठायीं सांगतात कर्णोस मान्य असे त्या रोगाचे भेद अनेक आहेत असें जाणावें.

पंचविंशतिरुद्दिष्टाज्वरास्तद्भेद उच्यते ॥ ३९ ॥ पृथग्दोषैस्तथाद्वंद्वभेदेनत्रिविधः
स्मृतः ॥ एकत्रसन्निपातेनतद्भेदावहवःस्मृताः ॥ २४० ॥ प्रायशःसन्निपातेन
पंचस्युर्विषमज्वराः ॥ तथाऽंगतुज्वरोऽप्येकस्त्रयोऽशविधोमतः ॥ ४१ ॥ अभिचार
ब्रह्मवेशशांपरांगंतुकास्त्रिधा ॥ श्रमादाहारसताच्छेदाच्चतुर्धापातकज्वरः ॥ ४२ ॥
कामाद्भ्रूतेःशुचेरोषाद्विषादौषधगंधनः ॥ आभेपंगज्वराःपटस्युरेवंज्वराबिनिश्रयः

पंचवीस प्रकारचे ज्वर आहेत. त्यांचे भेद सांगतो. वातज्वर १ पित्तज्वर २
कफज्वर ३ वातपित्तज्वर ४ वातकफज्वर ५ पित्तकफज्वर ६ वातादि तीन दोष मिळून
सन्निपातज्वर ७ व त्या सन्निपात ज्वराचे भेद अनेक आहेत असें जाणावें, व त्या
वातून बहुतकरून मंतत ८ व सतत ९ व अन्येषु १० व तृतीयक ११ व चातुर्थिक १२
असे पांच प्रकारचे निषमज्वर उत्पन्न होतात; व एक प्रकारचा आंगतुक ज्वर त्याचे भेद
३३ आहेत त्यातें सांगतो. अभिचार ज्वर १ व ब्रह्मवेश ज्वर २ व शापज्वर ३ हे

हीन प्रकारचे ज्वर आंगंतुक संज्ञक जाणावे; व श्रमापासून उत्पन्न जाहालेला जो ज्वर तो ५ व अग्न्यादि तापेंकरून उत्पन्न ५ व क्षतेंकरून उत्पन्न ६ व शास्त्रादिकानीं छेदनेंकरून उत्पन्न ७ असे हे चार प्रकारचे ज्वर आघात संज्ञक जाणावे, व मनामध्ये इच्छिळी जी स्त्री ती प्राप्त न जाहली असता त्यापासून उत्पन्न जाहला जो ज्वर तो ८ व मीतीपासून उत्पन्न ९ व शोकेंकरून उत्पन्न १० व रोपेंकरून ११ व स्थावर क्षणजे बचनागादिक विष आणि जंगम क्षणजे सर्पादिकाचें विष याचे सेवनेंकरून १२ व तीव्र ओषधाचा जो गंध त्याच्या वासेंकरून उत्पन्न जाहला जो ज्वर तो १३ असे हे सहा प्रकारचे ज्वर अभिपंगसंज्ञक जाणावे; या प्रकारें तेरा आगतुक ज्वर व पहिले बारा असे पंचवीस प्रकारचे ज्वर जाणावे.

अतिसार रोग.

पृथक्त्रिदोषै सर्वैश्चशोकादापामाद्भयादापि ॥ अतिसारः सप्तधा स्यात्

अतिसार सात प्रकारचा त्याचीं नावें—वातातिसार १ पित्तातिसार २ कफातिसार ३ त्रिवोषातिसार ४ शोकातिसार ५ आमसतिसार ६ भय होऊन होतो तो ७. या प्रकारें सात प्रकारचा अतिसार जाणावा.

संग्रहणी रोग.

ब्रह्मणी पंचधा मता ॥ ४४ ॥ पृथग्दोषैः सन्निपातात्तथाचामेन पचमी ॥

संग्रहणी रोग पाच प्रकारचा त्याचीं नावें—वातसंग्रहणी १ पित्तसंग्रहणी २ कफसंग्रहणी ३ सन्निपातसंग्रहणी ४ आमसंग्रहणी ५. या प्रकारें पाच प्रकारचा संग्रहणी रोग जाणावा

प्रवाहिका.

प्रवाहिका चतुर्धा स्यात्पृथग्दोषैस्तथासतः ॥ ४५ ॥

प्रवाहिका अतिसाराचा भेद आहे. ती चार प्रकारची, वातप्रवाहिका १ पित्तप्रवाहिका २ कफप्रवाहिका ३ रक्तप्रवाहिका ४. या प्रकारें जाणावी.

अजीर्ण,

अजीर्ण त्रिविधं मोक्तं त्रिष्टयवायुनामता ॥ पिशाद्विदग्गांविज्ञेयस्फेनामनदुच्यते ॥ ४६ ॥
विषाजर्णरसादेक

अग्ना परिपाक होत नाही त्याला अजीर्ण म्हणतात. ते तीन प्रकारचे, वायुपासून

जें अजीर्ण होतें त्याला विपुञ्ज्याजीर्ण म्हणतात, व पिचापासून होतें त्याला विदग्धाजीर्ण म्हणतात, कफापासून होतें त्याला आमार्जीर्ण म्हणतात; व चवथें अजीर्ण अन्नाचे रसापासून होतें त्याला विषाजीर्ण असें म्हणतात. या प्रकारें चार प्रकारचें अजीर्ण जाणावें.

अलसक विपुञ्चादि रोग सांगतो.

दोषैःस्यादलसस्त्रिधा ॥ ४७ ॥ विपुञ्चात्रिविधामोक्तादोषैःसात्पात्पृथक्पृथक् ॥
दंडकालसकश्चैवैकवस्याद्विलंबिका ॥ ४८ ॥

व्रत, पित्त, आणि कफ या तीन दोषांच्या वेगळ्या वेगळ्या लक्षणेंकरून अलसक रोग तीन प्रकारचा. तो अजीर्णापासून होतो, तशीच विपुञ्ची वातदि दोषमेदेंकरून वेगळी वेगळी तीन प्रकारची जणावी तिला मोडशी असें म्हणतात, व दंडकालसक आणि विलंबिका हे दोन रोग त्या मोडशीचेच भेद आहेत असें जाणावें.

अर्शरोग.

अर्शासिपद्विधान्याहुवीतापिचकफास्रत ॥ सन्निपाताच्चसंसर्गात्तेषांभेदेद्वि-
धास्मृतः ॥ ४९ ॥ सहजोत्तरजन्मभ्यांतथाशुष्काद्रभेदतः ॥

अर्शरोग सहा प्रकारचा—वातार्श १ पित्तार्श २ कफार्श ३ सन्निपातार्श ४ रक्तार्श ५ संसर्गाार्श ६. या प्रकारें सहा प्रकारचा अर्शरोग जाणावा; याला लोकांमध्ये मूळव्याध असें म्हणतात. या सहा प्रकारच्या अर्शांचे भेद दोन प्रकारचे आहेत; एका सहज म्हणजे देहाचे घोबर उत्पन्न होतात; आणि दुसरे उत्तरजन्म म्हणजे जन्म शाल्यानंतर भिथ्याहारविहारादि, केंकरून वातादिक कुपित होऊन तीहींकरून उत्पन्न होतात. ते व तसेच आर्द्र व शुष्क या भेदेंकरून दोन प्रकारचे, आर्द्र म्हणजे काहीं मोठ कोरडे व रुक्ष राहतात व काहीं मोठ स्वतात असें जाणावें.

अर्शाचा भेद चर्मकील रोग.

त्रिधैवचर्मकीलानिवातात्पिपत्तात्कफादपि ॥ २५० ॥

चर्मकील म्हणजे गुदोष्ठाचे जवळ चामरिळांसारखे मांसरूपी मोड होतात ते मोड स्थिर असून कठीण असतात. ते तीन प्रकारचे, वातचर्मकील १ पित्तचर्मकील २ कफचर्मकील ३. या प्रकारें तीनप्रकारें चर्मकील रोग जाणावे.

कृमिरोग.

एकविंशतभेदेनकृमयःस्पृष्टिशोच्यते । बाह्यास्तयाऽभ्यंतरेचतेपुत्रकावादिश्चिराः ॥५१॥

ल्लिख्याश्चान्येतरचराकफाचेहृदयादकाः ॥ अत्रादाउदरावेष्टाश्चुरवश्चमहागुहाः ॥ ५२ ॥
 सुगंधादर्भकुसुमास्तथारक्ताश्चमातराः ॥ सौरसालोमविध्वंसारोमद्वीपाउदुंबराः ॥ ५३ ॥
 केशादाश्चतथैवान्येशुकुज्जातामकरुकाः ॥ लेलिहाश्चसलूनाश्चसौरुरादाःरुकरुकाः
 ॥ ५४ ॥ तथान्यःकफरक्ताभ्यांसजातःप्रायुकःस्मृतः ॥

एकवीस प्रकारचे कृमि आहेत. ते कृमि देहाचे वर राहणारे व अभ्यंतरीं राहणारे
 वा भेदकरून दोन प्रकारचे. त्यांमध्ये यूना म्हणजे उवा १ चिरा २ लिखा ३. हे तीन प्रकारचे
 कृमि देहाचे वर राहणारे व अठरा प्रकारचे अंतरकृमि आहेत व त्यांना लोकांमध्ये जंत असें
 म्हणतात, त्यांचे भेद सांगतो—हृदयाद १ अत्राद २ उदरावेष्ट ३ सुरव ४ महागुह ५ सुगंध
 ६ दर्भकुसुम ७, हे सात प्रकारचे कृमि कफजन्य जाणावे, व मातर १ सौरस २ लोमविध्वंस
 ३ रोमद्वीप ४ उदुंबर ५ केशाद ६, हे सहा प्रकारचे कृमि रक्तजन्य जाणावे व मकरु १
 लेलिह २ सलून ३ सौरुराद ४ ककरु ५. हे पांच प्रकारचे कृमि मलजन्य जाणावे; याप्र-
 ममाणें अठरा प्रकारचे अभ्यंतरकृमि व तीन प्रकारचे बाह्यकृमि वर सांगितले ते, असे एकवीस
 प्रकारचे कृमि जाणावे. तसाच कफरक्तापासून उत्पन्न होतो त्याला स्नायु असें म्हणतात,
 लोकांमध्ये नारू असें म्हणतात.

पांडुरोग.

पांडुरोगाश्चपंचस्युर्वतपित्तकफैस्त्रिंशो ॥ ५५ ॥ त्रिदोषैर्नृत्तिकाभिश्च

पांडुरोग पांच प्रकारचा, त्यांचीं नावें वातपांडु १ पित्तपांडु २ कफपांडु ३ त्रिदोषज
 पांडु ४ माती खाऊन खाऊन त्यापासून होतो तो मृत्तिकाज पांडु ५. या प्रकारें पांच प्रकारचा
 पांडुरोग जाणावा.

कामला व कुंभकामला व हलीमकरोग.

तथैकाकामलास्मृता ॥ स्यात्कुंभकामलाचैकातथैवचहलीमकं ॥ ५६ ॥

कामलारोग एकप्रकारचा, त्याला काविळ किंवा कामिण असें म्हणतात. तो रोग
 पांडुरोगाची उपेक्षा केली असतां होतो किंवा स्वतंत्रही होतो. त्या काविळीचे भेद दोन
 आहेत, एक कुंभकामला आणि दुसरा हलीमक असें जाणावें.

रक्तपित्तरोग.

रक्तपित्त्रिंशोप्रोक्तं ऊर्ध्वगंकफसंगतम् ॥ अधोगंमारुनाश्चेत्यंतद्वयेनद्विषामर्गम् ॥ ५७ ॥
 रक्तपित्त तीन प्रकारचें. एक ऊर्ध्वगामी एक अधोगामी आणि एक दोहों मार्गांनीं पडतें तें.

त्यामध्ये जें ऊर्ध्वगामी मुखादिकावाटे पडतें तें कफसंबंधें करून जाणावें; अधोमार्गानें म्हणजे गुदादिकांवाटे जें पडतें तें वातसंबंधें करून जाणावें व दोहों मार्गांनीं जें तें कफ आणि वायु यांचे संबंधें करून पडतें असें जाणावें. एवं तीन प्रकारचें रक्तपित्त होय.

कासरोग.

कासाःपंचसमुद्दिष्टास्तेत्रयस्तुत्रिभिर्मलैः ॥

उरःक्षताच्चतुर्थःस्यात्क्षयाद्दातोश्चपंचमः ॥ ५८ ॥

कासरोग पांच प्रकारचा, वातकास १ पित्तकास २ कफकास ३ व उरामध्ये कुठारादिकांनीं प्रहार केल्यासारिखी पीडा होऊन त्या पीडेपासून होतो तो उर.क्षतकास ४ व धातुक्षयकास ५. या प्रकारें पांच प्रकारचा कासरोग जाणावा. याला लोक लोकला असें म्हणतात.

क्षयरोग.

क्षयाःपंचैवविज्ञेयास्त्रिभिदोषैस्त्रयश्चते ॥

चतुर्थःसन्निपातेनपंचमःस्यादुरःक्षतात् ॥ ५९ ॥

क्षयरोग पांच प्रकारचा, वातक्षय १ पित्तक्षय २ कफक्षय ३ सन्निपातक्षय ४ उरः-क्षतक्षय ५. या प्रकारें क्षयरोग ५ प्रकारचा जाणावा, त्याला राजयक्ष्मा असें म्हणतात.

शोपरोग.

श्लेष्माः स्युःपट्टप्रकारेणस्त्रीप्रसंगाच्छुचोव्रणात् ॥

अध्वश्रमाच्चव्यायामाद्वार्धन्यादपिजायते ॥ २६० ॥

क्षयाचा भेद शोपरोग आहे तो सहा प्रकारचा, स्त्रियांचे अतिसेवनें करून जो शोष होतो तो १ व काहींएक शोक होऊन त्यापासून होतो तो २ व शारीरव्रण अथवा आगंतुक व्रण होऊन त्यापासून होतो तो ३ व मार्गानें फार चालव्याचे श्रमेनरून होतो तो ४ व शरीराला फार श्रम होऊन त्यापासून होतो तो ५ व शरीर जरीं करून व्यास जाहलें म्हणजे होतो तो ६. या प्रकारें सहा प्रकारचा शोपरोग जाणावा.

श्वासरोग.

श्वासाथपंचविज्ञेयाःक्षुद्रःस्यात्तमकस्तथा ॥

ऊर्ध्वश्वासोमहाश्वासःक्षिन्नश्वासथपंचमः ॥ ६१ ॥

श्वासरोग पांच प्रकारचा, क्षुद्रश्वास १ ऊर्ध्वश्वास २ महाश्वास ३ क्षिन्नश्वास ४ उर्ध्वश्वास ५. या प्रकारें पांच प्रकारचा श्वासरोग जाणावा, त्याला लोक दमा असें म्हणतात.

हिकारोग.

कथिताःपंचहिकास्तुतासुक्षुद्रावजातथा ॥

गंभीरायमलाचैवमहतीपंचमीतिच ॥ ६२ ॥

हिकारोग पाच प्रकारचा, क्षुद्रहिका १ अन्नजाहिका २ गंभीरहिका ३ यमलाहिका महतीहिका ५ या प्रकारें हिकारोग पाच प्रकारचा जाणावा त्याला लोकामध्ये उचकी असें म्हणतात.

जठराग्नीचे विकार,

चत्वारोऽग्निविकाराःस्युर्विमयोवातसभवः ॥

तीक्ष्णःपित्तात्कफान्मदोभस्मकोवातपित्तकः ॥ ६३ ॥

जठराग्नीचे विकार चार प्रकारचे, वातदोषेंकरून विषमग्नि जाणावा १. पित्तदोषेंकरून तीक्ष्णग्नि जाणावा २ व कफदोषेंकरून मंदग्नि ३ व वातपित्तदोषेंकरून भस्मकग्नि ४. याप्रकारें अग्नीचे चार विकार जाणामे.

अरोचक रोग,

पचेवारोचकाग्नेयावातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ सन्निपातान्मनस्तापात्

अरोचक रोग पाच प्रकारचा, वातारोचक १ पित्तारोचक २ कफारोचक ३ सन्निपातारोचक ४ व मनाला दुःख होऊन त्या सतपेंकरून होतो तो मनस्तापकारोचक ५. याप्रकारें पाच प्रकारचा अरोचकरोग जाणावा, त्याला लोकामध्ये अवदणें असें म्हणतात.

छर्दिरोग.

छर्दयः सप्तधामताः ॥ ६४ ॥ त्रिभिर्दोषैःपृथक्कृतिस्रःकृमिभि सन्निपाततः ॥

शृणयाचतथास्त्रीणागर्भाधानाच्चजायते ॥ ६५ ॥

छर्दिरोग सात प्रकारचा, वातछर्दि १ पित्तछर्दि २ कफछाप ३ व जताचे होते ती ४ व सन्निपातछर्दि ५ व अमेध्य व पूतिपदार्थाचे दुर्गोषेंकरून मनाला होते ती ६ व स्त्रियांना गर्भ राहिला म्हणजे होते ती ७. या प्रकारें जाणावी. तिला लोकामध्ये ओकारी असें म्हणतात.

स्वरभेद रोग,

स्वरभेदा षडेवस्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ भेदसास

स्वरभेद सहा प्रकारचा, वातस्वरभेद १ पित्तस्वरभेद २

शेव दुष्ट होऊन त्यापासून होतो तो ४ व सन्निपातज ५ व क्षयरौगापासून अथवा धातुः
त्यापासून होतो तो ६ या प्रकारें सहा प्रकारचा स्वरभेद जाणावा.

तृष्णारोग.

तृष्णाचपट्टविधामोक्तावातास्त्रिचात्कफादपि ॥

त्रिदोषैरुपसर्गेणक्षयाद्धातोश्चपट्टिका ॥ ६७ ॥

तृष्णारोग सहा प्रकारचा, वाततृष्णा १ पित्ततृष्णा २ कफतृष्णा ३ त्रिदोषतृष्णा ४
घ आगंतुक शस्त्रादिकेंकरून क्षत होऊन त्यापासून होते ती उपसर्गतृष्णा ५ व धातुक्षया-
पासून होते ती ६. याप्रकारें सहा प्रकारची तृष्णा जाणावी. तृष्णा म्हणजे मनुष्याला सर्वकाळ
पाणी प्यावयाची इच्छा होते आणि पाणी प्यालें असतांही तहान रहात नाही, पुनः इच्छा
होते तिला तृष्णा असें म्हणतात. व्यवहारांत तहान असेंही म्हणतात.

मूर्च्छाचतुर्विधाश्लेयावातापिचक्रैःपृथक्.॥ चतुर्थीसन्निपातेन

मूर्च्छा रोग चार प्रकारचा वातमूर्च्छा १ पित्तमूर्च्छा २ कफमूर्च्छा ३ सन्निपातमूर्च्छा ४.
याप्रकारें चार प्रकारचा मूर्च्छा जाणावी. ती पित्त व तमोगुण यांपासून होते, जिला मोह असेंही
म्हणतात; मूर्च्छा म्हणजे संज्ञा व चेष्टा यांना बाहणाऱ्या अशा ज्या नाडी म्हणजे शिरा त्यां
सर्व वातादिकांनीं आच्छादिल्या असतां अक्रस्मात् शरीरामध्ये तमोगुण वाढून सुखदुःखाचे
ज्ञान जाऊन मनुष्य काष्ठपापाणासारखा धरणीवर पडतो, त्या व्याधीला मूर्च्छा असें म्हणतात.

श्रमनिद्रातंद्रासन्यास या रोगांचीं लक्षणें.

तयैरुथश्रमःस्मृतः ॥ ६८ ॥ निद्रातंद्राचसंन्यासोग्लानिश्चकैकशःस्मृतः ॥

श्रम १ निद्रा २ तंद्रा ३ संन्यास ४ ग्लानि ५ हे पांच रोग एकेका प्रकार-
रचे आहेत. यांचीं क्रमेंकरून लक्षणें, रजोगुण पित्त व वायु या तिहींपासून होतो आणि
चाक फिरतें त्या वेळेस त्याजवरें वसून जो अवस्था होते तशी अवस्था होते त्याला श्रम
असें म्हणतात, व तमोगुण व कफ या दोहोंपासून उत्पन्न, आणि इंद्रियें व मन यांना
पडून बाहेर घटपटादिक शब्दाचा ज्ञान रहात नाही तिला निद्रा असें म्हणतात व इंद्रि-
मोह पडून कांहीं निजला व कांहीं जामो असा असून डोळ्यांला झांपड पडते तिला
असें म्हणतात व चाचा म्हणजे वाणी व देह व मन यांचा व्यापार राहून मेन्यासारखा
चव होऊन पडतो, त्याला संन्यास असें म्हणतात हीच गाढ निद्रेची अवस्था जाणावी;
श्रमाचें श्रमण याच संज्ञा सहावे अध्यायाचे शेवटीं सांगितलें आहे त्यावरून जाणावें.

मदरोग.

मदाः सप्तसमाख्यातावातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ६९ ॥

त्रिदोषैरसृजामशद्विषादपिचसप्तमः ॥

मदरोग सात प्रकारचा, वातमद १ पित्तमद २ कफमद ३ त्रिदोषमद ४ रक्ताचे कोपेकरून होतो तो ५ व मद्य घेण्याचे प्रमाणापेक्षां अतिरिक्त घेतलें असतां त्यापासून होतो तो ६ व बचनागादिक विषाचे सेवनेकरून होतो तो ७. याप्रकारें सात प्रकारचा मदरोग जाणावा; मदरोग म्हणजे सुपारी व कोद्रुधान्य व घोतरा इत्यादिकांचे मक्षणेंकरून जसा मद्य येतो त्याप्रकारें वातादि दोष दुष्ट होऊन मनाचा विभ्रम करितात त्याला मदरोग असें म्हणतात, याचे ठायी ज्या दोषाचा कोप होतो त्या दोषाचीं तशीं लक्षणें होतात असें जाणावें.

मदात्ययरोग.

मदात्ययश्चतुर्धास्याद्वातात्पित्तात्कफादपि ॥ २७० ॥

त्रिदोषैरपिबिज्ञेयः परमदस्तथा ॥ पानाजीर्णतथा

मद्य ध्यावयाचें प्रमाण, तें असें कीं प्रातःकाळीं दंतधावनादिक शरीरसुद्धीचीं कुंकम करून मद्य आठ तोळे प्राशन करावें, नंतर दोन प्रहरीं क्षिधपदार्थ म्हणजे घृनाक्त गोधूमपिष्टकादिक व गांस इत्यादि हांसहवर्तमान प्राशन करावें व रात्रीचे आरंभाचे वेळेस चतुर्गुणित प्राशन करावें तितकें प्रकृतिला सहन न होई तर जितकें सहन होईल तितकेंच स्वस्यांतःकरणें करून घ्यावें, याप्रकारें सेविलें असतां तें मद्य रसायनरूप होऊन मायुष्याची व शरीराची वृद्धि करितें व बळ देतें व अमृतासारखें शरीरास हितकारक होतें, आणि हा घेण्याचा नियम सांगितला यात अंतर पडून घेण्याचे प्रमाणापेक्षां अधिक सेवन केलें असतां बुद्धिशंभ होतो व तेंच मद्य विषामारखें होऊन दाहादिक उपद्रव करून नाना प्रकारचीं चिन्हें करितें, तेंणेंकरून प्राण स्थाकुळ होतो आणि प्राणहानीही होते, त्याला मदात्यय रोग असें म्हणतात, तो मदात्यय वात, पित्त, कफ व त्रिदोष या भेदेकरून चार प्रकारचा जाणावा व परंपद व पानाजीर्ण व पानविभ्रम व पानाज्यय हे चार मदात्यय रोगाचे भेद जाणावे.

दाहरोग.

चैकंतथैकः पानविभ्रमः ॥ ७१ ॥ पानात्ययस्तथाचैको-

दाहाःसप्तमतास्तथा ॥ ७२ ॥ रक्तपित्तात्तथारक्तातृष्णायाः-
पित्ततस्तथा ॥ धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदरादपि ॥ ७३

देहाची आग होते त्याला दाह म्हणतात, तो रोग सात प्रकारचा. रक्त व पित्त यांचे कोपेकरून होतो तो १ व रक्ताचे कोपेकरून २ व तृष्णेच्या निरोधेकरून ३ व पित्ताचे कोपेकरून ४ व रसादि धातूंचे क्षयेकरून ५ मर्मस्थळीं आघात होऊन त्यापासून होतो तो ६ व मोठा गाढ शस्त्रादि प्रहार होऊन कोठ्यांत रक्त जमून त्यापासून होतो तो ७. याप्रकारे सात प्रकारचा दाहरोग जाणावा.

उन्मादरोग.

उन्मादाःपट्टसमाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्वये ॥

सन्निपाताद्विपाज्ज्ञेयःपट्टोदुःखेनचेतसः ॥ ७४ ॥

उन्मादरोग सहा प्रकारचे, त्याचीं नांवे वातोन्माद १ पित्तोन्माद २ कफोन्माद ३ सन्निपातोन्माद ४ विपाचे सेवेनेकरून होतो तो ५ व धनबंध्यादिकांचे नाशेकरून मनाला दुःख होऊन होतो तो दुःखोन्माद जाणावा ६. उन्माद म्हणजे वातादिक दोष प्रवृद्ध होऊन आपला नित्याचा मार्ग सोडून अन्य मनोवाहिनी धमनी म्हणजे नाडी त्यांप्रत जाऊन चित्तविभ्रम करितात, याम्तव या रोगाला उन्माद असे म्हणतात. याप्रकारे सहा प्रकारचा उन्माद रोग जाणावा.

भूतोन्माद.

भूतोन्मादाविंशतिःस्युस्तेदेवादानवादापि ॥ गंधर्वात्किन्नराद्यक्षात्पितृभ्यांगुरु-
णापतः ॥ ७५ ॥ प्रेताच्चगुह्यकादबुद्धात्सिद्धाद्भूतात्पिशाचतः ॥ जलादिदेवताया-
श्चनागाच्चब्रह्मराक्षसात् ॥ ७६ ॥ राक्षसादपिहूमांडात्कृत्योवतालयेरीप ॥

भूतोन्माद बीस प्रकारचे, त्यांचीं नांवे, देवग्रह म्हणजे गणमातृकादिक १ दानव म्हणजे पापवृद्धि असे असुर २ गंधर्व म्हणजे देवगायकादि ३ त्यांच्याच भेद किन्नर ४ बक्ष ५ पितर म्हणजे अग्निष्वांशादिक ६ गुरु ७ प्रेत ८ गुह्यक ९ वृद्ध १० सिद्ध ११ भूत १२ पिशाच १३ जलाधिदेवता १४ नाग १५ ब्रह्मराक्षस १६ राक्षस १७ कूर्मांड-
राक्षस १८ कृत्या १९ वेनाळ २०, याप्रकारे बीस प्रकारचे देवतानिग्रह सांगितले. त्यांतून ज्या महाचा शरीरांत संचार होऊन त्याचे चेष्टेसारख्या जो मनुष्य चेष्टा करितो त्याला भूतोन्माद असे म्हणतात.

अपस्माररोग.

अपस्मारश्चतुर्थास्यात्समीरात्पित्ततस्तथा ॥७७॥-

श्लेष्मणोऽपितृतीयस्याच्चतुर्थःसन्निपाततः

अपस्मार रोग चार प्रकारचा, त्याचीं नांमैं वातापस्मार १ पिचापस्मार २ कफापस्मार ३ सन्निपातापस्मार ४, याप्रकारें चार प्रकारचा अपस्मार जाणावा. त्याला लोकांमध्ये फॅपरे असें म्हणतात.

आमवातरोग.

चत्वारश्चामवाताःस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ७८ ॥

चतुर्थःसन्निपाताच्च

आमवात चार प्रकारचा. तो वात, पित्त, कफ, सन्निपात या भेदेंकरून जाणावा, त्याला आमवायु असें म्हणतात.

शूलरोग.

शूलान्यष्टौषुधाजगु. ॥ पृथक्दोषैस्त्रिधाद्वंद्वभेदेन-

त्रिविधान्यपि ॥ ७९ ॥ आमेनसप्तमंप्रोक्तंसन्निपातेनचाष्टमम् ॥

शूलरोग आठ प्रकारचा, वातशूल १ पित्तशूल २ कफशूल ३ वातपित्तशूल ४ पित्तकफशूल ५ कफवातशूल ६ आमशूल ७ सन्निपातशूल ८. याप्रकारें आठ प्रकारचा शूलरोग जाणावा; या आठाचे ठायीं बहुतकरून वायु मुख्य कर्ता आहे असें जाणावें.

परिणामशूल.

परिणामभवंशूलमष्टापरिकीर्तितम् ॥ ८० ॥ मलैर्यैःशूलसंख्यास्यात्तैरेवपरिणामज ॥ अन्नद्रवभवंशूलंजरत्पित्तभवंतथा ॥ ८१ ॥ एकैकगणितंसुज्ञैः

भोजन जिरत असता जो शूल होतो त्याला परिणाम शूल असें म्हणतात, तो वातादि दोषेंकरून आठ प्रकारचा सांगितला आहे त्याच दोषेंकरून हा परिणामशूल आठ प्रकारचा जाणावा, व अन्नद्रवशूल हे दोन, एका एका प्रकारचे, जाणावे.

उदावर्तरोग.

उदावर्तास्त्रयोदश ॥ एकःक्षुन्निग्रहात्प्रोक्तस्तृष्णारोधाद्वितीयकः ॥ ८२ ॥ निद्राघातातृतीयःस्वाच्चतुर्थःश्वासनिग्रहात् ॥ उद्विरोधात्पंचमः स्वात्षष्ठःक्षवधुनि-

दाहाःसप्तमतास्तथा ॥ ७२ ॥ रक्तपित्तात्तथारक्तातृष्णायाः-

पित्ततस्तथा ॥ धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदरादपि ॥ ७३ ॥

देहाची आग होते त्याला दाह म्हणतात, तो रोग सात प्रकारचा. रक्त व पित्त यांचे कोपेकरून होतो तो १ व रक्ताचे कोपेकरून २ व तृष्णेच्या निरोधेकरून ३ व पित्ताचे कोपेकरून ४ व रसादि धातूंचे क्षयेकरून ५ मर्मस्थळीं आघात होऊन त्यापासून होतो तो ६ व मोठा गाढ शस्त्रादि प्रहार होऊन फोठ्यांत रक्त जमून त्यापासून होतो तो ७. याप्रकारे सात प्रकारचा दाहरोग जाणावा.

उन्मादरोग.

उन्मादाःपट्समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्वये ॥

सन्निपाताद्विपाज्ज्ञेयःपष्टोदुःखेनचेतसः ॥ ७४ ॥

उन्मादरोग सहा प्रकारचे, त्यांचीं नांवे वातोन्माद १ पित्तोन्माद २ कफोन्माद ३ सन्निपातोन्माद ४ विषाचे सेवनेकरून होतो तो ५ व धनबंध्वादिकांचे नाशेकरून मनाला दुःख होऊन होतो तो दुःसोन्माद जाणावा ६. उन्माद म्हणजे वातादिक दोष प्रवृद्ध होऊन आपला नित्याचा मार्ग सोडून अन्य मनोवाहिनी धमनी म्हणजे नाडी त्यांप्रत जाऊन चित्तविभ्रम करितात, यास्तव या रोगाला उन्माद असे म्हणतात. याप्रकारे सहा प्रकारचा उन्माद रोग जाणावा.

भूतोन्माद.

भूतोन्मादाविंशतिःस्युस्तेदेवादानवादीपि ॥ गंधर्वात्किन्नराद्यक्षात्पितृभ्योगुरु-
च्चापतः ॥ ७५ ॥ प्रेताच्चगुह्यक्राद्वृद्धात्सिद्धाद्भूतात्पिशाचतः ॥ जलादिदेवताया-
श्चनागाच्चब्रह्मराक्षसात् ॥ ७६ ॥ राक्षसादपिकूर्मांडात्कृत्योवतालयेरीप ॥

भूतोन्माद वीस प्रकारचे, त्यांचीं नांवे, देवग्रह म्हणजे गणमातृकादिक १ दानव म्हणजे पापवृद्धि असे अमुर २ गंधर्व म्हणजे देवगायकादि ३ त्यांचाच भेद किन्नर ४ बक्ष ५ पितर म्हणजे अग्निप्रांतादिक ६ गुरु ७ प्रेत ८ गुह्यक ९ वृद्ध १० सिद्ध ११ भूत १२ पिशाच १३ जलाधिदेवता १४ नाग १५ ब्रह्मराक्षस १६ राक्षस १७ कूर्मांड-
राक्षस १८ कृत्या १९ वेनाळ २०, याप्रकारे वीस प्रकारचे देवतानिग्रह सांगितले. त्यांतून ज्या महात्मा शरीरांत संचार होऊन त्याचे चेष्टेसारख्या जो मनुष्य चेष्टा करितो त्याला भूतोन्माद असे म्हणतात.

अपस्माररोग.

अपस्मारश्चतुर्थास्यात्समीरात्पित्ततस्तथा ॥७७॥-

श्लेष्मणोऽपितृतीय स्याच्चतुर्थःसन्निपाततः

अपस्मार रोग चार प्रकारचा, त्याचीं नामें वातापस्मार १ पित्तापस्मार २ कफापस्मार ३ सन्निपातापस्मार ४, याप्रकारें चार प्रकारचा अपस्मार जाणावा. त्याला लोकांमध्ये फॅपरें असें म्हणतात

आमवातरोग.

चत्वारश्चामवाताःस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ७८ ॥

चतुर्थःसन्निपाताच्च

आमवात चार प्रकारचा तो वात, पित्त, कफ, सन्निपात या भेदेंकरून जाणावा, त्याला आमवायु असें म्हणतात.

शूलरोग.

शूलान्यष्टौबुधाजगु ॥ पृथक्दोषैस्त्रिधाद्वंद्वभेदेन-

त्रिविधान्यपि ॥ ७९ ॥ आमेनसप्तमंप्रोक्तंसन्निपातेनचाष्टमम् ॥

शूलरोग आठ प्रकारचा, वातशूल १ पित्तशूल २ कफशूल ३ वातपित्तशूल ४ पित्तकफशूल ५ कफवातशूल ६ आमशूल ७ सन्निपातशूल ८ याप्रकारें आठ प्रकारचा शूलरोग जाणावा, या आठांचे ठायीं बहुतकरून वायु मुख्य कर्ता आहे असें जाणावें.

परिणामशूल.

परिणामभवंशूलमष्टधापरिकीर्तितम् ॥ ८० ॥ मलैर्वैःशूलसख्यास्यात्तेरेवप-
रिणामज ॥ अन्नद्रवभवशूलजरत्पित्तभवतथा ॥ ८१ ॥ एकैकगणितसुह्रैः

भोजन जिरत असना जो शूल होतो त्याला परिणाम शूल असें म्हणतात, जो बातादि दोषेंकरून आठ प्रकारचा सांगितला आहे त्याच दोषेंकरून हा परिणामशूल आठ प्रकारचा जाणावा, व अन्नद्रवशूल हे दोन, एका एका प्रकारचे, जाणावे

उदावर्तरोग.

उदावर्तास्त्रयोदश ॥ एकसुन्निग्रहात्प्रोक्तस्तृष्णारोधाद्वितीयकः ॥ ८२ ॥
निद्राघातातृतीयःस्याच्चतुर्थःश्वासनिग्रहात् ॥ छर्दिरोधात्पचमः स्वात्षष्टःक्षवशुनि-

ग्रहान् ॥ ८३ ॥ जृम्भाराधोत्सप्तमःस्यादुद्धारग्रहताऽष्टमेः ॥ नवमः स्यादश्रुरोधादश्विनः
शुक्रधारणात् ॥ ८४ ॥ मूत्ररोधान्मलस्यापिरोधाद्वातविनिग्रहात् ॥ उदावर्तस्त्रिष्वधै-
धोरोपद्रवकारकाः ॥ ८५ ॥

उदावर्त रोग तेरा प्रकारचा. तो क्षुधा १ तृषा २ निद्रा ३ श्वास ४ ओकरी ५
शिक ६ जांभई ७ ढेंकर ८ नेत्रसंबंधी जळ ९ शुक्रधातु १० मूत्र ११ मळ १२ वायु १३.
ह्या तेरांचे प्राप्त जाहलेले वेग त्यांचा निरोध केला असतां तेरा प्रकारचा उदावर्त
उत्पन्न होतो व त्यामध्ये मूत्र व मळ, वायु या तिहींचे निग्रहेंकरून जो उदावर्त होतो तो
मेठा घोर प्राणसंकट उपद्रव करितो.

आनाहोद्विविधःप्रोक्तएकःपक्षाशयोद्भवः ॥

आमाशयोद्भवश्चान्यःप्रत्यानाहःसकथ्यते ॥ ८६ ॥

आनाहरोग दोन प्रकारचा, एक पक्षाशयाचेठायीं होऊन पोटा फुगवितो, व
दुसरा आमाशयाचेठायीं होतो त्याला प्रत्यानाह असे म्हणतात, याप्रकारे दोन प्रकारचे
आनाह जाणावे.

उरोग्रह व हृद्रोग.

उरोग्रहस्तथाचैकोहृद्रोगाःपंचकीर्तिताः ॥ वातादिभिस्त्रयःप्रोक्ताश्चतुर्थःसन्नि-
पाततः ॥ ८७ ॥ पंचमः कृमिसंजातः

ऊर ओढून घेतल्यासारखे वाटते त्या रोगाला उरोग्रह म्हणतात. तो एक
प्रकारचा जाणावा, व हृद्रोग पांच प्रकारचा, वातहृद्रोग १ पित्तहृद्रोग २ कफहृद्रोग ३
सन्निपातहृद्रोग ४ व कृमिजन्यहृद्रोग ५. यां प्रकारे पांच प्रकारचा हृद्रोग जाणावा.

उदररोग.

तथाष्टायुदराणिचा॥वातात्पित्तात्कफात्त्रिणित्रिदोषेभ्योजलादपि ॥ ८८ ॥
प्लान्दःक्षताब्दद्गुद्रादष्टमंपरिकीर्तितम् ॥

उदररोग आठ प्रकारचा, वातोदर १ पित्तोदर २ कफोदर ३ त्रिदोषोदर ४ जलो-
दर ५ ग्रीहोदर ६ क्षतोदर ७ बद्धगुदोदर ८, याप्रकारे आठ प्रकारचा उदररोग जाणावा.

गुल्मरोग.

गुल्मास्त्वष्टौसमाख्यातावातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ८९ ॥

द्वंद्वभेदात्त्रयःप्रोक्ताःसप्तमःसन्निपाततः ॥ रक्तादष्टमआख्यातो

गुल्मरोग आठ प्रकारचा. त्यांचीं नामें, वातगुल्म १ पित्तगुल्म २ कफगुल्म ३ वातपित्तगुल्म ४ पित्तकफगुल्म ५ कफवातगुल्म ६ सन्निपातगुल्म ७ रक्तगुल्म ८. याप्रकारें आठ प्रकारचा गुल्मरोग जाणावा.

मूत्राघात रोग.

मूत्राघातास्त्रयोदश ॥ २९० ॥ वातकुंडलिकापूर्ववाताष्ठीलाततःपरम् ॥ वातवस्तिस्तृतीयःस्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ॥ ९१ ॥ पंचमंमूत्रजठरंपष्ठोमूत्रक्षयःस्मृतः ॥ मूत्रोत्संगः सप्तमःस्यान्मूत्रग्रंथिस्तथाऽष्टमः ॥ ९२ ॥ मूत्रशुक्रंतुनवमंविद्घातोदशमः स्मृतः ॥ मूत्रसादश्चोष्णवातोवस्तिकुंडलिकातथा ॥ ९३ ॥ त्रयोप्येतेमूत्राघाताः पृथग्धोराःप्रकीर्तिताः ॥

मूत्राघात तेरा प्रकारचा. त्यांचीं नामें, वातकुंडलिका १ वाताष्ठीला २ वातवस्ति ३ मूत्रातीत ४ मूत्रजठर ५ मूत्रक्षय ६ मूत्रोत्संग ७ मूत्रग्रंथि ८ मूत्रशुक्र ९ विद्घात १० मूत्रसाद ११ उष्णघात १२ वस्तिकुंडलिका १३. याप्रकारें तेरा प्रकारचे मूत्राघात जाणावे. त्यांमध्ये मूत्रसाद उष्णघात व वस्तिकुंडलिका हे तीन मूत्राघात मोठे घोर, प्राणसंकट उपद्रव करणारे आहेत असें जाणावें. “ पीडा अल्प असून जो मूत्राचा प्रतिबंध फार होतो, त्या व्याधीला मूत्राघात म्हणतात; आणि मूत्रकुळामध्ये मूत्राचा अवरोध अल्प असून पीडा फार असते; इतकाच मूत्राघात व मूत्रकुळ या उभयतांमध्ये भेद जाणावा.

मूत्रकुळ.

मूत्रकुळाणिचाटौस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ९४ ॥ सन्निपाताच्चतुर्थस्याच्छुक्रकुळंचपंचमं ॥ विद्कुळंपष्टमाख्यातंघातकुळंचसप्तमं ॥ ९५ ॥ अष्टमंचाश्मरीकुळं

मूत्रकुळ आठ प्रकारचें, वातमूत्रकुळ १ पित्तमूत्रकुळ २ सन्निपातमूत्रकुळ ३ शुक्रकुळ ४ विद्कुळ ५ घातकुळ ६ अश्मरीकुळ ७. याप्रकारें आठ प्रकारचें मूत्रकुळ जाणावें. “ मूत्रकुळ म्हणजे वातादिक दोष आपल्या कारणेंकरून वेगळे वेगळे अथवा मिळीन कुपित होऊन वस्ति म्हणजे मूत्राशय त्याचे ठायीं प्रवेश करून मूत्रमार्गानें पीडा करितात, त्या काळीं तो मनुष्य फार क्लेशेंकरून मुततो, त्या रोगाला मूत्रकुळ असें म्हणतात.”

अश्मरीरोग.

चतुर्धाचाश्मरीमता ॥ वातात्पित्तात्कफाच्छुक्रात्

अश्मरी चार प्रकारची, वाताश्मरी १ पित्ताश्मरी २ कफाश्मरी ३ शुक्राश्मरी ४. चार प्रकारची अश्मरी जाणावी; वायु कुपित होऊन वस्तीमध्ये जाऊन मूत्र व पित्त व कफ यांत शोषून वस्तिमुखाचे ठायीं क्रमेंकरून पाषाणाचे गोटीसारखा ग्रंथि कारेतो त्या रोगाला अश्मरी म्हणतात. दृष्टांत, जसें गाईचे मस्तकसंबंधी पित्ताचे ठायीं करून गोरुचन होतें त्याप्रकारें अश्मरी जाणावी, तिचे ठायीं वस्तीला फुगवटी व वस्ति शिथ व वृषण यांचे ठायीं शूल व मूत्रकृच्छ्र व अरोचक इत्यादिक उपद्रव होतात असें जाणावें व त्या अश्मरीचा पाक होऊन वाळूसारिखी मूत्रद्वारावाटें पडते तिला शर्कराश्मरी म्हणतात.

प्रमेहरोग.

तथामोहाश्चविंशतिः ॥ ९६ ॥ इक्षुमेहः सुरामेहःपिष्टमेहश्चांद्रकः ॥
ह्रोदकाख्यौचलालामेहश्चशीतकः ॥ ९७ ॥ सिकतान्हःशनैर्महोदशैतेकफसंभवाः ॥
मंजिष्ठाख्योहरिद्राचोनीलमेहश्चरक्तकः ॥ ९८ ॥

मेह म्हणजे परमा, तो वीस प्रकारचा. इक्षुमेह १ सुरामेह २ पिष्टमेह ३ सांद्रमेह ४ शुक्रमेह ५ उदकमेह ६ लालामेह ७ शीतमेह ८ सिकतामेह ९ शनैर्मह १० हे दहा प्रकारचे मेह कफजन्य जाणावे; व मंजिष्ठमेह २ नीलमेह ३ रक्तमेह ४ कृष्णमेह ५ क्षारमेह ६ हे सहा प्रकारचे मेह पित्तजन्य जाणावे; व हस्तिमेह १ वसामेह २ मज्जामेह ३ मधुमेह ४ हे चार प्रकारचे मेह वातजन्य जाणावे, एकंदर २० प्रकारचे मेह जाणावे.

सोमरोग.

सोमरोगस्तथाचैरुः

सर्व शरीरांचे ठायीं उदक क्षुभित होऊन मूत्रमार्गेंकरून पडतें त्याला सोमरोग म्हणतात, तो एक प्रकारचा जाणावा.

प्रमेहपिटिका.

प्रमेहपिटिकादश ॥ ३०० ॥ शराविकारुच्छपिकापुत्रिणीविनतालर्वा ॥
मसूरिकासर्पिकाजालिनीचविदारिका ॥ ३०१ ॥ विद्रधिश्चदशैताःस्युःपिटिका
मेहसंभवाः ॥

परम्यासंबंधी पिटिका दहा प्रकारच्या. शराविका १ कच्छपिका २ पुत्रिणी ३ विनता ४ अलजी ५ मसूरिका ६ सर्पिका ७ जालिनी ८ विदारिका ९ विद्रधिका १०-

प्रकारें दहा प्रकारच्या पिटिका परम्याची उपेक्षा केली असता होतात असें जाणावें. पेटिका म्हणजे परम्याचे चिकित्सेविषयी उपेक्षा केली असता त्यापासून दहा प्रकारच्या पेटिका म्हणजे पुढ्या उत्पन्न होतात, त्या संधीचे ठायीं व मर्मस्थळीं व ज्या जाम्यावर तस विशेष असतें त्या जाम्याचे ठायीं होतात व शरीरांतली भेद दुष्ट होऊन त्यापासून होतात असें जाणावें.

मेदोरोग.

मेदोदोषस्तथाचैकः

मेदोरोग एकप्रकारचा. त्याचें लक्षण, कफाला उत्पन्न करणारे असे आहार, मधुरान्न, मधुररस, स्नेहान्न, म्हणजे घृतपक्क गोधूमपिष्टकादि लाडू, शंकरपाळे इत्यादिकाचे प्रेवनेकरून मेद वाढतो तेंणेंकरून, अस्यादि शुक्रात ज्या अन्य धातु त्याचें पोषण होत नाही आणि मेद वाढल्यामुळें तो मनुष्य सर्व कर्माविषयी अशक्त होतो आणि अल्पश्वास, तृषा, मेह, निद्रा आणि श्वासावरोध, शोथेमध्ये फार घोरणें, शरीराचे ठायीं ग्लानि, शिंका, शमाला दुर्गंध, अल्पप्राण व अल्पमैथुन इत्यादिक उपद्रव होतात व तो भेद सर्व प्राणि-प्राजाचे हृदयाचे ठायीं बहुतकरून रहातो. यास्तव ज्या मनुष्याला मेदोरोग आहे त्याचे उदराची बहुतकरून वृद्धि होते आणि त्या मेदेंकरून मार्ग रुद्ध झाल्यामुळें कोष्ठाग्नीचे ठायीं विशेषेंकरून सचार करूं लागतो आणि अग्नीला प्रदीप्त करून आहाराला शोषितो, यास्तव मनुष्यानें माक्षिलें अन्न लवकर जीर्ण होऊन तो दुसऱ्या आहाराची इच्छा करितो आणि कदाचित् भोजनाची वेळ चुकली असता मोठा घोर विकार, प्रमेहपिटिका, ज्वर, भगंदर, विद्रधि, श्वेतारोग यातून कोणी एक रोग होतो आणि विशेषेंकरून अग्नि व वायु हे उपद्रव करित होतात मेदोरोग्याचें शरीर जाळितात. याविषयी दृष्टांत, जसा वनसपत्री अग्नि वायूला साहाय्य करून वन जाळितो त्याप्रकारें जाणावें व तो भेद फार क्रुद्ध झाला असता एकाएकीं वाता-इक दोष कुपित होऊन मोठा घोर उपद्रव करून मनुष्याला लवकर मारितात, व त्या वाताचे योगेंकरून शरीर फार मोठें जाहलें असता मनुष्याचें उदर, स्तन, कुले हे चालते लेंस लटलट हालतात व विसर्प, भगंदर, ज्वर, अतिसार, मेह, अर्श, स्त्रीपद इत्यादिक उप-द्रव होतात याप्रकारें मेदोरोगी याचीं लक्षणें जाणावीं.

शोथरोग.

शोथरोगानवस्मृताः ॥ २ ॥ दोषेःपृथग्द्वयैःसर्वैरभिघाताद्विपादापि ॥

शोथरोग नऊ प्रकारचा, वातशोथ १ पित्तशोथ २ कफशोथ ३ वातपित्तशोथ ४ पित्तकफशोथ ५ कफवातशोथ ६ त्रिदोषशोथ ६ आभिघातशोथ ८ विषशोथ ९. याप्रकारे शोथरोग नऊ प्रकारचा त्याला लोकांमध्ये सृज म्हणतात, शोथ ह्मणजे अस्पल्या स्वकारणे करून वायु कुपित होऊन तसेच दुष्ट जाहलें जें रक्त, पित्त, कफ यांतें वाढाशिरांप्रत नेऊ मग तो वायु त्या रक्त, पित्त, कफकरून रुद्धगति होऊन त्वचा व मांस यांचे आश्रित नें उत्सर्ग म्हणजे सृज तिला अकस्मात् उत्पन्न करितो त्या रोगाला शोथ रोग म्हणतात.

वृद्धिरोग.

वृद्धयःसप्तगदितावातात्पित्तात्कफेनच ॥३॥ रक्तेनमेदसामूत्रादंवृद्धिश्चसप्तमः
वृषण मोट्ट होतो जेणेकरून त्या रोगाला वृद्धि म्हणतात, तो रोग सा प्रकारचा. वातवृद्धि १ पित्तवृद्धि २ कफवृद्धि ३ रक्तवृद्धि ४ मेदवृद्धि ५ मूत्रवृद्धि ६ अं वृद्धि ७. या प्रकारें धात प्रकारचा वृद्धिरोग जाणावा; म्हणजे वायु आपल्या स्वकारणेकरून रुद्ध होऊन सृज व शृळ यांतें फरित होतसाता अघोगामी होऊन वंक्षण म्हणजे अंडसं या द्वारानें वृषणामत जाऊन वृषणवाहिनी शिरांतें दूषित करून कफ म्हणजे वृषणांतील गोळ व फोश म्हणजे त्यांवरची त्वचा यांची वृद्धि करितो त्या रोगाला वृद्धि म्हणतात.

अंडवृद्धि.

अंडवृद्धिस्तथाचेका

वृषणाची वृद्धि हेत जेणेकरून त्या रोगाला अंडवृद्धि म्हणतात किंवा फुरंत म्हणतात; तो फुरंत एक प्रकारचा. त्याची लक्षणे फार करून अंत्रवृद्धीसारिखी असत असें जाणावें.

गंडमाला व गलगंड व अपचीरोग.

तथैकागंडमालिका ॥ ४ ॥ गंडापचीतिर्चकास्याद्

गंडमाला व गंड म्हणजे गलगंड व अपची हे तीन रोग एका एका प्रकारचे असत जाणावें.

ग्रंथिरोग.

ग्रंथयोर्नवधाप्रताः ॥ त्रिभिर्दोषैरुक्ताच्छिराभिर्मंदतोयणात् ॥ ५ ॥

ग्रंथिरोग नऊ प्रकारचा, वातमात्रे १ पित्तग्रंथि २ कफग्रंथि ३ रक्तग्रंथि

शिराजग्रंथि ५ मेदोग्रंथि ६ व्रणग्रंथि ७ अस्थिग्रंथि ८ मांसग्रंथि ९. याप्रकारे नऊ प्रकारचे ग्रंथिरोग जाणावे; ग्रंथि म्हणजे वातादिदोष व मांस व रक्त हे दुष्ट होऊन भेद व शिरा पांते दूषित करून, वाटोळी व उंचट थाणि ग्रंथित म्हणजे गांठीसारिखी सूज उत्पन्न करितात त्या रोगाळा ग्रंथि म्हणतात.

अर्बुदरोग.

षड्विधस्यात्तथाबुंदं ॥ वातात्पित्तात्कफाद्रक्तान्मांसादपिचमेदसः ॥ ६ ॥

अर्बुदरोग सहा प्रकारचा, वाताबुंद १ पित्ताबुंद २ कफाबुंद ३ रक्ताबुंद ४ मांसाबुंद ५ मेदोबुंद ६, याप्रकारे सहा प्रकारचा अर्बुदरोग जाणावा.

श्लीपदरोग.

श्लीपदंचत्रिधाप्रोक्तंवातात्पित्तात्कफादपि ॥

श्लीपदरोग घात, पित्त, कफ या भेदेकरून तीन प्रकारचा जाणावा.

विद्रधिरोग.

विद्रधिःषड्विधःख्यातोवातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ७ ॥ रक्तात्क्षतात्त्रिदोषैश्च

विद्रधिरोग सहा प्रकारचा, वातविद्रधि १ पित्तविद्रधि २ कफविद्रधि ३ रक्तविद्रधि ४

क्षतविद्रधि ५ त्रिदोषविद्रधि ६, याप्रकारे सहा प्रकारचा विद्रधिरोग जाणावा.

व्रणरोग.

व्रणाःपंचदशोदिताः ॥ तेषांचतुर्धाभेदःस्यादागंतुर्देहजस्तथा ॥ ८ ॥

शुद्धोदुष्टश्चविज्ञेयस्तत्संख्याकथ्यतेपृथक् ॥ वातव्रणः पित्तजश्चकफ-

जोरक्तजोव्रणः ॥ ९ ॥ वातापित्तभवश्चान्योवातश्लेष्मभवस्तथा ॥

तथापिचकफाभ्यांचसन्निपातेनचाष्टमः ॥ १० ॥ नवमोवातरक्तेन-

दश्मोरक्तपिचातः ॥ श्लेष्मरक्तभवश्चान्योवातापिचासृग्द्वयः ॥ ११ ॥

वातश्लेष्मीसृगुत्पन्नःपिचश्लेष्मास्रसंभवः ॥ सन्निपातासृग्दभूताइतिपंच-

दशव्रणः ॥ १२ ॥

व्रण पंधरा प्रकारचे आहेत, त्याचे भेद चार एक आगंतुकव्रण, देहजव्रण, शुद्धव्रण,

दुष्टव्रण, या भेदेकरून चार प्रकारचे जाणावे. त्यांची संख्या वातव्रण १ पित्तव्रण २ कफव्रण

रक्तव्रण ४ वातापित्तव्रण ५ वातकफव्रण ६ पित्तकफव्रण ७ सान्निपातव्रण ८ वातरक्तव्रण ९ रक्त-

शोथरोग नऊ प्रकारचा, वातशोथ १ पित्तशोथ २ कफशोथ ३ वातपित्तशोथ ४ पित्तकफशोथ ५ कफवातशोथ ६ त्रिदोषशोथ ६ आमिवातशोथ ८ विषशोथ ९. याप्रकारे शोथरोग नऊ प्रकारचा त्याला लोकांमध्ये सूज म्हणतात, शोथ ह्मणजे अस्पष्ट्या स्वकारणे करून वायु कुपित होऊन तसेच दुष्ट जाहलें जें रक्त, पित्त, कफ यांतें बाह्यशिरांप्रत नेऊन मग तो वायु त्या रक्त, पित्त, कफकरून रुद्धगति होऊन त्वचा व मांस यांचे आश्रित जे उरसेध म्हणजे सूज तिला अकस्मात् उत्पन्न करितो त्या रोगाला शोथ रोग म्हणतात.

वृद्धिरोग.

वृद्धयःसप्तगदितावातात्पित्तात्कफेनच ॥३॥ रक्तेनमेदसामूत्रादंवृद्धिश्चसप्तमः।।
वृषण मोटा होतो जेणेकरून त्या रोगाला वृद्धि म्हणतात, तो रोग सात प्रकारचा. वातवृद्धि १ पित्तवृद्धि २ कफवृद्धि ३ रक्तवृद्धि ४ मेदवृद्धि ५ मूत्रवृद्धि ६ अंत्रवृद्धि ७. या प्रकारे सात प्रकारचा वृद्धिरोग जाणावा; म्हणजे वायु आपल्या स्वकारणेकरून मुद्ध होऊन सूज व शूल यांतें करित होत्साता अधोगामी होऊन वंक्षण म्हणजे अंडसिंधि या द्वारानें वृषणामत जाऊन वृषणवाहिनी शिरांतें दूषित करून कफ म्हणजे वृषणांतील गोळ्या व फोश म्हणजे त्यांजवरची त्वचा यांची वृद्धि करितो त्या रोगाला वृद्धि म्हणतात.

अंडवृद्धि.

अंडवृद्धिन्तथाचैका

वृषणाची वृद्धि होते जेणेकरून त्या रोगाला अंडवृद्धि म्हणतात किंवा कु म्हणतात; तो फुरट एक प्रकारचा. त्याची लक्षणे पार करून अंधवृद्धीसारिखी असं जाणावें.

गंडमाला व गलगंड व अपचीरोग.

तथैकागंडमाहिका ॥ ४ ॥ गंडापचीरितिचैकास्पष्ट

गंडमाला व गंड म्हणजे गलगंड व अपची हे तीन रोग एका एका प्रकारचे असं जाणावें.

ग्रंथिरोग.

ग्रंथयो नवधामनाः ॥ त्रिभिर्देहैस्त्रयोरक्ताच्छिराभिर्मंदसोत्रणात् ॥ ५ ॥

ग्रंथिरोग नऊ प्रकारचा, वातमांद १ पित्तग्रंथि २ कफग्रंथि ३ रक्तग्रंथि

शिराजग्रंथि ५ मदीग्रंथि ६ अणग्रंथि ७ अस्थिग्रंथि ८ मांसग्रंथि ९. याप्रकारे नरु प्रकारचे ग्रंथिरोग जाणावे; ग्रंथि म्हणजे वातादिदोष व मांस व रक्त हे दुष्ट होऊन भेद व शिरा यांतें दूषित करून, वाटोळी व उंचट आणि ग्रंथित म्हणजे गांठीसारखी सूज उत्पन्न करितात त्या रोगाळी ग्रंथि म्हणतात.

अर्बुदरोग.

षड्विधस्यात्तथाबुदं ॥ वातात्पित्तात्कफाद्रक्तान्मांसादपिचमेदसः ॥ ६ ॥

अर्बुदरोग सहा प्रकारचा, वाताबुद १ पित्ताबुद २ कफाबुद ३ रक्ताबुद ४ मांसाबुद ५ वेदुबुद ६, याप्रकारे सहा प्रकारचा अर्बुदरोग जाणावा.

श्लेष्मिपदरोग.

श्लेष्मिपदं च त्रिधा प्रोक्तं वातात्पित्तात्कफादपि ॥

श्लेष्मिपदरोग वात, पित्त, कफ या भेदेकरून तीन प्रकारचा जाणावा.

विद्रधि रोग.

विद्रधिः षड्विधः ख्यातो वातपित्तकफैस्त्रयः ॥ ७ ॥ रक्तात्सतात्त्रिदोषैश्च

विद्रधिरोग सहा प्रकारचा, वातविद्रधि १ पित्तविद्रधि २ कफविद्रधि ३ रक्तविद्रधि ४ त्तविद्रधि ५ त्रिदोषविद्रधि ६, याप्रकारे सहा प्रकारचा विद्रधिरोग जाणावा.

व्रणरोग.

व्रणाः पंचदशोदिताः ॥ तेषांचतुर्धा भेदः स्यादागंतुर्देहजस्तथा ॥ ८ ॥

शुद्धोदुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्याकथ्यनेष्टव्यम् ॥ वातव्रणः पित्तजश्च कफ-

जोरक्तजो व्रणः ॥ ९ ॥ वातापित्तभवश्चान्यो वातश्लेष्मभवस्तथा ॥

तथापित्तकफाभ्यांच सान्निपातेन चाष्टमः ॥ १० ॥ नवमो वातरक्तेन-

दशमोरक्तपित्तातः ॥ श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातापित्तासृग्द्वयः ॥ ११ ॥

वातश्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्तश्लेष्मासृगुत्पन्नः ॥ सान्निपातासृग्द्वयभूता इति पंच-

दशव्रणः ॥ १२ ॥

व्रण पंधरा प्रकारचे आहेत, त्याचे भेद चार एक आगंतुव्रण, देहजव्रण, शुद्धव्रण,

दुष्टव्रण, या भेदेकरून चार प्रकारचे जाणावे. त्याची संख्या वातव्रण १ पित्तव्रण २ कफव्रण

व्रण ४ वातापित्तव्रण ५ वातकफव्रण ६ पित्तकफव्रण ७ सान्निपातव्रण ८ वातरक्तव्रण ९ रक्त-

पित्तव्रण १० कफरक्तव्रण ११ वातपित्तरक्तव्रण १२ वातकफरक्तव्रण १३ ।
 सन्निपातरक्तव्रण १५; याप्रकारें पंधरा प्रकारचे व्रण जाणावे.

आगंतुक व्रण.

सद्योव्रणस्त्वष्ट्यास्पादवाक्लिप्तविलंभितौ ॥ छिन्नभिन्नप्रचलिताष्टृष्टविद्ध
 निपातितः ॥ १३ ॥

सद्योव्रण म्हणजे आगंतुक व्रण ते आठ प्रकारचे. अश्लित १ विलंबि २
 भिन्न ४ प्रचलित ५ ष्टृष्ट ६ विद्ध ७ निपातित ८ याप्रकारें आठ प्रकारचे आगंतुकव्रण
 कोष्ठभेद.

कोष्ठभेदोद्दिष्टाप्रोक्तः छिन्नांत्रो निसृतांत्रकः ॥

कोष्ठभेद दोन प्रकारचे, एक छिन्नांत्रक आणि दुसरा निसृतांत्रक.

अस्थिभंग.

अस्थिभंगोऽष्ट्याप्रोक्तो भग्नपृष्ठविदारिते ॥ १४ ॥ विधर्तितः

कृक्षिप्तस्त्वधोगतः ॥ ऊर्ध्वगः संधिभंगश्च

अस्थिभंग या शब्देकरून येथें हस्तादिकांच्या कांड्यांचा भंग व संधिभंग या
 यतांचें ग्रहण जाणावें, तो भग्नपृष्ठ १ विदारित २ विधर्तित ३ विक्षिष्ट ४ तिर्यक्षिष्ट
 अधोगत ६ ऊर्ध्वगत ७ संधिभंग ८. याप्रकारें आठ प्रकारचा जाणावा.

बहिदग्ध रोग.

बन्दिदग्धश्चतुर्विधः ॥ १५ ॥ प्लुष्टोऽनिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धश्चकीर्तितः

अग्नीनें शरीर भाजतें त्याला अग्निदग्ध म्हणतात. तो रोग चार प्रकारचा. प्लुष्ट
 अतिदग्ध २ दुर्दग्ध ३ सम्यग्दग्ध ४. याप्रकारें अग्निदग्धरोग चार प्रकारचा जाणावा.

नाडीव्रण.

नाड्यपंचसमाख्याताचातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ १६ ॥ त्रिदोषैरपिश्चल्येन

नाडीव्रण पांच प्रकारचा, वातनाडी पित्तनाडी २ कफनाडी ३ त्रिदोषनाडी ४
 नाडी ५. याप्रकारें पांच प्रकारचा नाडीव्रण जाणावा.

भगंदररोग.

तथाऽष्टौस्युर्भगंदरा. ॥ शतपोतस्तुपवनानुष्टुप्रीश्चपित्तः ॥ १७ ॥

साक्षिकफोडो पञ्चदशोत्कफोद्भवः ॥ १७ ॥ पक्षिणीमहत्पिचाडशोऽजः कफपिचातः ॥ १८ ॥

जागृतोऽपि चाप्यग्निस्त्रिधावर्तास्त्रिदशजः ॥

ममूररोग आठ प्रकारचा, शतपोतक १ उष्ट्रमीव २ परिखाची ३ मजु ४ परि-
क्षयी ५ अशोऽज ६ उन्मार्गी ७ शलावर्त ८ याप्रकार अठ प्रकारचा ममूर जाणावा

उपदंश

मपेचद्वोपदशाः स्युर्वातपिचाकफैस्त्रिधा ॥ १९ ॥ सत्पिपातेनरत्तात्र
शिक्षाचें ठायीं उपदशरोग वात, पित्त, कफ, सन्निपात, व रक्त या भेदकरून पाच
प्रकारचा जाणावा उपदश म्हणजे शिक्षाचे ठायी काही कारणेंकरून हस्ताचा कठोर स्पर्श
जाहला असता व मोठा काममीति प्राप्त होऊन नख व दात इहींकरून अभिघात जाहला
असता व मेथुनानंतर शिक्षा वुलें नसता व दास्यादिकासहवर्तमान फार विषय केला असता
व दीर्घ, कर्कश केश व रोगादिक इहींकरून, दुष्ट योनि जी तिचे दोषेंकरून व ज्ञानघातिनी
म्हणजे रजस्वला तिचे ठायीं गमनादिंकरून व वाजीकरणादिकाचे नाना उपचार जाहले
असता, ह्या सर्व कारणें करून शिक्षाचे ठायीं रोग उपपन्न होतो त्याला उपदश म्हणतात.

शूकरोग

मैतृशूकामयस्तथा ॥ चतुर्विंशतिरारूयातालिगाशोग्रथिततथा ॥ २० ॥ निवृ-
त्तमवमथश्रमृदितशतपोतकः । अष्टौलिकासर्पपिकात्वक्पाकश्चावपिटिका ॥ २१ ॥
मांसपाकः स्पर्शहानिर्विरुद्धमणिरुद्भव ॥ मासार्बुदपुष्करिकासमूढापिटिकालजी ॥ २२ ॥
रक्तार्बुदविद्रधिश्चकुम्भिकतिलकालकः ॥ निरुद्ध प्रकाशः प्रोक्तस्तथैवपरिवर्तिका ॥ २३ ॥
शिक्षाचे ठायीं शूकरोग चोवीस प्रकारचे, लिंगार्श १ प्रथित २ निवृत्त ३ अवमथ ४
मुदित ५ शतपोतक ६ अष्टौलिका ७ सर्पपिका ८ त्वक्पाक ९ अवपीटिका १० मांस
पाक ११ स्पर्शहानि १२ विरुद्धमणि १३ मासार्बुद १४ पुष्करिका १५ समूढापिटिका १६
अलजी १७ रक्तार्बुद १८ विद्रधि १९ कुम्भिका २० तिलकालक २१ विरुद्ध २२ प्रकाश
२३ परिवर्तिका २४ याप्रकारे चोवीस प्रकारचे शूकररोग जाणावे.

कुष्ठरोग

कुष्ठान्पञ्चादशोक्तानिवातात्कापालिकंभवेत् ॥ पिचेनौदुवरप्रोक्तस्फान्मडलच-
र्षिके ॥ २४ ॥ मरुत्पिचात्पृष्यजिब्वश्लेष्मन्नाताद्विपादिका ॥ तथासिधैककुष्ठचर्षि-
दिक्पालसतथा ॥ २५ ॥ कफपिचात्पुनर्द्रुपामाविस्फोटकतथा ॥ महाकुष्ठचर्मदल-
कुष्ठोपकतारुम् ॥ २६ ॥ त्रिदोषैः फाकणक्षयतथान्यान्त्रिचत्रसजिनम् ॥ तथावातेन
पित्तमूत्रेष्मन्नाचत्रिधाभवेत् ॥ २७ ॥

कुष्ठरोग १८ प्रकारचा, त्यांचीं नामें, कपालिका १ औदुंबर २ मंडल ३ विचरिका
 ४ हृष्यजिह्व ५ विपादिका ६ सिध्मकुष्ठ ७ कितिम् ८ अलस ९ दद्रु-१० प्राण ११-
 विस्फोटक १२ महाकुष्ठ १३ चर्मदल १४ पुंडलिक १५ शतारुक १६ काकण १७ चित्र-
 कुष्ठ १८ याप्रकारें अठरा प्रकारचीं कुष्ठें जाणावीं.

क्षुद्ररोग व विस्फोटक व मसूरिका.

क्षुद्ररोगाःपष्टिसंख्यास्तेष्वामोक्षकारा दं ॥ इंद्रवृद्धापनसिकाविवृतांधालजीतया
 ॥ २८ ॥ वराहदंष्ट्रोवल्मीकं कच्छपीतिलकालकः ॥ गर्दभीरकसाचैव यवप्रख्याविदारि-
 रिका ॥ २९ ॥ कंदरोमसकथैव नीलिकाजालगर्दभा ॥ ईरिवेळीजंतुमणिगुदंशोऽमि-
 रोहिणी ॥ ३० ॥ सन्निरुद्धगुदःकोठःकुनखोनुशयातया ॥ पाद्मिनीकंकटाश्रित्यमल-
 सोमुखदृषिका ॥ ३१ ॥ कक्षावृषणकच्छूश्चगंधः पापाणगर्दभः ॥ राजिकाचतथाव्यंग
 श्चतुर्धापरिकीर्तितः ॥ ३२ ॥ वातारिपचात्कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यंगलक्षणम् ॥ विस्फोटाः
 क्षुद्ररोगेषु तेऽप्युपापरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥ पृथग्दोषैस्त्रयोद्वैत्रिविधासप्तमोऽसृजः ॥
 अष्टमः सन्निपातेन क्षुद्ररुक्षुमसूरिका ॥ चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिदोषैस्त्रिधा चसा ॥ ३४ ॥
 द्वंद्वजात्रिविधामोक्षासन्निपातेन सप्तमी ॥ अष्टमीत्वग्गताज्ञेयारक्तजानयमी स्मृता ॥ ३५ ॥
 दशमांसांसाख्याता चतस्रोऽन्याश्चदुस्तराः ॥ मेदोऽस्थिमज्जाशुक्रस्थक्षुद्ररोगा इतीरिताः ॥ ३६ ॥

क्षुद्ररोग ६० प्रकारचा, त्यांचीं नामें, गर्करानुद १ इंद्रवृद्धा २ पनसिका ३ विवृण
 ४ अंधालजी ५ वराहदंष्ट्र ६ कलपी ७ वल्मी ८ तिलकालक ९ गर्दभिका १० रकसा ११
 यवप्रख्या १२ विदारिका १३ कंदर १४ मशक १५ नीलिका १६ जालगर्दभ १७ ईरि-
 वेळी १८ जंतुमणी १९ गुदग्रंथ २० अमिरोहिणी २१ सन्निरुद्धगुद २२ कोठ २३ कु-
 नख २४ अनुशया २५ पाद्मिनीकंकट २६ चिप्य २७ अलस २८ मुखदृषिका २९ कक्षा
 ३० वृषणकच्छू ३१ गंध ३२ पापाणगर्दभ ३३ राजिका ३४ व्यंग (म्ह० वांग.) ३५
 सो वांग वात, पित्त, कफ, रक्त या भेदेऽस्त्युक्त चार प्रकारचा; एकूण चवतीस आणि हे चार
 असे अटतीस प्रकारचे क्षुद्ररोग जाहले व स्फोटरोगापासूनही अंगावर पुटकळ्या येतात म्ह-
 णून त्याचा क्षुद्ररोगामध्ये संग्रह केला, तो विस्फोट आठ प्रकारचा, वातविस्फोट १ पित्तवि-
 स्फोट २ कफविस्फोट ३ वातपित्तविस्फोट ४ कफपित्तविस्फोट ५ वातकफविस्फोट ६ रक्त-
 विस्फोट ७ सन्निपातविस्फोट ८ याप्रकारें आठ प्रकारचा विस्फोट जागावा व देहाच्या
 मसूरिकारोगापासूनही पुढ्या येतात म्हणून क्षुद्ररोगामध्ये मसूरिकेचाही संग्रह केला. त्या मसू-
 रिका चवदा प्रकारच्या, वातमसूरिका १ पित्तमसूरिका २ कफमसूरिका ३ कफपित्तमसूरिका

४ वातपित्तमसूरिका ५ वातकफमसूरिका ६ सन्निपात मसूरिका ७ त्वक्शब्दं करून रसधातु त्यापासून होतात त्या ८ व रक्तजा ९ व मासजा १० मेढाजा ११ व अस्थिजा १२ व मज्जेपासून होतात त्या १३ व शुक्रधातुपासून होतात त्या १४ या चार कष्टमाध्य जाणाव्या. याप्रकारे चवदा प्रकारच्या मसूरिका जाणाव्या; एकूण पित्त व मसूरिका व पूर्वीचे क्षुद्ररोग अडतीस मिळून साठ प्रकारचा क्षुद्ररोग जाणावा

विसर्पे रोग'

विसर्परोगोनवधावातपित्तकफेस्त्रिधा । त्रिधा चंद्रभेदेनसन्निपातेनसप्तमः ३७
 त्रिवोमन्दिदाहेननवमश्वाभिघातज ॥

विसर्परोग नऊ प्रकारचा, वातविसर्प १ पित्तविसर्प २ कफविसर्प ३ वातपित्तविसर्प ४ क्वातविसर्प ५ कफपित्तविसर्प ६ सन्निपातविसर्प ७ व अठरावीचे तापेकरून होतो तो ८ अभिघातज ९ याप्रकारे ९ प्रकारचा विसर्परोग जाणावा

उर्द्व व शीतपित्त

तथैक श्लेष्मपित्ताभ्यामुर्द्वःपरिकीर्तितः ॥ ३८ ॥ वातपित्तेनचेकस्तुशीतपि-
 ामयःस्मृतः ॥

शीतळ वायूचे सपक करून कफ व वायु हे दुष्ट होऊन पित्ताला मिळून अभ्यतरां कादिक धातूचे ठार्या व बाहेर त्वचेचे ठार्या प्रवेश करून देहाचे ठार्या गांथणिमाशा चावून या गांधी येतात तशा गांधी उत्पन्न करतात, त्यांना कडू, पीडा, दाह हे उपद्रव असतात, तामध्ये कफपित्ताचे कोपे करून ज्या गांधी येतात त्यांना कडू फार असून व्यथा थोडी अ ते त्याला उर्द्व क्षणतात, तो रोग एकप्रकारचा व वातपित्ताच कोप करून ज्या गांधी ये-
 तात त्यांना कडू थोडी असून व्यथा फार असते त्याला शीतपित्त म्हणतात, इतका उभय-
 मध्ये मेद जाणावा, व ज्वर, ओकरी, दाह इत्यादि लक्षण उभयताची साधारण जाणावी

आम्लपित्त.

आम्लपित्तत्रिधाप्रोक्तंवातेनश्लेष्मणातथा ॥ ३९ ॥ तृतीयश्लेष्मवाताभ्या
 आम्लपित्त तीन प्रकारचे, वातज आम्लपित्त २ कफज आम्लपित्त २ कफवातज अम्ल-
 पित्त ३ याप्रकारे तीन प्रकारचे आम्लपित्त जाणावे.

वातरक्त.

वातरक्तंतथाऽष्टधा ॥ वाताभ्यामेवपित्ताकृत्कफादोपत्रयेणच ॥३४०॥ रक्ता-
 भ्यामेवदोषाणांद्वेनत्रिविध स्मृतः ॥

वातरक्त आठ प्रकारचे, वायूचे आधिक्य आहे ज्या वातरक्तामध्ये ते वातज १ पि-

तत्र नातरक्त २ कफजवातरक्त ३ त्रिदोषजवातरक्त ४ व रक्ताचे आधक्येकरून होते रक्तज ५ दोहों दोषापासून होते ते द्वद्वज ६ ते तीन प्रकारचे एकूण आठ प्रकारचे रक्त जाणावे.

वातरोग

अशीतिवर्तजारोगाःकथ्यन्तेमुनिभाषिताः ॥ ४१ ॥

स्तंभःशिरोग्रहः ॥ बाह्यायामंतरायामःपार्श्वशूलःकटिग्रहः ॥ ४२ ॥

खल्लीजिह्वास्तंभस्तथादितः ॥ पक्षाघातःक्रोष्टुशीर्षोमन्यास्तंभश्चपंगुता ॥ ४३ ॥

कलायखंजतातुणीप्रतितुणीच खंजता ॥ पादद्वर्षागृध्रपीचविश्वाचीचापबाहुकः ॥ ४४ ॥

अपतानोत्रणायामोवातकंटोपतंत्रकः ॥ अंगभेदोऽंगशोपश्चमिष्मिणत्वचकलता

प्रत्यष्टीलाष्टीलिकाचवामनत्वंचकुञ्जता ॥ अंगपीडांगशूलंचमंकोचः स्तंभः ॥

अंगभंगोऽंगविभ्रंशोविड्ग्रहोवद्धविट्कृता ॥ मूकत्वमतिजंभास्यादन्तुद्धारोत्रकूजनं

वातप्रवृत्तिस्फुरणंशिगणापूरणतथा ॥ कंठःकान्ठश्यावताचप्रलापःक्षिममूत्रता ॥

निद्रानाशःस्वेदनाशोदूर्बलत्वक्षयः ॥ अतिप्रवृत्तिःशुकस्यकाश्र्यनाशश्चरेतसः

अनवस्थितचिन्तित्वकाठिण्यविगसास्यता ॥ ५० ॥

॥ ३५० ॥ रोमहर्षश्चभीरुत्वंतोदःकट्टरसाज्ञता ॥ ३५१ ॥

क्षयः ॥ ५१ ॥

वायु ऐर्शा प्रकारचे ऋषींनी सांगितले आहेत, त्याचीं नांमिं आक्षेपक १ हनुस्तंभ

ऊरुस्तंभ ३ शिरोग्रह ४ बाह्यायाम ५ अम्यंतरायाम ६ पार्श्वशूल ७ कटिग्रह ८

नरु ९ खल्ली १० जिह्वास्तंभ ११ अदित १२ पक्षाघात १३ क्रोष्टुशीर्ष १४

१५ पंगु १६ कलायखंज १७ तुणी १८ प्रतितुणी १९ खंज २० पादद्वर्ष २१

२२ विश्वाची २३ अपबाहुक २४ अपतानक २५ त्रणायाम २६ वातकटक २७

तत्रक २८ अंगभेद २९ अंगशोप ३० मिष्मिणतत्र ३१ कलता ३२ अष्टीलिका ३३

ष्टीला ३४ यामनत्व ३५ कुञ्जत्व ३६ अंगपीडा ३७ अंगशूल ३८ मंकोच ३९

४० रूक्ष ४१ अंगभंग ४२ अंगविभ्रंश ४३ विडग्रह ४४ वद्धविट्कृता ४५ मूकत्व

अतिजंभ ४६ प्रत्युद्धार ४७ अंत्रकूजन ४८ वातप्रवृत्ति ५० स्फुरण ५१ शिरापूरण

कंठवायु ५२ काश्र्य ५३ श्यावता ५४ प्रलाप ५६ क्षिममूत्रता ५७ निद्रानाश ५८

नाश ५९ दुर्बल ६० बलक्षय ६१ अतिप्रवृत्ति ६२ शुकनाश्र्य ६३ शुकनाश

अवस्थितचित्त ६४ काठिण्य ६६ विगता ६७ कपापत्रकृता ६८ अंध्यान ६९

साध्यान ७० शीघ्र ७१ रोमहर्षण ७२ भीरु ७३ तोद ७४ कंटु ७५ रसाज्ञता

गच्छाज्ञता ७७ प्रसुप्त ७८ गंधाज्ञव ७९ दुशःक्षय ८० याप्रकारे ऐर्शा प्रकारचे

जाणावे.

पित्तरोग.

अथपित्तभवारोगाश्चत्वारिंशद्विद्विदाः । धूमोद्धारोविदाहः म्यादुष्णांगं च त्रि-
प्रमः ॥ ५२ ॥ कांतिहानिः कंठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता । तिकास्यता म्लवक्र-
त्वं स्वेदस्रावो गपाकता ॥ ५३ ॥ क्लमो हरितवर्णत्वमातृतिः पीतकायता ॥ रक्तस्रावो ग-
दरणलोहगंधास्यता तथा ॥ ५४ ॥ दौर्गन्ध्यपीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता ॥ पीता-
वलीकनपीतनेत्रता पीतदनथा ॥ ५५ ॥ शीतेच्छापीतनखताने जोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥
कोपश्चगात्रसादश्चभिन्नविट्कत्वमथता ॥ ५६ ॥ उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मल-
स्य च ॥ तमसोदर्शनं पीतमंडलानचदर्शनं ॥ ५७ ॥ निःसरत्वचपित्तस्य चत्वारिंशद्गु-
णः स्मृताः ॥

पित्तरोग चालीस प्रकारचा, त्याचीं नांभे धूमोद्धार १ विदाह २ उष्णांगत्व ३ मति-
प्रम ४ कांतिहानि ५ कंठशोष ६ मुखशोष ७ अल्पशुक्रता ८ तिकास्यता ९ म्लवक्रत्व
१० स्वेदस्राव ११ अंगपाकता १२ क्लम १३ हरितवर्णत्व १४ अतृप्ति १५ पीतकायन,
१६ रक्तस्राव १७ अंगदरण, १८ ओहगंधास्यता १९ दौर्गन्ध्य २० पीतमूत्रत्व २१ अरति
२२ पीतविट्कता २३ पीतावलीकन २४ पीतनेत्रता २५ पीतवदनता २६ शीतेच्छा २७
पीतनखता २८ तेजोद्वेष २९ अल्पनिद्रता ३० कोप ३१ गात्रसाद ३२ निःसरत्व ३३
अंधता ३४ उष्णोच्छ्वासता ३५ उष्णमूत्रत्व ३६ उष्णमलत्व ३७ तमोदर्शन ३८ पीतम-
डलदर्शन ३९ निःसरत्व ४० याप्रकारे ४० प्रकारचा पित्तरोग जाणावा.

कफरोग.

कफस्यविंशतिः प्रोक्ता रोगास्तं द्रातिनिद्रता ॥ ५८ ॥ गौरवमुखमाधुर्यमुत्थलेपः
प्रसेकता ॥ श्वेतावलीकनश्चेतविट्कत्वश्चेतमूत्रता ॥ ५९ ॥ श्वेतागवर्णता शैत्यमुष्णोच्छ्वा-
तिकासामिता ॥ मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ॥ ६० ॥ आलस्यमदबुद्धित्व
तृनिर्घर्षरवाक्यता ॥ अचैतन्यं च गदिता विंशतिश्चैतन्मजागदाः ॥ ६१ ॥

कफरोगे बीस प्रकारचे, त्याचीं नांभे, गौरवमुख १ अतिनिद्रता २ गौरव ३ मुखमाधुर्य
४ मुखलेप ५ प्रसेक ६ श्वेतावलीकन ७ श्वेतविट्कत्व ८ श्वेतमूत्रता ९ श्वेतागवर्णता १०
उष्णोच्छ्वा ११ तिकासामिका १२ मलाधिक्य १३ शुक्रबाहुल्य १४ बहुमूत्रता १५ आलस्य
१६ मदबुद्धित्व १७ तृप्ति १८ घर्षरवाक्यता १९ अचैतन्य २० याप्रकारे बीस प्रकारचे
कफ जाणावे.

रक्तविकार.

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तस्य गौरवं ॥ रक्तमंडलनारकतनेत्रत्वं रक्तमूत्रता ६२
रक्तपीवनतारक्तपिटिकानां च दर्शनम् ॥ उष्णं च भूतिगंधित्वं पांडापाकश्च जायते ॥ ६३ ॥

रक्तसंबंधी रोग दहा प्रकारचे, त्यांचीं नामें-गौरवरक्त १ रक्तमंडलता २ रक्तवेगल
३ रक्तमूत्रता ४ रक्तछीवनता ५ रक्तपिटिकादर्शन ६ उष्ण ७ पूतिगधित्व ८ पीडा ९
पाक १० याप्रकारें जाणावे.

मुखरोगांतर्गत ओष्ठरोग.

चतुःसप्ततिसंख्यातामुखरोगास्तथोदिताः ॥ तेचोष्ठरोगाः ॥
बुधैः ॥ ६४ ॥ वातपित्तकफस्त्रेधात्रिदोषैरसृजात्तथा ॥ क्षतमांसावुदचैव
लार्बुदम् ॥ ६५ ॥ मेदोवुदचारुदचरोगाएकादशौष्ठजाः ॥

ज्ञवन्याहतरप्रकारचे मुखरोग आहेत. त्यामध्ये ओष्ठरोग ११ प्रकारचे त्यांची
वातज ओष्ठरोग १ पित्तज ओष्ठरोग २ कफज ३ सन्निपातज ४ रक्तज ५ क्षतब
मासावुद ७ खंडौष्ठ ८ जलार्बुद ९ मेदोवुद १० अवुद ११ याप्रकारें अकरा
ओष्ठरोग जाणावे.

दंतरोग.

४, दंतरोगादशाख्यातादालनःकृमिदंतकः ॥ ६६ ॥
श्चशर्करा ॥ अधिदंतःशावदंतोदतभेदःकपालिका ॥ ६७ ॥

दंतरोग १० प्रकारचे त्यांचीं नामें दालन १ कृमिदंतक २ दंतहर्ष ३ कराळ
दंतचालक ५ शर्करा ६ अधिदंत ७ शावदंत ८ दंतभेद ९ कपालिका १० याप्रकारें
रोग दहा प्रकारचे जाणावे.

दंतमूलरोग.

तथात्रयोदशमितादंतमूलामयाःसृताः ॥
॥ ६८ ॥ अधिमांसो विदर्भश्चमहासौषिरसौषिरौ ॥
फादपि ॥ ६९ ॥ सन्निपातगतिश्चान्यारक्तनाडीचपचमी ॥

दाताचे मूलाचे ठायीं रोग तेरा प्रकारचे, त्यामध्ये वातादि दोषभेदेंकरून
पांच प्रकारचा. त्या सर्वांचीं नामें-शीताद १ उपकुश २ दंतविद्राधि ३ पुण्डुट ४,
५. विदर्भ ६ महासौषिर ७ सौषिर ८ वातनाडी ९ पित्तनाडी १० कफनाडी ११
तनाडी १२ रक्तनाडी १३ याप्रकारें तेरा प्रकारचे दंतमूलरोग जाणावे.

जिह्वारोग.

तथाजिह्वामयाःषट्शुर्वातपित्तकफस्त्रिधा ॥ ३७० ॥
जिह्वाचपंचम. ॥ पृष्ठश्चैवोपजिह्वास्यात्

जिह्वारोग सहा प्रकारचे त्यांचीं नामें-वातज १ पित्तज २ कफज ३ अलस ४
बिजिह्वा ५ उपजिह्वा ६ याप्रकारें सहा प्रकारचे जिभेचे रोग जाणावे.

तालुरोग.

तथाऽष्टौतालुजागदाः ॥ ७१ ॥ अर्बुदतालुपिटिका कच्छपीतालुसंहतिः ॥

गलातुंडीतालुशोथस्तालुपाकश्चपुष्पुटः ॥ ७२ ॥

तालुरोग आठ प्रकारचे त्यांचीं नामे अर्बुद १ तालुपिटिका २ कळपी ३ तालुसंहति ४ गलातुंडी ५ तालुशोथ ६ तालुपाक ७ पुष्पुट ८ याप्रकारे आठ प्रकारचे तालुरोग जाणावे.

गलरोग.

गलरोगास्तथाख्याताअष्टादशमितायुधैः ॥ वातरोहिणिकापूर्वद्वितीयापित्तरोहिणी ॥ ७३ ॥ कफरोहिणिकात्रिदोषैरपिरोहिणी ॥ मेदोरोहिणिकाचूंदो गलौ योगलविद्रधिः ॥ ७४ ॥ स्वरहातुंडकेरीचशतध्नातालुकोऽर्बुदं ॥ गिलायुवेलयश्चापिवातगंडः कफस्तथा ॥ ७५ ॥ मेदोगडस्तथैवस्यादित्यष्टादशकठजाः ॥

कंठरोग आठ प्रकारचे त्यांचीं नामे, वातरोहिणी १ पित्तरोहिणी २ कफरोहिणी ३ त्रिदोषरोहिणी ४ मेदोरोहिणी ५ चूंद ६ गलौघ ७ गलविद्रधि ८ स्वरहा ९ तुंडकेरी १० शतध्नी ११ तालुक १२ अर्बुद १३ गिलायु १४ वलय १५ वातगड १६ कफगंड १७ मेदोगंड १८ याप्रकारे अठरा प्रकारचे कंठरोग जाणावे.

तोंडांतले रोग.

मुखान्तःसभवारोगाअष्टौख्यातामहर्षिभिः ॥ ७६ ॥ मुखपाकोभवेद्द्वार्तात्पित्तात्तद्रक्तफादपि रक्ताच्चसन्निपाताच्चपुत्यास्योर्ध्वगुदाद्यपि ॥७७॥ अर्बुदचेति मुखजाश्चतुः सप्ततिरामयाः ॥

तोंडांतले रोग आठ प्रकारचे त्यांचीं नामे वातमुखपाक १ पित्तमुखपाक २ कफमुखपाक ३ रक्तमुखपाक ४ सन्निपातमुखपाक ५ दुर्गघास्य ६ ऊर्ध्वगुद ७ अर्बुद ८ याप्रकारे मुखपाक आठ प्रकारचा जाणावा.

कर्णरोग.

कर्णरोगाःसमाख्याताअष्टादशमितायुधैः ॥ ७८ ॥ वातपित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपाताच्चविद्रधिः ॥ शोथोऽर्बुदपृत्तिकर्णः कर्णाशः कर्णद्वल्लिका ॥ ७९ ॥ वाधिर्यबत्रिकाकण्डूः शृङ्कुलिः कृमिकर्णकः ॥ कर्णवाट. प्रतिनाह इत्यष्टादशकर्णनाः ३८०

कर्णरोग १८ प्रकारचे त्यांचीं नामे वातकर्णरोग १ पित्तकर्णरोग २ कफकर्णरोग ३ रक्तजकर्णरोग ४ सन्निपातकर्णरोग ५ विद्रधि ६ कर्णशोथ ७ अर्बुद ८ पृत्तिकर्ण ९ कर्णाश १० कर्णद्वल्लिका ११ वाधिर्य १२ तंत्रिका १३ कण्डू १४ शृङ्कुलि १५ कृमिकर्णक १६ कर्णवाट १७ प्रतिनाह १८ याप्रकारे जाणावे.

कर्णपालीरोग.

कर्णपालीसम्भारोगाःसप्तदशोदिताः ॥ उत्पातः पालिशोषश्चबिदारीदुः

खवर्धनः ॥ ८१ ॥ परिपोटश्चेहीचपिप्पलीचेतिसंस्मृता ॥

कर्णपालीरोग सात प्रकारचे त्याचीं नामें. उत्पात १ पालिशोष २ विदारी ३ दुःख-
वर्धन ४ परिपोट ५ लेही ६ पिप्पली ७ याप्रकारें जाणावे.

कर्णमूल.

कर्णमूलामयाः पचवातात्पिचात्कफादपि ॥ ८२ ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्च
कर्णमूलरोग वात, पित्त, कफ, सान्नपात, रक्त या भेदेंकरून पाच प्रकारचा जाणावा.

नासारोग.

तथानासाभवागदाः ॥ अष्टादशैवसख्याताः प्रतिश्यायास्तुतेष्वपि ८३ वातात्पिचात्क-
फाद्रक्तात्सन्निपातेनपचमः ॥ अपिनसः पूतिनासोनासार्शोभ्रश्यथुःक्षवः ॥ ८४ ॥
नासानाहः पूतिरक्तमर्बुददुष्टपीनस ॥ नासाशोषोघ्राणपाकः पुटस्त्रावश्चदीप्तकः ॥ ८५ ॥

नामारोग ह्मणजे नाकावले रोग. ते अठरा प्रकारचे सांगून नंतर दुसरे सांगतो,
नामें, वातप्रतिश्याय १ पित्तप्रतिश्याय २ कफप्रतिश्याय ३ रक्तप्रतिश्याय ४ सन्निपातप्राति-
श्याय ५ अपिनस ६ पूतिनास ७ नासार्श ८ भ्रश्यथ ९ क्षव १० नासानाह ११ पूति-
रक्त १२ अर्बुद १३ दुष्टपीनस १४ नासाशोष १५ घ्राणपाक १६ पुटस्त्राव १७ दीप्तक
१८ याप्रकारें अठरा प्रकारचे नासारोग जाणावे.

शिरोरोग.

तथादशशिरोरोगाभतेनार्धावभेदकः ॥ शिरस्तापश्चवातेनपिचात्पीडातृतीयका ॥ ८६ ॥
चतुर्थीकफजापीडारक्तजासन्निपातजा ॥ सूर्यावर्ताच्छिरःपाकात्कृमिभिःशंखकेनच ८७

मस्तकरोग दहा प्रकारचे त्याचीं नामें, अर्धावभेदक १ वातजशिरोभिताप २ पित्तज-
शिरोभिताप ३ कफजशिरोभिताप ४ रक्तजशिरोभिताप ५ सन्निपातशिरोभिताप ६ सूर्वाकर्त
७ शिरःपाक ८ कृमिजशिरोभिताप ९ शंखक १० याप्रकारें दहा प्रकारचे मस्तकरोग जाणावे.

कपालरोग.

तथारूपालरोगाः स्युर्नवतेषुपशीर्षकम् ॥ अहंपिकाविद्रधिश्चदारुणंपिटिकावर्बुद-
॥ ८८ ॥ इंद्रलुमंचखालित्य पलितचेतिनेनच ॥

कपालरोग नऊ प्रकारचे. त्याचीं नामें, उपशीर्षक १ अरूपिक २ विद्रधि ३ दाह्य
४ पिटिका ५ अर्बुद ६ इंद्रलुमंचखालित्य ७ पलित ९ याप्रकारें नऊ प्रकारचे कपालरोग जाणावे.

नेत्ररोग त्यांमध्ये प्रथम वर्त्मरोग सांगतो.

तथानेत्रभवायाताश्चतुर्नवतिरामयाः ॥ ८९ ॥ तेषुवर्त्मगदाः श्लोकाश्चतुर्वि-
तिसङ्गिताः ॥ कृच्छेन्मीलः पक्ष्मपातः कफोन्निष्ठश्चलोहित ॥ ३९० ॥ अरूपवि-
मेषःकथितोरक्तोन्निष्ठःकृष्णरुः ॥ पक्ष्मार्थःपक्ष्मरापेक्षपित्तोन्निष्ठश्चपोथकी ॥ ९१ ॥
रिष्टवर्षाचक्षुःपक्ष्मोदसगस्त्यार्बुदः ॥ शुभिक्षासिकनावर्त्मालग्नांजनननामिका

॥ ९२ ॥ कर्दमःश्याववर्त्माचत्रिसवर्त्मातथाऽलजी ॥ अत्रिलघ्ववर्त्मेतिगदाःप्रोक्तावर्त्म-
समुद्भवाः ॥ ९३ ॥

नेत्ररोग चवन्धाणव प्रकारचे त्यांमध्ये पापण्याचे रोग चोवीस प्रकारचे, त्यांचीं नामें
कृच्छ्रोन्मील १ पक्ष्मपात २ कफाक्लिष्ट ३ लोहित ४ अरुक्तेमेप ५ रक्तोक्लिष्ट ७ कुकू-
णक ७ पक्ष्मार्श ८ पक्ष्मरोध ९ पित्तोक्लिष्ट १० पोथकी ११ लिष्टवर्त्मा १२ बहल १३
पक्ष्मोसंग १४ अर्बुद १५ कुंभिका १६ सिकतावर्त्मा १७ अलयण १८ अंजनानमिका १९
कर्दम २० श्याववर्त्मा २१ त्रिसवर्त्मा २२ अलनी २३ उक्लिष्टवर्त्मा २४ याप्रकारें चोवी-
स प्रकारचे पापण्यांचे रोग जाणावे.

नेत्रसंबंधीचे रोग-

त्रंसीधसमुद्भानवेरागाःप्रकीर्तिताः॥जलस्रावः कफस्रावोरक्तस्रावश्चपर्वणी ॥९४॥
पूयस्रावः कृमिग्रंथिरुपनाहस्तथालजी ॥ पूयालसइतिप्रोक्तोरोगानयनसंधिजाः ९५
डोळ्यांचे संधीचे रोग नऊ प्रकारचे त्यांचीं नामें जलस्राव १ कफस्राव २ रक्तस्राव ३
पर्वणी ४ पूयस्राव ५ कृमिग्रंथि ६ उपनाह ७ अलजी ८ पूयालस ९ याप्रकारें नऊ प्रका-
रचे डोळ्यांचे संधीचे रोग जाणावे.

डोळ्यांचे पांढरे बुबुळावरचे रोग सांगतो.

तथाशुक्लगतारोगाबुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश ॥ शिरोत्पातःशिरार्हर्षःशिराजालश्शु-
क्तिकः ॥ ९६ ॥ शुक्लार्माचाधिर्मांसार्माप्रस्तार्थर्माचपिट्टकः ॥ शिरायःपिट्टिकाचैवक-
रग्रंथितकोर्जुनः ॥ ९७ ॥ स्याध्वर्माचाधिर्मांसःस्यादितिशुक्लगतागदाः ॥
डोळ्यांचे पांढरे जाग्यावरचे रोग तेरा प्रकारचे त्यांचीं नामें, शिरोत्पात १ शिरार्हर्ष २
शिराजाल ३ शुक्तिक ४ शुक्लार्मा ५ अधिर्मांसार्मा ६ प्रस्तार्थर्मा ७ पिट्टक ८ शिराजपिट्टि-
का ९ ग्रंथितक १० अर्जुन ११ स्याध्वर्मा १२ अधिर्मांस १३ याप्रकारें तेरा प्रकारचे डो-
ळ्यांचे पांढरे बुबुळावरचे रोग जाणावे.

डोळ्यांचे काळ्या बुबुळावरचे रोग

तथाकृष्णसमुभूताःपंचरोगाःप्रकीर्तिताः ॥ ९८ ॥
डोळ्यांचे काळे बुबुळावरचे रोग ५ प्रकारचे त्यांचीं नामें, शुद्धशुक १ शिराशुक
२ क्षतशुक ३ अजक ४ शिरासंग ५ याप्रकारें पांच प्रकारचे काळ्या बुबुळावरचे रोग जाणावे.

काचविंदु.

शुद्धशुकशिराशुकक्षतशुकंतथाजकः॥शिरासंगश्चसर्वेऽपिप्रोक्ताकृष्णगतागदाः९९
काचंतुर्षादिवपद्मेयंवातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्चपट्टसंसर्गसंभवं ४००
वातादिदोष कुपित होऊन दृष्टीचे पटलाप्रत जाऊन स्थापासून काच हाणजे मोतिविंदु
होतो तो सहा प्रकारचा त्यांचीं नामें, वातजमोतिविंदु १ पित्तजमोतिविंदु २ कफजमोतिविंदु ३

खवर्धनः ॥ ८१ ॥ परिपोटश्चेहीचपिप्पलीचेतिसंस्मृता ॥

कर्णपालीरोग सात प्रकारचे त्यांचीं नामें, उत्पात १ पालिशोष २ विदारी ३ दुःख-
वर्धन ४ परिपोट ५ लेही ६ पिप्पली ७ याप्रकारें जाणावे.

कर्णमूल.

कर्णमूलामयाः पचवातात्पित्तात्कफादपि ॥ ८२ ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्च
कर्णमूलरोग यात, पित्त, कफ, सान्निपात, रक्त या भेदेंकरून पांच प्रकारचा जाणावा.

नासारोग.

तथानासाभवागदाः ॥ अष्टादशैवसंख्याताः प्रतिश्यायास्तुतेष्वपि ८३ वातात्पित्तात्क-
फाद्रक्तात्सन्निपातेनपचमः ॥ अपीनसः पूतिनासोनासार्शोभ्रश्यथुःक्षवः ॥ ८४ ॥
नासानाहः पूतिरक्तमर्बुददुष्टपीनस ॥ नासाशोषोघ्राणपाकः पुटस्त्रावश्चदीप्तकः ॥ ८५ ॥

नामारोग क्षणजे नाकां नले रोग. ते अठरा प्रकारचे सांगून नंतर दुसरे सांगतो,
नामें, वातप्रतिश्याय १ पित्तप्रतिश्याय २ कफप्रतिश्याय ३ रक्तप्रतिश्याय ४ सन्निपातप्रति-
श्याय ५ अपिनस ६ पूतिनास ७ नासार्श ८ भ्रश्यथ ९ क्षव १० नासानाह ११ पूति-
रक्त १२ अर्बुद १३ दुष्टपीनस १४ नासाशोष १५ घ्राणपाक १६ पुटस्त्राव १७ दीप्तक
१८ याप्रकारें अठरा प्रकारचे नासारोग जाणावे.

शिरोरोग.

तथादशशिरोरोगाभातेनार्धवभेदकः ॥ शिरस्तापश्चवातेनपित्तात्पांडातृतीयका ॥ ८६ ॥
चतुर्थीकफजापीडारक्तजासन्निपातजा ॥ सूर्यावर्ताच्छिरःपाकात्कामिभिःशंलकेनच ८७

मस्तकरोग दहा प्रकारचे त्यांचीं नामें, अर्धवभेदक १ वातजशिरोभिताप २ पित्तज-
शिरोभिताप ३ कफजशिरोभिताप ४ रक्तजशिरोभिताप ५ सन्निपातशिरोभिताप ६ सूर्यावर्त
७ शिरःपाक ८ कुमिजशिरोभिताप ९ शंलक १० याप्रकारें दहा प्रकारचे मस्तकरोग जाणावे.

कपालरोग.

तथारूपालरोगाः स्युर्नवतेषूपशीर्षकम् ॥ अहंपिकाविद्रधिश्चदारुणंपिटिकावर्बुदं
॥ ८८ ॥ इंद्रलुमंचखालित्यं पलितंचेतिनेनच ॥

कपालरोग नऊ प्रकारचे. त्यांचीं नामें, उपशीर्षक १ अहंपिक २ विद्रधि ३ दाह्य
४ पिटिका ५ अर्बुद ६ इंद्रलुम ७ खालित्य ८ पलित ९ याप्रकारें नऊ प्रकारचे कपालरोग जाणावे.

नेत्ररोग त्यांसर्ष्ये प्रथम वर्त्मरोग सांगतां.

तथानेत्रभवात्प्रायान्तुर्नवतिरामयाः ॥ ८९ ॥ तेषुवर्त्मगटाः प्रोक्ताश्चतुर्वि-
तिसंज्ञिताः ॥ कृच्छ्रोन्मीलः पक्ष्मपातः कफोन्टिष्ठश्चलोदित ॥ ९० ॥ अरुक्नि-
मेपः रुधितोरक्तोन्टिष्ठः कुरूणकः ॥ पक्ष्मार्धः पक्ष्मरापेश्यपित्तोन्टिष्ठश्चपोयत्री ॥ ९१ ॥
श्लिष्टवर्षाचवहलः पक्ष्मोत्सगस्त्यावर्बुदः ॥ शुंभिकासिकतावर्त्मान्लग्नाजनननामिका

॥ ९२ ॥ कर्दम श्याववर्त्माचविसवर्त्मातथाऽलजी ॥ उत्किल्ष्टवर्त्मेतिगदा प्रोक्तावर्त्म-
समुद्भवाः ॥ ९३ ॥

नेत्ररोग चवन्धाणव प्रकारचे त्यामध्यें पापण्याचे रोग चोवीस प्रकारचे, त्याचीं नामें
हृच्छ्रोर्न्माल १ पक्ष्मपात २ कफाक्लिष्ट ३ लोहित ४ अरुक्विमेप ५ रक्तोक्लिष्ट ७ कुकू-
गक ७ पक्ष्मार्श ८ पक्ष्मरोध ९ पित्तोक्लिष्ट १० पोथकी ११ क्लिष्टवर्त्मा १२ बहल १३
पक्ष्मोत्सग १४ अर्बुद १५ कुंभिका १६ सिकतावर्त्मा १७ अलयण १८ अजनानमिका १९
कर्दम २० श्याववर्त्मा २१ निसवर्त्मा २२ अलजी २३ उत्किल्ष्टवर्त्मा २४ यापकारें चोवीस
प्रकारचे पापण्याचे रोग जाणावे.

नेत्रसंधींचे रोग-

नत्रसाधसमुद्भूतानवेरागाःप्रकीर्तिताः॥जलस्रावः कफस्रावोरक्तस्रावश्चपर्वणी ॥९४॥

पूयस्राव कृमिग्रथिलपनाहस्तथालजी ॥ पूयात्सइतिप्रोक्तेरोगानयनसधिजाः ९५
डोळ्याचे संधींचे रोग नऊ प्रकारचे त्याचीं नामें जलस्राव १ कफस्राव २ रक्तस्राव ३
पर्वणी ४ पूयस्राव ५ कृमिग्रंथि ६ स्पनाह ७ अलजी ८ पूयात्स ९ यापकारें नऊ प्रका-
रचे डोळ्याचे संधींचे रोग जाणावे

डोळ्यांचे पांढरे बुबुळावरचे रोग सांगतों.

तथाशुक्लगतारोगाबु रै मांकास्त्रयोदश ॥ शिरोत्पातःशिरार्हर्षःशिराजालश्चशु-
क्तिकः ॥ ९६ ॥ शुक्लार्माचाधिमांसार्माप्रस्तार्म्याचपिट्टकः ॥ शिरायःपिट्टिकाचैवक-
फग्रंथितकोर्जुनः ॥ ९७ ॥ स्नाग्धर्माचाधिमांस स्यादितिशुक्लगतागदाः ॥

डोळ्याचे पांढरे जाग्यावरचे रोग तेरा प्रकारचे त्याचीं नामें, शिरोत्पात १ शिरार्हर्ष २
शिराजाल ३ शुक्तिक ४ शुक्लार्मा ५ अधिमांसार्मा ६ प्रस्तार्म्या ७ पिट्टक ८ शिराजपिट्टि-
का ९ ग्रंथितक १० अर्जुन ११ स्नाग्धर्मा १२ अधिमांस १३ यापकारें तेरा प्रकारचे डो-
ळ्याचे पांढरे बुबुळावरचे रोग जाणावे.

डोळ्याचे काळ्या बुबुळावरचे रोग

तथाकृष्णसमुद्भूताःपंचरोगाःप्रकीर्तिताः ॥ ९८ ॥

डोळ्याचे काळे बुबुळावरचे रोग ५ प्रकारचे त्याचीं नामें, शुद्धशुक १ शिराशुक
२ क्षतशुक ३ अजक ४ शिरासग ५ यापकारें पाच प्रकारचे काळ्या बुबुळावरचे रोग जाणावे.

काचविंदु.

शुद्धशुकाशिराशुकक्षतशुकतयाजकः॥शिरासगश्चसर्वेऽपिप्रोक्ताकृष्णगतागदा ९९
काचतुषडिबध्नयंबातात्पित्तात्कफादापि ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्चपष्टसर्गसम्भ ४००
वातादिवोष कुपित होऊन दृष्टीचे पटलाप्रत जाऊन त्यापासून काच दणजे मोतिविंदु
होतो तो सहा प्रकारचा त्याचीं नामें, वानजमोतिविंदु १ पित्तजमोतिविंदु २ रक्तजमोतिविंदु ३

खवर्धनः ॥ ८१ ॥ परिपोटश्चलेहीचपिप्पलीचेतिसंस्मृता ॥

कर्णपालीरोग सात प्रकारचे त्यांचीं नामें, उत्पात १ पालिशोप २ विदारी ३ दुःख-
वर्धन ४ परिपोट ५ लेही ६ पिप्पली ७ याप्रकारें जाणावे.

कर्णमूल.

कर्णमूलामयाः पंचवातात्पित्तात्कफादपि ॥ ८२ ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्च
कर्णमूलरोग यात, पित्त, कफ, सन्नपात, रक्त या भेदेंकरून पांच प्रकारचा जाणावा.

नासारोग.

तथानासाभवागदाः॥ अष्टादशैवसंख्याताः प्रतिश्यायास्तुतेष्वपि ८३ वातात्पित्तात्क-
फाद्रक्तात्सन्निपातेनपंचमः ॥ अपीनसः पूतिनासोनासाशोभ्रश्यधुःक्षवः ॥ ८४ ॥
नासानाहः पूतिरक्तमर्बुददुष्टपीनस ॥ नासाशोपोघ्राणपाकः पुटसावथदीप्तकः॥८५॥

नासारोग क्षणजे नाकांले रोग. ते अठरा प्रकारचे सांगून नंतर दुसरे सांगतो,
नामें, वातप्रतिश्याय १ पित्तप्रतिश्याय २ कफप्रतिश्याय ३ रक्तप्रतिश्याय ४ सन्निपातप्रति-
श्याय ५ अपीनस ६ पूतिनास ७ नासाशो ८ भ्रश्यथ ९ क्षव १० नासानाह ११ पूति-
रक्त १२ अर्बुद १३ दुष्टपीनस १४ नासाशोप १५ घ्राणपाक १६ पुटसाव १७ दीप्तक
१८ याप्रकारें अठरा प्रकारचे नासारोग जाणावे.

शिरोरोग.

तथादशशिरोरोगाभतेनार्धावभेदकः ॥ शिरस्तापश्वातेनपित्तात्पीडातृतीयका ॥ ८६ ॥
चतुर्थीकफजापीडारक्तजासन्निपातजा ॥ सूर्यावर्ताच्छिरःपाकात्कामिभिःशंखकेनच ८७

मस्तकरोग दहा प्रकारचे त्यांचीं नामें, अर्धावभेदक १ वातजशिरोभिताप २ पित्तज-
शिरोभिताप ३ कफजशिरोभिताप ४ रक्तजशिरोभिताप ५ सन्निपातशिरोभिताप ६ सूर्यावर्त
७ शिरःपाक ८ कुमिजशिरोभिताप ९ शंखक १० याप्रकारें दहा प्रकारचे मस्तकरोग जाणावे.

कपालरोग.

तथाकपालरोगाः स्युर्नवतेषूपशीर्षकम् ॥ अहंपिकाविद्रधिश्चदारुणंपिटिकावर्बुदं
॥ ८८ ॥ इंद्रलुमंचखालित्यं पलितचेतिनेनच ॥

कपालरोग नऊ प्रकारचे. त्यांचीं नामें, उपशीर्षक १ अरूपिक २ विद्रधि ३ दारुण
४ पिटिका ५ अर्बुद ६ इंद्रलुस ७ खालित्य ८ पलित ९ याप्रकारें नऊ प्रकारचे कपालरोग जाणावे.

नेत्ररोग त्यांमध्ये प्रथम चर्म्मरोग सांगतां.

तथानेत्रभवाख्याताथतुर्नवतिरामयाः ॥ ८९ ॥ तेषुवर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्ब-
तिसंज्ञिताः ॥ कृच्छोन्मीलः पक्ष्मपातः कफोन्निद्रिष्टचलोहित ॥ ३९० ॥ अरुक्नि-
मेपःकथितोरक्तोन्निद्रिष्टःकृष्णकः ॥ पक्ष्मार्धःपक्ष्मरापेशपित्तोन्निद्रिष्टचपोथकी ॥ ९१ ॥
किष्टवर्षाचक्षुःपक्ष्मपादसंगस्यथार्बुदः ॥ कुंभिकासिकनावर्त्मान्गणोजनननामिका

॥ ९२ ॥ कर्दमःश्याववर्त्माचविसवर्त्मातथाऽलजी ॥ अत्विलघ्वर्त्मेतिगदाःप्रोक्तावर्त्मे-
समुद्भवाः ॥ ९३ ॥

नेत्ररोग चवन्धाणव, प्रकारचे त्यांमध्ये पापण्याचे रोग चोवीस प्रकारचे, त्यांचीं नामें
कृच्छ्रोन्मील १ पक्ष्मपात २ कफाविलष्ट ३ लोहित ४ अरुक्वितमेघ ५ रक्तोक्विलष्ट ७ कुकू-
णक ७ पक्ष्मार्श ८ पक्ष्मरोध ९ पिचोक्विलष्ट १० पोथकी ११ श्लिष्टवर्त्मा १२ बडल १३
पक्ष्मोत्संग १४ अर्बुद १५ कुंभिका १६ सिकतावर्त्मा १७ अलमण १८ अंजनानमिका १९
कर्दम २० श्याववर्त्मा २१ त्रिसवर्त्मा २२ अलजी २३ उक्विलष्टवर्त्मा २४ याप्रकारें चोवीस
प्रकारचे पापण्यांचे रोग जाणावे.

नेत्रसंवंधींचे रोग-

नत्रंसेधसमुद्भदानवेरागाःप्रकीर्तिताः॥जलसावः कफसावोरक्तसावश्चपर्वणी ॥९४॥
पूयसावः कृमिग्रंथिरूपनाहस्तथालजी ॥ पूयालसइतिप्रोक्तेरोगानयनसंधिजाः ९५
डोळ्यांचे संंधीचे रोग नऊ प्रकारचे त्यांचीं नामें जलसाव १ कफसाव २ रक्तसाव ३
पर्वणी ४ पूयसाव ५ कृमिग्रंथि ६ छपनाह ७ अलजी ८ पूयालस ९ याप्रकारें नऊ प्रका-
रचे डोळ्यांचे संंधीचे रोग जाणावे.

डोळ्यांचे पांढरे बुबुळावरचे रोग सांगतो.

तथाशुक्लगतारोगानुचैः प्रोक्तास्त्रयोदश ॥ शिरोत्पातःशिरार्हर्षःशिराजालश्चशु-
क्तिकः ॥ ९६ ॥ शुक्लार्माचाधिमांसार्माप्रस्तार्मर्माचपिष्टकः ॥ शिरायःपिटिकाचैवक-
फग्रंथितकोर्जुनः ॥ ९७ ॥ स्नाय्वर्माचाधिमांसःस्यादितिशुक्लगतागदाः ॥
डोळ्यांचे पांढरे जाग्यावरचे रोग तेरा प्रकारचे त्यांचीं नामें, शिरोत्पात १ शिरार्हर्ष २
शिराजाल ३ शुक्तिक ४ शुक्लार्मा ५ अधिमांसार्मा ६ प्रस्तार्मर्मा ७ पिष्टक ८ शिराजपिटि-
का ९ ग्रंथितक १० अर्जुन ११ स्नाय्वर्मा १२ अधिमांस १३ याप्रकारें तेरा प्रकारचे डो-
ळ्यांचे पांढरे बुबुळावरचे रोग जाणावे.

डोळ्यांचे काळ्या बुबुळावरचे रोग

तथाकृष्णसमुद्भूताःपंचरोगाःप्रकीर्तिताः ॥ ९८ ॥

डोळ्यांचे काळे बुबुळावरचे रोग ५ प्रकारचे त्यांचीं नामें, शुद्धशुक १ शिराशुक
२ क्षतशुक ३ अजक ४ शिरासंग ५ याप्रकारें पांच प्रकारचे काळ्या बुबुळावरचे रोग जाणावे.

कान्चिंदु.

शुद्धशुकंशिराशुकंक्षतशुकंतथाजकः॥शिरासंगश्चसर्वेऽपिप्रोक्ताकृष्णगतागदाः९९
काचंतुषड्विषधंयंबातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निराताच्चरकाच्चयष्टसंसर्गसंभवं ४००
वातादिदोष कुपित होऊन दृष्टीचे पटलाप्रत जाऊन त्यापासून काच क्षणजे मोतिविंदु
होतो तो सहा प्रकारचा त्यांचीं नामें, वातजमोतिविंदु १ पित्तजमोतिविंदु २ कफजमोतिविंदु ३

सन्निपातजमोतिर्बिंदु ४ रक्तजमोतिर्बिंदु ५ संसर्गजमोतिर्बिंदु ६ याप्रकारें सहा मोतार्बिंदु जाणावे.

तिमिररोग.

तिमिराणिपडंवस्युर्वातापित्तककौक्षिधा ॥ संसर्गेण चरक्तेनपष्टस्यातसन्निपातत.।

लिंगनाशःसप्तधास्याद्वातात्पित्तात्कफेनच ॥ त्रिदोषैरुपसर्गेणसंसर्गेणासूजातया ।

डोळ्यांचीं पटले म्हणजे पडदे त्यांमध्ये वातादिक दोष गेले असतां तिमिररोगाल उत्पन्न करितात, तेणेंकरून मनुष्य नानावर्ण व विपरीत स्वरूपे पाहतो. त्या दोषांचीं लक्षणे दृष्टीचे जवळचें जें पहिलें पटल म्हणजे पडदा त्याचे ठायीं वातादिक दोष गेले असत मनुष्याला रूपवंत पदार्थ भुरकट भुरकट दिसतात व वातादिक दोषांचे वर्णासारखे त्या पदार्थांचे वर्ण दिसतात म्हणजे वातेंकरून काजव्यासारखे पदार्थ दिसतात व पित्तेंकरून नी लवण व कफेंकरून श्वेतवर्ण, रक्तेंकरून रक्तवर्ण, सन्निपातेंकरून नानावर्ण दिसतात. अशें लक्षणें सर्व पटलांचे ठायीं जाणावीं. व दुसरे पडद्यांत दोष गेले असतां दृष्टि विव्दळ होते डोळ्यांपुढें माशा, भुरकुट, केश, मंडले, पताका, कुंडले, पाऊस पडत आहे असें, अंत्रें, आ धेराचा समुदाय, जाळीं इत्यादि पदार्थ दिसतात व दूरचे पदार्थ जवळ दिसतात व जवळचे पदार्थ दूर आहेत असे दिसतात व मोठा यत्न केला तरी सुईचे छिद्रांत दोरा ओवतां ये नाहीं इत्यादि लक्षणें जाणावीं. तिसरे पडद्यांत दोष गेले असतां वरचे पदार्थमात्र दिस तात, खालचे दिसत नाहींत, ते वरचे पदार्थ वखांनी आच्छादित असे दिसतात, नाक का नहीन अशीं स्वरूपे डोळ्यापुढें दिसतात इत्यादि तृतीय पटलगत दोषजन्य तिमिराचीं लक्षणे जाणावीं. तें तिमिर वात, पित्त, कफ, संसर्ग, रक्त, सन्निपात या भेदेंकरून सहा प्रकारचें त्यांचीं लक्षणें पूर्वी फाच हणजे मोतिर्बिंदु सहा प्रकारचा सांगितला आहे त्याचे लक्षणांवरून जाणावीं

लिंगनाश.

तिमिराख्य डोळ्याचे चवथ्या पडद्यात गेला असतां संपूर्ण दृष्टीला व्यापून दिसत नाहींसें करितो त्याला लिंगनाश म्हणतात. तो लिंगनाश सात प्रकारचा त्याचीं नामें, वात, लिंगनाश १ पित्तलिंगनाश २ कफलिंगनाश ३ त्रिदोषलिंगनाश ४ संसर्गलिंगनाश ५ रक्तलिंगनाश ६ उपसर्गलिंगनाश ७ याप्रकारें सात प्रकारचा लिंगनाश जाणावा.

दृष्टिरोग

अध्वाद्दृष्टिरोगाःस्युस्तेषुपित्तविदग्धकम् ॥ अम्लपित्तविदग्धचतुर्वोष्णविदग्धकम् ३ ॥
॥ नकुलाध्यं धूसराध्यं रात्र्यध्यं ह्रस्वदृष्टिकः गंभीरदृष्टिरित्येतेरोगद्वष्टिगतागदाः ॥४॥

दृष्टिमडळाचे ठायीं जे रोग होतात त्यांना दृष्टिरोग म्हणतात, ते आठ प्रकारचे त्यांचीं नामें, पित्तविदग्धदृष्टिरोग १ अम्लपित्तविदग्धदृष्टिरोग २ उष्णविदग्ध ३ नल्लुलाध्य ४ धूसराध्य ५ रात्र्यध्य ६ ह्रस्वदृष्टि ७ गंभीरदृष्टि ८ याप्रकारें दृष्टिरोग आठ प्रकारचे जाणावे.

अभिप्यंद

अभिप्यंदाश्चत्वारोरक्तादोषैस्त्रिभिस्तथा ॥

संपूर्ण नेत्ररोगाचे कारणभूत असे अभिष्यंदरोग ते चार प्रकारचे, त्यांचीं नामें, रक्ताभिष्यंद १ वाताभिष्यंद २ पित्ताभिष्यंद ३ कफाभिष्यंद ४ याप्रकारें चार प्रकारचे अभिष्यंद जाणावे.

अधिमंधरोग.

चत्वारश्वाधिमंधाःस्युर्वातपित्तकफान्वतः ॥ ५ ॥

अर्थ—त्या अभिष्यंदरोगाची उपेक्षा केली असतां त्यापासून वात, पित्त, कफ, रक्त या भेदेंकरून चार प्रकारचे अधिमंधरोग उत्पन्न होऊन त्याचे ठायीं निस्तोदस्तंभ इत्यादिक पूर्वेक्त अभिष्यंद रोगाचीं लक्षणें होतात. विशेष लक्षणें तर डोळ्यांचीं बुबळें गळून पडल्याप्रमाणें वाटतात, डोळ्यांत मंथन केल्याप्रमाणें वाटणें, अर्धें मस्तकास फार पीडा होतात आणि अधिमंध वातज असतां वातलक्षणें शूळादिक होतात, पित्तज असता पित्ताचीं लक्षणें दाहादिक होतात अशा सर्व लक्षणेंकरून युक्त असतात असें जाणावें. या अर्धिमंधाचे ठायीं अंजनादिक मिथ्या उपचार केले असता ते दृष्टि नष्ट करितात तो प्रकार सांगतों. कफाधिमंध मिथ्याउपचारें करून कुपित होऊन सात दिवसांत दृष्टि नष्ट करितो. रक्ताधिमंध मिथ्या उपचारें करून कुपित होऊन सात दिवसांत दृष्टि नष्ट करितो. रक्ताधिमंध मिथ्या उपचारें करून पांचा दिवसांत दृष्टि नष्ट करितो. वाताधिमंध सहा दिवसांत दृष्टि नष्ट करितो. पित्ताधिमंध कुपित झाला असतां तत्काळ दृष्टि नष्ट करितो. याप्रकारें अधिमंधाचीं लक्षणें जाणावीं.

सर्वाक्षिरोग.

सर्वाक्षिरोगाश्चाद्यैस्युस्तेषुवातविपर्ययः॥अल्पशोफोन्यतोवातस्तथापाकात्ययः
स्मृतः ॥ ६ ॥ शुष्काक्षिपाकश्चतथाशोफोध्युपितएवच ॥ हताधिमंधश्चैतैरोगाः
सर्वाक्षिसभवाः ॥ ७ ॥

सारा डोळा व्यापून जे रोग होतात त्यांना सर्वाक्षिरोगें म्हणतात. ते आठ प्रकारचे त्यांचीं नामें, वातविपर्यय १ अल्पशोफ २ अन्यतोवात ३ पाकात्यय ४ शुष्काक्षिपाक ५ शोफ ६ अध्युपित ७ हताधिमंध ८ याप्रकारें सर्वाक्षिरोग आठ प्रकारचे जाणावे.

पंड.

पुंस्त्वदोषाश्वपचैवभोक्तास्त्रिपर्यकःस्मृतः॥आसेभ्यश्चैवकुंभीकः सुगंधिःपंडसह्ररुः ॥८॥

पुंस्त्वदोष म्हणजे धातुजन्य विकार, तेंणेंकरण मनुष्याला नपुंसरुत्व प्राप्त होतें तें पांच प्रकारचें. त्याचीं नामें ईपर्यक १ आसेभ्य २ कुंभीक ३ सुगंधि ४ पंड ५ याप्रकारें जाणावे.

शुक्रधातु.

शुक्रदोषास्तथाष्टौस्युर्वातात्पित्तात्कफेनच ॥ गुणपचासपित्ताभ्यांपूयाभंश्रेप्य

पिचातः ॥ ९ ॥ क्षीणंच वातपिचाभ्यांअथिलंश्लेष्मवाततः ॥ मलाभंसन्निपातात्पञ्च
क्रदोषाऽतीरिताः ॥ ४१० ॥

पुरुषाचे शुक्रघातूचे ठायीं दोष आठ प्रकारचे आहेत त्याचीं नामें, वातशुक्रदोष १
पित्तशुक्रदोष २ कफशुक्रदोष ३ कुणप ४ प्रयाभ ५ क्षीण ६ अंथिल ७ मलाभ ८ याप्र-
कारें शुक्रदोष आठ प्रकारचे जाणावे.

स्त्रियांचे रोग त्यांमध्ये प्रथम आर्तवदोष सांगतों-

अथस्त्रीरोगनामानिप्रोच्यतेपूर्वशास्त्रतः ॥ अष्टावार्तवदोषाःस्युर्वातपिचकफैस्त्रिधा
॥ ११ ॥ पूयाभ कुणपग्रथिक्षीणमलसमतथा ॥

स्त्रियांचें आर्तव ह्यणजे रजस्वलात्व त्याचे ठायीं दोष आठ प्रकारचे आहेत.
नामें, वातज आर्तवदोष १ पित्तज आर्तवदोष २ कफज आर्तवदोष ३ पूयाभ आर्तवदोष ४
कुणप ५ मंथि ६ क्षीण ७ मलसम ८ याप्रकारें आठ प्रकारचे आर्तवदोष जाणावे.

प्रदररोग-

तथाचरक्तप्रदरंचतुर्विधमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ वातपित्तकफैस्त्रिधाचतुर्थसन्निपाततः॥
रक्तप्रदर म्हणजे दुष्प्रार्तवप्रवृत्ति तिला धुपणी म्हणतात, ती स्त्रियांना होते. नें रोग
चार प्रकारचा वातप्रदर १ पित्तप्रदर २ कफप्रदर ३ सन्निपातप्रदर ४ याप्रकारें चार प्रका-
रचा प्रदररोग जाणावा.

योनिरोग-

विंशतियोनिरोगाः स्युर्वातपिचकफादपि ॥ १३ ॥ सन्निपाताच्चरक्ताच्च-
लोहितक्षयकस्तथा ॥ शुष्काचवापिनीचैवपठितातमुरीतथा ॥ १४ ॥ सुचीमुखी
विप्लुताचजातप्नीचपरिप्लुताउपप्लुतामाकृचरणा महायोमिश्चकर्णिका ॥ १५ ॥ स्याच्च
दाचातिचरणा योनिरोगा.तीरिताः ॥

योनिरोग वीस प्रकारचे त्याचीं नामें, वातला १ पित्तला २ श्लेष्मला ३ सन्निपातला
४ रक्तजा ५ लोहितक्षया ६ शुष्का ७ वापिनी ८ पंढिता ९ अंतमुरी १० सूचीमुखी ११
विप्लुता १२ पुत्रमी १३ परिप्लुता १४ उपप्लुता १५ माकृचरणा १६ महायोनि १७
कर्णिका १८ नेदा १९ अतिचरणा २० याप्रकारें वीस प्रकारचे योनिरोग जाणावे.

योनिर्कंदरोग-

चतुर्विधयोनिर्कंदवातपिचकफैस्त्रिधा ॥ १६ ॥ चतुर्थसन्निपातेन
योनिर्कंदरोग वात, पित्त, कफ, सन्निपात या भेदेंकरून चार प्रकारचा जाणावा.

गर्भजरोग

तथाष्टौगर्भजागदाः ॥ उपचिष्टकर्म. स्याच्चाथानागोदरः ॥ १७ ॥ मकळी

गुदगर्भश्चाविष्टंभोगुदगर्भक ॥ जगद्युदोगर्भस्यपातश्चाष्टपकः स्मृतः ॥ १८ ॥

गर्भसंबन्धी रोग आठ प्रकारचे त्यांचीं नामें, उपपिष्टकगर्भ १ नागोदर २ मकल ३ मद्गर्भ ४ विष्टंभ ५ गुदगर्भ ६ जरायुदोष ७ गर्भपात ८ यामकारें आठ प्रकारचे गर्भज रोग जाणावे.

स्तनरोग,

पचैवस्तनरोगा. स्युर्वातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निपातात्क्षताश्चैवतथास्तम्बो-
द्धवागदाः ॥ १९ ॥ बालरोगेषु कथिताः

स्तनरोग वात १ पित्त २ कफ ३ सन्निपात ४ व क्षत ५ घा भेदेंकरून पांच प्रका-
रचे जाणावे, व असजसे स्तनाचे रोगाचे भेद सांगितले तसतसे स्तनाचे ठायीं दूध उत्पन्न
होतें. तें दूध वातादि दोषेंकरून विकारातें पावून त्यापासून रोग उत्पन्न होतात, ते बालरो-
गाचे ठायीं सांगितले आहेत.

स्त्रियांचे दोष,

स्त्रीदोषाश्चत्रयः स्मृताः ॥ अदक्षपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविहितस्यथा ॥ २० ॥
दैवाज्जातस्तृतीयस्तु

स्त्रियास दुःख उत्पन्न करणारें असे तीन दोष आहेत त्यांचीं नामें. अदक्षपुरुषोत्पन्न १
सपत्नीविहित २ दैविक ३ यामकारें स्त्रियाचे ठायीं तीन दोष जाणावे.

चा अंतरोग,

तथाचसूतिकागदाः ॥ ज्वरादयश्चिकित्स्यास्तेयथादोषयथाबलम् ॥ २१ ॥
बाळंतपणामध्ये ज्वरादिक रोग उत्पन्न होतात त्यांना बाळतरोग म्हणतात. त्या रो-
गाचें बलाबल पाहून चिकित्सा करावी.

बालरोग.

द्वाविंशतिबालरोगास्तेपुक्षीरभवास्त्रय ॥ वानात्पित्तात्कफाच्चैवदतोद्भेदश्चतु-
र्थक ॥ २२ ॥ दंतघातोदतशब्दो. ालदंतोऽहिपूतन. ॥ मुखपाकोमुखप्लावो गुदपा-
कोपशीर्षके ॥ २३ ॥ पाश्चारुणस्तालुकटोविच्छिन्नंपारिगर्भिकः ॥ दौर्बल्यागात्रशोषश्च
शय्यामूत्रं कुकूणक ॥ २४ ॥ रोदनंचाजगाल्लिः स्यादितिद्वाविंशतिस्मृतः ॥

बाळकाचे ठायीं रोग होताना यास्तव त्यांना बालरोग म्हणतात. ते रोग बावीस प्र-
कारचे. त्यामध्ये सार्धे स्तनसंबन्धी दूध दुष्ट होऊन त्यापासून जे रोग होतात ते तीन प्रका-
रचे त्यांचीं नामें वातज १ पित्तज २ कफज ३ दंतोद्भेद ४ दंतघात ५ दंतशब्द ६ अक्रा-
लदंत ७ अहितूनरोग ८ मुरापाक ९ मुखस्ताव १० गुदपाक ११ उपशीर्षक १२ पार्श्वी-
रुण १३ तालुकट १४ विच्छिन्न १५ पारिगर्भिक १६ दौर्बल्य १७ गात्रशोष १८ शय्या-
मूत्र १९ कुकूणक २० रोदन २१ अजगळी २२ यामकारें बावीस प्रकारचे बालरोग जाणावे.

वालग्रह,

तथावालग्रहाःख्याताद्वादशैवमुनीश्वरैः ॥ २५ ॥ स्फंदेग्रहोविशाखःस्यात्स्वभ-
हृश्वपितृग्रहः ॥ नैगमेयग्रहस्तद्वत्शकुनीःशीतपूतना ॥ २६ ॥ मुखमंडिनिगातद्रूपतना
चांगपूतना ॥ २७ ॥ रेवतीचैवसंख्यातातयास्याच्छुक्करेवती ॥ २८ ॥

वालग्रह वारा प्रकारचे त्याचीं नावे, स्कंदग्रह १ विशाखाग्रह २ स्वग्रह ३ पितृग्रह ४
वैगमेय ५ शकुनि ६ शीतपूतना ७ मुखमंडिनिका ८ पूतना ९ अंधपतना १० रेवती ११
शुक्करेवती १२ याप्रकारे वालग्रह जाणावे.

अनुक्तरोगांचा संग्रह,

तथारणभेदास्तुवातरक्तादिकाश्चये ॥ द्विचत्वारिंशदुक्तास्तेरोगेष्वेवमुनीश्वरैः १
जे वातरक्तपादः सुप्तिपाद, स्तंभपाद, स्फुरण इत्यादि पायाचे रोग ऋषींनी वेचालीं
प्रकाराचे सांगितले ते रोग त्या श्लोपदादिक रोगाचे ठायीं संगृहीत केले असं जाणावें.

दुसरा प्रकार-

द्विपाठिदोषभेदाःस्युः सन्निपातादिकाश्चये ॥ तेषिरोगेषुगणिताः पृथक्प्रोक्ताव-
तेकचित् ॥ ३० ॥

सन्निपातादिक जे वासष्ट प्रकारचे वातादि दोषांचे भेद ते कोठेही वेगळें वेगळें सा-
ंगितले नाहींत. परंतु त्या रोगांचे ठायीं कथिजेले असं जाणावें.

पंचकर्मांचे जे मिथ्यादि योग यांपासून रोग होतात,

हीनमिथ्यातियोगानांभेदैःपचदशोदिताः ॥ पंचकर्मभवारोगारोगेष्वेवप्रकी-
र्तिताः ॥ ३१ ॥

वमन १ विरेचन २ निरूपणवास्ति ३ अनुवासनवास्ति ४ नस्य ५ हीं पाच कर्मां
उत्तरखंडाचे ठायीं सांगितलीं आहेत. ह्या पांच कर्मांचा एकेकाचा हीनयोग, मिथ्ययोग, अ-
तियोग ह्या तीन भेदेंकरून पंधरा प्रकारचे भेद होतात आणि त्यांपासून जे रोग उत्पन्न हो-
तात ते रोग उक्तरोगांचे ठायीं संगृहीत केले असं जाणावे, वमन म्हणजे औषधादिकेंकरून
ओकारी करविण्याचा प्रयोग, विरेचन म्हणजे औषधादिकेंकरून ढाळ करविण्याचा प्रयोग,
निरूपणवास्ति आणि अनुवासनवास्ति म्हणजे औषधादिकेंकरून गुदादिकांचे ठायीं चिपळ्या
भरावयाचा प्रयोग आहे. नस्य म्हणजे नाकात औषध घालावयाचा प्रयोग आहे. याप्रकारे
पांच कर्मां जाणावीं. यांचा हीनयोग व मिथ्यायोग व अतियोग झाला असता यापासून शरी-
रास नानाप्रकारचे उपद्रव होतात असं जाणावें.

स्नेहादिकांपासून जे रोग होतात त्याचा उक्तरोगांमध्ये संग्रह.

स्नेहस्वेदौतथाधूमोगहूपौजननर्पणे ॥ अष्टादशौतज्जाःपीडास्नाश्वरोगेषुलक्षिताः ॥ ३२ ॥
स्नेहपान १, स्वेद २, धूमपान ३, गंडूष ४, अंजन ५, तर्पण ६ या सहांचा पक्के

हाचा हीनयोग, मिथ्यायोग, अतियोग या तीन भेदेंकरून अठरा प्रकारचे भेद उत्पन्न होतात आणि त्यांपासून जे रोग इत्यन्न होतात तेही रक्तरोगामध्ये संगृहीत केले असें जाणावें; स्नेहान, स्वेद, धूमपान, गंडूष व अंजन यांचे अर्थ प्रथम परिभाषेचे अध्यायीं टिपेमध्ये सुमारें ४ थे पृष्ठांत लिहिले आहेत त्याजवरून जाणावे. औषधादिकेंकरून घातूची वृद्धि करण्याविषयी प्रयोग आहे त्याला तर्पण म्हणतात अथवा नेत्राची तृप्ति करण्याविषयी प्रयोग आहे त्यालाही तर्पण म्हणतात.

शीतादिकांपासून चार प्रकारचे उपद्रव.

शातोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोपतापकः ॥ शन्योपद्रव एकश्चक्षाराश्चकैः तमृतस्तथा ॥ ३३ ॥
 बहुत थंडीचे योगेंकरून मनुष्यास फार थंडीचा उपद्रव होतो; फार उष्णेंकरून मनुष्यास फार उष्णाचा उपद्रव होतो; शल्य म्हणजे नख, फेश, खडा, कांटा, हाड, शिंग इत्यादिक पदार्थ यांतून एकदा पदार्थ पोटात गेला अजतां त्यापासून जो रोग होतो तो शल्योपद्रव जाणावा; व मूढ वैद्यांनीं सोमलखाराचा प्रयोग केला परंतु तो कच्चा राहून तसाच मनुष्यास दिला असतां त्यापासून रोग होतो अथवा तो सोमलखार मनुष्यास विप, अग्नि, शस्त्र, व वज्र यांचेसारिलें मारितो याप्रकारे चार प्रकारचे उपद्रव जाणावे.

विषयोग.

स्थावरजंगमचैव कृत्रिमच त्रिधा विपं ॥ तेषांचकालकूटाद्यैर्नवधा स्थावरं विपं । ३४ ।
 जंगमं बहुधा प्रोक्तं त्रल्लुताभुजंगमाः ॥ वृश्चिकामूपिकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ॥ ३५ ॥
 दष्टा विपं न खविषवालशृगास्थिभस्तथा ॥ मूत्रात्पुरीपाज्जुक्राच्चद्वेषनिश्वासतस्तथा । ३६ ।
 लालायाः स्पर्शतस्तद्वचथाशंकाविपं मत ॥ कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ॥ ३७ ॥
 स्थावर, जंगम, व कृत्रिम या भेदेंकरून तीन प्रकारचीं विपें जाणावीं. त्यामध्ये स्थावर विष कालकूटादि विषाचे भेदेंकरून नऊ प्रकारचें जाणावें. जंगमविप बहुत प्रकारचें आहे त्यामध्ये लता, सर्प, विंचु, उंदीर, कीटक यांचें वात, पित्त, कफ, सन्निपात या भेदेंकरून एकेकाचे चार चार भेद जाणावें. व कोणाचें दाढेचे ठायीं विष असतें, कोणाचें नखाचे ठायीं असतें, व कोणाचें शिंग, अस्थि, मूत्र, मळ, शुक्रधातु, दृष्टि, श्वास, लाल, स्पर्श इतक्यांचे ठायीं जातिभेदेंकरून वेगळें वेगळें विष असतें असें जाणावें. मनामध्ये कांहींएक विषाची शंका येऊन त्यापासून वायु कुपित होऊन सर्वांगाला सूज व उमरादिक उपद्रव होतात त्याला शंकाविष म्हणतात. बचनागादिक विष व दूपिविष या भेदेंकरून कृत्रिमविष दोन प्रकारचें. त्यामध्ये बचनागादिक विषाज्ञा प्रकार सांगतां. संतती व संपत्ती प्राप्त व्हावी या हेतूकरून स्त्रिया नानाप्रकाचे विषारी प्राणी त्याचे अंगाचा स्वेद, रज, मळ, मूत्र यांतें अन्नामध्ये घालून मनुष्यास देतात, व जे शत्रु बचनागादिक विष घालितात तेणेंकरून मनुष्य पांडुरवर्ण होऊन ज्वगदिक उपद्रव होतात हा एक कृत्रिम विषाचा प्रकार. विष कांहींएक काळेंकरून शरीरामध्ये जीर्ण होऊन मुरून राहतें व त्या विषाचें अल्प वीर्य असतें यास्तव प्राणनाश करित

श्रीः 19695

अथद्वितीयखंडप्रारंभः

पंचकषायरूप औषधकथन.

श्रीगणेशायनम ॥ अथातःस्वरसःकल्कःक्वाथश्चहिमफांटकौ ॥

ज्ञेयाःकषायःपंचतैलघवःस्युर्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

आगरस १ कल्क २ क्वाथ ३ हिम ४ फाट ५ या पाचाना काढे क्षणतात व हे एका-
ली एक हलके जाणावे. उदाहरण, आगरसापेक्षा कल्क हल्का, कल्कापेक्षा काढा
३का, याप्रमाणें जाणावें. रोग गणने नंतर, काषायादिकांचे कथन युक्त झणून अर्थात असे
कात पद घातलें आहे

त्या पांचांमध्ये प्रथम अंगरसलक्षण.

अहतात्तक्षणाकृष्टात्द्रव्यात्क्षुणात्समुद्धरेत् ॥

वह्ननिष्पीडितोयःसरसःस्वरसउच्यते ॥ २ ॥

कीड, अग्नि इत्यादिकें करून दूषित नव्हे अशी वनस्पती आणून त्याच वेळेस कुडून,
हिस्यात गाळून जो रस निघतो तो अंगरस जाणावा

अंगरसाचा दुसरा प्रकार.

कुडवंचूर्णितंद्रव्यंक्षिप्तंचद्विगुणेजले ॥

अहोरात्रांस्थितंस्मात्भवेद्वारसउत्तमः ॥ ३ ॥

कुडव प्रमाण सुकें औषध आणून, चूर्ण करून त्याचे दुप्पट मडक्यात पाणी घालून
रात तें चूर्ण दिवसरात्र भिजत घालावें, नंतर दुसऱ्या दिवशीं पाणी गाळून घ्यावें
साही एक प्रकार अंगरसाचा आहे

तिसरा प्रकार.

आदायशुष्कद्रव्यंवास्वरसानामसंभवे ॥ जलेऽष्टगुणितेसोध्येपादशिष्टंच

शृण्वते ॥ ४ ॥ स्वरसस्यगुरुत्वाच्चपलमर्थंप्रयुज्यते ॥ निशोपितंचाम्नि

सिद्धंपलमात्रंसंपिबेत् ॥ ५ ॥

ओली वनस्पती मिळाली नाही तर, शुष्क वनस्पती आणून त्यात अष्टगुण म्हणजे आठ
ट पाणी घालून चवथा हिस्सा पाणी राही तोपर्यंत काढा करून घ्यावा, व अंगरस जड

नाहीं, परंतु ज्वरादिक उपद्रव करीतें; देश काल, अन्न व दिवा निद्रा इहीकरून कृषित हो-
त्सतें रसादि सात घातूला दूषित करीतें यास्तव याला दूषीविष म्हणतात. याप्रकारे दोन
प्रकारचे कृत्रिमविष जाणावें.

विषाचे भेद.

सप्तधातुविषज्ञेयंतथासप्तोपधातुजम् ॥ तथैवोपविषेभ्यश्चजातंसप्तविधंततः
सुवर्णादिक सप्तधातूंची शुद्धि केलेलीं नव्हत अशीं भस्में भक्षण केलीं असतां व
तालादिक सात उपधातूंचीं भस्में व अर्कादिक अशुद्ध उपविषें हीं भक्षण केलीं असतां
सारिली पीडा करितात म्हणून विषसंज्ञा त्यांना आहे असें जाणावें.

दुसरा प्रकार.

दुष्टनीरविपंचैकंतथैकंदिग्धजविषम् ॥

ज्या पाण्यामध्ये चिसल, शेवाळ, पानें, गवन, लुतादिक जंतूंचे मळ, मूत्र, मासे
बेडूक मेलेले इतकीं पडून पाणी खराब होतें त्या पाण्याला दुष्टनीर म्हणतात. त्यांत खान
असतां अथवा प्यालें असतां त्यापासून विषासारखी पीडा होते असें जाणावें.
विषाचा लेप करून वार केला असतां त्यापासून पाठ पडत्ये ती लवकर बरी होत न
आणि विषासारखे ज्वरादिक उपद्रव होतात तें दिग्धज विष जाणावें.

आंगंतुक चार प्रकारचे उपद्रव.

कपिकच्छुभवाकडुर्दुष्टनीरभवातथा (३९) तथासुरणरुहश्चोद्योभङ्गातजस्त
खाजकुडली, दुष्टपाणी, फटवा सुरण या तिहींचा अंगाला स्पर्श जाहला असतां
फार कडू सुटत्ये आणि आग होत्ये व भिलाव्याचा स्पर्श झाला असतां अंगाला मूज
आणि कंठ राते याप्रकारे चार प्रकारचे उपद्रव जाणावें.

आंगंतुक चार प्रकारचे मद्.

मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूगभंगासफोद्रवः ४४० चतुर्विधो मद् चारुः

सुपारी, मांग, वेदव्याचे फळाची आंतली बी, कोट्टधान्य (म्हणजे हरीक) हे
पदार्थ भक्षण केले असतां यांपासून चार प्रकारचे मद् उत्पन्न होतात त्यांना माज
ते, मदरोग सांगितला आहे त्याहून अन्य जाणावे. आणखी औषधी, वनस्पति यांचीं
सात, मुळें, व पानें या चहूंचें भक्षण केलें असतां चार प्रकारचे मद् उत्पन्न होतात असें
इनिप्रसिद्धागणिनायेकिलोपद्रवाद्युदि १४१ असंख्यात्रपरेधातुमूलजीवादिसंभवाः

यामकारे पृथ्वीचे शक्ती शक्तिद्व गोगन्धर उपद्रव त्यांची संख्या निश्चयेकरून
चारायांनीं सांगितली, योगिनय दुसरे स्वर्गादिक धातु, हरितलादिक धातु, उपधातु,
प्रकारच्या वनस्पति, औषधी, व जीवादिक यांपासून उत्पन्न होणाऱे उपद्रव अमंश्व
त्याची संख्या होत नाहीं ते अनुमानेकरून जाणारे.

जांभूळ, आंबा व आंवळी, या तिहांच्या पानाचे अंगरसांत मध, तूप व दूध मेळवून गालें असतां महान् रक्तातिसार दूर होतो.

स्थूलवच्चूल्यादि आंगरस सर्वातिसारावर.

स्थूलवच्चूलिकापत्ररसःपानाद्द्वयपोहति ॥

सर्वातिसारान्शयोनाककुटकजत्वकरसोऽथवा ॥ १२ ॥

निःकण्टक थोर वासुळीचे पानांचा अंगरस प्याला असतां सारे अतिसार दूर होतात; हंबा टेट्टेचे सालीचा अंगरस, अथवा कुड्याचे सालीचा अंगरस यातील कोणताही अंगरस तला असतां सारे अतिसार दूर होतात.

आल्याचा आंगरसवृषणवातावर व श्वासदिकांवर.

आर्द्रकस्वरसःसौद्रयुक्तोवृषणवातजित् ॥

श्वासकासारुचिंहति प्रतिश्यायंभ्यपोहति ॥ १३ ॥

आल्याचे रसांत, मध मेळवून प्यालें असतां वृषणाचा वायु दूर होतो; व श्वास झणजे मा व सोकला व अरोचक व प्रतिश्याय झणजे पडसें हेही रोग दूर होतात.

महाळुंगीचा आंगरस पार्श्वदिशूलांवर.

बीजपूररसःपानान्मधुक्षारयुतोऽजयेत् ॥

पार्श्वहृद्गतिशूलानिकोष्ठवायुचंढारुणम् ॥ १४ ॥

महाळुंगीचे फळाचा अथवा मूळांचा अंगरस मध, जवसार मेळवून प्याला असतां कुक्षि-
शूल, हृदयशूल, बन्तिशूल व दारुण असा कोठ्यांत वायु होतो, तो हे सारे रोग दूर करितो.

शतावरीचा आंगरस पित्तशूलावर व कन्यारस स्त्रीहापचीवर.

शतावर्याश्वमधुनापित्तशूलहरोमतः ॥ निशाचूर्णयुतःकन्यारसःस्त्रीहापचीहरः ॥१५॥

शतावरीचा अंगरस, मध मेळवून प्याला असतां पित्तशूल दूर करितो, कोरफडीचा रस हळद
मेळवून प्याला असता कवळू झणजे पांथरी रोग व गंडमाळेचा भेद अपची रोग यातें
दूर करितो.

अलंबुषादिरस गंडमाळादिकांवर.

अलंबुषायाःस्वरसःपतितोद्विपलमात्रया ॥

अपचीगंडमाळानां कामलायाश्वनाशनः ॥१६॥

मुंडीचा अंगरस दोन पळप्रमाण प्याला असतां, अपची रोग व गंडमाळा व काविळ रोग यांतें दूर करितो.

शशमुंडरस सूर्यावर्तादिरोगांवर.

शशमुंडरसःकोष्णोमरिचैरवधूलितः॥ जयेत्सप्तदिनाभ्यासात्सूर्यावर्तार्धभेदकौ ॥१७॥

सशाचे मस्तकाचा रस, थोडा गरम करून मिन्यांचें चूर्ण मेळवून प्याला असतां सूर्यावर्त रोग व अर्ध भेदक क्षणजे अर्धशेशी रोग यांतें दूर करितो.

ब्राम्ह्यादिस्वरस उन्मादरोगावर.

ब्राम्हीकूप्मांडपद्ग्रंथाशंखिनीस्वरसाःपृथक् ॥

मधुकुष्ठयताःपिताःसर्वेन्ब्रादापहारिणः ॥ १८ ॥

ब्राह्मी, कोहळा, वेखंड व शंखिनी, यांचे अंगरस वेगळे वेगळे काढून त्यांत मध व कोष्टकाचें चूर्ण मेळवून प्यालें असतां सारे उन्माद रोग दूर होतात.

कूप्मांडकरस मदरोगावर.

कूप्मांडकस्यस्वरसोगुडेनसहयोजितः ॥ दुष्टकोद्रवसंजातमदंपानाद्व्यपोहति ॥ १९ ॥

कोहळ्याचा रस गुळ मेळवून घेतला असतां दुष्ट अंमं कोद्रूयान्य क्षणजे हरिक, त्यापासून जाहाला जो मद त्यांतें दूर करितो.

गांगेरुकीस्वरस व्रणावर.

खद्गादिच्छिन्नगात्रस्यतत्कालंपूरितोव्रणः॥गांगेरुकीमूलरसैर्जायतेगतेवेदनः॥२०॥

खद्गादिकेकरून मनुष्याचे शरीरावर घाय पडला असतां, तो घाय त्याच वेळेस गांगेरुकीच्या मूळाचे रसानें भरला असता तो मनुष्य वेदनारहित होतो.

अथ पुटपाक कथन.

पुटपाकस्यकल्कस्यस्वरसोगृह्यतेयतः ॥ अतस्तुपुटपाकानांशुक्तिरत्रोच्यतेमया ॥२१॥

पुटपाक व कल्क या दोहोंचेही अंगरस घेतात, यास्तव पुटपाकाची युक्ति सांगतां.

पुटपाकाची कृती.

पुटपाकस्यमात्रेयंलेपस्यांगारवर्णता ॥ लेपंचद्वंगुलंस्थूलंकुर्याद्वांगुष्ठमात्रया ॥२२॥

काश्मरीन्नटजंन्वादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥ पलमात्ररसोग्राह्यःकर्पमात्रं मधुक्षिपेत् ॥

॥ २३ ॥ कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तुदेयाःस्वरसवद्भुषैः ॥

ओली वनस्पती आणून कुटून गोळा वांधून नंतर शिवर्णाचे अथवा वडाचे अथवा जामुळीचे पानानीं तो गोळा गुंडाळून मग दोन अंगुळ अथवा अगुष्ठप्रमाण त्याजवर

मातीचा लेप करून नंतर त्या गोळ्याचे खालवर गोंवऱ्या घालून लेपाची अंगार वर्णता झणजे या गोळ्याचे लेपाची माती तावडी होईतोंपर्यंत अग्नि थावा, नंतर तो गोळा बाहेर काढून निं व माती दूर करून तो गोळा पिळून रस काढावा, जर कोरडी वनस्पती आहे, तर ती ण्यात अथवा जें द्रवद्रव्य सागेल त्यात वाटून याच रीतीनें कृती करून रस काढावा, याचे ध्यावयाचें मान एक पळप्रमाण जाणावें व त्या रसात मध घालणें ती अर्धपळ प्रमाण ालावी, कल्क, चूर्ण, दूध आदिकरून जीं द्रवद्रव्यें, याचें मान जसें अंगरसात घालावयाचें गणितलें आहे, त्या मानानें या रसात घालावीं या प्रकारें पुटपाकाची कृती जाणावी.

कुटजपुटपाक सर्वातीसारंवर.

तत्कालाकृष्टकुटजत्वचंतंडुलवारिणा ॥ २४ ॥ पिष्टांचतुःपलमितांजंबूपल्लव
वेष्टितां ॥ सूनेणचद्धांगोधूमपिष्टेनोपरिवेष्टिताम् ॥ २५ ॥ लिप्ताचधनपंकेन
गोमयैर्वन्दिनादहेत् ॥ अंगारवर्णांचमृदंदृष्टानहेःसमुद्रेत् ॥ २६ ॥ ततोरसं
गृहीत्वाचशीतंक्षौद्रयुतंपिबेत् ॥ जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्दुस्तुचिरोत्थितान् ॥ २७ ॥

चार पळ प्रमाण कुळ्याची साल आणून त्याच वेळेस तादुळाचे धुणात वाटून गोळा करून जाभुळीचे पानानीं तो गोळा गुंडाळून सुतानें वाधून वरती गट्याचे पिठाचा लेप करून त्याजवर धणरस मातीचा लेप करावा, नंतर त्या गोळ्याचे खालपर गाईचे शेणाच्या गोंवऱ्या घालून गोळ्याची माती तावडी होईतोंपर्यंत अग्नि थावा. नंतर गोळा बाहेर काढून पाने व माती दूर करून पिळून रस काढून तो थंड झाल्यावर त्यात मध मेळवून प्यावा, तेणें करून बहुत काळचे दुर्घट असे जे अतिसार ते दूर होतात.

तांदुळांचे घुणाची क्रिया.

कंडितंतंडुलपलंजलेष्टगुणितेक्षिपेत् ॥ भावयित्वाजलं ग्राह्यं देयं सर्वत्रकर्मसु ॥ २८ ॥

एक पळ प्रमाण सडीक तादूळ घेऊन त्यात आठगुण पाणीघालून हातानें धुवावे, नंतर तें पाणी सर्व कर्मांचें ठायीं योजावें

दुसरा अलूर पुटपाक.

अलूरत्वक्कृतत्रैवपुटपाकोन्निदीपनः ॥ मधुमोचरसाभ्यांचयुक्तः सर्वातिसारजित् ॥ २९ ॥

देंदूची साल ओली आणून त्याच वेळेस कुटून गोळा करून पूर्वी पुटपाकाची कृती सांगितली आहे, त्या रीतीनें कृती करून अग्नि थावा, नंतर तो गोळा बाहेर काढून

पिळून रस काढून त्यांत मध व मोचरसाचें चूर्ण घालून घ्यावा. तेणें करून सर्व प्रकारचे अतिसार दूर होतात.

तिसरा न्यग्रोधादि पुटपाक.

न्यग्रोधादेशकल्केनपूरयेद्वैरतिचिरेः ॥ निरंत्रमुदरंसस्यक्पुटपाकेन ।

तत्पचेत् ॥ ३० ॥ तत्कल्कःस्वरसः क्षौद्रयुक्तःसर्वातिसारनुत् ॥

वड १ उंवर २ पिंपळ ३ पायरी ४ जुलवेतस ५ यांच्या सालीचें चूर्ण करून पाण्यात वाटून कल्क करून, तो कल्क पादरे तित्तिरपक्षी याचे पोटामध्ये भरून, पूर्वी पुटपाकाची कृती सांगितली आहे, त्या रीतीनें कृती करून अग्नि घावा; नंतर तो तित्तिर बाहेर काढून त्याचे उदरात कल्क अमतो, त्याचा रस काढून त्यांत मध मेळवून प्यालें अमतां सारे अति सार दूर होतात.

चवथा दाडिमपुटपाक सर्वातीसारांवर.

पुटपाकेनविपचेत्सुपकंदडिमिफलं ॥ ३१ ॥ तद्रसोमधुसंयुक्तःसर्वातीसारनाशनः ॥

पिकलेलें डाळिंब आणून, पूर्वी सांगितली जी पुटपाकाची कृती त्या रीतीनें कृती करून अग्नि घावा, नंतर तें डाळिंब बाहेर काढून पिळून रस काढून त्यांत मध मेळवून प्यालें असतां सारे अतीसार दूर होतात.

बीजपूरादि पुटपाक ओकारीवर.

बीजपूराम्रजंबूनांपडवानिजटाःपृथक् ॥ ३२ ॥ विपचेत्पुटपाकेनक्षौद्र

युक्तश्चतद्रसः ॥ छर्दिनिवारयेदघोरांसर्वदोषसमुद्भवाम् ॥ ३३ ॥

महालुंग व आंबा व जामूळ, यांची ओली पानें व मुळें आणून, त्याच वेळेस कुटून गोळा करून पूर्वरीतीनें अग्नि घावा; नंतर तो गोळा बाहेर काढून पिळून रस काढून त्यांत मध मेळवून प्यालें असतां मान्या दोषांपासून उत्पन्न जाहली जी दुर्घट ओकारी ती दूर होते.

वासापुटपाक रक्तपित्तज्वरावर.

विष्टानांनृपपत्राणांपुटपाकरसोह्निमः ॥ मधुयुक्तोजयेद्रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् ॥ ३४ ॥

अडूळशाचों ओली पानें आणून त्याच वेळेस कुटून गोळा करून पूर्वरीतीनें अग्नि देऊन नंतर तो गोळा गहेर काढून त्यांत मध मेळवून घ्यावा. तेणें करून रक्त, पित्त व श्वास व ज्वर व क्षयरोग हे दूर होतात.

कंठकारीपुटपाक कासश्वासावर.

पचेत्क्षुद्रांसंपचांगापुटपाकेनतद्रसः॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तःकासश्वासकफापहः॥३५॥

लहान रिंगणीचें सगळें झाड फळासुद्धा आणून त्याच वेळेस कुटून गोळा करावा; मग पूर्व रीतीनें अग्नि देऊन नंतर तो गोळा बाहेर काढून पिळून रस काढून त्यात पिंपळीचें चूर्ण मेळवून प्यालें असता श्वास, कास व कफ हे दूर होतात.

विभीतकपुटपाक श्वासकासावर.

विभीतकफलंकिंचित्पृतेनाभ्यज्यलेपयेत् ॥ गोधूमपिष्टेनागारंविपचे
त्पुटपाकेवत् ॥ ३६॥ ततःपकंसमुद्धृत्यत्वचंतस्यमुखेक्षिपेत् कास
श्वासप्रतिश्यायस्वरभंगाज्ञयेत्ततः ॥ ३७ ॥

ब्याहड्याचें फळ आणून त्याला थोडें तूप लावून तें फळ गव्हाचे पिठानें लेपून पु-
टपाका सारिलें निखान्मावर भाजावें; चागलें भाजलें हणजे बाहेर काढून त्याची साल तों-
डात धरावी तेणेंकरून श्वास, कास व पडसें व स्वरभंग इतकीं दूर होतात.

शुंठीपुटपाक आमतीसारावर.

चूर्णंकिंचित्पृताभ्यक्तंशुंठ्याएरंडजैर्दलैः वेष्टितंपुटपाकेनविपचेन्मंद
बह्विना ॥ ३८ ॥ ततउद्धृत्यतच्चूर्णंग्राहंप्रातःसितासमम् ॥ तेनयांति
शमपीडाआमातीसारसंभवाः ॥ ३९ ॥

शुंठीचें चूर्ण करून त्यात थोडें तूप मेळवून गोळा करून एरंडाचे पानांनीं तो गोळा
बाधून त्यावर मातीचा लेप करून पूर्वरीतीनें हलका अग्नि द्यावा, नंतर तो गोळा बाहेर
काढून तें चूर्ण साखरे बराबर मोठ्या भात.काळीं प्यावें, तेणेंकरून आमतीसारा पा-
सून उत्पन्न जाहल्या ज्या पीडा त्या दूर होतात.

दुसरा शुंठीपुटपाक आमवातावर.

शुंठीकल्कंविनिक्षिप्यरसैरेरंडमूलजैः ॥ विपचेत्पुटपाकेनतद्रसःसौ
द्रसंयुतः ॥ ४० ॥ आमवातसमुद्भूतांपीडांजयतिदुस्तरां ॥

एरंडाच्या मूळाचे रसात, शुंठीचें चूर्ण कालवून गोळा करून पूर्वी पुटपाकाची कृती
सांगितली आहे, त्याप्रमाणें कृती करून अग्नि देऊन नंतर तो गोळा बाहेर काढून पि-
ळून रस काढून त्यात मध मेळवून प्याले असता, आमवायापासून अगास ज्या पीडा
उत्पन्न होतात त्या दूर होतात.

सुरणपुटपाक अशरीरोगावर.

सौरणंकंदमादायपुटपाकेनपाचयेत् ॥ ४१ ॥ सतैललवणस्तस्यरसश्चाशौविकारनुत्

सुरणाचा फंद आणून कुटून त्यात तिळाचें तेल व सैधवचूर्ण मेळवून गोळा करून पूर्वी पुटपाकाची कृती सांगितली आहे, त्या रीतीने कृती करून अग्नि घावा; नंतर तो गोळा बाहेर काढून पिळून रस काढून प्यालें असतां अशरीरोग दूर होतो, अशरीरोगास मुळव्याध असें क्षणतात.

मृगशृंगपुटपाक हृच्छूलावर.

शरावसंपुटेदग्धंशृंगहरिणजंपिवेत् ॥ ४२ ॥ गव्येनसर्पिपायुक्ततच्छूलंनश्यतिध्रुवम् ॥

इति श्रीदामोदरमनुशास्त्रधरेण विरचितायां संहितायां सूत्रस्थाने द्वितीयखंडे

स्वरसादि कल्पना प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

मातीचे पणती मध्ये हरिणाच्या शिंगाचे तुकडे करून घालावे; त्याजवर दुसरी पणती उपडी घालून गोंब्याचा अग्नि देऊन भस्म करावें तें भस्म गाईचें तुपांत घेतलें असतां हृदयशूल दूर होतो पुटपाकात व स्वरसांत भेद आहे, तो असा र्श, चूर्ण, भस्म, रस इत्यादिकें करून पुटपाक होतो व स्वरस तो अंगरसाचा मात्र जाणावा. इति प्रथमोध्यायः

अथ द्वितीयाध्याप्रारंभः

काढ्याची कल्पना.

पानीयंपोडशगुणक्षुण्णेद्रव्येपलेक्षिपेत् ॥ ४३ ॥ मृत्पात्रेकाथयेत्प्राह्यमष्टमां
शावशेषितं ॥ तज्जलंपाययेद्दीमान्कोष्णंमृद्ग्निसाधितं ॥ ४४ ॥ शृतः काथः
कपायश्चानिर्व्यूहःसनिगद्यते ॥ आहाररसपाकेचसंजातेद्विपलोन्मितम् ॥ ४५ ॥
वृद्धवैद्योपदेशेनपिवेत्कार्यमुपाचितम् ॥

एकपल प्रमाण औषध आणून थोडें थोडें कुटून त्या औषधाचे सोळापट पाण घेऊन औषध व पाणी दोन्ही मढक्यात घालून आठवा हिस्सा पाणी राही तोंपर्यंत हलका हलका अग्नि देऊन काढा करावा; नंतर तो काढा खाली उतरून गाळ थोडा थोडा गरम आहे तोंच रोग्यास घावा व रोगी यानें चागलें अन्नाचें पचन जाहल्या नंतर, वृद्धवैद्यास विचारून काढा घ्यावा व शृत १ काय २ कपाय ३ निर्व्यूह हे च्यार काढ्याचे पर्यायशब्द जाणावे.

काढ्यांत साखर व मध घालावयाचें प्रमाण.

काथेक्षिपेतिसतामंशैश्चतुर्याष्टमपोडगैः ॥ ४६ ॥ कातपित्तकफातंकेविपरीतंपुष्पृतम् ॥

काढ्यामध्ये साखर घालावयाची ती, वात रोग असतां काढ्याचे चवथाई घालावी; पित्तरोग असतां आठवा. हिस्सा घालावी; कफ रोग असतां सोळावा हिस्सा घालावी; व मध पित्तरोग असतां काढ्याचे सोळावा हिस्सा घालावी; वातरोग असतां आठवा हिस्सा घालावी; कफरोग असतां चवथाई घालावी.

काढ्यांत जिरे आदिकरून पदार्थ व दूध आदिकरून पातळपदार्थ घालावयाचें प्रमाण.

जिरिकंगुगुलंक्षारंलवणंचशिलाजतु ॥ ४७ ॥ हिंगुत्रिकटुकंचैवकाथे
शाणोन्मितेक्षिपेत् ॥ क्षीरंघृतंगुडंतैलमूत्रंचान्यद्रव्यंतथा ॥ ४८ ॥
कल्कंचूर्णादिकंकाथेनिक्षिपेत्कर्पसंमितम् ॥

जिरे, गुग्गुळ, जवखार, सैधव, शिलाजीत, हिंग, त्रिकटु, ह्यणजे सुंठ मिच्यें पिंपळी, पदार्थ काढ्यांत घालावयाचे असतां शाण प्रमाण घालावे व दूध, तूप, गूळ, तेल, आण पातळ पदार्थ कल्क, चूर्णादिक हे पदार्थ कर्प प्रमाण घालावे.

अपिधानमुखेपात्रेजलंदुर्जलतांमजेत् ॥ ४९ ॥
तस्मादावरणंत्यक्त्वाकाथादीनांविनिश्चयः ॥

काढा होते वेळेस मडक्यावर झांऊण ठेविलें असतां, काढा गुण करीत नाहीं; या-
व काढ्याचे मडक्यावर झांऊण ठेवूं नये, असा निश्चय सर्वत्र जाणावा.

गुड्यादि काढा सर्वज्वरांवर.

गुडूचीधान्यकारिष्टद्वकारक्तचंद्रनैः ॥ ५० ॥ गुडूच्यादिगणकायः
सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥ दीपनोद्राहृल्लासतृष्णाद्यैर्हृर्जीर्जयेत् ॥ ५१ ॥

गुडूवेत १ धणे २ फुडुनिंयानी माल ३ पयनाष्ट ४ रक्तचंद्रन ५ द्या पांच औषधांचा
काढा प्याला अननां जठरामांचें दीपन कळन सर्प उमर दूर करितो व दाद, लाळ, पडमें,
ती व प्याम, ओंकारी, अरोचक इतकीं दूर होनात.

नागरादि पाचन सर्वज्वरांवर.

नागरंदेवकाष्ठंचधान्याकंवृहनीद्रयम् ॥
दद्यान्पाचनकंपूर्वज्वग्निनांज्जगपहम् ॥ ५२ ॥

सुंठ १ वेचदार २ धणे ३ रिंगणी ४ मोतरिंगणी ५ या पांच औषधांचा काढा प्रथम ज्वरास पाचन ह्मणोन घावा; तेणेंकरून ज्वर दूर होतो.

क्षुद्रादि काढा अष्टविधज्वरावर.

क्षुद्राकिराततिक्तचशुंठीछिन्नाचपौष्करम् ॥

कपायएपांशमयेत्पीतश्चाष्टविधंज्वरम् ॥ ५३ ॥

रिंगणी १ किराईत २ कुटकी ३ सुंठ ४ गरूळ ५ एरंडमूळ ६ या साहा औषधांचा काढा प्याला असतां आठ प्रकारचे ज्वर दूर होतात.

गुडूच्यादिपाचन वातज्वरावर.

गडूचीपिप्पलीमूलनागरीःपाचनंस्मृतमृदाद्वातज्वेरपूर्णलिंगसप्तमवासरे ॥ ५४ ॥

गरूळ १ पिंपळमूळ २ सुंठ ३ या तीन औषधांचा काढा, वातज्वर पूर्णलिंग जाहण असतां, सातां दिवसां नंतर पाचन ह्मणोन घावा; तेणेंकरून वातज्वर जातो.

शालिपण्यादि काढा वातज्वरावर.

शालिपर्णीबलाद्राक्षागुडूचीसारिवातथा ॥

आसांक्कार्थपिबेत्कोष्णंतीव्रवातज्वराच्छिद्यम् ॥ ५५ ॥

रानगांजा १ चिकणामूळ २ द्राक्ष ३ गरूळ ४ उपलसरी ५ या पांच औषधांचा काढा, थोडा गरम असतां प्यावा; तेणेंकरून तीव्र वातज्वर नाश पावतो.

दुसरा काश्मर्यादि काढा.

काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणामृताभवः ॥

कपायःसगुडःपीतोवातज्वरविनाशनः ॥ ५६ ॥

शिवणीची साल १ उपलसरी २ द्राक्ष ३ त्रायमाण ४ गरूळ ५ या पांच औषधांचा काढा गूळ मेळवून घेतला असतां वातज्वर नाशार्ते पावतो.

कट्फलादिपाचन पित्तज्वरावर.

कट्फलेंद्रयवांचष्टातिक्तामुस्तैःशृतंजलम् ॥

पाचनंदशमेह्लिस्यातीव्रपित्तज्वेरनृणाम् ॥ ५७ ॥

कट्फळ १ इंद्रजव २ पाहाडमूळ ३ कटुकी ४ नागरमोथे ५ या पांच औषधांचा काढा, तीव्र पित्तज्वरास दहा दिवसां नंतर पाचन ह्मणोन घावा; तेणेंकरून पित्तज्वर जातो.

पर्पटादिकाढा पित्तज्वरावर.

पर्पटोवासकैस्तिक्ताकैरातोधन्वयासकः ॥ प्रियंगुश्चकृतः

क्वाथएषांशर्करयायुतः ॥ ५८ ॥ पिपासादाहपित्तास्रयुतं
पित्तज्वरंजयेत् ॥

पित्तपापडा १ अद्भुत्सा २ कटुकी ३ किराईत ४ घमासा ५ वाषांटीचें मूळ ६
या सहा औषधांचा काढा, साखर मेळवून प्यावा; तेणेंकरून प्यास दाह व पित्तरक्त
संसहवर्तमान जो पित्तज्वर तो दूर होतो.

दुसरा द्राक्षादि काढा.

द्राक्षाहरितकीमुस्तंकटुकाकृतमालकः ॥ ५९ ॥ पपटेश्वरुतःक्वाथएषां
पित्तज्वरापहः ॥ तृणमूर्छादाहपित्तासृक्शमनोभेदनःस्मृतः ॥ ६० ॥

द्राक्ष १ बाळहिरडे २ नागरमोथे ३ कटुकी ४ बाह्य्याचे शेंगेतला मगज ५ पित्तपा-
पडा ६ या सहा औषधांचा काढा पित्तज्वर दूर करितो व तृषा, मूर्छा, दाह, रक्तपित्त याचें
शमन करितो व मलादिकांचा भेद करितो.

बीजपुरादिपाचन कफज्वरावर.

बीजपूरशिवापथ्यानागरग्रंथिकैःशृतम् ॥

सक्षारंपाचनंश्लेष्मज्वरेद्वादशवासरे ॥ ६१ ॥

महाळुंगीचें मूळ १ बाळहिरडे २ सुंठ ३ पिंपळमूळ ४ या चार औषधांचा काढा
पन त्यात जवखार मेळवून, बारा दिवसा नंतर कफज्वरावर पाचन हाणोन घावा; तेणें-
पन कफज्वर दूर होतो.

भूनिंबादिकाढा कफज्वरावर.

भूनिंबानिंबापिप्पल्यःसठीशुंठीशतावरी ॥

गुडूचीबृहतीचेतिक्राथोहन्यात्कफज्वरम् ॥ ६२ ॥

किराईत १ कडुनिंब २ पिंपळी ३ कचोरा ४ सुंठ ५ शतावरी ६ गारुळ ७ रिंगणी
या आठ औषधांचा काढा, कफज्वर दूर करितो.

दुसरा पाटोलादि काढा.

पटोलत्रिफलातिक्तसडीवासामूर्त्तोभवः॥

काथोमधुयुतःपीतोहन्यात्कफकृतज्वरम् ॥ ६३ ॥

१ हिरडा २ ब्याहडा ३ जावळकाठी ४ कटुकी ५ कचोरा ६ अद्भुत्सा ७ गारुळ ८ या आठ औष-
धा काढा, मध मेळवून प्यावा; तेणेंकरून कफज्वर दूर होतो.

वाह्याचे शेंगेतला मगज ७ अडुळसा ८ या आठ औषधांचा काढा, मध व साखर घालून प्यालें असतां प्रतिदिवशीं जो ज्वर येतो तो दूर होतो.

पटोलेंद्रयवादारुत्रिफलापुस्तगोस्तनैः ॥ मधुकामृतवासानांकाथंक्षौद्रयुतंपिबेत् ॥ ९२ ॥ संततेसततेचैवद्वितीयकृतीयके ॥ ऐकाहिकेवाविपमेदा हपूर्वेनवज्वरे ॥ ९३ ॥

पटोल १ इंद्रजव २ देवदार ३ हिरडा ४ वाहडा ५ आंबळकाठी ६ नागरमोथे ७ द्राक्ष ८ ज्येष्ठीमध ९ गुळबेल १० अडुळसा ११ या अकरा औषधांचा काढा करून मध मेळवून प्यालें अमतां संततज्वर, सततज्वर, द्वितीयकज्वर, तृतीयकज्वर, ऐकाहिकज्वर, विपमज्वर, दाहपूर्वकज्वर, नवज्वर, इतक्या रोगातें दूर करितो.

गुहूच्यादिकाढा तृतीयकज्वरावर.

गुहूचीधान्यमुस्ताभिश्चंदनोशीरनागरैः ॥ कृतंकाथंपिबेत्क्षौद्रसिता युक्तंज्वरातुरः ॥ ९४ ॥ तृतीयज्वरनाशायतृष्णादाहनिवारणं ॥

गरूळ १ धणे २ नागरमोथे ३ रक्तचंदन ४ वाळा ५ सुंठ ६ या सहा औषधांचा काढा मध, साखर घालून घेतला असतां तिसऱ्या दिवशीं जो ज्वर येतो, तो दूर होतो.

देवदारुादिकाढा चातुर्थिकज्वरावर.

देवदारुशिवावासाशालिपर्णीमहौषधैः ॥ ९५ ॥ धात्रीयुतंशृतंशंतिं दद्यान्मधुसितायुतं ॥ चातुर्थिकज्वरेश्वासेकासेमंदानलेतथा ॥ ९६ ॥

देवदार १ बाळहिरडे १ अडुळसा ३ रानगाजा ४ सुंठ ५ आंबळकाठी ६ या सहा औषधांचा काढा, थंड झाल्यावर त्यांत मध व साखर घालून प्यालें असतां, चवथे रोजीं जो ज्वर येतो तो दूर होतो व श्वास, कास दूर होतात व अग्नि प्रदीप्त होतो.

दुसरा गुहूच्यादिकाढा ज्वरातिसारवर.

गुहूचीधान्यकोशीरशुंठीवालकपर्पटैः ॥ त्रिल्वप्रतिविषापाठारक्तचंदनवत्सकैः ॥ ९७ ॥ किरातमुस्तेद्रयवैःकथितंशिरीरंपिबेत् ॥ सक्षौद्रं क्तपित्तघ्नंज्वरातिसारनाशनम् ॥ ९८ ॥

गरूळ १ धणे २ वाळा ३ सुंठ ४ कृष्णवाळा ५ पित्तपापडा ६ कोंबळंबेलफळ ७ अतिशीप ८ पाहाडमूळ ९ रक्तचंदन १० कुड्याचे मूळ ११ किराईत १२ नागरमोथे १३ इंद्रजव १४ या चौदा औषधांचा काढा करून थंड झाल्यानर त्यांत मध घालून प्याता, तेंणें करून रक्तपित्त व ज्वरानिवार हे दूर होतान.

दुसरा नागरादिकाढा.

नागरकुटजोमुस्तममृनातिविषातया ॥

एभिःकृतंपिबेत्कार्यज्वरातीसारनाशनम् ॥ ९६ ॥

सुंठ १ कुड्याचें मूळ २ नागरमोथे ३ गळ्ळ ४ अतिवीप ५ या पाच औषधाचा काढा प्याला असता ज्वरातीसार नाशातें पावतो.

धान्यपंचक आमशूलावर.

धान्यवालकविल्वान्दनागरैःसाधितंजलं ॥

आमशूलहरंघ्राहिदीपनंपाचनंपरम् ॥ १०० ॥

घणे १ वाळा २ कोंवळे बेलफळ ३ नागरमोथे ४ सुंठ ५ या पाच औषधांचा काढा प्याला असता आमशूल दूर करितो व वाळाचा अपष्टंम करितो, आणि दीपन करितो असें जाणावें.

धान्यकादिकाढा पाचनदीपनावर.

धान्यनागरजःकाथःपाचनोदीपनस्तथा ॥

एरंडमूडलयुक्तश्चजयेदामानिलव्यथाम् ॥ १०१ ॥

घणे १ सुंठ २ या दोन औषधांचा काढा प्याला असता, दीपन पाचन करितो व त्या काढ्यात एरंडमूळ मेळवून घेतला असता आमवायुतें दूर करितो.

वत्सकादिकाढा आमातिसारावर व रक्तातिसारावर.

वत्सकादिविषाविल्वमुस्तवालरुजःशृतः ॥

अतिसारंजयेत्सामंचिरंजरक्तशूलजित् ॥ २ ॥

कुड्याचें मूळ १ अतिवीप २ कोंवळें बेलफळ ३ नागरमोथे ४ वाळा ५ या पांच औषधांचा काढा आम आहे ज्या मध्ये असा जो बहुत दिवसाचा अतिसार व शूलसाहित रक्तातिसार यातें दूर करितो.

दुसरा कुटजाष्टकसंज्ञक काढा.

कुटजातिविषापाठाघातफीलोध्रमुस्तकैः ॥ श्रीचैरटांडिमपुतैःकृतःकाथः

सपाक्षिकः ॥ ३ ॥ पेयोमोचरसेनैवकुटजाष्टकसंज्ञकः ॥

अति सारान्नजयेदाहरक्तशूलामदुस्तरान् ॥ ४ ॥

कुड्याचें मूळ १ अतिवीप २ पटाळमूळ ३ धायटीफुल ४ लोभ ५ नागरमोथे ६ कृष्णवाळा ७ डाळिंबाची साल ८ या आठ औषधांचा काढा, मध व मोचरस मेळवून

प्याले असतां ज्या अतिसारामध्ये दाह व रक्तशूल, व आम हे असतात, तसे अतिसार दूर होतात.

हृद्विरादिकाढा अतिसारावर.

हृद्विरधातकीलोध्रपाठालज्जालुवत्सकैः ॥ धान्यकातिविषामुस्तगुडू
चीविल्वनागैः ॥ ५ ॥ कृतःकपायःशमयेदतिसारंचिरोत्थितम् ॥
अरोचकामशुलाम्रज्वरघ्नःपाचनः स्मृतः ॥ ६ ॥

वाळा १ धायटीफुल २ लोध्र ३ पाहाडमूळ ४ लांजरी ५ कुड्यांचे मूळ ६ घणे ७ अतिवीष ८ नागरमोथे ९ गरुळ १० कोंवळे बेलफळ ११ सुंठ १२ या वारा औषधांचा काढा प्याला असतां बहुत दिवसांचा अतिसार व अवदणे व आमशूल व ज्वर यातें दूर करितो व पाचन करितो व बेलाची साल व मोठ्या जांब्याची साल यांचा काढा करून, त्यांत मध व साखर घालून घेतला असतां सर्व अतिसार दूर होतात, असें ग्रंथांतरी सांगितलें आहे.

धातक्यादिकाढा बालकाचे सर्वातिसारांवर.

धातकीविल्वलोध्राणिवालकंगजपिप्पली ॥ एभिःकृतंशृतंशक्तिंशिशुभ्यः
क्षौद्रसंयुतम् ॥ ७ ॥ प्रदद्याद्वलेह्वासर्वातिसारशांतये ॥

धायटीफुल १ कोंवळे बेलफळ २ लोध्र ३ वाळा ४ गजपिपळी ५ या पांच औषधांचा काढा करून थंड झाल्यावर, त्यात मध मिळवून प्यावा; अथवा चाटण करून दाबें तें करून बालकाचा अतिसार दूर होतो.

शालिपर्ण्यादिकाढा संग्रहणीवर.

शालिपर्णीत्रलाविल्वंधान्यशुंठीकृतः शृतः ॥ ८ ॥
आघ्मानशूलसहिर्वातजांग्रहणीजयेत् ॥

रानगांजा १ चिकणामूळ २ कोंवळे बेलफळ ३ भणे ४ सुंठ ५ या पांच औषधांचा काढा करून प्याल असतां पोटाफुगी व शूल यांशीं सहवर्तमान जाहली जी संग्रहणी तीतें दूर करितो.

दुसरा चतुर्भद्रादिकाढा.

गुडूच्यतिविषाशुंठीमुस्तैःकायःकृत्तोजयेत् ॥ ९ ॥
आमानुपक्तांग्रहणीग्राहीपाचनदीपनः ॥

गुळबेल १ अतिविष २ सुंठ ३ नागरमोथे ४ या च्यार औषधाचा काढा, प्याला असतां आमयुक्त जी संभ्रहणी तीर्ते दूर करितो. व भाही म्हणजे मळाचा अवष्टंभ करणारा असून पाचन व दीपन करितो.

इंद्रयवादिकाढा सर्वातिसारांवर.

यवधान्यपटोलानांकाथःसक्षौद्रशर्करः ॥ ११० ॥

योज्यःसर्वातिसारेषुबिल्वाम्रास्थिभवस्तथा ॥

इंद्रजव १ धणे २ पटोल ३ या तीन औषधांचा काढा, साखर व मध मेळवून प्यावा, तेंपें करून सारे अतिमार दूर होतात. तसाच, कोवळें बेलफळ व अंब्याची कोय या दोन औषधांचा काढा साखर व मध मेळवून प्यालें असतां सारे अतिसार दूर होतात.

त्रिफलादिकाढा कृमिरोगावर.

त्रिफलादेवदारुश्वमुस्तामृषककर्णिका ॥ १११ ॥ शिग्रुरेतैःकृतःकाथः

पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ विडंगचूर्णयुक्तश्चकृमिघ्नःकृमिरोगहा ॥ १२ ॥

हिरंडे १ बेहेडे २ आवळकठी ३ देवदार. ४ नागरमोथे ५ उंदिरकानी ६ शोगल्याची साल ७ या सात औषधांचा काढा पिंपळीचें चूर्ण मेळवून प्यालें असता अंत व ज्वर आणि विषर्णतादिक जंतविकार हे दूर होतात.

त्रिफलादिकाढा कामलादिकांवर.

फलात्रिकामृतातित्तानिचकैरातवासकैः ॥

जयेन्मधुयुतःकाथःकमलांपांडुतांतथा ॥ १३ ॥

हिरंडे १ बेहेडे २ आवळकठी ३ गरूळ ४ कटुफी ५ कटुनिंधाची साल ६ किरा-
ईत ७ आडुळसा ८ या आठ औषधांचा काढा मध मेळवून प्यावा; तेंपें करून डोऱ्यांत कावीळ रोग होतो, तो व पाडुरोग हे दूर होतात.

पुनर्नवादिकाढा पांडुशोफादिकांवर.

पुनर्नवाभयानिंबदावीतित्तापटोलकैः ॥ शुद्धीनागयुतेःकाथोगोमूत्र

संयुतः ॥ १४ ॥ पांडुकासोदरश्वासशूलसर्वागशोथहा ॥

पुनर्नवा १ भाळहिरंडे २ कडुनिंब ३ दाख्खद ४ कटुफी ५ पटोल ६ गरूळ ७
ईत ८ या आठ औषधांचा काढा, गार्देंचें मूत्र मेळवून घेतला असतां पांडुरोग व कामला,
ज्वररोग, श्वास, शूल व सान्वा अंगास सूज येते ती इतकी दूर होतान.

वासादिकाढा रक्तपित्तादिकांवर.

वासाद्राक्षाभयाकाथःपीतःसक्षौद्रशर्करः ॥ १५ ॥

निहंतिरक्तपित्तार्तिश्वासकासानसुदारुणान् ॥

आडुळसा १ द्राक्ष २ वाळहिरडे ३ या तीन औषधांचा काढा, मध व साखर मेळवून प्यालें असतां रक्तपित्त दूर होतें व दुर्घट असे श्वास व कास दूर होतात.

दुसरा केवळवासककाढा.

रक्तपित्तक्षयंकासंश्लेष्मपित्तज्वरंतथा ॥ १६ ॥

केवलोवासककाथःपीतःक्षौद्रेणनाशयेत् ॥

नुसत्या आडुळशाचा काढा मध मेळवून प्याला असतां रक्तपित्त, क्षय, कास, कफ व पित्तजन्य ज्वर हे दूर होतात.

वासादिककाढा कासज्वरावर.

वासाक्षुद्रागृताकाथःक्षौद्रेणज्वरकासहा ॥ १७ ॥

आडुळसा १ रिंगणी २ गरूळ ३ या तीन औषधांचा काढा प्याला असतां ज्वर व कास हे दूर होतात.

रिंगण्यादिकाढा कासश्वासांवर.

क्षुद्राकुलित्थवासाभिर्नागरेणचसाधितः ॥ १८ ॥

काथःपौष्करचूर्णाढ्यःश्वासकासौनिवारयेत् ॥

रिंगणी १ कुळीथ २ आडुळसा ३ सुंठ ४ या च्यार औषधांचा काढा करून पोखरणीच्या मुळाचें चूर्ण मेळवून प्याला असतां श्वास व कास दूर होतात.

रेणुकादिकाढा उचकीवर.

रेणुकापिप्पलीकाथेहिंगुल्वेनसंयुतः ॥ १९ ॥

पानादेवहिंपंचापिहिकानाशयतिक्षणात् ॥

रेणुकाबीज १ गिंफळी २ या दन औषधांचा काढा करून त्यात हिंग भाजलेला मेळवून प्याल्यामरोवर पाचा प्रकारची उचकी दूर होते.

दशमूठादिकाढा गृध्रसी वायूवर.

हिंगुपुष्करचूर्णाढ्योदशमूलशृतोजयेत् ॥ १२० ॥

गृध्रसीकेवळःकाथःशेफालीपत्रजस्तथा ॥

रानगांजामूळ १ रानभालमूळ २ रिंणीमूळ ३ मोर्तागणीमूळ ४ बेलमूळ ५ गोखरू-
मूळ ६ घेरणमूळ ७ टेंद्रमूळ ८ शिवणमूळ ९ पाडळमूळ १० या दशमुळांचा काढा,
भाजलेला हिंग व पोखरमूळ यांचें चूर्ण मेळवून प्याला असतां गृध्रसी संज्ञक वायु दूर
होतो. तसाच एकट्या निर्गुडीच्या पानांचे काढ्यांत भाजला हिंग व पोखरणीच्या मुळांचें
चूर्ण मेळवून प्यालें असतां तेंणें करूनही गृध्रसी वायु दूर होतो.

त्रिल्वादिकाढा ओकारीवर.

त्रिल्वत्वचोगुह्यावाकाथःक्षौद्रेणसंयुतः ॥ २१ ॥

जयेत्त्रिदोषजांछदिपपटःपित्तजांतथां ॥

बेलाचे सालीचा काढा, अथवा गरुडीचा काढा, मध मेळवून, यांतून कोणचाही एक
काढा प्याला असतां त्रिदोषा पासून उत्पन्न जाहली जी ओकारी, ती दूर होते. तसाच
पित्तपापड्याचा काढा मध मेळवून प्याला असतां, पित्त संबंधी ओकारी दूर होते.

रास्नापंचक वायुवर.

रास्नामृतामहादारुनागरैरंडजंशृतम् ॥ २२ ॥

सप्तधातुगतेवातेसामेसर्वांगजेपिवेत् ॥

रास्ना १ गरुळ २ देवदार ३ सुंठ ४ परंडमूळ ५ या पांच औषधांचा काढा प्याला
असतां सप्तधातुगत वायु व आमवायु व सर्वांगवायु हे दूर होतात,

रास्नासप्तक.

रास्नागौक्षुरकैरंडदेवदारुपुनर्नवा ॥ २३ ॥ गुह्यारग्वधश्चैवकाथए

पांविपाचयेत् ॥ सुंठीचूर्णेनसंपुक्तं पिबेज्जंघाकटिग्रहे ॥ २४ ॥ पार्श्व

पृष्ठोरुपीडायामामवातेसुदुस्तरे ॥

रास्ना १ गोखरू २ परंडमूळ ३ देवदार ४ पुनर्नवा ५ गुळबेल ६ वाहण्याचे शें-
गंतला मगज ७ या सात औषधांचा काढा करून. सुंठीचें चूर्ण मेळवून प्यालें असतां,
पोट्यांमध्ये, कंथेंत, कुशांत, पाठांत, माढ्यांत इतरया स्थानी वायूचा प्रकोप होतो तो
व आमवायु सोही दूर होतो.

महारास्नादिकाढा संपूर्णवायुवर.

रास्नाद्विगुणभागास्यादेकभागास्ततःपर ॥ २५ ॥ धन्वयासचलैरंडदेव

दासुटीवचाः ॥ वासकोनागरंपथ्याचव्यामृस्तापुनर्नवाः ॥ २६ ॥

गुडूचीवृद्धावारुश्वशतपुष्पाचगोक्षुरः ॥ अश्वगंधाप्रतिविपाकृतयालः

शतावरी ॥ २७ ॥ कृष्णासहचरश्चैवधान्यकंवृहतीद्वयम् ॥ एभिःकृतं
 पिवेत्कार्यंशुंठाचूर्णेनसंयुतम् ॥ २८ ॥ कृष्णाचूर्णेनवायोमराजगुग्गु
 लुनाऽथवा ॥ अजमोदादिनावापितैलेनैरंडजेजवा ॥२९॥ सर्वांगकंपेकुवृ
 जत्वेपक्षाघातेऽपवाहुके॥गृध्रस्यामामवातेचश्लीपदेचापतानके ॥१३०॥
 अंत्रवृद्धीतथाध्यानेजंघाजानुगतेदिते ॥ शुक्रामयेमंद्रोगेवंध्यायोऽन्या
 मयेषुच ॥ ३१ ॥ महारास्नादिरारुष्यातोब्रम्हणागर्भकारणम् ॥

रास्ना १ सान्ना औषधाचे दुष्पट घ्यावा व घमासा २ चिकणांमूळ ३ एरंडमूळ
 ४ देवदार ५ कचोरा ६ वेरंड ७ आडूळसा ८ सुंठ ९ वाळहिरडे १० चवक ११
 नागरमोथे १२ पुनर्नवा १३ गुळवेल १४ विधारा १५ वडिजोप १६ गोखरू १७ आ-
 संघ १८ अतिवीष १९ वाहव्याचे शेंगताला मगज २० शतावरी २१ पिंपळी २२ फोसिता
 २३ घणे २४ रिंगणी २५ मोतरिंगणी २६ या सर्वांस औषधांचा फादा करून, सुंठीचे
 चूर्ण, अथवा पिंपळीचे, चूर्ण, किंवा योगराज गुग्गूळ अथवा अजमोदा अथवा एरंडेल तेल
 यांतून जें अनुपान ज्याचे प्रकृतीला उपयोगी पडेल तसें योजून तें त्या फादाचांत घालून
 घ्यावा; तेणेंकरून सान्या शरीराचे ठाडीं कंपवायु होतो व कुण्डा वायू व अर्धांगवायू
 व वाहूच्या शिरांचें आकर्षण करून स्तंभ करितो तो अपवाहुक वायू व कंवेरे पासून पायां
 पर्यंत पीडा करितो, तो गृध्रसी वायु व आमवायु व श्लीपदरोग व उदरामध्ये राहून दृष्टीचें
 स्तंभन करून संज्ञेचा नाश करितो तो आपतानक वायु व अंत्रवृद्धी व पोटा फुगवितो तो वायु
 व पोटाच्यांत व दोपरात वायु होतो तो व तोंड वाकडें करितो तो व अर्दितवायु व धातु-
 विकार व मिश्ररोग व वाझोटी स्त्रीचे विकार व योनीचे विकार हे दूर होतात. व हा
 फादा गर्भ होण्याविषयी कारण आहे असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे.

एरंडसप्तक स्तनादिगतवायुंचर.

एरंडोवीजपूरश्चगोक्षुरोवृहतीद्वयम् ॥ ३२ ॥ अश्वमेदस्तथाचित्पण
 न्मूलेःकृतःशूनः एरंडतेलहिंवाद्यःसयवक्षारसंधयः ॥ ३३ ॥ स्त
 नस्कंधरुटीमैद्रदयोत्यव्यथांजयेत् ॥

एरंडमूळ १ महाशुंठीचें मूळ २ गोखरू ३ रिंगणी ४ गोनीरगणी ५ लकड्यां
 पापाजमेद ६ बेलमूळ ७ या मात औषधांचें मुळांचा फादा करून एरंडेल तेल व हिंवा
 भाजलेला व संधय व जवळार यांचें चूर्ण त्या फादाचांत मेश्वरून घ्यावा; तेणेंकरून स्तन व खांदी
 व कंवेर मिश्र व छाती याचे ठाडीं दातमंढी ज्या पीडा होना त्या दूर होतात.

नागरादिकाढा वातशूलावर.

नागरैरंडयोःक्वाथःक्वाथइंद्रवस्यवा ॥ ३४ ॥

हिंगुसौवर्चलोपेतोवातशूलनिवारणः ॥

घुठ १ एरंडमूळ २ या दोन औषधांचा काढा करून त्यांत भाजलेला हिंग व पादेलीण मेळवून प्यावा; तसाच इंद्रजवाचा काढा करून त्यांत पादेलीण व हिंगभाजला मेळवून प्यावा; तणेंकरून वायुसंबंधा शक्य दूर होतो.

त्रिफलादिकाढा पित्तशूलावर.

त्रिफलारग्वधक्वाथःशर्कराक्षौद्रसंयुतः ॥ ३५ ॥

रक्तपित्तहरोदाहपित्तशूलनिवारणः ॥

हिरडा १ बेहडा २ आंबळफाठी ३ ब्राह्म्याचे शेंगेतला मगज ४ या च्यार औषधांचा काढा करून त्यांत साखर व मध घालून प्यावा; तणेंकरून रक्तपित्त व दाह पित्तशूल हे दूर होतात.

एरंडमूलादिकाढा कफशूलावर.

एरंडमूलं द्विपलं जलेष्टुगुणितेपचेत् ॥ ३६ ॥

तत्काथोयावशूलाढ्यःपाश्चर्हृत्कफशूलहा ॥

एरंडमूळ १ दोन पळें घेऊन त्यांत पाणी आठगुण घालून आठवा हिस्सा पाणी राही पर्यंत काढा करून त्यांत जवखार मेळवून प्यावा; तणेंकरून उरामध्ये व पाठीत कफासून शक्य होतो तो दूर होतो.

दशमूलादिकाढा हृद्रोगादिकांवर.

दशमूलकृतःक्वाथःसयवक्षारसंधवाः ॥ ३७ ॥

हृद्रोगगुल्मशूलार्तिकासंभ्रांसचनाशयेत् ॥

रानगांजाचें मूळ १ रानमालमूळ २ रिंगणीमूळ ३ रानवागी किंवा मोतरिंगणीमूळ ४ लेखरूणमूळ ५ बेलमूळ ६ ऐरणमूळ ७ टेंटुमूळ ८ शिवणमूळ ९ पाडळमूळ १० या दशमूलाचा काढा करून त्यांत जवखार व सैंधव मेळवून प्यावा; तणेंकरून उरांत रोग होतो तो व श्वास, कास यांचा नाश होतो.

हरितक्यादिकाढा पूत्राच्छूलावर.

हरितकीदुरालंभाकृतमालकमोक्षुरैः ॥ ३८ ॥ पाषाणभेदसहितैःकाथो

माक्षिकसंयुतः ॥ विबंधेषु च कृच्छ्रे च सदाहसंक्रजोर्हितः ॥ ३९ ॥

वाळहिरडे १ घनापा २ चागव्याचे शेणेंत मगज ३ गोबरू ३ लकड्या पाषाणभेद
५ या पांच औषधांचा काढा करून त्यांत मध मेळवून प्यावा; तेंणेंकरून दाह व तिडीक व
वायूचा अवरोध हे उपद्रव आहेत ज्या मूत्रच्छ्रामध्ये तें दूर होतें.

वीरतर्वादिकाढा मूत्राघातादिकांवर.

वीरतरुर्वृक्षवंदाकाशःसहचरत्रयम् ॥ कुशद्वयनलोगुंद्रावकपुष्पोभिर्मं
थकः ॥ ४९ ॥ मूर्वापाषाणभेदश्चश्योनाकोगोक्षुरस्तथा ॥ अपामा
र्गश्चकमलंब्राह्मीचेतिगणोवरः ॥ ४१ ॥ वीरतर्वादिरित्युक्तः शर्क
राश्मरिकृच्छ्राहा ॥ मूत्राघातंवायुरोगान्नाशयेन्निखिलानपि ॥ ४२ ॥

अर्जुनवृक्षाची साल १ वादांगूळ २ फर्सई क्षणजे कसाडव ३ पांढरा कोन्हाटा ५ पि
वळा कोन्हाटा ५ काळा कोन्हाटा ६ मोठादर्भ ७ लहानदर्भ ८ देवनळ ९ गोदणीगवत
१० शिवलिंग ११ ऐरणीमूळ १२ मोरवेल १३ लकड्यापाषाणभेद १४ टॅटूमूळ १५
गोखरू १६ आषाडा १७ कमळ १८ ब्राह्मीचा पाला १९ या एकुणीम औषधांचा काढा
करून प्याला असतां मूतखडा व मूत्रकृच्छ्र व मूत्राघात आणि वायूचे रोग हे दूर होतात.

एलादिकाढा अशमरीशर्करादिकांवर.

एलामधुकगोकंठरेणुकैरंडवासकाः ॥ कृष्णाश्मभेदसहिताःकाथएपा
सुसाधितः ॥ ४३ ॥ शिलाजतुयुतःपेयः शर्कराश्मरिकृच्छ्राहा ॥

इलायची १ ज्येष्ठमध २ गोखरू ३ रेणुक्वीज ४ परडमूळ ६ आडुळसा ६ पिपत्री
७ पाषाणभेद ८ या आठे औषधांचा काढा करून त्यांत शिलाजांत मेळवून प्यावा,
तेंणेंकरून मूतखडा व मूत्रकृच्छ्र हे दूर होतात.

गोक्षुरादिकाढा मूत्रकृच्छ्रावर.

समूलगोक्षुरक्कायःसितामाक्षिकसंयुतः ॥ ४४ ॥

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणितथाचोष्णसमीरणम् ॥

मुळांसुद्धा गोखरूचे झाडाचा काढा करून त्यांत साखर व मध मेळवून प्यावा, तेंणें
करून मूत्रकृच्छ्र व उष्णवायु हे दूर होतात.

त्रिफलादिकाढा परम्यावर.

वरादाव्यंद्दाम्बणाकाथःक्षौद्रेणमेहहा ॥ ४५ ॥

वत्सरात्रिफलादावीमुस्तकोवीजकस्तथा ॥

हिरडा १ बेहडा २ आंवळकाठी ३ दारुहळद ४ नागरमोथे ५ देवदार ६ या सहा औषधांचा काढा, मध मेळवून प्यालें असतां परमा दूर होतो. कुडेसाल १ हिरडे २ बेहडे ३ आंवळकाठी ४ दारुहळद ५ नागरमोथे ६ विवळा ७ या सात औषधांचा काढा, मध मेळवून प्यावा; तेंणेंकरूनही परमा जातो.

दुसरा फलत्रिकादिकाढा परम्यावर.

फलत्रिकाद्ददार्वाणिंविशालायाःशृतंपिवेत् ॥ ४६ ॥

निशाकल्कयुतंसर्वप्रमेहविनिवृत्तये ॥

हिरडा १ बेहडा २ आंवळकाठी ३ दारुहळद ४ नागरमोथे ५ कंवडळमूळ ६ या सहा औषधांचा काढा करून त्यांत हळद मेळवून प्यावा; तेंणेंकरून अवघे परमे दूर होतात.

दाव्यादिकाढा धुपणीवर.

दार्वीरसांजनमुस्तंभल्लातःश्रीफलंवृषः ॥ ४७ ॥ कैरातथपिवेदेपां

क्वाथंशीतंसमाक्षिकम् ॥ जयेत्सशूलंप्रदरंपीतःश्वेतासितारुणम् ॥ ४८ ॥

दारुहळद १ रसांजन २ नागरमोथे ३ विवडा ४ लहानबेलफळ ५ अड्डसा ६ किराईत ७ या सात औषधांचा काढा करून थंड झाल्यावर, त्यांत मध मेळवून प्यालें असतां, शूल सहित पिवळा, पांढरा, काळा व तावडा हे रंग आहेत ज्या मध्ये अशा प्रकारची खियांस जी धुपणी लागते ती दूर होते.

न्यग्रोधादिकाढा योनिरोग व व्रणादिरोगांवर.

न्यग्रोधपुक्षकोशाभ्रवेतसोवदरीतुणिः ॥ मधुयष्टीप्रियालुश्वलोघ्नद्वयमु

कुंजरः ॥ ४९ ॥ पिंपळश्वमधूकृतश्याप्रारिसापिंपळः ॥ सल्लकी

तिंदुकीजंबूद्वयमाघ्नतरुःशिवः ॥ ५० ॥ कदंबककुभौचैवभल्लातकफला

निच ॥ न्यग्रोधादिगणक्वाथंयथालाभंचकारयेत् ॥ ५१ ॥ अयंकाथो

महाग्राहीव्रण्योभमंचसाधयेत् ॥ योनिदोषहरोदाहमेदोमेहविपापहः ॥ ५२ ॥

बडाची साल १ पायरी २ आंवाडा ३ वेतस ४ बोरीची साल ५ नंदीवृक्ष ६ ज्येष्ठमध ७ चारोळ्या ८ तांबडालोभ ९ पांढरालोभ १० उंरर ११ पिंपळाची साल १२ मोहाची साल १३ पारोसापिंपळ १४ सळई १५ टेंदू १६ लगानजांभूळ १७ थोरजांभूळ १८ भांबा १९ बाळदिरडे २० कळंगाची साल २१ अर्जुनवृक्ष २२ विवडा २३ या वेवीस औषधांतून जी मिळतील ती मेळवून त्याचा काढा करून प्यालें असता हा मलाचा

अवष्टंभ करणारा असून व्रणरोग व अस्थिभंग हे दूर करितो. व योनिदोष व दाह मेदोरोग व विषदोष हे दूर होतात.

विल्वादिकाढा मेदोरोगावर.

विल्वोऽग्निमंथःश्यानाकःकाश्मरीपाटलातथा ॥

काथएपांजयेन्मेदोदोषंक्षौद्रेणसंयुतः ॥ ५३ ॥

लहान वेलफळ १ ऐरणमूळ २ टेदुमूळ ३ शिवणमूळ ४ पाडळमूळ ५ या पांच औषधांचा काढा करून, त्यांत मध मेळवून प्यालें असतां सान्या शरिरांत मेद वाढून जी फुगवटी येते ती दूर होते; तिला मेदोरोग असें म्हणतात.

दुसरा त्रिफलादिकाढा.

क्षौद्रेणत्रिफलाकाथ.पीतोमेदहरःस्मृतः ॥

शीतीभूतंतथोष्णांबुमेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ॥ ५४ ॥

हिरडे १ वेढेडे २ आंबळकाठी ३ या तीन औषधांचा काढा करून त्यांत मध मेळवून प्यावा; तेणेंकरून मेदोरोग दूर होतो; तसेंच व्रत पाणी थंड करून त्यांत मध मेळवून प्यालें असतां तेणेंकरूनही मेदोरोग दूर होतो.

चव्यादिकाढा उदररोगावर.

चव्यचित्रकविश्वानांसाधितोदेवेदारुणा ॥

काथस्त्रिवृश्चर्णयुतोगोमूत्रेणोदराञ्जयेत् ॥ ५५ ॥

चवक १ चित्रक २ सुंठ ३ देवदार ४ या चार औषधांचा काढा करून त्यांत निशोत्तराचें चूर्ण व गोमूत्र मेळवून प्यावा; तेणेंकरून सारे उदररोग दूर होतात.

पुनर्नवादिकाढा शोथोदरावर.

पुनर्नवामृतादारूपथ्यानागरसाधितः ॥

गोमूत्रगुग्गुलुयुतःकाथःशोथोदरापहः ॥ ५६ ॥

पुनर्नवा १ गुळवेल २ देवदार ३ वाळहिरडे ४ सुंठ ५ या पाच औषधांचा काढा करून त्यांत गुग्गुळ व गोमूत्र मेळवून प्यावा, तेणेंकरून सूज आहे ज्या उदरास वें उदर दूर होते.

पथ्यादिकाढा यकृतप्लीहादिकांवर.

पथ्यारोहीतरुकाथंयक्षारकणायुतम् ॥

प्रातःपिबेत्पथ्यारुहगुल्मोदरनिवृत्तये ॥ ५७ ॥

बाळहर्तकी १ रोहिडा २ या दोन औषधाचा काढा करून, त्यात पिंपळीचे चूर्ण व जवसार मेळवून प्यावा, तेणेंकरून पोटात डाव्या बाजूस कणलू होते ती, - आणि उजव्या बाजूस यकृत होतें तें व गुल्मोर्दर हे रोग दूर होतात.

पुनर्नवादिकाढा सुजेवर.

पुनर्नवादारुनिशानिशाशुंठीहरती ॥ गुडूचीचित्रकोभार्गोदिवदारु
चतै शृतः ॥ ५८ ॥ पाणिपादोदरमुखंप्राप्तशोफनिवारयेत् ॥

पुनर्नवा १ दारुहळद २ हळद ३ सुठ ४ बाळहरीतकी ५ गुळवेळ ६ चित्रक ७ भारगसाल ८ देवदार ९ या नऊ औषधाचा काढा करून प्यावें अमता साव्या अंगाची सूज दूर होते.

त्रिफलादिकाढा वृषणशोथावर.

फलत्रिकोद्भवंकाथगोमूत्रेणवपायेयत् ॥ ५९ ॥
वातश्लेष्मकृतं हंति शोथं वृषणसंभवम् ॥

हिरडा १ बेहडा २ आवळकाठी ३ या तीन औषधाचा काढा करून त्यात गोमूत्र मेळवून प्यालें असता, वातरुफापासून जी वृषणास सूज येते ती दूर होते.

रास्नादिकाढा अंत्रवृद्धीवर.

रास्नामृताबलायष्टीगोकंदैरंडजः शृतः ॥ १६० ॥
एरंडतैसंयुक्तोवृद्धिमंत्रोद्भवांजयेत् ॥

रास्ना १ गुळवेळ २ चिकणामूळ ३ ज्येष्ठमध ४ गोखरू ५ एरंडमूळ ६ या सहा औषधाचा काढा करून, त्यात एरंडेल तेल मेळवून प्यालें असता अंत्रवृद्धि क्षणजे अतर्गळवायू जेणें करून वृषण मोठा होतो, तो रोग दूर होतो

कांचनारादिकाढा गंडमालांवर.

कांचनारत्वच काथःशुंठीचूर्णोन्ननाशयेत् ॥ ६१ ॥
गंडमाला तथाकाथः क्षौद्रेणवरुणत्वचः ॥

काचनवृक्षाचे सालीचा काढा करून त्यात शुंठीचे चूर्ण मेळवून प्यालें असता, तसाच शैबवर्ण्याचे सालीचा काढा करून त्यात मध मेळवून प्यालें असता गंडमाला दूर होतात.

शाखोटककाढा श्लेष्मपद व मेदोरोग यांवर.

शाखोटवल्कलकाथगोमूत्रेणयुतपिपेत् ॥ ६२ ॥
श्लेष्मदानांविनाशायमेदोदोषनिवृत्तये ॥

सागाचे सालाचा काढा करून त्यांत गोमूत्र मेळवून प्यालें असतां श्नीपदरोग विक्षेपें करून पायांस होतो, त्यास वारुळरोग असें म्हणतात, तो व मेदोरोग हे दूर होतात.

पुनर्नवादिकाढा अंतर्विद्रधीवर.

पुनर्नवावरुणयोःकाथोतर्विद्रधीन्नजयेत् ॥ ६३ ॥

तथाशिमुभवकाथोहिंसुकल्केनसंयुतः ॥

पुनर्नवा १ वायवर्णा २ या दोन औषधांचा काढा प्याला असतां व शेवट्याचे सालीचा काढा करून त्यांत हिंगाचा कल्क घालून प्यालें असतां अंतर्विद्रधिरोग दूर होतो.

वरुणादिकाढा मध्यविद्रधीवर.

वरुणादिगणकाथमपक्वेमध्यविद्रधौ ॥ ६४ ॥

ऊपकादिरसोयुक्तंपिवेच्छमनेहतचे ॥

वरुणादिक औषधांचा गण पुढें सांगावयाचा आहे त्याचा काढा करून व औषधांचें चूर्ण पुढें सांगावयाचें आहे, त्याचें चूर्ण करून त्या काढ्यांत घालून प्यालें असतां मधः जाहला नाहीं जो विभिरोग तो दूर होतो.

वायवर्णादिकाढा कफमेदादिकांवर.

वरुणाकफपुष्पधाविल्वापमार्गाचित्रकाः ॥ ६५ ॥ अग्निमंथद्वयंशि

गुह्रयंचवृहतीद्वयम् ॥ सेरेयकत्रयंमूर्वामेपशृंगीकिरातकः ॥ ६६ ॥

शजशृंगीचार्धिवचिकरंजशशतावरी ॥ वरुणादिगणकाथःकफमेदोहरः

रमुतः ॥ ६७ ॥ हंतिगुल्मंशिरःश्लन्तथाभ्यंतरविद्रधीन् ॥

ऊषकादिगण.

ऊषकस्तूथकांहिंगूकाशीसद्वयसैधवम् ॥ ६८ ॥

सशिलाजतुकृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥

खारीमाती १ मोरचूत शुद्ध करून २ व भाजला हिंग ३ पांढरा हिराकशी ४ पिंबळा हिराकशी ५ ते शुद्ध करून घ्यावे व सैधव ६ शिलाजीत ७ या सात औषधांचें चूर्ण घेतलें असतां मूत्रकृच्छ्रा व मूतखडा व गुल्म व मेदोरोग हे दूर होतात. हे अण्णादि चूर्ण होय

खदिरादिकाढा भगंदरोगावर.

खदिरत्रिफलाकाथोमहिषीघृतसंयुतः ॥ ६९ ॥

विडंगचूर्णयुक्तश्चभंगदरविनाशनः ॥ -

खैरसाल १ हिरडा २ वेहडा ३ आवळकाठी ४ या च्यार औषधांचा काढा करून त्यांत द्वाशीचें तूप व वावडिंगांचें चूर्ण मेळवून प्यालें असतां भगंदर रोग दूर होतो.

पटोलादिकाढा उपदंशावर.

पटोलात्रिफलानिंबकिरातखदिरासनैः ॥ १७० ॥

काथःपीतोजयेत्सर्त्रानुपदंशान्सगुग्गुलुः ॥

पटोल १ हिरडा २ वेहडा ३ आवळकाठी ४ कडुनिंब ५ किराईत ६ खैरसाल ७ पिंबळा ८ या आठ औषधांचा काढा करून त्यांत गुग्गुळ मेळवून प्यालें असतां सारे गरमीचे रोग नाश पावतात. गरगीला उपदंश असें क्षणतात.

अमृतादिकाढा वातरक्तावर.

अमृतैरंडवासानकाथपरंडतेलयुक् ॥ ७१ ॥

पीतः सर्वांगसंचारिवातरक्तजयेध्रुवम् ॥

गुळबेल १ परंडमूळ २ अड्डळमा ३ या तीन औषधांचा काढा करून त्यांत परंडेल तेल मेळवून प्यालें असतां सान्या अंगांत संचार करणारे असें जें वातरक्त तें दूर होतें.

दुसरा पटोलादिकाढा.

पटोलत्रिफलातिक्तागुहृचिचशतावरी ॥ ७२ ॥

एतत्काथोजयेत्पीतोवातासंदाहसंयुतम् ॥

पटोल १ हिरडा २ वेहडा ३ आंजळाठी ४ कटुकी ५ गुळबेल ६ शतावरी ७ या सात औषधांचा काढा करून प्यालें असतां दाहयुक्त असें जें वातरक्त तें दूर होतें.

सागाचे सालीचा फाढा करून त्यात गोमूत्र मेळवून प्यालें असतां स्त्रीपदरोग । ७
करून पायांस होतो, त्यास वारुळरोग असे म्हणतात, तो व मेदोरोग हे दूर होतात.

पुनर्नवादिकाढा अंतर्विद्रधीवर.

पुनर्नवावरुणयोःकाथोतर्विद्रधीन्नजयेत् ॥ ६३ ॥

तथाशिशुभवकाथोहिंनुक्त्वेनसंयुतः ॥

पुनर्नवा १ वायवर्णा २ या दोन औषधांचा फाढा प्याला असतां व शेषवर्णाचे सालीचा
फाढा करून त्यांत हिंगाचा कल्क घाटून प्यालें असतां अंतर्विद्रधिरोग दूर होतो.

वरुणादिकाढा मध्यविद्रधीवर.

वरुणादिगणकाथमपक्वेमध्यविद्रधौ ॥ ६४ ॥

ऊपकादिरसोपुक्तंपिप्लेचमनेहेतवे ॥

वरुणादिक औषधाचा गण पुढें सांगावयाचा आहे त्याचा फाढा करून व ७७. १
औषधाचें चूर्ण पुढें सांगावयाचें आहे, त्याचें चूर्ण करून त्या फाढ्यांत घाडत प्यालें असतां
पफ जाहला नाहीं जो विधिरोग तो दूर होतो.

वायवर्णादिकाढा कफमेदादिकांवर.

वरुणावकपुष्पधावित्त्रापमार्गाचित्रनाः ॥ ६५ ॥ अग्निमंथद्रुगंनि

श्रुतयंचवृहतीद्वयम् ॥ मेरेयकप्रयंनृशमेपशुंगीकिगनकः ॥ ६६ ॥

अजशुंनिचिर्चिचिरंजशगतावगि ॥ वरुणादिगणकाथःकफमेदोहरः

७ ॥ हिंनुक्त्वेनसंयुतःशुलं तथाभ्यंनरविद्रधीन् ॥

ऊषकादिगण.

ऊषकस्तूथकांहिंगूकाशीसद्रूपसैधवम् ॥ ६८ ॥

सशिलाजतुकृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥

खारीमाती १ मोरचूत शुद्ध करून २ व भाजला हिंग ३ पांढरा हिराकशी ४ पिंबळा हिराकशी ५ ते शुद्ध करून घ्यावे व सैधन ६ शिलाजीत ७ या सात औषधांचें चूर्ण घेतलें असतां मूत्रकृच्छ्रा व मूतखडा व गुल्म व मेदोरोग हे दूर होतात. हें ज्यानादि चूर्ण होय

खदिरैदिकाढा भगंदरोगावर.

खदिरत्रिफलाक्वाथोमहिषीघृतसंयुतः ॥ ६९ ॥

विडंगचूर्णयुक्तश्वभंगदरविनाशनः ॥ -

खैरसाल १ हिरडा २ वेहडा ३ आवळकाठी ४ या च्यार औषधांचा काढा करून त्यात क्षशीचें तूप व वावाडिंगांचें चूर्ण मेळवून प्यालें असता भगंदर रोग दूर होतो.

पटोलादिकाढा उपदंशावर.

पटोलात्रिफलानिंबकिरातखादिरासनैः ॥ १७० ॥

काथःपीतो जयेत्सर्वाणुपदंशान्सगुग्गुलुः ॥

- पटोल १ हिरडा २ वेहडा ३ आवळकाठी ४ कडुनिंब ५ किराईत ६ खैरसाल ७ विंबळा ८ या आठ औषधांचा काढा करून त्यात गुग्गुळ मेळवून प्यालें असतां सारे गरमीचे रोग नाश पावतात. गरमीला उपदंश असें क्षणतात.

अमृतादिकाढा वातरक्तावर.

अमृतैरंडवासानकाथपरंडतैलयुक्तम् ॥ ७१ ॥

पीतः सर्वांगसंचारिवातरक्तजयेद्भ्रुवम् ॥

गुळवेल १ परंडमूळ २ अड्डळगा ३ या तीन औषधांचा काढा करून त्यांत परंडेल तेल मेळवून प्यालें असता सान्या अंगात संचार करणारे अमें जें वातरक्त तें दूर होतें.

दुसरा पटोलादिकाढा.

पटोलत्रिफलातिकागुह्नीचशतावरी ॥ ७२ ॥

एतत्काथोजयेत्पीतोवातासंदाहसंयुतम् ॥

पटोल १ हिरडा २ वेहडा ३ आनळकाठी ४ कटुकी ५ गुळवेल ६ शतावरी ७ या सात औषधांचा काढा करून प्यालें असता दाहयुक्त अमें जें वातरक्त तें दूर होतें.

अवल्गुजादिकाढा श्वेतकुष्ठावर.

काथोवल्गुजचूर्णाढिचोधान्नीरदिरसारयोः ॥ ७३ ॥

जयेत्सुशीलितो नित्यं श्वित्रं पथ्याशिनां नृणाम् ॥

आंवळकाठी १ खैराचे आंतला नार २ या दोन औषधांचा काढा करून त्यांत बांध्यांचें चूर्ण मेळवून प्यालें असतां पथ्य करणाऱ्या मनुष्याचें पांढरें कोड दूर होतें.

लघुमंजिष्ठादिकाढा वातरक्तकुष्ठादिकांवर.

मंजिष्ठात्रिफलातिकावचादारुनिशामृता ॥ ७४ ॥ निंबथैपांशुकृतः

काथोवातरक्तविनाशनः ॥ पामाकपालिकाकुष्ठरक्तमंडलजिन्मतः ॥ ७५ ॥

मंजिष्ठ १ हिरडा २ बेहडा ३ आवळकाठी ४ कटुकी ५ वेखंड ६ दारुहळद ७ गुळवेल ८ कडुनिंब ९ या रक्त औषधांचा काढा करून प्याला असतां, वातरक्त व खरूज व कपालिकारोग कुष्ठाचा भेद आहे तो व कुष्ठ व रक्तविकार हे दूर होतात.

बृहन्मंजिष्ठादिकाढा सर्व कुष्ठादिकांवर.

मंजिष्ठासुस्तकुटजोगुडूचीकुष्ठनागरैः ॥ भार्गक्षुद्रावचानिंबनिशाद्वय

फलत्रिकैः ॥ ७६ ॥ पटोलकटुकीमूर्वाविडंगासनचित्रकैः ॥ शता

वरीत्रायमाणाकृष्णेंद्रयववासकैः ॥ ७७ ॥ भृंगराजमहादारुपाठाख

दिरचंदनैः ॥ त्रिवृद्धारुणकैरातवाकूचीकृतमालकैः ॥ ७८ ॥ शा

खोटकमहानिंबकरंजातिविपाजलैः ॥ इंद्रवारुणिकानंतासारिवापपंटेः

समैः ॥ ७९ ॥ एभिः कृतं पिवेत काथं कणागुगुलुंसंयुतं ॥ अष्टादशे

पुकुष्ठेषु वातरक्तादितेतथा ॥ १८० ॥ उपदेशेऽस्तीपदेच प्रसुप्तौ पक्षघात

के ॥ मेदोदोषेनेत्ररोगेमंजिष्ठादिः प्रशस्यते ॥ ८१ ॥

मंजिष्ठ १ नागरमोथे २ कुड्याचें मूळ ३ गुळवेल ४ फोष्ट ५ मुंठ ६ भारंगमूळ ७ रिंगणी ८ वेखंड ९ कडुनिंब १० हळद ११ दारुहळद १२ हिरडा १३ बेहडा १४ आंवळकाठी १५ पटोल १६ कटुकी १७ मोरवेल १८ चार्वाडिंग १९ निंबळा अथवा असाणा २० चित्रक २१ शतावरी २२ त्रायमाण २३ पिंपळी २४ इंद्रजव २५ अडूळसा २६ माका २७ देवदार २८ पहाडमूळ २९ रौरसाल ३० रक्तचंदन ३१ निशोत्तर ३२ वायवर्णा ३३ किराईत ३४ बांध्याच्या ३५ बाह्याचे शेंगंतला मगज ३६ सागाची साल ३७ बक्राणांनिंब ३८ कज्ज ३९ अतिविष ४० वाळा ४१ कंधडळमूळ ४२ धमासा ४३ उपलसरी ४४ पित्तपापडा ४५ या पंचेचाट्टीस औषधांचा काढा करून

त्यांत पिंपळीचें चूर्ण व गुग्गुळ मेळवून प्यालें असतां अठरा प्रकारचे कुष्ठ, वातरक्त व उपदंश क्षणजे गर्मांचा रोग, र्क्षीपद्रोग, अंग शून्य होते तो रोग, पक्षघात वायु, मेदो-रोग व नेत्ररोग हे दूर होतात.

पथ्यादिकाढा नेत्ररोगावर.

पथ्याक्षधात्रीभूनिंबनिशानिंवामृतायुतैः ॥ कृतःक्नाथःपडंगोर्यसगुडः
शीर्षशूलहा ॥ ८२ ॥ भूशंखकर्णशूलानितथार्धशिरसोरुजम् ॥ सू-
र्यावर्तशंखकंचदंतपातंचतद्रुजम् ॥ ८३ ॥ नक्ताध्यंपटलंशुकंचक्षुः
पीडांघ्यपोहति ॥

हिरडा १ वेहडा २ आंवळकाठी ३ किराईत ४ हळद ५ कडुनिंब ६ गुळवेळ ७ या सात औषधांचा काढा करून त्यांत गुळ मेळवून प्यावा; तेंगें करून मस्तकशूल व भि-बया व शंखकर्ण याचे ठायीं शूल, अर्धशिशी व सूर्यावर्त क्षणजे सूर्योदयापासून दोन प्रहर पर्यंत जो शूल मस्तकाचे ठायीं चढत जातो व शंखकशूल व दांत हालत असतां जो घूळ होते तो व साधारण दंतशूल व रातांधळे व डोळ्यांचे पटलगत रोग होतात ते व डो-ळ्यांत फूल पडतें तें व डोळे दुखतात ते इतके उपद्रव दूर होतात.

वासादिकाढा नेत्ररोगावर.

वासाविश्वामृतादार्वीरक्तचंदनचित्रकैः ॥ ८४ ॥ भूनिंबनिंबकडुकी
पटोलत्रिफलांशुदैः ॥ यषकालिंगकुटजैःक्नाथ.सर्वाक्षिरोगहा ॥ ८५ ॥
वैस्वर्यपीनसंश्वासनाशयेदुरसःक्षतम् ॥

अडूळसा १ सुंठ २ गुळवेळ ३ दाहहळद ४ रक्तचंदन ५ चित्रक ६ किराईत ७ कडुनिंब ८ कुटकी ९ पटोल १० हिरडा ११ वेहटा १२ आंवळकाठी १३ नाग-रमोचे १४ जव १५ इंद्रजव १६ कुडेसाल १७ या सत्रा औषधांचा काढा करून प्यालें असतां सारे नेत्ररोग, व स्वरभंग, पीनसरोग, श्वास व उर.क्षत रोग हे नाश पावतात.

दुसरा अमृतादिकाढा.

अमृतात्रिफलाक्नाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ८६ ॥
सक्षौद्रःशीलितोनित्यंसर्वतेत्रज्यपांजयेन ॥

गुळवेळ १ हिरडा २ वेहडा ३ आंवळकाठी ४ या च्यार औषधांचा काढा करून त्यांत पिंपळीचें चूर्ण व गंध मेळवून प्यावा; तेंगेंकरून सारं नेत्ररोग दूर होतात.

व्रणादिप्रक्षालन करण्याचा काढा.

अश्वत्थोदुंबरप्लक्षवटवेतसजःशृतः ॥ ८७ ॥

व्रणशोथोपदंशानानाशनःक्षालनात्स्मृतः ॥

पिंपळ १ उंबर २ पायरी ३ वड ४ वेतस ५ या पाच औषधांचे सालीचा करून मग व्रण व सूज व गर्माचा रोग शिश्नास होतो तो हे तीन रोग त्या काढ्याने धुतले असता दूर होतात; या प्रकारे करून काढ्याचे प्रकरण सांगितले आहे. या नंतर प्रमथ्या व यवागू इत्यादिक सांगतो.

प्रमथ्याचें विधान.

प्रमथ्याप्रोच्यतेद्रव्यपलात्कक्लीकृताच्छ्रितात् ॥ ८८ ॥

तोयेऽष्टगुणितेतस्याःपानमाहुःपलद्वयम् ॥

एक पळप्रमाण औषध आणून वाटून कल्क करावा, सुकें औषध असल्यास पाण्यांत वाटून कल्क करावा; त्यांत अठपट पाणी घालून दोन पळ प्रमाण पाणी राही तों पर्यंत कढवावे; याला प्रमथ्या ह्मणतात; हिचें ध्यावयाचें प्रमाण दोनपळ जाणावें.

मुस्तादि प्रमथ्यारक्तातिसारावर.

मुस्तकेंद्रयैःसिद्धा प्रमथ्याद्विपलोन्मिता ॥ ८९ ॥

सुशीतामधुसंयुक्त्वारक्तातीसारनाशिनी ॥

नागरमोथे १ इंद्रजव २ हीं दोन औषधे प्रळप्रमाण आणून वाटून कल्क करून त्यांत अठपट पाणी घालून दोनपळ पाणी राही तों पर्यंत कढवून थंड करून त्यांत मध मेळवून प्यावा; तेणे करून रक्तातीमार दूर होतो.

यवागूचें विधान.

साध्यंचतुःपलद्रव्यंचतुःपष्टिपलेजले ॥ १९० ॥

तत्क्राथेनार्धशिष्टेनयवागुंमाधयेत्घनाम् ॥

चारपळ प्रमाण औषध घेऊन थोडे वुटून त्यांत ६४ पळ पाणी घालून अर्ध पाणी राही तों पर्यंत कढवून गाळून त्यांत दुसरे द्रव्य तंदुलादिक जे सोगेले ते मेळवून फिरून कढवून घणसर करावें याला यवागू ह्मणतात.

आम्रादियवागू संग्रहणावर.

आम्रााम्रातकर्जवृत्वक्कृपायेविपचेतुबुधः ॥ ९१ ॥

यवागुंशालिगिर्युक्तांतांभूक्त्वाग्रहणींजयेत् ॥

आंबा १ आंबाडा २ जाबूळ ३ या तिहींचीं साल च्यारपळ प्रमाण घेऊन त्यात ६४ पळें पाणी घालून अर्बे पाणी राही तो पर्यंत काढा करून गाळून त्यात च्यार पळ प्रमाण तांदूळ घालून फिरून कढवून घणसर करावें, त्याला आम्नादि यवागू क्षणतात, ती यवागू अक्षण केली असता सप्रहणी रोग दूर होतो.

यूपाचें विधान.

कल्कद्रव्यपलंशुंठीपिप्पलीचार्धकार्पिकी ॥ ९२ ॥

वारिप्रस्थेनविपचेत्सद्रवोयूपउच्यते ॥

कल्काचें औषध सामान्य एक पल प्रमाण घ्यावें व ज्या प्रयोगीं सुंठ व पिंपळी आहेत त्या प्रयोगीं तीं तिलाट आहेत क्षणोन अर्धा अर्वा कर्ष प्रमाण घ्यावीं, अथवा दोन्ही मिळोन अर्धा कर्ष घ्यावीं, नंतर त्यात पाणी एक प्रस्थ घालून कढवून किंचित् घणसर पेजे सारखें करावें त्याला यूप असें म्हणतात.

सप्तमुष्टिकयूप सन्निपातादिकांवर.

कुलित्थयवकोलेश्चमुद्गैर्मूलरुद्राधिकैः ॥ ९३ ॥ शुंठीधाःयक्युक्तैश्चयू

पःश्लेष्मानिलापहः ॥ सप्तमुष्टिकइत्येषःसन्निपातज्वरंजयेत् ॥ ९४ ॥

आमवातहरःकंठहृद्रुत्राणांविशोधनः ॥

बुळीय १ जव २ बोरिचें फळ ३ मूग ४ लहान मुळ्याचे देंडाच्या गाठी ५ सुंठ ६ धणे ७ हीं सात औषधे एकेक पळ घेऊन, त्यात सोळा गुण पाणी घालून घणसर पेजे सारखें होई तों पर्यंत कढवावें, याला सप्तमुष्टिकयूप म्हणतात. हा यूप प्याळें असता, कफवायु, सन्निपातज्वर व आमवायु हे दूर होतात. व कंठ हृदय व मुख, याचें शोधन होतें.

पानादिकल्पना.

क्षुण्णाद्रव्यपलंसाध्यंचतुःपष्टिपलैरुनि ॥ ९५ ॥

अर्थशिष्टंचतदेयंपानेभक्तादिसंविधौ ॥

एक पळ प्रमाण औषध आणून थोडें कुटून त्यात ६४ पळें पाणी घालून अर्बे पाणी राही तों पर्यंत कढवून, नंतर गाळून लहान लागली अमना बोटें थोडे घावें व भोजन समर्प्ये घावें तो प्रकार खाली सांगतान.

उशीरादिपानक पिपासाज्वरावर.

उगीर्षपर्पटोटीचमृन्मनागरचंदनैः ॥ ९६ ॥

जःश्रुतंहिमंपेयंपिपासाज्वरनाशनम् ॥

वाळा १ पित्तपापडा २ नेत्रवाळा ३ नागरमोथे ४ सुंठ ५ रक्तचंदन ६ हीं सहा औषधें मिळून एक पळ प्रमाण वजन घेऊन, थोडी कुटून त्यांत पाणी ६४ पळें घाऊन अर्धे पाणी राही तों पर्यंत कढवून नंतर गाळून थंट करून ज्या ज्वरामध्ये तहान फार, अस्ते, त्या ज्वराम थोडें थोडें घावें तेंणेंकरून तहान व ज्वर हे दूर होतात.

उष्णपाण्याचें विधान ज्वरादिकांवर.

अष्टमेनांशशेषणचतुर्थेनार्धकेनवा ॥ ९७ ॥

अथवाकथनेनैवसिद्धमुष्णोदकंवदेत् ॥

पाणी कढवून आठवा हिस्सा, अथवा चवथा हिस्सा, किंवा अर्धा हिस्सा शेष रातावें अथवा चांगलें कढवावें; त्याला उष्णोदक असें ह्मणतात.

उष्णोदकपानविधि कासादिकांवर.

श्लेष्मामवातमेदोर्भवस्तिशोधनदीपनम् ॥ ९८ ॥

कासश्वासज्वरहरंपीतमुष्णोदकानिश्चि ॥

रात्रीस ऊन पाणी प्यालें असता कफवायु व मेदारोग हे दूर होतात व वन्तीचें शोधन व अग्नीचें दीपन होतें व कास, श्वास व ज्वर हे दूर होतात व ग्रंथांतरीं असें आहे की, (कफवातज्वरेदेयंजलमुष्णपिपायसे, पित्तमद्यविशेषोत्थेपडंगैःशृतशीतलं) या श्लोकावरून सहा पदार्थांचीं अंशें पाण्यांत घालून कढवून तें पाणी पित्त आणि मद्य घां पासून उत्पन्न जाहला जो ज्वर, त्याज्वर घावें, ह्मणजे तहान दूर होते व कफज्वरावर व वातज्वरावर व कफवातज्वरावर, किंवा वातरुफज्वरावरही पडंगश्रुत पाणी घावें. नागरमोथे १ पित्तपापडा २ वाळा ३ चंदन ४ कृष्णवाळा ५ सुंठ ६ हीं पडंगें जाणावीं.

दुधाचे पाकाचा विधि आमशूलावर.

क्षीरमष्टगुणंद्रव्यात्क्षीरान्नीरंचतुर्गुणम् ॥ ९९ ॥

क्षीरावशेषंतत्पीतंशूलमामोर्द्रवंजयेत् ॥

औषधाचे आठगुण गाईचें दूध व दुधाचे चौपट पाणी घेऊन सारीं एका जागीं वरून, दूध राही तों पर्यंत कढवून, नंतर तें दूध प्यावें; तेंणेंकरून आमशूल दूर होतो.

पंचमूलक्षिरपाक सर्व जीर्णज्वरांवर.

सर्वज्वराणांजीर्णानांक्षीरभैषज्यमुत्तमम् ॥ २०० ॥ श्वासात्कासा-

च्छिरःशूलात्पाश्वशूलात्सपीनसात् ॥ मुच्यतेज्वरितःपीत्वापंचमूर्ती

भृतंपयः ॥ १ ॥

। नगाजा १ रानमाल २ रिगणी ३ मोतरिंगणी ४ गोखरू ५ या पाच औषधांच्या
। आणून थोड्या कुटून, त्यात त्या मुठ्याचे आठपट दूध व दुधाचे चारपट पाणी
घेऊन एका जागी करून दूध राही तोंपर्यंत कढवून तें दूध प्यावें, तेणेंकरून श्वास, कास,
मस्तकशूल, पाठीचा शूल, पडसें, जीर्णज्वर हे दूर होतात व संपूर्ण जीर्णज्वरस दुधाचें
औषध उत्तम आहे असें जाणावें.

त्रिकंटकादि क्षीरपाक कफज्वरौवर.

त्रिकंटकनलाव्याघ्रीगुडनाभरसाधितम् ॥

वर्चोमूत्रविबंधं कफज्वरहरंपयः ॥ २ ॥

गोखरू १ चिकणाभूळ २ रिगणीभूळ ३ गूळ ४ सुठ ५ या पाच औषधाचे आठ-
पट दूध व दुधाचे चौपट पाणी घेऊन, सारीं एके जागी करून दूध राही तोंपर्यंत कढवून तें
दूध प्यावें, तेणेंकरून मळ व मूत्र हे साफ होतात व कफज्वर दूर होतो

अन्नस्वरूप यवागू

अथान्नप्रक्रियानैवप्रोच्यतेनातिविस्तरा ॥ यवागूःपद्मगुणजलेसिद्धास्यात्
कृसराघना ॥ ३ ॥ तंडुलैर्माषमुद्गैश्चतिलैर्वासाधिताहिता ॥ यवागूर्ध्रह
णीबल्यातर्पणीघातनाशिनी ॥ ४ ॥

अन्नप्रक्रिया क्षणने अन्नस्वरूप यवागू व विरेपी आणि पेया याची क्रिया संक्षेपें करून
सागतों. तादृळ अथवा मूग किंवा उडीद नाहींतर तीळ यातून ज्या द्रव्याची यवागू
करावयाची तें द्रव्य घेऊन त्यात सहा गुण पाणी घालून घण होई तें पर्यंत कढवावें,
त्याला अन्नयवागू असें म्हणतात त्या यवागूर्ची नामें दोन,—कृसरा व घना जाणावी व ती
यवागू मलादिकाचें रतभन करणारी व बल देणारी व शरीरास पुष्ट करणारी व वायूचा नाश
करणारी अशी जाणावी

विलेपीलक्षण.

विलेपीचघनासिक्थासिद्धानीरेचतुर्गुणे ॥

वृंहणीतार्पणीद्वयामधुरापित्तनाशिनी ॥ ५ ॥

द्रव्याचे चतुर्गुणित पाणी घालून कढवून लापगीमारता घण व चिस्ट अशी करावी,
तिला विलेपी असें म्हणतात,—ती विलेपी घातूची वृद्धि करणारी व शरीर पुष्ट करणारी व
यास हितकारक व मधुर होमाती निताचा नाश करणारी अशी जाणावी

पेयालक्षण.

द्रवाधिकास्वल्पासिक्थाचतुर्देशगुणेजले ॥ सिद्धापेयाभुर्ध्रंयवागूःकिं

चित्तवनःस्मृतः ॥ ६ ॥ पेयालघुतराज्ञेयाग्राहिणीधातुपुष्टिदा ॥ यूपो
चल्यस्ततःकंठ्योलघुपाक.कफापहः ॥ ७ ॥

द्रव्याचे चतुर्गुण पाणी घालून पातळ पेजे सारखें व थोडें चिकट हार्द तें पर्यंत कढवावें,
त्याला पेया असें क्षणतात. पेयेपेक्षां किंचित् जें घण असतें त्याला यूप क्षणतात व ती
पेया बहुत हलकी असून मलांदिकांचें स्तंभन करणारी व धातु पुष्ट करणारी अशी जाणावी.
व तो यूप बल देणारा, कंठास हितकारक, हलका व कफाला दूर करणारा असा जाणावा.

भात करावयाचा प्रकार.

जलेचतुर्दशगुणेतंदुलानांचतुःपलम् ॥

विपचेत्स्त्रावयेन्मंडंसभक्तोमधुरोलघुः ॥ ८ ॥

चार पळ प्रमाण तांदूळ घेऊन त्यांत चवदा गुण पाणी घालून शिजवून पेज काढावी,
तो भात मधुर व हलका होतो.

शुद्धमंड.

नारेचतुर्दशगुणेशिद्धोमंडस्त्वसिद्धकः ॥

शुंठीसैधवसंयुक्तः पाचनोदीपनः परः ॥ ९ ॥

तांदुळाचे चवदा गुण पाणी घालून शिजवून शिंतें न येतां पेज काढावी, त्या पेजेला शुद्धमंड
क्षणतात; त्यांत सुंठ व सैधव मेळवून प्यालें असतां अन्नाचें पचन व अग्नीचें दीपन होतें.

अष्टगुणमंड.

धान्यत्रिकट्टसिंधूत्थमुद्रतंडुलयोजितः॥भृष्टथाहिंगुंतैलाभ्यांसमंडोऽष्टगुणः

स्मृतः ॥ २१० ॥ दीपनःप्राणदोषास्तिशोधनोरक्तवर्धनः ॥ ज्वरजि

त्सर्वदोषघ्नोमंडोऽष्टगुणउच्यते ॥ ११ ॥

धणे १ सुंठ २ मिथ्ये ३ पिंपळी ४ सैधव ५ मूग ६ तांदूळ ७ हिंग ८ तेल ९ या
नऊ औषधामध्ये प्रथम तेलांत हिंग मेळवून त्यान मूग एक पळ व तांदूळ दोन पळें घेऊन
दोन्ही भाजावे. मग दुसरी औषधे राहिलीं ती थोडी थोडी खारट व तिखट न होतां त्या
मुगांतांदुळांत मेळवून त्यांत चवदा गुण पाणी घालून शिजवून नंतर तें पाणी गाळून ध्यावें
तेणेंकरून अग्नि प्रदीप्त होऊन प्राणाम तेज येतें वस्तीचें शोधन होऊन रक्ताची वृद्धि होते
व ज्वर व वातादिक तीन द्वेष हे दूर होतात. या प्रकारें हा मंड अष्टगुणें करून युक्त आहे
म्हणोन याला अष्टगुणमंड असें क्षणतात.

वाद्यमंड कफपित्तावर.

सुकंठितैस्तथाभृष्टैर्वाद्यमंडोयवैर्भवेत् ॥

कफपित्तहरःकंठयोरक्तपित्तप्रसादनः ॥ १२ ॥

जब चागले कुटून कोंडा काढून त्यात चवदागुण पाणी घालून शिजवून नंतर तें पाणी गाळून घ्यावे; याला वाद्यमंड क्षणतात. हा मंड प्यालें असतां कफपित्ताचा प्रकोप दूर होऊन कंठाम हितकारक होतो, व रक्तपित्ताचा प्रकोप दूर होतो.

लाजामंड कफपित्तश्वरादिकांवर.

लाजैर्वातंडुलैर्भृष्टैर्लाजमंडःप्रकीर्तितः ॥

श्लेष्मपित्तहरोग्राहीपिपासाज्वरजिन्मतः ॥ १३ ॥

साळीच्या लात्या अथवा तादूळ भाजून त्याच्या लात्या घेऊन त्यात चवदा गुण पाणी घालून कढवून भग गाळून घ्यावे, याला लाजमंड क्षणतात. हा लाजमंड प्यालें असता कफपित्ताचा प्रकोप दूर होऊन संप्रहणी व अतिसार याचें स्तभन होतें, व ज्या ज्वरामध्ये ताहान आहे तो ज्वर दूर होतो. इति श्रीदामोदर सूनु शार्ङ्गधरेण विरचिताया चि-
किस्तास्थाने वाथादि कल्पना द्वितीयोध्यायः २

तृतीयोध्यायः ।

फांटकल्पना.

क्षुण्णेद्रव्यपलेसम्यक्जलमुष्णांविनिक्षिपेत् ॥ मृत्पात्रेकुडवोन्मानंततस्तु

स्त्रावयेत्पटात् ॥ १४ ॥ सत्याचूर्णद्रवःफांटस्तन्मानंद्विपलोन्मितम् ॥

मधुश्वेतागुडादींश्चक्राथवत्तत्रनिक्षिपेत् ॥ १५ ॥

एक पळ प्रमाण औषध आणून चागलें कुटून एक कुडवप्रमाण पाणी मडक्यात घालून चागलें उष्ण झाल्यावर त्यात तें औषध टाकून चागले ढवळून नंतर तें पाणी वखानें गाळून प्यावे याला फांट व चूर्णद्रव असें क्षणतात. त्या फांटचें प्यावयाचें मान दोन पळ प्रमाण जाणावे व त्या फांटात मध व साखर व गूळ आदिकरून आणखी पदार्थ घालावयाचे असता ज्या प्रमाणे फाट्यांत घालावयास सांगितले आहेत त्या मानानें घालावे.

मधुकादिफांट वातपित्तज्वरावर.

मधुपुष्पमधूकंचचंदनसपरूपकं ॥ मृणालकमलंडोभ्रंगंभारिंनागकेश

चित्पनःस्मृतः ॥ ६ ॥ पेयालघुतराज्ञेयाग्राह्णिणीधातुपुष्टिदा ॥ यूषो
बल्यस्ततःकंद्योलघुपाक कफापहः ॥ ७ ॥

द्रव्याचे चतुर्गुण पाणी घालून पातळ पेजे सारखे व थोटे चिकट होई ते पर्यंत वढवावे,
त्याला पेया असे क्षणतात. पेयेपेक्षा किंचित् जें घण असतें त्याला यूष क्षणतात व ती
पेया बहुत हलकी असून मलादिनाचे स्तभन रणारी व धातु पुष्ट करणारी अशी जाणावी
व तो यूष बल देणारा, कंठास हितकारक, हलका व कफाला दूर करणारा असा जाणावा.

भात करावयाचा प्रकार.

जलेचतुर्दशगुणेतंदुलानांचतुःपलम् ॥

विषचेत्स्रावयेन्मंडंसभक्तोमयुरोलघुः ॥ ८ ॥

चार पळ प्रमाण तादूळ घेऊन त्यात चवदा गुण पाणी घालून शिजवून पेज काढावी,
तो भात मधुर व हलका होतो.

शुद्धमंड.

नीरेचतुर्दशगुणेसिद्धोमंडस्त्वसिक्थकः ॥

शुंठीसैधवसंयुक्तः पाचनोटीपनः परः ॥ ९ ॥

तादुळाचे चवदा गुण पाणी घालून शिजवून शिंतें न येता पेज काढावी, त्या पेजेला शुद्धमंड
क्षणतात, त्यात सुठ व सैधव मेळवून प्यालें असता अन्नाचे पचन व अग्नीचे दीपन होतें

अष्टगुणमंड

धान्यत्रिकदृसिंधृत्यमुद्गतंडुलयोजित ॥भृष्टश्वाहिंशुतेलाभ्यांसमंडोऽष्टगुणः

स्मृतः ॥ २१० ॥ टीपनःप्राणदोषस्तिशोभनोरक्तवर्धनः ॥ ज्वरजि

त्सर्वदोषघ्नोमंडोऽष्टगुणउच्यते ॥ ११ ॥

धणे १ सुंठ २ मिथ्ये ३ पिंपळी ४ सैधव ५ मूग ६ तादूळ ७ हिंग ८ तेल ९ या
नऊ औषधामध्ये प्रथम तेलात हिंग मेळवून त्यात मूग एक पळ व तादूळ दोन पळ घेऊन
दोन्ही भाजावे. मग दुसरी औषधे राहिली ती थोडी थोडी खारट व तिरट न होता त्या
मुगातादुळात मेळवून त्यात चवदा गुण पाणी घालून शिजवून नंतर ते पाणी गाळून प्यावे
तेणेंकरून अग्नि प्रदीप्त होऊन प्राणाम तेन येतें वस्तीचे शोधन होऊन रक्ताची वृद्धि होते
व ज्वर व वातादिक तीन द्रोप हे दूर होतात. या प्रकारें हा मंड अष्टगुणें करून युक्त आहे
म्हणोन याला अष्टगुणमंड असे क्षणतात.

वायुमंड कफपित्तावर.

मुकुण्डितैस्तथाभृष्टैर्वायुमंडोयवैर्भवेत् ॥

कफपित्तहरःकंठयोरक्तपित्तप्रसादनः ॥ १२ ॥

जब चांगले कुटून कोंडा फाडून त्यांत चवदागुण पाणी घालून शिजवून नंतर तें पाणी गाळून घ्यावें; याला वायुमंड ह्मणतात. हा मंड प्यालें असतां कफपित्ताचा प्रकोप दूर होऊन कंठास हितकारक होतो; व रक्तपित्ताचा प्रकोप दूर होतो.

लाजामंड कफपित्तज्वरादिकांवर.

लाजैर्वातिंडुलैर्भृष्टैर्लाजमंडःप्रकीर्तितः ॥

श्लेष्मपित्तहरोग्राहीपिपासाज्वराजिन्मतः ॥ १३ ॥

साळीच्या लात्या अथवा तांबूळ भाजून त्यांच्या लात्या घेऊन त्यांत चवदा गुण पाणी घालून कढवून मग गाळून घ्यावें; याला लाजमंड ह्मणतात. हा लाजमंड प्यालें असतां कफपित्ताचा प्रकोप दूर होऊन संग्रहणी व अतिसार यांचें स्तंभन होतें, व ज्या ज्वरामध्ये ताहान आहे तो ज्वर दूर होतो. इति श्रीदामोदर सूनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां चिकित्सास्थाने काथादि कल्पना द्वितीयोध्यायः २

तृतीयोध्यायः ।

फांटकल्पना.

क्षुण्णोद्रव्यपलेसम्यक्जलमुष्णांविनिक्षिपेत् ॥ मृत्पात्रेकुडवोन्मानंततस्तु
स्त्राययेत्पटात् ॥ १४ ॥ सस्यार्चूर्णद्रवःफांटस्तन्मानंद्विपलोन्मितम् ॥
मधुश्वेतागुडादींश्चकायवत्तत्रनिक्षिपेत् ॥ १५ ॥

एक पळ प्रमाण औषध आणून चांगलें कुटून एक कुडवप्रमाण पाणी मडक्यांत घालून चांगलें उष्ण झाल्यावर त्यांत तें औषध टाळून चांगलें ढवळून नंतर तें पाणी वल्लानें गाळून प्यावें याला फांट व चूर्णद्रव असें ह्मणतात. त्या फांटाचें प्यावयाचें मान दोन पळ प्रमाण जाणावें व त्या फांटांत नध व साखर व गूळ आदिकरून आणखी पदार्थ घालावयाचे असतां ज्या प्रमाणें काढ्यांत घालावयास मागितले आहेत त्या मानानें घालावे.

मधुकादिफांट वातपित्तज्वरावर.

मधुपुष्पमधुकंचंदनेसपरुषकं ॥ मृणालंकमलंडोत्रंगंभारींनागकेश

रम् ॥१६ ॥ त्रिफलांसारिवांद्राक्षांलाजान्कोष्णेजलेक्षिपत् ॥ सिता
मधुयुतःपेयःफांटोवाऽसौहिमोथवा ॥ १७ ॥ वातपित्तज्वरंदाहंतु
ष्णामूर्च्छारतिभ्रमान् ॥ रक्तपित्तमदंहन्यान्नात्रकार्याविचारणा ॥ १८ ॥

मोहाचीं फुलें १ ज्येष्ठमध २ रक्तचंदन ३ फालसा ४ कमळाचा वेंठ ५ कमळ ६
लोध्र ७ शिवण ८ नागकेशर ९ हिरडा १० वेहडा ११ आंबळकाठी १२ उपलसरी
१३ द्राक्षें १४ साळीच्या लाखा १५ ह्या पंधरा औषधांचे एक पळ मन घेऊन चांगलें
कुटून चार पळे पाणी मटक्यांत घालून चांगलें उष्ण झाल्यावर त्यांत तीं औषधें टा-
कून चांगलीं ढवळून. नंतर तें पाणी गाळून घ्यावें; याला मधुकादिफांट असें म्हणतात.
हा फांट सारसर व मध मेळवून प्यालें असतां वातापित्तज्वर व दाह, तहान, पदार्थांवर प्रीती
नसते तो रोग, व भ्रम व रक्तपित्त व मदरोग हे दूर होतात या विषयी संशय नाहीं. व
हीं पंधरा औषधें रात्रीस पाण्यांत निजत घालून प्रातःकाळीं तें पाणी गाळून घ्यावें; ह्याला
हिम असें म्हणतात, तो हिम प्यालें असतां चा फांटाचे गुणा प्रमाणें गुण होतात.

आम्रादिफांट पित्तज्वरादिकांवर.

आम्रजंबूकिसल्लयैर्वटशृंगमरोहकैः ॥ उशीरेणकृतःकांटःसक्षौद्रोज्व
रनाशनः ॥ १९ ॥ पिपासाच्छर्यतासारानमूर्च्छार्जयतिदुस्तराम् ॥

आंवा व जांगळ यांचीं फांवळीं पांन व वटाचे फांवळ्या पानांच्या फळ्या व त्यांच्या
फांवळ्या पारंब्या व वाळा या औषधांचा पूर्वेगिनिं फांट करून प्यालें असतां ज्वर,
ताहान व ओकरी व अतिमार व फण्माध्य अशी मूर्च्छा हीं दूर होतात.

मधुकादिफांट पित्तवृष्णादिकांवर.

मधुकपुष्पगंधारीचंदनोशीरधान्यकैः ॥ २० ॥ द्राक्षयाचकृतःकांटः
शनिःशर्करयायुतः ॥ वृष्णापिण्डरःशोक्तोदाहःमूर्च्छोभ्रमाअयेन् ॥ २१ ॥

मोहाचीं फुलें १ शिवण २ रक्तचंदन ३ वाळा ४ पाने ५ द्राक्ष ६ या महा
औषधांचा दादा करून प्यालें असतां तहान, पित्त, दाह, मूर्च्छा व भ्रम हे दूर
होतात या प्रकारें फांट जाणावे.

मंत्र.

मंत्रोपिफांटभेदःस्थानेनचान्वेष्यते ॥

मंत्र हा फांटाचाच भेद आहे; म्हणून तो वेधें गांण्डो.

मंथाचा विधि.

जलेचतुःपलेशीतेक्षुष्णंद्रव्यपलंक्षिपेत् ॥ २२ ॥

मृत्पात्रेमंथयेत्सम्यक्तस्माच्चद्विपलंपिबेत् ॥

एक पळ प्रमाण औषध आणून, चागलें कुटून मग चार पळें थंड पाणी मडन्यात घालून त्यात तें औषध टाकून चागलें मथन करावें नंतर तें पाणी गाळून घ्यावें, त्याला मथ असें क्षणतात. त्या मथाचें प्यावयाचें मान दोन पळ प्रमाण जाणावें.

खजूरादिमंथ सर्व मद्यविकारांवर.

खजूरेदाडिमंद्राक्षातितिडीकाम्लिकामलैः ॥ २३ ॥

सपरूपै छतोमंथःसर्वमद्यविकारनुत् ॥

खजूर १ डाळिंबाचे दाणे २ द्राक्ष ३ कोरुमसाल ४ चिंच ५ आवळे ६ फालसा ७ हीं सात औषधें एक पळ प्रमाण आणून चागलीं कुटून मग चार पळें थंड पाणी मडन्यात घालून त्यात तीं औषधें टाकून चागलें मथन करून तें पाणी गाळून प्यालें असता सारे मद्यविकार दूर होतात व सुपारीचा मद्य व कोद्रूधान्याचा मद्य व आसवाचा मद्य हेही दूर होतात.

मसूरादिमंथ ओंकारीवर.

क्षौद्रयुक्तामसूराणांसक्तबोदाडिमांभसा ॥ २२४ ॥

मथिताचारयंत्याशुछर्दिदोषत्रयोद्भवाम् ॥

मसुरा भाजून पीठ करून मग पिकल्या डाळिंबाचे दाण्याचें पाणी करून त्यात तें पीठ कालवून प्यालें असता वातापित्त कफा पासून उत्पन्न जाहली जी ओंकारी ती दूर होते.

यवांचा मंथ तृष्णादिकांवर.

प्रावितैःशीतनीरेणसघृतैर्यवसन्धुभिः ॥ २५ ॥

नातिसांद्रवैर्मथस्तृष्णादाहास्रपित्तहा ॥

जव भाजून पीठ करून थंड पाण्यात महुन पातळ न होता व घाण न होता तें पीठ कालवून त्यात तूप मेळवून प्यालें असता तहान दाह व रक्तपित्तविकार हे दूर होतात.

इति श्री दामोदर मुनु शार्ङ्गधरेण विराचिताया गंहिताया चिन्त्रिस्तास्थाने

फाटादिकल्पनाध्यायस्तृतीय ॥ ३ ॥

चतुर्थोध्यायः ।

हिमकल्पना.

क्षुण्णंद्रव्यपलंसम्यक्पडभिर्निरपलैःशृतं ॥ २६ ॥ निशोपितं हिमः स

स्यात्तथाशीतरूपायकः ॥ तन्मानं फांटवज्जेयं सर्वत्रैपविनिश्चयः ॥ २७ ॥

एक पळ प्रमाण औषध आणून चागलें कुटून मग सहा पळें पाणी मडक्यात घालून त्यात तें औषध मेळवून, रात्रीस भिजत ठेवून, प्रातः काळीं तें पाणी गाळून घ्यावें, त्याला हिम व शीतकादा असें ह्मणतात, त्याचे प्याण्याचें मान फाटा सारिखें दोन पळ प्रमाण जाणावें.

आम्नादिहिम रक्तपित्तावर.

आम्नजं नृश्वरकुभंचूर्णीकृत्य जलेक्षिपेत् ॥

हिमंतस्यपिवेत्प्रातःसक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ॥ २८ ॥

आठ्याची साल १ जामळीची साल २ अर्जुन वृक्षाची साल ३ या तीन साली एक पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून मग सहा पळे पाणी मडक्यात घालून त्यात तें चूर्ण टाकून, रात्रीस भिजत घालून प्रातः काळीं ते पाणी गाळून त्यात मध मेळवून प्यालें असता रक्तपित्त दूर होतें.

मरीच्यादिहिम तृष्णादिकांवर.

मरीचं मधुयष्टिंचनाकोदुंबरपल्लवैः ॥

नीलोत्पलं हिमस्तज्जस्तृष्णाच्छर्दिनिवारणः ॥ २९ ॥

मिर्चें १ ज्येष्ठमध २ काट्या उंनराची पानें ३ निळें कमळ ४ या चार औषधांचें एक पळ मान घेऊन चागलीं कुटून मग सहा पळें पाणी मडक्यात घालून त्यात तीं रात्रीस भिजत घालून प्रातः काळीं ते पाणी गाळून प्यालें असता तद्दान व जोनारी हे रोग दूर होतात.

नीलोत्पलादिहिम वातपित्तज्वरावर.

नीलोत्पलं यलाद्राक्षामधू रंमधुं कंतथा ॥ उर्गं पद्मं चैव काश्मरी च परस्परं

॥ २३० ॥ एतच्छीतरूपायश्च वातपित्तज्वराज्जयेत् ॥ मप्रलापभ्रमच्छ

दिमोह तृष्णानिवारणः ॥ ३१ ॥

निळें कमळ १ चिन्नामूळ २ द्राक्ष ३ मोहा ४ ज्येष्ठमध ५ वाळा ६ पद्मकाष्ठ ७ शिवण ८ फाल्गु ० या नऊ औषधाना प्रयोगितां हिम करून प्यालें जमता दाह पित्तज्वर, बडबड, भ्रम, जोनारी, मूच्छा व नपान हे रोग दूर होनात.

अमृताहिम जीर्णज्वरावर.

अमृतायाहिमःपेयोजीर्णज्वरहरःस्मृतः ॥

पूर्वी सागितल्या प्रमाणें गुळवेलीचा हिम करून प्यालें असता जीर्णज्वर दूर होतो.

वासाहिम रक्तपित्तज्वरावर.

वासायाश्चहिमःकासरक्तपित्तज्वराञ्जयेत् ॥ ३२ ॥

अड्डाशाचा हिम करून प्यालें असता काम व रक्तपित्तज्वर हे दूर होतात.

धान्याकहिम अंतर्दाहावर.

प्रातःसशर्करःपेयोहिमोधान्याकसंभवः ॥

अंतर्दाहंतथातृष्णांजयेत्स्रोतोविशोधनः ॥ ३३ ॥

रात्रीस पाण्यात धणे मिजत घालून प्रातःकाळीं तें पाणी साखर मेळवून प्यालें असता शरीरातवा दाह व तहान हीं दूर होतात व मूत्रादि मार्गांचें शोधन होतें.

धान्यकादिहिम रक्तपित्तादिकांवर.

धान्याकधात्रीवासानांद्राक्षापर्पटयोर्हिमः ॥

रक्तपित्तज्वरंदाहंतृष्णांशोपंचनाशयेत् ॥ ३४ ॥

धणे १ आवळकाठी २ अड्डासा ३ द्राक्ष ४ पित्तपापडा ५ या पाच औषधांचा म करून प्यालें असता रक्तपित्त व ज्वर. दाह, तहान व शोष हे दूर होतात या गरें करून हिमकल्पना जाणावी.

इति श्रीदामोदरसूनुशार्ङ्गधरेणरिचितायाहिमकल्पनाध्यायश्चतुर्थ ॥ ४ ॥

अथ पंचमोऽध्यायः ।

कल्काची कल्पना.

द्रव्यमाद्रंशिलापिटृंशुक्वासाजलंभवेत् ॥ प्रक्षेपावापरुल्कास्तेतन्मानं कर्षं समितम् ॥ ३५ ॥ कल्केमधुघृतंतैलंदेयं द्विगुणमात्रया ॥ सितागुडौ समौदद्यात्तद्रवादेयाश्चतुर्गुणाः ॥ ३६ ॥

॥ ओले औषध आणून चटणी सारितें बारीक वाटावें व सुकें औषध अमल्यास पाणी घालून बारीक वाटावें, त्याला कल्क असें म्हणतात, त्यांचे घ्यावयाचे मान कर्ष प्रमाण ठावें व त्याचीं नामें वीष-प्रक्षेप आणि जावाप अर्शा जाणावीं, कल्कात मध व तूप

व तेल हीं घालावयाचीं असतां, कल्काचे दुप्पट घालावीं व साखर आणि गूळ हे पदार्थ घालावयाचे असतां कल्काचे समाने घालावे व दूध पाणी आदिकरून पातळ पदार्थ घालावयाचे असतां कल्काचे चतुर्गुणित घालावे.

वर्धमानपिंपळी पांडुरोगावर.

त्रिद्वन्द्व्यापंचवृद्ध्यावासप्तवृद्ध्याथवाकणाः ॥ पिवेत्पिप्लादशदिनंता
स्तथैवापरुषयेत् ॥ ३७ ॥ एवंविंशद्दिनैःसिद्धंपिप्लीवर्धमानकम् ॥
अनेनपांडुरातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ॥ ३८ ॥ उदरार्शःक्षयः
श्लेष्मवातानश्पंत्युरोग्रहाः ॥

आज तीन, उद्यां सहा, परवां नऊ, अशी तिर्हांची वृद्धि करून, अथवा पांचाची वृद्धि अथवा सातांची वृद्धि करून, पिंपळ्या मारीक वाटून कल्क करावा; त्यांत कल्काचे चतुर्गुणित दूध, अथवा पाणी घालून दहा दिवस पर्यंत घ्यावा, मग ज्या क्रमानें वाढविल्या त्याच क्रमें करून दहा दिवस पर्यंत उतराव्या, या प्रमाणें धीस दिवस पिंपळ्या घ्याव्या; तें केलून पांडुरोग, वातरक्त, कास, धास, अवडणें, ज्वर, उदरोग, मूळव्याध, क्षय, कफ, बायु, उरोग्रह हे रोग दूर होतात व या पिंपळीच्या औषधाचें वर्धमानपिंपळी असें म्हणतात.

निंबकल्क व्रणादिकांवर.

लेपाधिंबदलैःकल्कोव्रणशोधनरोपणः ॥ ३९ ॥
भक्षणाच्छर्दिक्कुष्ठानिपित्तश्लेष्मकृमांजयेत् ॥

फट्टुनिंबाचीं पाणें पाण्यांत वाटून कल्क करून त्या कल्काचा लेप व्रणास व खांदुकांत केल्या अमता, त्या व्रणाचें शोधन होऊन धोंने भरतात व हा कल्क प्याळें असता ओकारी व कुष्ठ व पित्तकफ संबंधीं जंत हे दूर होतात.

महानिंबकल्क गृध्रमीषायूवर.

महानिंबजटारुल्कोगृध्रसीनाशनःस्मृतः ॥ २४० ॥

वक्राणां निंबाच्या मुळ्या आपून पाण्यांत वाटून कल्क करून प्याळें अमता गृध्रमीषातु वातरोगामध्यें आणें तो दूर होतो.

रगोनरुल्क बायु व विषमज्वर यांजवर.

शुद्धकल्कोरमान्म्यनिलनैलेनमिश्रितः ॥

वातरोगाजयेत्। तान्निषमज्वरनाशनः ॥ ४१ ॥

लसुणीचा कल्क करून, त्यात तिळाचे तेल मेळवून घ्यावा, तेणें करून वायूचे रोग विषमज्वर हे दूर होतात.

दुसरा रसोनल्कक वातरोगावर.

पक्कंदरसोनस्यगुलिकानिस्तुपीकृता ॥ पाटयित्वाचमध्यस्थंदूरकुर्या
 तदंकुरम् ॥ ४२ ॥ तदुग्रगंधनाशायरात्रौतक्रेविनिक्षिपेत् ॥ अपनीय
 चतन्मध्याच्छिलायांपेपयेत्ततः ॥ ४३ ॥ तन्मध्येपंचमांशेनचूर्णमेषां
 विनिक्षिपेत् ॥ सौवर्चलंयवानीचर्भाजितंहिंगुसंधवम् ॥ ४४ ॥ कट्टि
 कंजीरकंचसमभागानिचूर्णयेत् ॥ एकीकृत्यततःसर्वकल्कंकर्षप्रमाणतः
 ॥ ४५ ॥ खादेदग्निबलापेक्षीऋतुदोषाद्यपेक्षया ॥ अनुपानंततःकुर्या
 देरंडभृतमन्वहम् ॥ ४६ ॥ सर्वगैकांगजवातमर्दितंचापनंत्रकम् ॥
 अपस्मारमथोन्मादमुस्तंभंचगृध्रसाम् ॥ ४७ ॥ उरः पृष्ठकटीपार्श्वकु
 क्षिपीडांकृमीक्षयेत् ॥ अजीर्णमातंपरोपमतिनीरंपयोगुडम् ॥ ४८ ॥
 रसोनमश्रन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरंतरम् ॥ मद्यंमांसंतथाम्लंचरसंसेवेतनित्यशः ॥ ४९ ॥

चागली पक्की लसूण घेऊन वरची सालपटें काढून त्या वियांतील अंकूर काढून मग त्या
 सुणीचा वास येतो लणोन रात्रीस ताकात भिजत घालून प्रातःकाळी ती लसूण काढून
 आखावर बारीक वाटून कल्क करावा; मग फांदेलोण १ अजमोदा २ भाजला हिंग ३
 ईश्व ४ सुंठ ५ मिरे ६ पिंपळी ७ जिरे ८ या आठ औषधांचें चूर्ण त्या लसुणीचे
 कल्काचा पांचवा हिस्सा घेऊन त्या कल्कात मेळवून एकत्र करून मग एरंडाचे मुळ्यांचा
 काढा करून त्यांत तो कल्क एक कर्ष प्रमाण टाकून घ्यावा; व आपली शक्ति पाहून,
 ऋतु कोण आहे ! तें पाहून, जसा सोमेल तसा घ्यावा; तेणें करून सर्वांगवायु व एकांग-
 वायु, तोंड बांकडें होतें जेणें करून तो अर्दित वायु, धनुर्वायु, फेंपरे, उन्माद, रोग,
 मांढ्यांचा स्तंभ कर्णितो तो उरुस्तंभवायु, गृध्रतीवायु, ऊर व पाठ व कंबर व कुशी
 बांचा शूल व जंतविकार हे दूर होतात. हा कल्क सेवन करणाऱ्यानें अतिभोजन, अति-
 उन्ह सोसणें, क्रोध, पाणी, दूध व गुळ हीं अतिसेवन करूं नये. आणि मद्य, मांस व
 आंबट पदार्थ नित्य शक्त्यनुसार सेवन करावे.

पिप्पल्यादिकल्क ऊरुस्तंभावर.

पिप्पलीपिप्पलीमुलंभ्रष्टातकफलानिच ॥

तैत्तिकल्कश्चसप्तौद्रऊरुस्तंभनिवारणः ॥ २५० ॥

पिंपळी १ पिंपळमुळ २ विववे ३ हीं तीन औषधे पाण्यांत वाटून कल्क करून मध मेळवून प्यालें असता ऊरुस्तंभ वायु दूर होतो.

विष्णुक्रांताकल्क परिणामशुद्धावर.

विष्णुक्रांताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः ॥

परिणामभवंशूलंनाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥ ५१ ॥

विष्णुक्राता प्रसिद्ध आहे तिचे मुळ्यांचा कल्क करून त्यांत साखर, मध व मेळवून प्यालें असता पोटांत सारावेळ शूल राहतो तो दूर होतो. त्याला परिणाम असें ह्मणतात.

दुसरा शुंठीकल्क.

शुंठीतिलगुडेःकल्लंदुग्धेनसहयोजयेत् ॥

परिणामभवंशूलभामवातंचनाशयेत् ॥ ५२ ॥

शुंठ १ तिल २ गुळ ३ या तीन औषधांचा कल्क करून गाईचे दुधांत प्यालें असत परिणामशूल सारावेळ पोटांत होतो तो व आमवायु हे दूर होतात.

अपामार्गकल्क रक्ताशौधर.

अपामार्गस्यबीजानांकल्कस्तंडुलवारिणा ॥

पीतोरक्ताशंसानाशंकुस्तेनात्रसंशयः ॥ ५३ ॥

आघाड्याचे बीजांचा कल्क करून तादुळाचे धुणात प्यालें असता ज्या धीळा रक्त पडतें ती मूळन्याध दूर होते.

बदरीमूलकल्क रक्तमूलव्याधिवर.

बदरलिमूलकल्केनतिलकल्कश्चयोजितः ॥

मधुक्षीरयुतःकुर्याद्रक्तातीसारनाशनः ॥ ५५ ॥

लहान बेरीच्या मुळ्या व तीळ याचे कल्क वेगळे वेगळे एके ठिकाणी समभागानें वून त्यात मध मेळवून गाईचे दुधात अथवा शेळीचे दुधात प्यालें असता ज्या पासून रक्त पडतें तो अतिसार दूर होतो.

लाक्षाकल्क रक्तक्षयावर.

कुम्भांडकरसोपेतांलाक्षांकर्पद्वयंपिबेत् ॥

रक्तक्षयसुरोघातंक्षयरोगंचनाशयेत् ॥ ५५ ॥

बेरीची अथवा पिंपळ्याची कर्पप्रमाण राख पाण्यात वाटून कल्काचे चतुर्गुणित

ज्याचे रसांत प्यावी तेणेंकरून रक्तक्षय व जेणेंकरून उरांत दुखतें तो रोग व क्षयरोग हे रोग दूर होतात.

तंदुलीयकल्क रक्तप्रदरावर.

तंदुलायाजटाकल्कःसक्षौद्रःसरसांजनः ॥

तंदुलोदकसंपीतोरक्तप्रदरनाशनः ॥ ५६ ॥

तांदुळाच्या मुळ्या वाटून कल्क करून त्यांत मध व रसांजन मेळवून तांदुळाचे धुणात प्यालें असतां गियांस जी रक्ताची धुपणी लागते ती दूर होते.

अंकोलकल्क अतिसारावर.

अंकोलमूलकल्कश्चसक्षौद्रस्तंदुलांबुना ॥

अतिसारहरःप्रोक्तस्तथाविपहरःस्मृतः ॥ ५७ ॥

अंकोल वृक्षाच्या मुळ्या वाटून कल्क करून त्यांत मध मेळवून तांदुळाचे धुणात प्यालें असतां अतिसार दूर होतो व बचनागादि विष व सर्पादिकांचीं विषे दूर होतात.

कर्कोटीकल्क विषावर.

वध्याकर्कोटिकामूलंपाटलायाजटातथा ॥

घृतेनचिल्वमूलंवाद्विविधंनाशयेद्विषम् ॥ ५८ ॥

बांश कर्तोलीचें मूळ १ पाहाडमूळ २ बिलाचेंमूळ ३ या तीनमुळ्यांतून जी मिळेल ती धाणून वाटून कल्क करून तुपात घालून प्यावा तेणें करून बचनागादि विष व सर्पादिकांचीं विषे हीं दूर होतात.

अभयादिकल्क दीपनपाचनावर.

अभयासंधवरुणाशुंठीकल्कस्त्रिदोषहा ॥

पथ्यासंधवशुंठीभिःकल्कोद्दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥

बाळहीतकी १ संधव २ विपट्टी ३ सुंठ ४ या चार औषधांचें चूर्ण करून पाण्यात वाटून कल्क करून प्यावें. तेणें करून वात, पित्त, कफ, याचा प्रसोप दूर होतो तसाच बाळहिरडे १ संधव २ सुंठ ३ या तीन औषधांचा कल्क करून प्यालें असतां अज्ञाचे पचन होतें व अग्नि प्रदीप्त होतो.

त्रिवृतादिकल्क जंतावर

त्रिवृत्पलाशबीजानिपारमीययवानिच ॥ कंपिष्टुर्वविडंगचगुडश्चसम

भागकः ॥ २६० ॥ तक्रोणकल्कमेतेषांपिबेत्कृष्णिगगापहम् ॥

निसोत्तर १ पळसधीज २ किरमाणीओंवा ३ कापिला ४ वावाडिंग ५ या पाच औष-
धांचें चूर्ण करून त्याचे बराबर गुळ घालून एका जागीं कालवून कल्क करून ताकामध्यं
ध्यावा तेणेंकरून जंतविकार दूर होतो. ग्रंथांतरां अमें आहे कीं, किर्माणी ओंवा प्रातः-
काळीं शिळ्या पाण्यांत घेतला असतां कृमिरोग दूर होतात.

नवनीतकल्क रक्ताश्राविर.

नवनीतातिलैःकल्कोजेतारक्ताश्रासांस्मृतः ॥ ६१ ॥

नवनीतासितानागकेगरैश्चापितद्विधः ॥

तीळ वाहून लोण्यांत कल्क करून ध्यावा अथवा नागवेशर वाहून लोणी व खडी-
साखर यांत कल्क करून क्षणजे कालवून ध्यावें तेणेंकरून ज्या मूळव्याधीपासून रक्त
पडतें ती मूळव्याध दूर होते.

मसूरकल्क संग्रहणीवर.

पीतोमसूरयूपेणकल्कःशुंठीशलाटुजः ॥ ६२ ॥

जयेत्संग्रहणीतद्वृत्तक्रेणवृहतीभवः ॥

सुंठ १ व लहान कच्चे बेलफळ २ या औषधांचा कल्क करून मग सुरांचा यूप
पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें करून त्यांत कलह टाकून घ्यावा. ताप्रमाणें रिंगणीचे फळांचा
कल्क करून मसुराचे यूपांत घ्यावा तेणेंकरून संग्रहणी दूर होते.

इति श्रीदामोदरमूनु शार्ङ्गधरेण निराचितायां संहितायां

चिकित्सास्थाने कल्ककल्पनाध्यायःपंचमः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

चूर्णकल्पना.

अत्यंतशुष्कंयद्द्रव्यंसुपिष्टंस्त्रगाालितम् ॥ ६३ ॥ तत्स्याच्चूर्णरजःक्षोद
स्तन्मात्राकर्षसंमिता ॥ चूर्णगुडःसमोदेयःशर्कराद्विगुणाभवेत् ॥ ६४ ॥
चूर्णंपुभर्जितंरिंद्येयंनोत्कृष्टंद्रवेत् ॥ लिह्येचूर्णद्रवैःसर्वेषुतायैद्विगुणो
न्मितैः ॥ ६५ ॥ पिवेच्चतुर्गुणैरेवचूर्णमालोडितंद्रवैः ॥ चूर्णावलेह्यु
ट्टिकाकल्कानामनुपानकम् ॥ ६६ ॥ पिचवातकफातंकेत्रिद्वेषकफलमा
हरेत् ॥ यथातैलंजलेप्राप्तंक्षणेनैवमसर्पति ॥ ६७ ॥ अनुपानचलादंगे
नथासर्पतिभेषजम् ॥ द्रवेणयावतासम्यक्चूर्णंसर्वपुतंभवेत् ॥ ६८ ॥
भावनायाःप्रमाणंतुचूर्णंप्रोक्तंभिपग्बरेः ॥ ६९ ॥

चांगलें सुकें औषध आणून कुटून धारीक बखगाळ करावें. त्याला चूर्ण असें म्हणतात व त्या चूर्णाचीं नामें दोन रज व क्षौद्र हीं जाणावी. त्या चूर्णांचें भक्षणाचें मास कर्पप्रमाण जाणावें. चूर्णामध्ये गुळ घालावयाचा असतां चूर्णांचें समान घालावा, साखर दुप्पट घालावी, हिंग भाजला घालावा, तूप व मध व आणखी चिकण पदार्थ यांमध्ये चूर्ण ध्यावयाचें असतां ते पदार्थ चूर्णाचे दुप्पट ध्यावे व दूध, गोमूत्र, पाणी व आणखी पातळपदार्थ हे चूर्णाचे चतुर्गुणित घेऊन त्यांत चूर्ण टाकून घ्यावें. चूर्ण व अवलेह व गुटिका व कळक यांचें अनुपान जें सांगेल तें पित्तरोग असतां तीन पळ प्रमाण घ्यावें, वातरोग असतां दोनपळ प्रमाण घ्यावें, व कफरोग असतां एक पळ घ्यावें तेणेंकरून औषध चांगलें पसरतें. याविषयीं दृष्टांत जसा पाण्यांत तेलाचा बिंदु टाकतांच तो पसरतो तसें औषध अनुपानाचें बळें करून शरीरांत पसरतें असें जाणावें. चूर्णास निंदूचे रसाचें अथवा दुसऱ्या वनस्पतीचे रसाचें पुट द्यावयाचें असतां चूर्ण रसांत बुडें तों पावेतों पुट द्यावें या प्रकारें चूर्णाची कल्पना जाणावी.

आमलक्यादिचूर्ण सर्वज्वरांवर.

आमलं चित्रकः पथ्यापिप्लीसैधवं तथा ॥ २७० ॥ चूर्णितोयंगणोज्ञेयः
सर्वज्वरविनाशनः ॥ भेदीरुचिकरः श्लेष्मजेतादीपनपाचनः ॥ ७१ ॥

आंबळकाठी १ चित्रक २ बाळहिरडे ३ पिपळी ४ सैधव ५ हीं पांच औषधें सम-
मान घेऊन चूर्ण करून घेतलें असतां सारे ज्वर दूर होतात व मलादिकांचा भेद होतो
। रुचि येते व कफ दूर होतो व अमी प्रदीप्त होतो आणि अजाचें पचन होतें.

पिप्लीचूर्ण ज्वरावर.

मधुनापिप्लीचूर्णलिहेत्कासज्वरापहम् ॥

हिकाश्वासहरंकंठच्युष्टिहृद्रवालकोचितम् ॥ ७२ ॥

एक मासा पिपळीचें चूर्ण करून मधांत चाटावें तेणेंकरून कासज्वर व उचकी व
शस हे दूर होतात व हें चूर्ण कंठास हितकारक होतें व कवळरोग दूर होतो व
आलकांस उपयोगी पडतें.

त्रिफलाचूर्ण महादिकांवर.

एकाहरीतकीयाज्याद्वौचयोज्यौभिभीतकौ ॥ चत्वारीमलकान्येवत्रिफ
लैषाप्रकीर्तिता ॥ ७३ ॥ त्रिफलाशोथमेहघ्नीनाशयेद्विषमज्वरान् ॥ दी-
पनीश्लेष्मपित्तघ्नीकुष्ठहंतीरसायनी ॥ ७४ ॥ सर्पिमधुभ्यांसंयुक्तास
वेनेत्रामयाञ्जयेत् ॥

हिरडा एक बेहेडे दोन आंवळे ४ या तीन औषधांचें चूर्ण करावें याला त्रिफला असें म्हणतात. ही त्रिफला घेतली असतां परमा, सूज, विषमज्वर, कफ, पित्त व कुष्ठ हे दूरे होतात व अग्नि प्रदीप्त होतो व ही त्रिफला रसायनी आहे. असें जाणावें व तूप आणि मध हीं एकत्र करून त्यांत त्रिफला मेळवून घेतली असतां सारे नेत्ररोग दूर होतात.

त्र्युपणचूर्ण कफादिकांवर.

पिप्पलीमरिचंशुंठीत्रिभिस्त्र्युपणमुच्यते ॥ ७५ ॥ दीपनंश्लेष्ममेदोघ्नं
कुष्ठंपीनसनाशम् ॥ जयेदरोचकंसाममेहगुल्मगलापयान ॥ ७६ ॥

पिंपळी, मिर्चें, सुंठ या तीन औषधांस त्र्युपण असें म्हणतात. यांचें चूर्ण करून घेतलें असतां अग्नि प्रदीप्त होतो व कफ, मेदा, कुष्ठ, पीनस, अवदणें, आंव परमा, गुल्मरोग आणि कंठरोग हे दूर होतात.

पंचकोलचूर्ण रुच्यादिकांवर.

पिप्पलीचव्यविश्वाहृपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ पंचकोलमितिरुयांतरुच्यं
पाचनदीपनम् ॥ ७७ ॥ आनाहृष्टिहगुल्मघ्नंशूलश्लेष्मोदरापहम् ॥

पिंपळी, चवक, सुंठ, पिंपळमूळ आणि चित्रक या पांच औषधांस पंचकोल असें म्हणतात. यांचें चूर्ण करून घेतलें असता तोंडास रुचि येते व अग्नि प्रदीप्त होतो, अन्नाचे पाचन होते, मलबद्ध, कवळ, गुल्म, शूल, कफोदरादिक हे दूर होतात.

त्रिगंध व चतुर्जातचूर्ण.

त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैः ॥ ७८ ॥ त्रिगंधंसचतुर्जातैरुक्षो
ष्णलघुपित्तकृत् ॥ वर्णैरुचिकरंतीक्ष्णंपित्तश्लेष्मामयाञ्जयेत् ॥ ७९ ॥

विलायनी, दालचिनी, तमालपत्र या तीन औषधांस त्रिगंध असें म्हणतात. त्यांत चवथें नागकेशर मिळविलें असतां त्यालाच चतुर्जात असें म्हणतात. तें त्रिगंध व चतुर्जात यांचीं चूर्णे वीर्यकरून रुक्ष व उष्ण असून पाककालीं हलकीं, पित्ताला वाढविणारीं काति करणारीं, रुचि करणारीं आहेत. आणि तीक्ष्ण असून पित्तकफसंबंधीं रोग दूर करणारीं आहेत, असें जाणावें.

कृष्णादिचूर्ण घालकांचे ज्वरातिसारावर.

कृष्णारुणासुस्तकृश्टुंगि क्राणांतुल्येनचूर्णेनसमाक्षिकेण ॥

ज्वरातिसारःप्रशमंप्रयातिसन्धासकासैःसवमिःत्रिशूनाम् ॥ २८० ॥

पिंपळी, अतिविष, नागरमोथे, कारुडशिमी या चार औषधांचें चूर्ण मधांत घाल-
काम चावें तेंगें करून ज्वरातिमार, द्रास व ओकांग हीं दूर होनात.

जीवनीयोगण व अष्टवर्गगण गर्भाधानादिकांवर.

कांकोलीक्षीरकांकोलीजीवकर्पभकौतथा ॥ मेदाचान्यामहामेदाजीवंति
मधुकंतथा ॥ ८१ ॥ गुद्रपर्णीमापपर्णीजीवनीयोगणस्यम् ॥ जीवनी
योगणःस्वादुगर्भसंधानकृतगुरुः ॥ ८२ ॥ स्तन्यकृद्द्रंहणोवृष्यःस्निग्धः
शीततृपापहः ॥ रक्तपित्तक्षतशोषंज्वरदाहानिलाज्जयेत् ॥ ८३ ॥ द्वेमे
द्वेचकांकोल्यौजीवकर्पभकौतथा ॥ ऋद्धिवृद्धिश्रुतेःभर्वैरष्टवर्गउदाहृतः
॥ ८४ ॥ अष्टर्गावुधैःप्रोक्तोजीवनीयसमोगुणैः ॥

काकोली, क्षीरकाकोली, जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, हरणवेल, ज्येष्ठमध, रान्-
मृग, रानउडदी, या दहा औषधांचे समुदायाला जीवनीयगण असें क्षणतात, मेदा १ महा-
मेदा २ काकोली ३ क्षीरकाकोली ४ जीवक ५ ऋषभक ६ ऋद्धि ७ वृद्धि ८ या आठ
औषधांचे समुदायाला अष्टवर्ग क्षणतात. हीं आठ औषधे जवळपास मिळत नाहींत. कांहीं
काश्मीर देशांत कांहीं हिमाद्रिपर्वतावर प्रसिद्ध आहेत यास्तव यांचे अभावीं औषधे सांगतो.
मेदा व महामेदा या दोहोंचे अभावीं ज्येष्ठमध घ्यावी व काकोली, क्षीरकाकोली या
दोहोंचे अभावीं आसंध घ्यावा. व जीवक, ऋषभक या दोहोंचे अभावीं विदारीकंद घ्यावा
आणि ऋद्धि व वृद्धि या दोहोंचे अभावीं वाराहीकंद घ्यावा. यांचे गुण सांगतो. जीवनीय-
गण मधुर आहे व गर्भाला उत्पन्न करितो. जड आहे, स्तनाचे ठायीं दूध देतो. शरीरास
प्रुष्टि, स्निग्धताविषयीं हर्ष देतो व स्निग्ध, थंड आहे. तहान, रक्तपित्त, क्षत, शोष, ज्वर,
दह. चायु हे यापासून दूर होतात याप्रकारे अष्टवर्गांचे गुण जाणावे.

लवणपंचकचूर्ण सृष्टविष्णुमूत्रादिकांवर.

सिंधुसौवर्चलंचैवविडंसासुद्रिकांगडम् ॥ ८५ ॥ एकाद्वित्रीचतुःपंचलवणा
निक्रमाद्विदुः ॥ तेषुमुख्यंसंधवंस्यादनुक्तेतत्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥ संधवा
यरोमकांतज्ञेयंलवणपंचकम् ॥ मधुरंसृष्टविष्णुमूत्रंस्निग्धंमूत्रंमंधलापहम्
॥ ८७ ॥ वीर्योष्णंदीपनंतीक्ष्णंकफपित्ताविधर्नम् ॥

संधव, पादेलोण, विडलोण, समुद्रमाठ, सांवरमीठ, या पांच क्षारास लवण असें क्षण-
तात, या पांचांमध्ये संधव मुख्य आहे क्षणून जेथे लवण असें बोलिल तेथे संधव घ्यावे,
हे लवणपंचक मधुर आहे. यापासून मूत्र व मळ चांगले होतात. हे लवणपंचक स्निग्ध व
सूक्ष्म असून बळहीन करिते, ऊष्णवीर्य आहे. क्षणून अग्नि प्रवृत्त करिते व तीक्ष्ण आहे
क्षणून कफपित्ताला वाढविते.

पत्रकाष्ठ, वाळा; पांढराचंदन, अतिविप, चिकणामूळ, रानगांजा, रानमाल, वावाडींग, तगर, चित्रक, देवदार, चवक, पटोलपत्र, जीवक, ऋषभक हे दौन मिळत नाहीत म्हणून यांचे अभावीं विदारीकंद, लवंग, वंगलोचन, पांढरें कमळ, काकोली मिळत नाहीं तिचे अभावीं ज्येष्ठमध, तमालपत्र, जायपत्री, तालीसपत्र हीं वावत औषधें समसमान घ्यावीं व सान्या औषधांचे निभे किराईत घेऊन सान्याचें चूर्ण करावें. यात्रा सुदर्शन चूर्ण म्हणतात. हें चूर्ण थंड पाण्यात घ्यावें. येणेंकरून वातपित्त, कफ व सारे पुराणज्वर हे दूर होतात. याविषयीं संशय नाही व वातज्वर, पित्तज्वर, कफज्वर, वातपित्तज्वर, वातकफज्वर, पित्तकफज्वर, आर्गतुक्रज्वर, धातुगतज्वर, विषमज्वर, सन्निपातज्वर, मानसज्वर, मीतज्वर, एकाहिकादिकज्वर हे दूर होतात. मोट व डोळ्यांवर झांपड पडते ती व भ्रम, तृषा, श्वास, कास, पांडुरोग, हृद्रोग व कावीळ हे दूर होतात. पाठीचा माज व पाठ, कंठ, गुडघे, कुशी यांचा शूल दूर होतो याविषयीं दृष्टांत जमें, दानवांचा नाश करणारें सुदर्शनचक्र आहे तसा सान्या ज्वरांचा नाश करणारें हें चूर्ण आहे असें जाणावें.

त्रिफला पिप्पलीचूर्ण कास, श्वास ज्वरांवर.

कासश्वासज्वरहरात्रिफलापिप्पलीयुता ॥ १ ॥

चूर्णितामधुनालीढाभेदिनीचाग्निबोधिनी ॥

हिरडा, बेहडा, आंबळकठी, आणि पिंपळी या चार औषधाचें चूर्ण करून मर्थांत चाटावें तेंकेंकरून मळाचा भेद होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो. श्वास, कास व ज्वर हे दूर होतात.

कट्फलादिचूर्ण ज्वरादिकांवर..

कट्फलंमुस्तकंतिक्ताशुंठीशृंगीचपौष्करम् ॥ २ ॥ चूर्णमेपांचमधुनाभृंग
वेरसेनवा ॥ लिहेतुज्वरहरकंठयंकासश्वासारुचिर्जयेत् ॥ ३ ॥ वायुछ-
दितयाशूलक्षयंचैवव्यपोहति ॥

कट्फल, नागरमोथे, कटुकी, छुंठ, काकडशिगी, पोखरणीमूळ या ६ औषधाचें चूर्ण करून मर्थांत अथवा आल्याचे रसांत घेतलें असतां ज्वर दूर होतो व कंठाम हितकारक, श्वास, कास, अवदणें, वायु ओकारी, शूल व क्षयरोग हे दूर होतात.

दुसरें कट्फलादिचूर्ण कफशूलादिकांवर.

कट्फ शृंगीष्करंशृंगीमुस्तकंदुकंदुकांशुटी ॥ ४ ॥ समस्तानैकशोवापीम्
क्षमचूर्णानि कारयेत् ॥ आर्द्रकस्वरसक्षौर्दिलित्यात्कफविनाशनम् ॥ ५ ॥
शूलानिलारुचिछर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥

पद्मकाष्ठ, वाळा; पांढराचंदन, अतिविप, चिकणामूळ, रानगाजा, रानभाल, बावर्डीग, तगर, चित्रक, देवदार, चवक, पटोलपत्र, जीवक, ऋषभक हे दोन मिळत नाहीत म्हणून यांचे अभावीं विदारीकंद, लवग, वंगलोचन, पादरें कमळ, काजोली मिळत नाहीं निचे अभावीं ज्येष्ठमध, तमालपत्र, जायपत्री, तालीसपत्र हीं बावत्र औषधें समसमान ध्यावीं व साऱ्या औषधांचे निमे किराईत घेऊन साऱ्यांचे चूर्ण करावें. याग सुदर्शन चूर्ण द्यातात. हे चूर्ण थंड पाण्यात घ्यावें. घेणेंकरून वातपित्त, कफ व सारे पुराणज्वर हे दूर होतात. याविषयीं संशय नाही व वातज्वर, पित्तज्वर, कफज्वर, वातापित्तज्वर, वातकफज्वर, पित्तकफज्वर, आर्गंतुज्वर, धातुगतज्वर, विषमज्वर, सन्निपातज्वर, मानमज्वर, मीतज्वर, एकाहिकादिकज्वर हे दूर होतात. मोट व डोळ्यांवर झापड पडते ती व भ्रम, तृषा, श्वास, कास, पाडुरोग, हृद्रोग व कावीळ हे दूर होतात. पाठीचा माज व पाठ, कंठ, गुडघे, कुशी यांचा शूल दूर होतो याविषयीं दृष्टात जसें, दानवाचा नाश करणारें सुदर्शनचक्र आहे तसा साऱ्या ज्वरांचा नाश करणारें हे चूर्ण आहे असें जाणावें.

त्रिफला पिप्पलीचूर्ण कास, श्वास ज्वरांवर.

कासश्वासज्वरहरत्रिफलापिप्पलीयुता ॥ १ ॥

चूर्णितामधुनालीढाभेदिनीचाग्निबोधिनी ॥

हिरडा, बेहडा, आवळकठी, आणि पिंपळी या चार औषधांचें चूर्ण करून मर्धांत चाटावें तेणेंकरून मळाचा भेद होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो. श्वास, कास व ज्वर हे दूर होतात.

कट्फलादिचूर्ण ज्वरादिकांवर.

कट्फलंमुस्तकंतिक्ताशुंठीशृंगीचपौष्करम् ॥ २ ॥ चूर्णमेपांचमधुनाभृंग
वेररसेनवा ॥ लिहेत्ज्वरहरकंठयंकासश्वासारुचीर्जयेत् ॥ ३ ॥ वायुंछ
दितथाशूलक्षयंचैवव्यपोहति ॥

कट्फल, नागरमोथे, कटुकी, सुंठ, काकडशिमी, पोखरणीमूळ या ६ औषधांचें चूर्ण करून मर्धांत अथवा आल्याचे रसात घेतलें असतां ज्वर दूर होतो व कंठास हितकारक, श्वास, कास, अवढणें, वायु ओकरी, शूल व क्षयरोग हे दूर होतात.

दूसरें कट्फलादिचूर्ण कफशूलादिकांवर.

कट्फःपौष्करंशृंगीमुस्तकं कटुकंशुंठी ॥ ४ ॥ समस्तानैकत्रोवापीम्
श्मचूर्णानिकारयेत् ॥ आर्द्ररुसरसक्षीर्दिलित्वात्कफविनाशनम् ॥ ५ ॥
शूलानिलारुचिछर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥

बाळहिरडे, अतिविष सेंधव, पादेलोण, वेखंड, भाजलाहिंग. या सहा औषधांचें चूर्ण करून ऊनपाण्यांत घेतलें असतां आमातिमार दूर होतो व मळाचा अवष्टंभ होऊन अग्नि प्रदिस होतो.

लघुगंगाधरचूर्ण सर्वातिसारावर.

मुस्तमिंद्रयवंदिल्वलोभ्रमोचरसंतथा ॥ धातकींचूर्णयेत्तक्रगुडाभ्यांपाय
येत्सुधीः ॥ १२ ॥ सर्वातिसारशमनन्यरुणाद्धिप्रवाहिकाम् ॥ लघुगंगा
धरं नाम चूर्णसंग्राहकंपरम् ॥ १३ ॥

नागरमोथे, इंद्रजव, कोंवळें बेलफळ, लोभ्र, मोचरस, धायटी फूल. या सहा औषधांचें चूर्ण करून ताकांत गुळ मेळवून त्यात तें चूर्ण टाकून प्यावें तें घेणें करून सारे अतिसार दूर होतात, व प्रवाहिजा क्षणजे पातळ मस्रा इगतो ते बंद होते या चूर्णाला लघुगंगाधर चूर्ण असें म्हणावें व हें चूर्ण मळाचा अवष्टंभ करणारे चांगलें आहे असें जाणावें.

वृद्धगंगाधरचूर्ण सर्वातिसारांवर.

मुस्तारलकशुंठीभिर्धातकीलोभ्रवालकैः ॥ विल्वमोचरभ्यांचपाठेंद्रयवव
त्सकैः ॥ १४ ॥ आम्रबीजंप्रतिविपालज्जालुरितिचूर्णितं ॥ क्षौद्रतंदु
लपानीयैः पीतैर्यातिप्रवाहिका ॥ १५ ॥ सर्वातिसारग्रहणीप्रशमयान्तिवे
गतः ॥ वृद्धगंगाधरं चूर्णसरिद्वेगविवंधकम् ॥ १६ ॥

नागरमोथे, इंद्र, सुंठ, धायटीफुलें, लोभ्र, वाळा, कोंवळें बेलफळ, मोचरस, पहाडमूळ, इंद्रजव, कुडेमाल, आंब्याची कोय, अतिविष, लाजेरी या १२ औषधांचें चूर्ण तांदुळाचे गांत मध मेळवून प्यावें तें घेणें करून प्रवाहिका क्षणजे पातळ इगवण लागते ती दूर होते, रें अतिसार व संग्रहणी ही लवकर दूर होतात या चूर्णाला वृद्धगंगाधर चूर्ण असें जणतात. हें चूर्ण अतिसाराचा वेग नदीचे वेगासारखा असला तरी त्याला थांबवितें.

अजमोदादिचूर्ण अतिसारावर.

अजमोदा मोचरसंससमृंगवेरंसधातकीकुसुमम् ॥
गोदधिमेंथितयुक्तंगंगामपिवाहिर्नीरुध्यात् ॥ १७ ॥

अजमोदा, मोचरस, आलें, धायटीफुलें या चार औषधांचें चूर्ण पाण्यावांचून पुन-
लेच्या गाईच्या दद्यात घोकून प्यावें तें घेणें करून गगेचे प्रवाहा सारिना प्रवाह ज्या
तिसाराचा आहे तोही बंद होतो.

कट्फळ, पोखरामूळ, काकडशिगी, नागरमोथे, सुंठ भिन्नें, पिंपळी, फचोरा, हीं ८ औषधें वेगळीं वेगळीं कुटाणीं अशा सारीं एनाजागीं करून कुटून चूर्ण करून आल्यावे रतात अथवा मघात धावें तेणें करून कफ दूर होतो. शूळ व वायु, अजडणें, ओकारी, कास श्वास, क्षयरोग हे दूर होतात.

तिसरें बृहत् कट्फलादिचूर्ण कफशूलादिकांवर.

कट्फलंपौष्करंलुण्णाशृंगीचमधुनासह ॥ ६ ॥

श्वासकासज्वरहरःश्रेष्ठोलेहःकफांतकृत् ॥

कट्फळ, पोखरामूळ, पिंपळी, काकडशिगी ह्या चार औषधांचें चूर्ण करून मघात धावें तेणें करून श्वास, कास व ज्वर ह दूर होतात कफ दूर होण्याविषयीं हें चूर्ण बहुत उत्तम आहे

शृंग्यादिचूर्ण बालकांचे कासज्वरावर.

शृंगीप्रतिविपाळुण्णाचूर्णितामधुनालिहेत् ॥ ७ ॥

शिशोःकासज्वरछर्दिशांत्यैवाफेवलाविषा ॥

काकडशिगी, अतिविष, पिंपळी, या तीन औषधे चें चूर्ण करून मघात बालकास धावें अथवा एकलें अतिविष मघात धावें तेणें करून कास, ज्वर व ओकारी हीं दूर होतात.

यवक्षारादिचूर्ण बालकांचे पंचकासावर

यवक्षारविपाशृंगीमागधीपोष्करोद्भवम् ॥ ८ ॥

चूर्णक्षौद्रयुतंतीक्ष्णपंचकासाज्जयेच्छिशोः ॥

जवखार, अतिविष, काकडशिगी पिंपळी व पोखरामूळ या पाच औषधांचें चूर्ण बालकास मघात धावें तेणें करून पाच प्रकारचे कामगोग दूर होतात

शुंठ्यादिचूर्ण आमामातिसारावर.

शुंठीप्रतिविपाहिंगुमुस्ताकुटजचित्रकेः ॥ ९ ॥

चूर्णमुष्णांचुनापीतमामातीसारनाशनम् ॥

सुंठ, अतिविष, हिंगुमाजून, नागरमोथे, इद्रजव व चित्रक या ६ औषधांचें चूर्ण करून चूर्णाचे चौपट ऊनपाण्यात घेतलें असता आमामातिसार दूर होतो.

दुसरें हरीतक्यादि चूर्ण.

हरीतकीप्रतिविपासिंधुसौवर्चलंवचा ॥ ३१० ॥ हिंगुचेतिवृत्तंचूर्णपिबे
दुष्णेनवारिणा ॥ आमामातिसारशमनंघ्राहिचाग्निप्रबोधनम् ॥ ११ ॥

वाळहिरटे, अतिविष संधन, पादेलोण, वेखंड, भाजलाहिग. या सहा औषधांचें चूर्ण करून ऊनपाण्यांत घेतलें असनां आमातिमार दूर, होतो व मळाचा अवष्टंभ होऊन अग्नि प्रदिप्त होतो.

लघुगंगाधरचूर्ण सर्वातिसारावर.

मुस्तमिंद्रयवंदित्वंलोभ्रमोचरसंतया ॥ धातकीचूर्णयेत्तद्गुटाभ्यांपाय
येत्सुधीः ॥ १२ ॥ सर्वातिसारशमनंन्यरुणाद्धिप्रवाहिकाम् ॥ लघुगंगा
धरं नाम चूर्णसंग्राहकंपरम् ॥ १३ ॥

नागरमोथे, इंद्रजव, कोंबळें बेलफळ, लोभ्र, मोचरस, धायटी फूल. या सहा औषधांचें चूर्ण करून ताकांत गुळ मेलवून त्यांत तें चूर्ण टाकून प्यावें तें घेणें करून सारे अतिसार दूर होतात, व प्रवाहिका ह्मणजे पातळ मसाला इगतो ते बंद होते या चूर्णाला लघुगंगाधर चूर्ण असें म्हणवें व हें चूर्ण मळाचा अवष्टंभ करणारे चांगलें आहे असें जाणावें.

वृद्धगंगाधरचूर्ण सर्वातिसारावर.

मुस्तारलकशुंठीभिर्धातकीलोभ्रवालकैः ॥ विल्वमोचरभ्यांचपाठेंद्रयवव
त्सकैः ॥ १४ ॥ आम्रजीजंप्रतिविपालज्जालुरित्तिचूर्णितं ॥ क्षौद्रतंदु
लपानीयैः पीतैर्यातिप्रवाहिका ॥ १५ ॥ सर्वातिसारग्रहणीप्रशमंयातिवे
गतः ॥ वृद्धगंगाधरंचूर्णसरिद्रेगविवंधकम् ॥ १६ ॥

नागरमोथे, इंद्र, सुंठ, धायटीफुलें, लोभ्र, वाळा, कोंबळें बेलफळ, मोचरस, पहाडमूळ, इंद्रजव, बुडेमाल, आंब्याची फोय, अतिविष, लाजेरी या १२ औषधांचें चूर्ण तांदुळाचे गुणांत मध मेलवून प्यावें तें घेणें करून प्रवाहिका ह्मणजे पातळ ह्मणजे लागते ती दूर होते, सारे अतिसार व संग्रहणी हीं लवकर दूर होतात या चूर्णाला वृद्धगंगाधर चूर्ण असें म्हणतात. हें चूर्ण अतिसाराचा वेग नदीचे वेगासारखा असला तरी त्याला थांबविते.

अजमोदादिचूर्ण अतिसारावर.

अजमोदामोचरसंसयुंगवेरंसधातकीकुसुमम् ॥

गोटाधिमेंथितपुक्तंगंगामपिवाहिर्नीरुध्यात् ॥ १७ ॥

अजमोदा, मोचरस, आले, धायटीफुलें या चार औषधांचें चूर्ण पण्यारांनुन गुनळ्याच्या गाईच्या दूदात घोटून प्यावें तें घेणें करून गेगेचे प्रवाहा मारिमा प्रवाह ज्या अतिसाराचा आहे तोही बंद होतो.

मरीच्यादिचूर्ण संग्रहणीवर.

तद्वेणयःपिवेन्नित्यंचूर्णमरिचसंभवं ॥ चित्रसौवर्चलोपेतंग्रहणीतस्यनश्य
ति ॥ १८ ॥ उदरप्लीहमंदाग्निगुल्माशोनाशनंभवेत् ॥

मिन्धे, चित्रक, पादेलोण या तीन औषधांचें चूर्ण ताकांत नित्य प्यालें असतां संग्रहणी रोग दूर होतो व उदर रोग, क्वथ, मंदाग्नि, गुल्म, मुळव्याध हींही दूर होतात.

कपित्थाष्टकचूर्ण संग्रहणीवर.

अष्टौभागाःकपित्थस्यपट्टभागाशर्करामता ॥ १९ ॥ दाडिमंतिचिडी
कंचश्रीफलंघातकीतथा ॥ अजमोदाचापिप्लव्यःप्रत्येकंस्युत्त्रिभागिकाः
॥ ३२० ॥ मरिचंजीरकंधान्यंग्रंथिकंवालंकंतथा ॥ सौवर्चलंय
वानीचचातुर्जातंसचित्रकम् ॥ २१ ॥ नागरंचकभागाःस्युःप्रत्येकंसूक्ष्म
चूर्णितम् ॥ कपित्थाष्टकसंज्ञस्याञ्चूर्णमेतद्रुलामयात् ॥२२॥ अतिमारं
क्षयगुल्मंग्रहणींचव्यपोहति ॥

कंवठ आठ भाग-व मासर सहा भाग, डाळिंबाळ, चिंचची साल; कोंबळें वेणफळ, धायटी फुलें, अजमोदा, पिंपळी हीं सहा औषधें तीन तीन भाग व मिन्धे, जिरे, घणे, पिंपळमूळ, वाळा, संचळ, अजमोदा, दालचिनी, विलायची, तमालपत्र, नागकेशर, चित्रक, सुठ, हीं १३ औषधें एक एक भाग घ्यावीं. मग साऱ्या औषधांचें वारीक चूर्ण करावें वा चूर्णाला कपित्थाष्टक चूर्ण असें झणतात. हें कपित्थाष्टक चूर्ण घेतलें असतां कंठचे रोग, अनिसार, क्षय, गुल्म व संग्रहणी हे दूर होतात.

दाडिमाष्टक ग्रहण्यादिकांवर.

दाडिमाद्विपलाश्रात्याखंडाचाष्टपलापिच ॥ २३ ॥ त्रिगंधस्यपलंचै
कंत्रिकदुस्यात्पलत्रयम् ॥ एतदेकीकृतंसर्वं चूर्णस्यादाडिमाष्टकम् ॥२४॥
रुचिकृद्दीपनंकंठचंग्राहिकासज्वरापहम् ॥

डाळिंबमाल दोन पळें, सासर ८ पळें दालचिनी व विलायची आणि तमालपत्र या तिहीं मिळून एक पळ. सुठ, मिन्धे, पिंपळी हीं तीन औषधें एक एक पळ घ्यावीं. मग सारीं औषधें कुटून चूर्ण करावें. याच्या दाडिमाष्टक झणतात. हें चूर्ण घेतलें असतां तोंडास गचे येते अग्नि प्रद्विप्त होतो व कंठाम हितकारक होतें व मज्जाचा अवयव करणारे अमून कामज्वर दूर करितें.

बृहदाडिमाष्टक अतिसारादिकांवर.

दाडिमस्यफलान्यैशर्वरायाःपलाष्टकम् ॥ २५ ॥ पिप्पलीपिप्पली
मूल्ययानीमरिचंतथा ॥ धान्यकंजीरकंशुंठीप्रत्येकंपलसंमितम् ॥२६॥
कर्षमात्रातुगोक्षीरित्वकृपत्रैलाश्रकेसरम् ॥ प्रत्येकंकोलमात्रास्फुस्तचू
र्णदाडिमाष्टकम् ॥ २७ ॥ अतिसारंक्षयंगुल्मग्रहणीचंगलग्रहम् ॥मंदा
ग्निपीनसंकासंचूर्णमेतद्वचपोहति ॥

डाळिवसाल आठ पळें, साखर आठ पळें, पिंपळी, पिंपळमूळ, अजमोदा, मिर्चें,
धणें, जिरे, सुंठ हीं सात औषधें एरु एक पळ व वंशलोचन एक कर्प, दालचिनी, तमाल-
पत्र, विलायची, नागकेशर हीं चार औषधें कोल कोल प्रमाण ध्यावीं. मग सारीं औषधें
कुटून चूर्ण करावें याला मोठें दाडिमाष्टक अंतं द्यातात. हें चूर्ण घेतलें असतां अतिसार,
क्षय, गुल्म, संग्रहणी, कठरोग आग्निमांघ, पडसें व कास हे दूर होतात.

तालिसादिचूर्ण अरोचकादिकांवर.

तालीसंमरिचंशुंठीपिप्पलीवंशरोचना ॥ एकाद्वित्रिचतुःपंचकपैर्भागात् २१
प्रकल्पयेत् ॥ २८ ॥ एलात्यचोस्तुकर्पार्धप्रत्येकंभागमावहेत् ॥ मृतंवं
गमृतंताम्रंसमभागानिकारयेत् ॥ २९ ॥ द्वात्रिंशत्कर्पंतुलिताप्रदेयाश्च
कैरातुधैः ॥ तालिसाद्यामिदंचूर्णरोचनंपाचनंस्मृतम् ॥३३० ॥ कासश्वा
सज्वरहरंछद्यतीसारनाशनम् ॥शोषाध्मानहरंपुंहीहृद्यहणीपांडुरोगाजित् ॥ ३१ ॥

तालीसपत्र एक कर्प, मिर्चें २ कर्प, सुंठ ३ कर्प, पिंपळी ४ कर्प, वंशलोचन ५
कर्प, विलायची व दालचिनी अर्धा अर्धा कर्प, वंगभस्म व ताम्रभस्म हीं दोन्हीं आठ
आठ कर्प व साखर ३२ कर्प ध्यावी. मग सारीं औषधें कुटून चूर्ण करून त्यात ती
साखर मेलून घेतले असता तोंडाम रुचि येते व अन्नग्रहण होतें व कास, धास, ज्वर,
ओकारी, अतिसार, ओष, पोटाफुगी, फनलू, संग्रहणी व पांडुरोग हे दूर होतात.

लवंगादिचूर्ण क्षयादिकांवर.

लवंगशुद्धकर्पूरमेलात्वक्नागकेसरम् ॥ जातीफलमुशीरंचनागरंकृष्ण
जरीरकम् ॥ ३२ ॥ कृष्णामरुतुगोक्षीर्मांसीनीलोत्पलंकणा ॥
चंदनंतगरंबालकंकोलंचोतिचूर्णयेत् ॥ ३३ ॥ समभागानिसर्वाणिसर्वं
भ्योर्धासिताभवेत् ॥ लवंगाद्यमिदंचूर्णराजाहिवन्हिदीपनम् ॥३४॥ रो
चनंतर्पणंवृष्यांनिद्रापत्रंबलपदम् ॥ दृष्ट्रांगकठरोगंचकासांचिकाचपनिसम्

॥ ३५ ॥ यक्ष्माणंतमकश्वासमतिसारगुरःक्षतम् ॥ प्रमेहारुचिगुल्मादी
नृग्रहणीमपिनाशयेत् ॥ ३६ ॥

लवंगा, शुद्धकापूर, विलायची, दालचिनी, नागकेशर, जायफळ, वाळा, सुंठ, शाह-
जिरें, कृष्णागर, वंशलोचन, जटामांसी, निळें कमळ, पिंपळी, पांढरा चंदन, तगर, नेत्र-
वाळा व कंक्रोळ हीं अठरा औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून त्याचे अर्धा साखर घेऊन
एक जागीं मिळवावी या चूर्णाला लवंगादि चूर्ण असें झणतात. हें चूर्ण राजास देण्याविषयीं
योग्य आहे व या चूर्णकरून अग्नि प्रदीप्त होतो, तोंडास रुचि येते, शरीर पुष्ट होते.
स्त्रीविषयीं इच्छा होते. वात, पित्त, कफ, यांचा प्रकोप दूर होतो, शक्ति येते. हृद्रोग,
कंठरोग, श्वास, उचकी, पडसें, क्षय, तमकश्वास, अतिसार, उरांत क्षतरोग होतो तो.
परमा, अरुचि, गुल्म व संग्रहणी हे रोग दूर होतात.

जातिफलादिचूर्ण ग्रहण्यादिकांवर.

जातीफललवंगैलापत्रत्वक्नुनागकेसरैः ॥ कर्पूरचंदनतिलैस्त्वक्क्षीरीना
गरामलैः ॥ ३७ ॥ तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजरिकचित्रकैः ॥ शुंठी
विडंगमरिचैःसमभागेनचर्णितैः ॥ ३८ ॥ यावंत्येतानिसर्वाणिकुर्याद्द्रुंगां
चतावतीम् ॥ सर्वचूर्णसमादेयाशर्कराचभिपग्वरैः ॥ ३९ ॥ कर्पमात्रं
ततःखादेन्मधूनाप्रायितंसुधीः ॥ अस्यमभावाद्ग्रहणीकासश्वासरु
चिक्षयाः ॥ ३४० ॥ वातश्लेष्मप्रतिश्यायाःप्रशमंयांतिवेगतः ॥

जायफळ, लवंगा, विलायची, तमालपत्र, दालचिनी, नागकेशर, कापूर, श्वेतचंदन,
काळेतीळ, वंशलोचन, तगर, आवळकाटी, तालीसपत्र, पिंपळी, हिरडे, काळें जिरें. चि-
त्रक, सुंठ, यावार्डंग, मिरें हीं बीस औषधें समभाग घ्यावी व या औषधाचे समभाग भाग
शोधून घ्यावी. मग सान्यांचें चूर्ण करून त्या चूर्णाचे मनभाग साखर घेऊन त्यांत मेळ-
वावी मग तें चूर्ण एक कर्प प्रमाण मधांत घेतलें असतां संग्रहणी, कास. श्वास, अवदणें,
क्षय, वातकफाचा विकार व पडसें हे रोग लवकर दूर होतात.

महाराखांडवचूर्ण अरुच्यादिकांवर.

मरिचंनागपुष्पाणितालीसनवणानिच ॥ ४१ ॥ प्रत्येकमेकभागाःस्युः
पिप्पलीमूलचित्रकैः ॥ त्वक्कणानितिडिकंचजीरकंचट्टिभागिकाः ॥ ४२ ॥
धान्याम्लवेतसांविश्वंभद्रैलाचदणाणिच ॥ अजमोदाजलधरःप्रत्येकंसु
न्निभागीकाः ॥ ४३ ॥ सर्वौषधचतुर्थांशंटाडिमस्यफलंभवेत् ॥ द्रव्ये

भ्योनिखिलेभ्यश्चसितादेयार्धमात्रया ॥ ४४ ॥ महारखाडवसंज्ञस्या
चूर्णमेतत्सुरोचनम् ॥ अग्निदीप्तिकरंहृद्यंकासातीसारनाशनम् ॥
॥ ४६ ॥ हृद्रोगकंठजठरमुखरोगप्रणाशनम् ॥ विपूचिकांतथाध्मान
मर्शोगुल्मकृमीनपि ॥ ४७ ॥ छर्दिपंचविधांश्वासंचूर्णमेतद्व्यपोहति ॥

मिन्धे, नागकेशर, तालीसपत्र, सैधव, संचळ, विडलोण, समुद्रमीठ, वांगडखार हीं
आठ औषधे एकएक भाग व पिंपळमूळ, चित्रक, दालचिनी, पिंपळी, चिंचेची साल,
जिरे ही सहा औषधे दोन दोन भाग व धणे, आम्लवेतस, सुंठ, वेलदोड्याचे दाणे,
लहान बोरें, अजमोदा, नागरमोथे हीं ७ औषधे तिन तीन भाग व सान्या औषधाचे
चवथा भाग डार्लिंवाचें फळ घ्यावें. मग सान्या औषधाचें चूर्ण करून त्या चूर्णाचे अर्धा
साखर घेऊन एका जागी मिळवावी या चूर्णाला महाखाडवचूर्ण असें म्हणतात. हे चूर्ण
घेतले असता तोंडास रुचि येते व अग्नि प्रदीप्त होतो. हृदयास हितकारक, कास, अति-
सार, हृद्रोग, कंठरोग, उदररोग, मुखरोग, मोडशी, पोटफुगी, मूळन्याध, गुल्म, जंतवि-
कार या पांच प्रकारची ओकारी व श्वास हे दूर होतात.

नारायणचूर्ण उदररोगावर.

चित्रकस्त्रिफलाव्योपंजीरकंहपुपावचा ॥ ४८ ॥ यवानोपिप्पलीमूळ
शतपुष्पाजगंधिका ॥ अजमोदाशठीधान्यंविडंगंस्थूलजरिकम् ॥४९॥
हेमाब्हापौष्करंमूलंक्षारौलवणपंचकम् ॥ कुष्ठंचेतिसमांशानिविशालास्या
द्विभागिका ॥ ३५० ॥ त्रिवृत्रिभागाविज्ञेयादंत्याभागत्रयंभवेत् ॥
चतुर्भागासातलास्यात्सर्वाण्येकत्रचूर्णयेत् ॥ ५१ ॥ पाचनस्नेहनाद्यैश्च
स्निग्धकोष्ठस्यरोगिणः ॥ दद्याच्चूर्णंविरेकायसर्वरोगप्रणाशनम् ॥ ५२ ॥
हृद्रोगोपांडुरोगेचकासेद्ववासेभगंदरे ॥ मंदेऽर्शांचज्वरेकुष्ठेग्रहण्यांचगलत्र
हे ॥ ५३ ॥ दद्याद्युक्तानुपानेनतथाध्मानेसुरादिभिः ॥ गुल्मेद्वदरनी
रेणविट्संगेदधिमस्तुना ॥ ५४ ॥ उष्णांबुभिरजीर्णंचवृक्षान्मैःपरिक
तिष्ठु ॥ उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषुतथातक्रेणवागवाम् ॥ ५५ ॥ प्रसन्नयावात
रोगेद्वाडिमांभोभिरर्शसि ॥ द्विविधेचविपेदद्यात्पृतेनविपनाशनम् ॥ ५६ ॥
चूर्णंनारायणंनामदुष्टरोगेगोपापहम् ॥

चित्रकमूळ, त्रिफळा, सुंठ, मिन्धे, पिंपळी, जिरे, शेरणी, वेरांड, अजमोदा. पिंपळ-
ळ, बडीशोफ, रानतुळस, आंबा, कचोरा, धणे, वावाडिंग, काळी जिरे, चोम, पोखरा-

मूळ, साजीव्यार, चमप्यार, सैधव, मंचळ, पिडखार, समुद्रमीठ, वागडखार, कोष्ठ हीं सत्तावीस औषधें एरु एरु भाग. पहिले ओषधाचे दोन भाग, कावढळीमूळ त्याप्रमाणें ३ भाग, निशोत्तर तसेंच ३ भाग ज्ञातीचें मूळ व चार भाग पिंवळ्या निवडुगाचें मूळ अथवा पाला तें न मिळेल तर त्याचे अभावीं निवडुग घ्यावें आणि हीं सारीं औषधें कुट्टन चूर्ण करावें. मग तें चूर्ण पाचनें करून व खेगादिकें करून ज्या मनुष्याचा कोठा स्थिग्ध झाला आढे त्या मनुष्यास ढाळ होण्याविषयीं द्यावे तेंणें करून सारे रोग दूर होतात हृद्रोग, पाडुरोग, श्वास, फास, भगदर व अग्निमाद्य इतक्या रोगाचे ठायीं हें चूर्ण अनुपानाची योजना करून द्यावें. पोटफुगीवर मध्यात कालवून द्यावे. गुल्म रोगम घोरीचे मळ्या नरोर द्यावें मळबद्धास दह्याचे पाण्याबरोबर द्यावें अजीर्णास ऊन पाण्यात द्यावें. गुदाचेठायीं कातरल्यासारखी इजा होते तीस चिंचेच्या काढ्यात द्यावें उदररोगास उटणीचें दुधान द्यावें अथवा गाईचे ताकात द्यावें. वातरोगस प्रसन्ने बरोबर द्यावें. मूळव्याधीस डळिंधीचे पाण्याबरोबर द्यावें. तेंणेंकरून हे सारे रोग दूर होतात. हें चूर्ण तुपात घेतलें असता म्थावर विष व जगम विष हीं दोन प्रकारचीं विषे दूर होतात या चूर्णाला नारायणचूर्ण असें ह्मणतात या चूर्णापासून सारे दुष्ट रोग दूर होतात

हृषुपादिचूर्ण अजीर्णउरादिकांवर.

हृषुपात्रिफलाचैवत्रायमाणाचपिप्पली ॥५७॥ हेमक्षीरिन्निवृचैवसात
लासुडुकावचा ॥ नीलिनीसिंधवंटृष्णलवणंचेतिचूर्णयेत् ॥ ५८ ॥
उष्णोदकेनमुत्रेणदाडिमत्रिफलारसैः ॥ तथामांसग्सेनापियथायोग्य
पित्रेन्नरः ॥ ५९ ॥ अजीर्णंप्रीन्दिगुल्मेपुशोफाशोविषमाक्षिपु ॥
हस्तीमशामलापांडुदुष्टाध्मानोदरेऽपि ॥ ३६० ॥

अरणी, वेगडा, आमळसाठी, त्रायमाण, पिंपळी, चोग, निशोत्तर, पिंवळे निवडुग (न मिळेल तर निवडुग) कटुफी, वेगड, नोज, सैधव, मंचळ या १४ औषधांचे चूर्ण करून ऊन पाण्यात अथवा गोमूत्रात अथवा टाळिंधाचे रसात अथवा त्रिफळेचे काढ्यात अथवा रानातील हृग्निादिकाचे मामाचे रसात द्यावें माराश ह्या रोगास अनुपानाचा उपयोग पडेपर तसें द्यावें तेंणेंकरून अजीर्ण व कवट्ट गुल्म, मूत्र मूळव्याध, अग्निमाद्य, हृन्मिदरोग, कावीळ पाडुरोग, रुध्र, पेटफुगी, उदररोग हे नांवे रोग दूर होतात

पंचसमचूर्ण शृङ्गादिकांवर.

शुडीहृग्निमीरुष्णात्रिन्मसार्थलंतया ॥ समभागानिमशांनिमृध्मः

र्णानिकारयेत् ॥ ६१ ॥ ज्ञेयपंचसमचूर्णमेतच्छूलहरंपरम् ॥ आध्मानज
ठराशोभ्रमाम्बातेहरंस्मृतम् ॥ ६२ ॥

सुंठ, बाळहिरडे, पिंपळी, निशोत्तर, संचळ ही पाच औषधें समभाग घेऊन बारीक चूर्ण करावें, याला पंचसम चूर्ण ह्मणतात. हें चूर्ण घेतलें असता शूल, पोटाफुगी, अग्निमाय मूळ-याध, आमवायु हे रोग दूर होतात.

पिप्पल्यादिचूर्ण आध्मानादिकांवर.

कर्पमात्राभवत्कृष्णात्रिवृतास्यात्पलोग्मिता ॥ गंडापलंचविज्ञेयंचूर्ण
मेकत्रकारयेत् ॥ ६३ ॥ कर्पोग्मितंलिह्नेदेतक्षौद्रेणाभ्याननाशनम् ॥
गाढविट्कोदूरकफान्पित्तशूलंचनाशयेत् ॥ ६४ ॥

पिंपळी एक कर्प, निशोत्तर एक पळ व साखर एक पळ यांचें चूर्ण एकाजागी करून मवात घेतलें असतां पोटाफुगी दूर होते व मलबद्ध, उदररोग, कफ, पित्त, शूल हे दूर होतात.

लवणत्रितयादिचूर्ण यकृत्प्लीहादिकांवर.

लवणत्रितयंक्षारौशतपुष्पाद्रयंचा ॥ अजमोदाचगंधाचहृदुपाजीरकद्रयम्
॥ ६५ ॥ भरिचंपिप्पलीमूलंपिप्पलागजपिप्पली ॥ हिंशुश्चहिंशुपत्रीच
साठीपाठोपकुंचिका ॥ ६६ ॥ शुंठीचित्रकचव्यानिविडंगचाम्लवतसम् ॥
टाडिमंतिंतिडीकंचत्रियदंतशितावरी ॥ ६७ ॥ इंद्रवारुणिकाभार्गीदि
वदारुयवानिका ॥ कुस्तुबुरुस्तंबुरुणीपौष्करवंदराणिच ॥ ६८ ॥
शिवाचेतिसमांशानिचूर्णमेकत्रकारयेत् ॥ भाययेदारुकरसैर्बाजपुररसै
स्तथा ॥ ६९ ॥ तत्पिप्पेत्सर्पिषाजीर्णमयेनोष्णोरकेनवा ॥ कोलांभ
सावातक्रेणदुग्धेनौष्ट्रेणमस्तुना ॥ ३७० ॥ यकृत्प्लीहकटीशूलगुदकुक्षि
हृदामयान् ॥ अशोविष्टंभमंदाग्निगुल्माष्टीलोदराणिच ॥ ७१ ॥
हिकाध्मानश्वामक्तासाजयेदेतान्नशयः ॥ एतैरेचौषधैःसम्यक्कृतंवा
साधयेद्भिषक् ॥ ७२ ॥

संधव, संचळ, निडलोण, साजीखार, जवखार, बडीशोफ, बाळंतशोफ, वेखंड, अजमोदा, रानजुळस, शेरणी, जिरे, आहाजिरे, मिथ्ये, पिंपळमूळ, पिंपळी, गजपिंपळी, हिंग भाजलेला, वाफळ्या, रुचोरा, पाहाडमूळ, काळीजिरे, सुंठ, चित्रक, चवक, वावाडिंग, आम्लवतम, डाळिंसाल, चिंचिचीसाल, निशोत्तर, दांतीचें मूळ, शतावरी, कडवुंदावन, सरंगमूळ, देवदारु, अजमोदा, धणे, चिरफळ, पोखरामूळ, बोर, बाळहिरडे हीं एकेता-

ळीस औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करावें. मग त्या चूर्णास आल्याच्या रसाचे पुट व महाळंगाच्या रसाचें पुट अशीं दोन प्रकारची पुटें देऊन वाळवावें. मग हें चूर्ण तुपांत अथवा जुन्या मद्यांत अथवा ऊन पाण्यांत अथवा बोरीचे काढ्यांत अथवा गाईचे ताकांत अथवा उंटीणीचे दुधांत अथवा दद्याचे निवळीत घालून घ्यावें. या प्रमाणें ज्या अनुपानाचा ज्या रोगास उपयोग पटेल तसें अनुपान योजून द्यावें. तेंणेंकरून पोटांत उज्वेकडेस यक्ष्मरोग होतो तो व डावेकडे कवळुरोग होतो तो व कंवरेचा शूळ, गुदरोग, त्रिशीचा शूळ हृद्रोग, मूळव्याध, मळाचा अवरोध, अग्निमांध, गुल्म, अष्टीला या नामेंकरून, वायूचा रोग होतो तो व उदररोग, उचकी, पोटफुगी, श्वास, कास, हे रोग दूर होतात अथवा त्याच औषधाचा काढा करून त्यांत तूप घालून फिरून तूप राहिले तो पर्यंत कढवून गाळून तें तूप घेतलें असतां वर सांगितलें जे रोग ते येणेंकरूनही दूर होतात.

तुंबुरुण्यादिचूर्ण शूळादिकांवर.

तुंबुरुणीत्रिलवणंयवानीपुष्कराब्हयम्॥यवक्षाराभयाहिंशुविंडंगानिसमानिच ॥ ७३ ॥ त्रिवृत्रिभागाविज्ञेयामूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् ॥ पिवेदुष्णे नतोयेनयवक्वाथेनवापिचेत्॥७४॥जयेत्सर्वाणिशूलानिगुल्माधमानोदराणिचा॥

तुंबुरु किंवा चिरफळ, सेंधव, संचळ, विडलोण, अजमोदा, पोखरामूळ, जवखार, वाळहिरडा, माजलेला हिंग, बावडिंग ही दहा औषधें समभाग घ्यावी व निशोत्तर तीन भाग घ्यावें. मग सान्या औषधांचें वारीक चूर्ण करून ऊन पाण्यांत अथवा जवाचे काढ्यांत घ्यावें. तेंणेंकरून सारे शूळ व गुल्म, पोटफुगी, उदररोग हे दूर होतात,

चित्रकादिचूर्ण गुल्मादिकांवर.

चित्रकोनागरंहिंगुपिप्पलीपिप्पलीजटा ॥ ७५ ॥ चव्याजमोदामरि चंप्रत्येकरूपसंमितम् ॥ स्वर्जिकाचयवक्षारःसिंधुसौवर्चलंविडम् ॥ ७६ ॥ सामुद्रकरोमरुंचकोलमात्राणिकारयेत् ॥ एकीकृत्यासिलंचूर्णभावायेन्मा तुलिंगजै ॥ ७७ ॥ रसैर्दाडिमजैर्वापिशोपयेदातपेनच ॥ एतच्चूर्णजये दुल्मंग्रहर्णामामजांरुजम् ॥ ७८ ॥ अग्निंचकुरुतेदीप्तंरुचिकृत्तकफनाशनम् ॥

चित्रक, मुंठ, हिंग भाजून, पिपळी, पिपळमूळ, चवक, अजमोदा, मिर्च, हीं आठ औषधें एक एक कर्प प्रमाण घ्यावीं व साजीभार, जखार, सेंधव, संचळ, विडलोण, समुद्रमीठ, चांगडखार हे सात स्वार एक एक कोल प्रमाण घ्यावे. मग सान्या औषधांचें

चूर्ण करून महाळुंगीच्या फळाच्या रसाचें एक पुट द्यावें अथवा डाळिणीच्या फळाच्या रसाचें एक पुट देऊन मग उन्हात वाळवून हें चूर्ण घेतलें असता गुल्म सग्रहणी, आंव हीं दूर होतात व अभि प्रदीप्त होतो. तोंडाला रुचि येते व कफ दूर होतो.

वडवानलचूर्ण मंदाग्न्यादिकांवर.

✓ सैधवंपिप्पलीमुलंपिप्पलीचव्यचित्रकम् ॥ ७९ ॥ शुंठीहरीतकीचेतिक्रम
वृद्धानिचूर्णयेत् ॥ वडवानलनाभैतच्चूर्णस्यादग्निदीपनम् ॥ ३८० ॥

सैधव १ भाग, पिंपळमूळ २ भाग, पिंपळी ३ भाग, चवक ४ भाग, चित्रक ५ भाग, सुंठ ६ भाग, बाळहिरडे ७ भाग. या अनुक्रमें भाग घेऊन चूर्ण करावें. या चूर्णाला वडवानल चूर्ण असे क्षणतात. हें चूर्ण घेतलें असता अभि प्रदीप्त होतो.

अजमोदादिचूर्ण आमवातादिकांवर.

अजमोदाविडंगानिसैधवंदेवदारुच ॥ चित्रकःपिप्पलीमूलंशतपुष्पाच
पिप्पली ॥ ८१ ॥ मेरिचंचेतिकर्पाशंप्रत्येकंकारयेद्बुधः ॥ कर्पास्तुपुं
चपथ्यायादशस्युर्वृद्धदारुकात् ॥ ८२ ॥ नागराचचदशैवस्युःसर्वाण्येक
त्रकारयेत् ॥ पिवेत्कोष्णाजलेनैवचूर्णैश्वयथुनाशनम् ॥ ८३ ॥ आम
वातरुजंहंतिसंधिपीडांचगृध्रसीम् ॥ कटीपृष्ठगुदस्थांचजंघयोश्चरुजंजयेत्
॥ ८४ ॥ तुणीप्रतूणीविश्वार्चिकफवातामयाञ्जयेत् ॥ समेनवागुडेनास्यवट
कान्कारयेत्सुधीः ॥ ८५ ॥

अजमोदा, वावाडिंग, सैधव, देवदारु, चित्रकमूळ, पिंपळमूळ बडीशेफ पिंपळी, मिर्चें हीं नऊ औषधें एक एक कर्प प्रमाण घ्यावीं व पांच कर्प बाळहिरडे, चरधारा दहा कर्प, सुंठ दहा कर्प घ्यावीं. मग साऱ्या औषधांचें चूर्ण करून जून भाण्यात घेतलें असतां सूज, आमवायु, संधि दुखतात त्या व गृध्रसी वायु (कथरेपसून पायापर्यंत होतो तो) व कंबर, पाठ, गुद व पोटेच्या याचे ठावीं शूल होतो तो व तूणीवायु, प्रतूणीवायु, विश्वाची वायु कफवायुचे विकार हे सारे रोग दूर होतात. अथवा या चूर्णाचे समभाग गुळ घालून गोळ्या करून घेतल्या असता चूर्णापासून जे रोग दूर होतात ते या गौळ्यापासून ही दूर होतात असें जाणाने.

हिंग्वादिचूर्ण शूळादिकांवर.

हिंगुपाठाभयाधान्यंदाडिमंचित्रकःसटी ॥ अजमोदान्निकटुकंहपुष्पाचा
म्लवेतसम् ॥ ८६ ॥ अजगंधातिंतिडीकंजीरकंपौष्करंबचा ॥ चव्यं

क्षारद्वयंपंचलवणानीतिचूर्णयेत् ॥ ८७ ॥ प्राग्भोजनस्यमध्येवाचूर्णमे-
 तत्प्रयोजयेत् ॥ पिवेद्वाजीर्णमध्येनतक्रेणोष्णोदकेनवा ॥ ८८ ॥ गुल्म
 वातकफोद्भुतेहृद्रोगेऽष्टीलिकासुच ॥ हृद्भस्तिपार्श्वशूलेपुशूलेपुगुदयोनिजे
 ॥ ८९ ॥ मुत्रकृच्छ्रेतथाऽऽनाहेपांडुरोगेऽरुचौतथा ॥ हिक्कायांचयकृत्प्लीहि
 कासेश्वासेमलग्रहे ॥ ३९० ॥ ग्रहण्यशौं विकारेपुचूर्णमेतत्प्रशस्यते ॥
 भावितंमातुलिंगस्यबहुशःस्वरसेवना ॥ ९१ ॥ कुर्याच्चगुटिकाबन्-
 वातश्लेष्मामयापहाः ॥ ९२ ॥

भाजलेला हिंग, पहाडमूळ, वाळहिरडे, धणे डाळिंबाची साल, चित्रक, वरू, अ-
 जमोदा, सुंठ, मिर्च, पिंपळी, शेरणी, आम्लवेतस, रानतुळस, चिंचेची साल, जिरे, पोखर-
 णीमूळ, वेखंड, चवक साजीखार, जवखार, मधु, संचळ, विडलेण, बांगडखार, समुद्र-
 मीठ हीं सव्वीम औषधे कुटून चूर्ण करून भोजनाचे आधीं अथवा मध्यें घ्यावे. अथवा
 बहुत दिवसांचें मद्य अनेल त्यांत घ्यावें अथवा गाईचे ताकांत अथवा ऊन पाण्यांत घ्यावें
 तेणेंकरून वातकफापामून उत्पन्न झालें जें गुल्म तें व हृद्रोग व अष्टीला या नामेकरून पोटांत
 वायुचा रोग होतो व हृदय, वस्ति, कुशी यांचे शूल व गुदशूल, योनिशूल, मूत्र-
 कृच्छ्र, मळबद्ध, पांडुरोग अवदणें, उचकी. उजवेकडे पोटांत यकृत् रोग होतो तो व
 डावेकडे कवळ रोग होतो तो, श्वास, कास, कंठरोग, संग्रहणी, मुळव्या हे सारे रोग
 दूर होतात, अथवा या चूर्णांला महालुंणीचे फळाचे रसाचें पुट देऊन गोळ्या करून
 घेतल्या असतां वातकफापामून उत्पन्न झाले जे रोग ते दूर होतात.

यवानीखांडवचूर्ण अरोचकादिकांवर.

यवानीदाडिमंशुंठीतिंतिडीकाम्लवेतसौ ॥ ९३ ॥ बदरान्तं च कुर्वीत चतुः
 शाणमितानिच ॥ सार्धद्विशाणं मरिचं पिप्पलीदशशाणिका ॥ ९४ ॥
 त्वक्सौवर्चलधान्याकंजरिकंद्विद्विशाणकम् ॥ चतुःपाष्टिमितैः शाणैः
 शर्करामत्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥ चूर्णितं मर्चमे सत्रधवानीखांडवाभिधम् ॥
 चूर्णजयेत्पांडुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं च्वरम् ॥ ९६ ॥ छर्दिशोपातिसारांश्च
 प्लीहानाहाविवंधनाम् ॥ अरुचिंशूलमंदाग्निशौं जिह्वागलामयान् ॥ ९७ ॥

अजमोदा, डाळिंबसाल, सुंठ, चिंचेचीसाल. आम्लवेतस, आंनदरोग हीं महा औषधे
 चार चार शाण घ्यावीं, अटीच शाण मिर्च, पिंपळी १० शाण घ्यावीं, वालचिनी,
 संचळखार. धणे, जिरे हीं चार औषधे दोन दोन शाण घ्यावीं, माग्नर ६४ शाण
 घ्यावी, मग सारीं औषधे कुटून चूर्ण करावे या चूर्णांला यवानीखांडव चूर्ण अनें क्षण-

तात, हें चूर्ण घेतलें असतां पंडुरोग, हृद्रोग, संग्रहणी, ज्वर, ओकारी, शोष, अतिसार, पोटांत डावीकडे कवळरोग हेतो तो व मलवद्ध, अवदणें, शूल, मंदाग्नि, मूळव्याध, जिभेचे रोग, कंठाचे रोग हे सारे रोग दूर होतात.

तालीसाट्टिचूर्ण अरोचकादिकांवर.

तालीसंमरिचंशुंठीपिप्पलीविंशरोचना ॥ एकद्वित्रिचतुःपंचकर्पैर्भागान्
प्रकल्पयेत् ॥ ९८ ॥ एलात्वचोस्तुकर्पाद्ध्वंमत्येकंभागमावहेत् ॥ द्वा
त्रिंशत्कर्पतुलिताप्रदेयाशर्करायुधैः ॥ ९९ ॥ तालीसाद्यामिदंचूर्णरोच
नंपाचनंस्मृतम् ॥ कासश्वासज्वरहरंछर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ४०० ॥
शोषाध्मानहरंप्लीहग्रहणीपांडुरोगजित् ॥ पक्त्वावाशर्करांचूर्णक्षिपेत्स्या
त्तुगुटिकाततः ॥ १ ॥

तालीसपत्र १ कर्प, मिथ्ये २ कर्प, सुंठ ३ कर्प, पिंपळी ४ कर्प व वंशलोचन ५ कर्प, विलायची व दालचिनी अर्धा कर्प, साखर ३२ कर्प घ्यावी. मग सार्गि औषधें कुटून चूर्ण करून तें घेतलें असता तोंडास रुचि येते व अन्न पचन होतें. कास, श्वास, ज्वर, ओकारी, अतिसार, शोष, पोटाफुगी, कवळ, संग्रहणी पंडुरोग हे सारे रोग दूर होतात. अथवा साखरेचा पाक करून त्यांत हें चूर्ण टाकून गोळ्या करून घेतल्या असतां चूर्णासारखेच गुण होतात,

सितोपलादिचूर्ण कासक्षयपित्तादिकांवर.

सितोपलापोडशस्यादष्टौस्याद्रंशलोचना ॥ पिप्पलीस्याचतुःकर्पास्यादे
लाचद्विकार्पिकी ॥ २ ॥ एककर्पस्त्वचःकार्यंचूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥ सि
तोपलादिकंचूर्णमधुसर्पियुंतुलिहेत् ॥ ३ ॥ श्वासकासक्षयहरंहस्तपादां
गदाहजित् ॥ मंदाग्निसुप्तजिन्हृत्वंपार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ४ ॥ ज्वर
मूर्ध्वगतंरक्तपित्तमाशुण्यपोहाति ॥

खडीसाखर १६ कर्प वंशलोचन ८ कर्प, पिंपळी ४ कर्प, विलायची २ कर्प, दाल-
चिनी एक कर्प हीं सार्गि औषधें कुटून चूर्ण करावे, या चूर्णाला सितोपलादि चूर्ण अमें
म्हणतात. हें चूर्ण मध व तूप एके जागीं करून त्यांत घेतलें असतां, कास, श्वास, क्षय,
हातपायाचा दाह होतो तो व अधिमाद्य व जीभ शूय पडते ती, पाठीचा शूल, अव-
दणें, ज्वर, मस्तकांत रक्तविकार होतो तो व पित्तविकार हे रोग दूर होतात.

भास्करलवणचूर्ण ग्रहणीगुल्मादिकांवर.

सामुद्रलवणकार्यमष्टकर्पमितंबुधैः ॥५॥ पचमौवर्चलंभांबांविडितैष्व

धान्यकम् ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलं कृष्णजिरेकपत्रकम् ॥ ६ ॥ नागकेशरता
लीसमम्लवेतसकतथा ॥ द्विकर्पमात्राप्येतानिप्रत्येकंकारयेद्बुधः ॥ ७ ॥
मरिचंजिरेकांवेश्वमेकैकं कर्पमात्रकम् ॥ दाडिमंस्याच्चतुःकर्पत्वगेलाचार्द्धं
कर्पिकी ॥ ८ ॥ एतच्चूर्णीकृतंसर्वलवणंभास्कराभिधम् ॥ शाणप्रमाणंदे
यंतुमस्तुतक्रसुरासवेः ॥ ९ ॥ वातश्लेष्मभवंगुल्मंघ्निहानमुदरक्षयम् ॥
अर्शासिग्रहणींकुंठंविबंधंचभगंदरम् ॥ ४१० ॥ शोफंशूलंश्वासकासमा
मदोपचहृद्भुजम् ॥ मंदाग्निनाशयेदेतद्दीपनंपाचनपरम् ॥ ११ ॥ सर्वलोकहि
तार्थायभास्करेणोदितंपुरा ॥

समुद्रमीठ आठ कर्प, सचळ पाच कर्प, निडखार, सैधव, घणे, पिंपळी पिंपळमूळ, कृष्णजिरे, तमालपत्र, नागकेशर, तालीसपत्र आम्लवेतस हीं दहा औषधें दोन दोन कर्प व मिश्र्ये, जिरे, सुंठ ही तीन औषधें एक एक कर्प व डाळिंबाचे फळाची साल चार कर्प, दालचिनी व विलायची अर्धा अर्धा कर्प हीं सारीं औषधें कुट्टन चूर्ण करून द्याचे निरर्झित, ताकात, मद्यात किंवा जासवाचे अनुपानात एक शाण प्रमाण घातें तेणेंकरून वातरुपापासून उत्पन्न झालें जें गुटम तें व पोटात डावेरुडे कवळ रोग होतो तो व उदररोग, क्षय, मूळव्याध, संप्रहणी, उष्ण, मळबद्ध, भगदूर, शूल, सूज आणि श्वास, कास आमवायु, हृदोग, अग्निमाघ हे रोग दूर होतात व अग्नि प्रदीप्त होतो व अन्नाच पचन होतें व हें चूर्ण लोकांच्या हिताकारणें सूर्याने सांगितलें आहे. याम्त्व याचें नाव भास्करलवचूर्ण असे जाणावें

एलादिचूर्ण ओफारीवर.

एलाप्रियंगुमुस्तानिकोलमज्जाचपिप्पली ॥ १२ ॥ श्रीचंदनंतथालाजा
लवंगनागकेशरम् ॥ एतच्चूर्णीकृतंसर्वसिताक्षीद्रयुतंलिहेत् ॥ १३ ॥ वा
तपित्तफोद्भुतांछर्दिहंत्यतिवेगतः ॥

विलायची, वाघाटीचें मूळ, अथवा राठे, नागरमोधे, बोराने आतला मगज, पिंपळी, पादरा चंदन, साळीच्या लाखा, लग्गा, नागकेशर, हीं नऊ औषधें कुट्टन चूर्ण करून मधसाखरेत घेतलें असता, वातपित्त कफ यापासून उत्पन्न झाली जी ओकरी ती लवकर दूर होते.

पंचनिचूर्ण कुटादिकांवर.

मूलंपत्रंफलंपुष्पंत्वचंनिंवात्समाहरेत् ॥ १४ ॥ मृश्वचूर्णमिद्रं कुर्यात्

वकुलत्वकूर्णं दंतदृढीकरणावर.

वकुलत्वग्भयंचूर्णैर्घर्षयेदंतपंक्तिप ॥

वज्रादपिदृढीभूतादंतास्युश्र्वपलाद्युवम् ॥

वकुळीच्या मालीच्या वर्णानि दात घासावे म्हणजे हालणारे दात वज्रासारखे वळकट होतात.
इति श्रीदामोदरसनु शार्ङ्गधरेण विरचिताया संहिताया त्रिक्रित्सास्थाने चूर्णरूपनाध्याय
षष्ठ ॥ ६ ॥ -

सप्तमोध्यायः

वटककल्पना.

वटकाश्चाथकथ्यंतेतन्नामगुटिकावटी ॥ मोदकोवटिकापिंडीगुडोवर्तिस्त
थोच्यते ॥ ३२ ॥ लेहवत्साध्यतेनन्दौगुडोवाशर्कराथवा ॥ गुग्गुलुर्वा
क्षिपेत्तत्रचूर्णैतन्निर्मितावटी ॥ ३३ ॥ कुर्यादवह्निसिद्धेनक्वचित्गुग्गु
लुनावटी ॥ द्रवणमधुनावापिगुटिकांकारयेद्बुधः ॥ ३४ ॥ सिता
चतुर्गुणादियावटापुद्दिगुणोऽगुडः ॥ चुर्णाच्चूर्णसमःकार्योऽगुग्गुलुर्मधुत
त्समम् ॥ ३५ ॥ द्रवंचद्विगुणं देयं मोदकेषुभिपन्त्रैः ॥ कर्पप्रमाणातन्मा
त्राबलं दृष्ट्वाप्रयुज्यते ॥ ३६ ॥

गुटिका, वटी, मोदक, वटिका, पिंडी, गुड, वर्ति हे सात वटकाचे पर्यायशब्द जाणावे
याची वृत्ती गुळाचा अथवा साखरेचा किंवा गुग्गुळाचा पाक करून त्यात चुर्ण टाकून
गोळ्या कराया व पाक केल्यावाचून गोळ्या करावयाच्या असता गुग्गुळ शाधून वाटून
त्यात चुर्ण मेटवून गोळ्या कराया, अथवा पाणी मध, दूध इत्यादिच द्रवद्रव्ये जी
त्यात चुर्ण टाकून गोळ्या कराव्या व भास्वगत गोळ्या करावयाच्या असल्या तर तो
चूर्णाचे चौपट साखर घालून कराया व गुळात गोळ्या करावयाच्या असल्या तर तो
चूर्णाचे दुप्पट घेऊन गोळ्या कराया व गुग्गुळ किंवा मध या दोहोंत गोळ्या कराया
च्या असल्या तर ते चूर्णाचे समभाग घेऊन गोळ्या कराव्या व पाणी, दूध इत्यादिच द्रव
पदार्थात गोळ्या करावयाच्या असल्या तर ते चूर्णाचे दुप्पट घेऊन त्यात गोळ्या कराव्या
अथवा रोण्यांचे अक्षितारसम्य पाहून योजना करावी

वाह्मालगुड अर्शादिकांवर

इद्रवारणिकामुस्तंशुंठीदीन्तीहरीतकी ॥ त्रिवृतसटीविडगानिगोक्षरिश्चि
त्रकस्तथा ॥ ३७ ॥ तेजोव्हाचद्विर्षाणिपृथक्द्रव्याणि कारयेत् ॥

मूरणस्यपलान्यष्टौवृद्धादारुचतुष्पलम् ॥ ३८ ॥ चतुःपलंस्यात्भल्लतः
 क्वाथयेत्सर्वमेकतः ॥ जलद्रोणेचतुर्थांशंशृण्वीयात्क्वाथमुत्तमम् ॥ ३९ ॥
 क्वाथद्रव्याग्निगुणितंगुडंक्षिस्वापुनःपचेत् ॥ सम्यक्पक्वंचविज्ञात्वाचूर्ण
 मेतत्प्रदापयेत् ॥ ४४० ॥ चित्रकसिवृतादंतीतेजोन्हापालिकापृथक् ॥
 पृथक्त्रिपालिकाःक्षार्याव्योषैलामरिचत्वचः ॥ ४१ ॥ निक्षिपेम्मधुशी
 तेचतस्मिन्प्रस्थप्रमाणितम् ॥ एवंसिद्धोभवेत्श्रीमत्तन्त्रवाहुशालगुडःशुभः
 ॥ ४२ ॥ जयेदर्शासिसर्वाणिगुल्मवातोदरं तथा ॥ आमवातंप्रतिश्या
 यंग्रहणीक्षयपनिसान् ॥ ४३ ॥ हलीमकंपांडुरोगंप्रमेहंचरसायनम् ॥

कटुवृंदावन, नागरमोथे, सुंठ, दांतीमूळ, वालहर्तकी, निशोत्तर, कचोरा, वावडिंग,
 गोखरू, चित्रक, तेजवळ हीं अकरा औषधे दोनकर्म ध्यावी व सरण आठ पळे व
 वरधारा चार पळे व विवेचे चार पळे ध्यावे मग हीं सारीं औषधे कुटून त्यात दोन ट्रेणप्रमाण
 पाणी घालून चवथार्ध पाणी राहो तोपर्यंत काढा करून सान्या औषधांचे तिप्पट गूळ घालून
 फिरून कढवून पाक करावा. त्यांत चूर्ण टाकावयाचें तें येणें प्रमाणे. चित्रक, निशोत्तर,
 दांतीमूळ, तेजवळ ही चार औषधे एक एक पळ प्रमाण ध्यावीं. व सुठ, मिर्चे, पिपळी,
 आवंळ, दालचिनी, हीं पाच औषधे तीन तीन पळ प्रमाण ध्यावीं. मग सान्या औष-
 धांचें चूर्ण करून त्या पाकांत टाकावें व मध एक प्रस्थ प्रमाणे घालून पात्राला मेळ-
 वावी. त्याला वाहुशालगुड जसें बणतात. हा गुड घेतला असतां सान्या मूळज्याषी
 दूर होतात. गुल्म, वातोदर, वायूनें जंग जगडून रहातें तें व पडमे, संग्रहणी, क्षय,
 पीनस, हलीमक, पांडुरोग, परमा हे रोग दूर होतात. व हा वाहुशालगुड रसायन आहे.
 अमें जाणावें.

मरीचादिगुटिका कासादिकांवर.

मरिचंकार्षमात्रंभ्यात्पिप्पलीकपसंमिता ॥ ४४ ॥ अर्धकपोयवक्षारः
 कर्पयुगमंचदाडिमम् ॥ एतच्चूर्णांकृतंयुंज्यादृक्कपगुडेनहि ॥ ४५ ॥
 शाणप्रमाणांगुटिकाकृत्वावन्नेनिधारयेन् ॥ अस्याःप्रभावात्सर्वेपिना
 सायांत्येवमंक्षयम् ॥ ४६ ॥

मिर्चे एक कर्म, पिपळी एक कर्म. जवगार अर्धा कर्म, दाल्छिन्माल २ कर्म या चार
 औषधांचें चूर्ण करून आठ कर्म गुळ घेऊन त्यात नें चूर्ण टाकून गोच्या शाणप्रमाणां
 कराव्या. आणि गोच्या मुखात धरावी नेणेकरून मारे काम दूर होतात. यापिप्पली
 संग्रह नाही

व्याघ्रीजीरकादिगुटिका ऊर्ध्ववातादिकांवर.

व्याघ्रीजीरकादीनां चूर्णमभ्युयुतं लिहेत् ॥

ऊर्ध्ववातमहाश्वासतमकैर्मुच्यते क्षणात् ॥ ४७ ॥

रिंगणी, जिरे, आंबळकाटी या तीन औषधांचे चूर्ण करून मधात घेतले अमना

ऊर्ध्ववायु, महाश्वास व तमकश्वास हे रोग क्षणांत दूर होतात.

गुडादिगुटिका श्वासकासावर.

गुडशुठीशिवायुस्तैर्गुटिकांधारयेन्मुखे ॥

श्वासकासेपुसवैपुकेवलं वा विभीतकम् ॥ ४८ ॥

गुठ, वाळहर्तकी, नागरमेथे ही तीन औषधे कुटून मग त्यात दुप्पट गुड घालून

गोठ्या रुग्णांमग एक गोळी-तोंडांत धरली असतां मारे कास व श्वास हे दूर होतात.

अथवा एकल्या वेहडाची साल तोंडांत धरली असतांही श्वास व कास दूर होतात.

आमलवयादिगुटिका तृष्णादिकांवर.

आमलंक्रमलं कुण्डलाजाश्रवटरोहकम् ॥ एतच्चूर्णस्यमधुनागुटिकांधारये
न्मुखे ॥ ४९ ॥ तृष्णांप्रवृद्धांहंस्त्येपामुखशोपंचदारुणम् ॥

आंबळकाटी, कमळ, कोष्ठ, सालीच्या ला हा व वडाच्या कोंब्या पाराच्या ह्या डिन्या

या पाच औषधांचे चूर्ण मधात मेळवून गोळी करून तोंडांत धरली अमता तोंडांत फार

आगते ती व तोंडाम कोष्ट फार पटने ती ही दांढी दूर होतात.

संजीवनीगुटिका सन्निपातादिकांवर.

विडंगनागरं तृष्णापथ्यामलविभीतकौ ॥ ४५० ॥ वचागुहचिभिलातंस
विपाचान्नयोजयेत् ॥ एतानिममभागानिगोमृत्रेणैवपेपयेत् ॥ ५१ ॥

गुंजाभागुटिकाकायार्बदद्याटाटकजैरसैः ॥ एकामजीर्णगुल्मेपुद्वेषिपुंन्यां
चदापयत् ॥ ५२ ॥ तिस्रश्वसर्पट्टेत्तुचतलः संनिपातिके ॥ वरीसंजी

वनीनाम्नीसंजीवयतिमानवम् ॥ ५३ ॥

वावाडिग. सुंठ, पिंपळी, वाळहिरटे, आंबळकाटी, वेहडा, वेगंड, गुळबेल, भिलावा व

वचनाग चांगला शुद्धकरून हीं दाहा औषधे समभाग घेऊन गाईचे मूत्रांत वाटून गो-

ठ्या गुंजप्रमाण करून मग आल्याचे रमात अजीर्णाम व गुल्मरोगाम एक गोळी घ्यावी.

मोडशीम दोन, सर्पाचे निपास तीन, सन्निपातास चार गोठ्या घ्याव्या व ही गोळी

मनुष्याम संजीवन करिते झणून हिला संजीवनी गुटिका क्षणतात.

व्योपाद्रिगुटिका पीनमादिकांवर.

व्योपाम्लवेतसंचव्यंतालीसंचित्रकस्तथा ॥ जीरकंतिंतिडीकंचप्रत्येकं
 कर्पभागिकम् ॥ ५४ ॥ तिसुगंधंनिशाणंस्यात्गुडःस्यात्कर्पाविंश
 तिः ॥ व्योपाद्रिगुटिकाभामपीनसश्वासकासजित् ॥ ५५ ॥ रुचिस्व
 रकराम्याताप्रतिश्यायप्रणाशिनी ॥

सुठ, मिर्च, पिपळी, आम्लवेतम, चक्र, तालीमपत्र, चित्रक, जिरे. चिंचिची साल
 ही नऊ ओषधे एक एक कर्प प्रमाण ध्यावी व दालचिनी, तिलायची, तमालपत्र हीं
 तीन जापधे तीन तीन भाण प्रमाण ध्यावी. मग सारीं औषधे कुट्टन एका करून बीग
 कर्प प्रमाण गुळ घेऊन त्यात ते चर्ण मेळवून गोळ्या करून घ्याव्या. तें घेऊन जाय.
 पीनसगोग, श्वास, कास हे गोग दूर होतात व तोंडाम रुचि येते, म्हर चागला होतो
 व पटम म्हर होतें.

गुटचतुष्टयवटिका आम्रादिकांवर.

आमेषसगुडांशुंटीमजीर्णं गुडपिप्पलीम् ॥ ५६ ॥

कृच्छ्रेजरिगुडं दद्यादर्शः सुचगुडाभयाम् ॥

सुंटीचे चूर्ण करून त्यात गुळ मेळवून गोळी करून घ्यावी तें घेऊन जाय दूर
 होतें व अजीर्ण झाले असता गुळ व पिपळी एकाजागी करून घ्यावी तें घेऊन अ
 जीर्ण दूर होतें, गुळ व जिरे एकाजागी करून घेतले असता म्हरकट्टू दूर होतें, गुळ
 व बाडहिगटे एका जागी करून घेतले असता मूळव्याध दूर होतें

ब्रह्माटारुमोटक अर्धावर.

बृहदारुकरुगृहातशुंटीचूर्णेनयोजितः ॥ ५७ ॥

मोटकःसगुडोऽन्यात्पट्टिधार्गः कृतांजरम् ॥

उरधास. भिलात्रा, सुठ हीं तीन जोषधे समान घेऊन चूर्ण करून त्यात त्याचे उ
 पट गुळ घाऊन गोळ्याकरून घ्याव्या तें घेऊन साहा प्रसार्गी मुळव्याध दूर होतें.

मृगणवटक अर्धावर.

शुक्रमृगणचूर्णम्यभागानद्वात्रिंशदाहरेत् ॥ ५८ ॥ भागात्रपोडसचि

तस्यशुंटीचाभागचतुष्टयम् ॥ द्वीभागौमरिचम्यापिसर्वाण्येकप्रकारयेन्

॥ ५९ ॥ गुडेर्नापिडिकां कुर्यादर्शसानाशिनांपराम् ॥

मृगणवाळवून चूर्ण करून ते पत्तीस भाग, चित्रक १६ भाग, सुठ चारभाग, मिर्च

शैव भाग व्यावीं. मग सारीं औषधें चूर्ण करून त्यांत गुळ सान्यां औषधाचे दुप्पट घालून गोळ्या करून घ्याव्या तेणेंकरून सहाप्रकारची मूळव्याध दूर होते.

बृहत्सूरणवटक अर्शावर.

सूरणोवृद्धदारुश्चभागःपोडशभिःपृथक् ॥ ४६० ॥ मुसलीचित्रकौ
त्रेयाचष्टभागमितौपृथक् ॥ शिवाविभीतकौधात्रीविडंगंनागरंरुक्णा
॥ ६१ ॥ भलातःपिप्पलीमूलंतांलसिंचपृथक्पृथक् ॥ चतुर्भागप्रमाणा
नित्वगोलापरिचंतथा॥६२॥द्विभागमात्राणिपृथक्ततस्त्वेकत्रचूर्णयेत् ॥
द्विगुणेनगुडेनाथवटकानकारयेद्दुधः ॥६३॥ प्रवलाग्निकराएतेतथाशौ
नाशनाःपराः ॥ ग्रहणीवातकफजांश्वासकासंक्षयामयम् ॥ ६४ ॥
प्लीहानंश्लेपिदंशोफंहिक्रामेहंभगंदरम् ॥ ॥ निहन्त्युःपलितंवृष्यास्तथा
मेध्यारसायनाः ॥ ६५ ॥

सुगण १६ भाग, वरधारा १६ भाग, सुयळी ८ भाग, चित्रक ८ भाग, हिरंड, हटे, आंबळकटी, वावडिंग, सुंठ, पिंपळी, भिलावा, पिंपळमूळ, ताळीसपत्र, हीं नऊ औषधें चार चार भाग व दालचिनी, विलायची, मिर्चें हीं तीन औषधें दोन दोन भाग व्यावीं. मग सारीं औषधें कुडून चूर्ण करून त्याचे दुप्पट त्यांत गुळ घाडून गोळ्या करून घ्याव्या. तेणेंकरून अग्नि प्रदीप्त होतो. मूळव्याध व नाचफापासून उत्पन्न झाली ती संग्रहणी ती व श्वास, कास, क्षय, पोटांत डावेकडे कवळू रोग होतो तो, श्लेपिद रोग, सूज, उचकी, परमा, भगंदर व जेणेंकरून पादरे केश होतात ता व पलितरोग हे गारे रोग दूर होतात व ह्या गोळ्या स्त्रीगमनाविषयी इच्छा देतात व बुद्धि देतात, शरीराची रा दूर करितात.

मंडरवटक कामलादिकांवर.

त्रिकलात्र्युषणंचव्यंपिप्पलीमूलाचित्रकौ ॥ दारुमाक्षिरुधातुस्त्वक्फटा
वींमुस्तांविडंगकम् ॥ ६६ ॥ प्रत्येकं कर्षपात्राणिसर्वद्विगुणितंतथा॥मंड
रंचूर्णयेत्सर्वगोमुत्रेष्टगुणोक्षिपेत् ॥६७ ॥ पक्त्वाचवटकान्कृत्वाद्यात्
तक्रानुपानतः ॥ कामलापांडुमेहार्जःशोधकुष्ठकफामयान् ॥ ६८ ॥
ऊरुस्तंभमजर्णिचप्लीहानंनाशयंतिच ॥

हिरडा, धेटडा, आंबळकटी, सुंठ, मिर्चें, पिंपळी, चनर, देवदार, सोनामुरगिचें गम्मा लचिनी, दारुहूळद, नागरगोथे, वावडिंग हीं तेरा औषधें एक एक कर्ष प्रमाण घे-

ऊन चूर्ण करून त्याचे दुप्पट मंडूर ध्यावा आणि सान्यांचे आठ गुण गोमूत्र घेऊन त्यांत ते चूर्ण व मंडूर टाकून कढवून गोठ्या करून ताकांत ध्यावा नेणेंकरून टोड्यात कावीळरोग होतो तो, पांडुरोग. परमा, मूळव्याध, मूत्र, कुष्ठ, कफविकार व जेणेंकरून माटांचा स्तंभ होतो तो व वायु, अजीर्ण कवळ, हे सारे रोग दूर होनात.

चंद्रप्रभागुटिका प्रमहादिकांवर.

चंद्रप्रभावचामुस्तंभूनिवामृतदास्वकम् ॥६९॥ हरिद्रातिविपादावींषि
प्लीमूलचित्रकौ ॥ धान्याकांत्रिफलाचव्यंविडंगंजपिप्पली॥४७०॥
व्योपंमाक्षिकधातुश्वद्वौक्षारौलवणत्रयम् ॥एतानिशाणमांत्राणिप्रत्येकं
कारयेद्बुधः ॥ ७१ ॥ निवृद्धंतीपत्रकंचत्वगेलावंशरोचना ॥ प्रत्येकं
कर्पमात्रंचकुर्यादेतानिबुद्धिमान् ॥ ७२ ॥ द्विकर्पहतलोहःस्याचतुः
कर्पासिताभयेत् ॥ शिलाजित्त्वष्टकर्पस्यादष्टौर्पास्तुग्गुगुलाः ॥ ७३ ॥
एभिरेकत्रसंधुष्णैःकर्तव्यागुटिकाशुभा ॥ चंद्रप्रभेनिविख्यातासर्वरोग
प्रणाशिनी ॥ ७४ ॥ प्रमहविंशतिंलच्छंमृत्राघातंतथाश्मरीम् ॥ विंध्या
नाहशूलानिमेहनग्रंथिमर्बुदम् ॥ ७५ ॥ अंडवृद्धिंतथापांडुंकापलां
चहलीमकम् ॥ अंत्रवृद्धिंकटीशूलंश्वासंकासंविचर्चिकाम् ॥ ७६ ॥
कुष्ठान्यशीसिकंष्टंचप्लीहोदरभगंदरम् ॥ इंद्ररोगंनेत्ररोगंस्त्रीणामातंव
जारुजम् ॥ ७७ ॥ पुंसांशुक्कगतानदौपान्मंदाग्निमरुचिंतथा ॥
वायुं पित्तं कफं हन्यात्तु वल्यवृष्यारसायनी ॥ ७८ ॥ चंद्रप्रभायांकारं
स्तुचतुःशाणोविधीयते ॥

कचारा. वेसंट, नागरमांथे, किराईत, गुळवेळ, देवदार, हळद, अनिविप, दाहळद, पिपळमूळ, चित्रक, धणे, हिरडा, नेहडा, आंबळकटी, चवक, वात्रडिग, गजापिपळी, मुंठ, मिथ्ये, पिपळी, मोनाशुरीचें भम्म, जवगार, माजीसार, मधव, मंचळगार, विड-
रार हीं सत्ताविंश औषधे शाण शाण प्रमाण व निजोत्तर, दातीमूळ, तमालपत्र, दान-
चिनी, विलायची, यंशलोचन हीं सहा औषधे एक एक कर्प घेऊन सान्यांचे चूर्ण करवें
व लोहभस्म दोन कर्प व खटीसांबर चार कर्प, शिलाजित आठ कर्प, गुग्गुळ ८ कर्प
ध्यावा. मग हीं सार्गे औषधे एका जागी वाटून त्यांत ते चूर्ण घाटून कर्पप्रमाण क्षणत्रे
४ शाण प्रमाण गोठ्या बांधल्या. कारण या रसायनाचे ठायीं कर्प शब्द चोरो शा-
णांचा बोधक जाणाय, या मात्रेला चंद्रप्रभा असें क्षतनात. ही चंद्रप्रभा सारे रोग दूर
करण्याविषयी विख्यात आहे. इंद्रपामून तीन प्रकारने परमे व मूत्रहृत्कृ. मृत्रागत.

मूतखडा, मळबद्ध, पोटफुगी, शूल, प्रमेहपिटिका, अर्बुद (जेणेकरून वृषण मोठा होतो तो रोग) पाडुरोग, कावीळ, हलीमकरोग, अंतगलवायु, कंवरचाशूल, श्वास, कास, पाय फुट-तात तो विचर्चिकारोग, कुष्ठ, मूळव्याध, कवळ, कड्ड, भांगदर, दतरोग, नेत्ररोग, स्त्रियांस धुपणी लागते ती व पुरुषाचे धातुगतविकार व अग्निमाय व आवरणे व वांत, पित्त, कफ यांचा प्रकोप हे सारे रोग दूर होतात. ही चंद्रप्रभा बल देणारी व स्त्रीगमनाविषयी इच्छा देणारी रसायनी आहे असें जाणावे.

कांकायनगुटिका गुल्मादिरोगांवर.

यवानीजीरकंधान्यंमरीचंगिरिकर्णिका ॥७९॥ अजमोदोपकुंचीच
तुःशाणाःपृथक्पृथक् ॥ हिं गुपद्शाणिकंकार्यंसारौलवणपंचकौ ॥४८०॥
त्रिवृच्चाष्टमितैःशाणैः प्रत्येकंकल्पयेत्सुधीः ॥ दंतीसठीपौष्करंचयिडं
गंदाडिमंशिवा ॥ ८१ ॥ चित्रोम्लवेतसःसुंठीशाणैःपोडशभिःपृथक् ॥
बीजपूररसेनैपांगुटिकांकारयेद्भुधः ॥ ८२ ॥ घृतेनपयासामद्यैरम्लैः
ष्णोदकेनवा ॥ पिवेत्कांकायनप्रोक्तांगुटिकांगुल्मनाशिनीम् ॥ ८३ ॥
मध्येनवातिकंगुल्मगोक्षीरेणचपैतिकम् ॥ सूत्रेणकफगुल्मंचदशमूलैस्त्रिदो
पजम् ॥ ८४ ॥ उद्द्रीदुग्धेनमारीणारक्तगुल्मंतिवारयेत् ॥ हृद्रोगग्रह
णीशूलकृमीनर्शांसिनाशयेत् ॥ ८५ ॥

ओंवा, जिरे, घणे, मिर्चें, विष्णुकांता, अजमोदा, फ्लोजी ही सात औषधें चार चार शाण प्रमाण व हिं ग भाजून सहा शाण प्रमाण, जवखार, साजीखार, सैधव, संचळखार, विडलेण, समुद्रमीठ, वांगडखार, निशोत्तर हीं आठ औषधें आठ आठ शाण व दांतीमूळ, कचोरा, पोखरामूळ, वावडिंग, डाळिवसाल, बाळहिरडे, चित्रकमूळ, आम्लवेतस, सुंठ हीं नऊ औषधें सोळा सोळा शाण प्रमाण ध्यावी. मग हीं सारीं औषधें कुटून चूर्ण करून महाकुं-गाच्या रसांत गोळ्या कगव्या. याला काकायनगुटिका असें म्हणतात. ही गुटिका तुपांत अथवा गार्डेचे दुधात अथवा आद्यत मद्यात अथवा ऊन पाण्यात गुल्म रोग दूर होण्याविषयी ध्यावी. ही गोळी मद्यात घेतली असता वातगुल्म दूर होते. गार्डेचे दुधांत घेतली असता पित्तगुल्म दूर होतें व गोमूत्रांत घेतली असता कफगुल्म दूर होतें व दशमूळाचे काढ्यांत घेतली असता त्रिदोषगुल्म दूर होतें व उटिणीचे दुधात घेतली असता स्त्रियांस कगुल्म होते तें दूर होतें व हृद्रोग, समहणी, शूल, जंतारिकार, मूळव्याध हे रोग होतात.

योगराजगुग्गुळ वातादिरोगांवर.

नागरंपिप्पलीचव्यंपिप्पलीमूलाचित्रकैः ॥ भृष्टं हिं वजमोदं च सर्पपाजीर
 कद्वयम् ॥ ८६ ॥ रेणुर्कद्रयवाः पाठाविडंगं गजपिप्पली ॥ कटुकातिवि
 पाभार्गावचामूर्वेति भागतः ॥ ८७ ॥ प्रत्येकं शाणिकानिस्पुद्रं व्याणीमा
 निविंशतिः ॥ द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफलाद्विगुणा भवेत् ॥ ८८ ॥
 एभिश्चूणीकृतैः सर्वैः समो देयस्तु गुग्गुलुः ॥ वंगरोप्यं च नागं च लोहसारं
 तथाऽभ्रकम् ॥ ८९ ॥ मंडूरं रससिंदूरं प्रत्येकं पलसंमितम् ॥ गुडपाकसमं कृ
 त्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ॥ ९० ॥ एकपिंडंततः कृत्वा धारयत्त घृतभाजने ॥
 गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिताः ॥ ९१ ॥ गुग्गुलुयो
 गराजो यत्रिदोपघ्नोरसायनः ॥ मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते
 ॥ ९२ ॥ सर्त्रान्वातामयानकुष्ठनिर्शासिग्रहणीगदम् ॥ प्रमेहं वातरक्तं
 च नाभिशूलभगंदरम् ॥ ९३ ॥ उदावर्तक्षयं गुल्ममस्मारसुरोग्रहम् ॥ मंदाग्नि
 स्वासकासांश्चनाशयेदरुचिंतथा ॥ ९४ ॥ रेतोदोषहरः पुंसारजोदोषह
 रः स्त्रियां ॥ पुंसामत्यजनकोविध्यानां गर्भदस्तथा ॥ ९५ ॥ रास्नादि
 काथसंयुक्तो विविधहंतिमारुतम् ॥ काकोल्यादिश्रुतात्पित्तकफमारग्वधा
 दिना ॥ ९६ ॥ दावीं श्रुतेन मेहांश्च गोमूत्रेणैव पांशून् ॥ मेदोवृद्धिचम
 धुना कुष्ठे निवेश्यतनवा ॥ ९७ ॥ छिन्नकाथेन वातासंशोथशूलं कणा
 श्रुतात् ॥ पाटलाकाथसहितो विपंमृतजंजयेत् ॥ ९८ ॥ त्रिफला
 काथसहितोने प्रार्तिहृदारुणाम् ॥ पुनर्वयादेः काथेन हन्यत्सर्वो
 दराण्यपि ॥ ९९ ॥

सुंठ, पिंपळी, चवक, पिपळमूळ, चित्रक, भाजलेला हिंग, अजमोदा, शिरस, जिरे
 शहाजिरे, रेणुर्काज, इंद्रजव, पटाडमूळ, वावडिंग, गजपिंपळी, कटुकी, अतिविप, भारंगमान
 वेसंड, मोरेवेल हीं विस औपधे शाण माण प्रमाण ध्यावीं व या औपधांचे दुःपट त्रिफला
 ध्यावी. मग हीं सारीं औपधे कुटून चूर्ण करून त्याचे सपभाग शुद्ध केलेला गुग्गुळ
 घेऊन वारीक वाटून गुळ्याचे पात्रामारिता पातळ करून त्यांत हे चूर्ण घालवें
 मग वंगभस्म व रौप्यभस्म, नागभस्म, लोहभस्म, अत्रकभस्म, मंडूरभस्म व रससिंदूर
 हीं सातभस्मं पळपळ प्रमाण त्या गुग्गुळांत घालून मान्याचा एक पिंड करून त्याच्या
 गोळ्या शाणमाण प्रमाण घाधून नुपाचे गरम्या मळक्यात टांग्या याग योग

राजगुग्गुळ असें क्षणतात. हा गुग्गुळ घेतला असतां त्रिदोष दूर करितो. व हें रमा-
 यन आहे याला मैथून व खाणें, पिणें यांचा निषेध नाही. पथ्य केल्यावांचून गुण होतो.
 या पासून सारे वायूचे रोग, कुष्ठें, मूळव्याध, संग्रहणी, परमा, वातरक्त, नामीचा शूल,
 भगंदर, उदावर्तवायु, क्षयरोग, गुल्म फेंपें, स्त्रोत्रहरोग, अग्निमांच, कास, श्वास, आव-
 ढणें हे रोग दूर होतात. हा योगराजगुग्गुळ पुरुषाचे धातूचा विकार दूर करितो.
 स्त्रियांच्या विटाळाचा रोग दूर करितो. पुरुषाची धातु वाढवून पुत्र देणारा होतो. वां-
 शोच्या स्त्रियांना गर्भ देतो. रासनादिकाढ्यांत घेतला असतां नानाप्रकारचे वायु दूर
 होतात. कांकोल्यादि काढ्यांत घेतला असतां पित्तरोग दूर होतो. आरग्वधादिकाढ्यांत
 घेतला असतां कफ दूर होतो. दासुद्वीचे काढ्यांत परमे दूर होतात. गोमूत्रांत घेतला
 असतां पांडुरोग जातो. शरीरात मेदा दुष्ट होऊन शरीर वाढलें असतां मधांत घ्यावा.
 कुष्ठरोगास कडुनिंबाचे काढ्यांत घ्यावा. रक्तवायूवर गुळबेलीचे काढ्यांत. शूल व सूज
 यांजवर पिंपळीचे काढ्यांत. उदिराचे विषावर पाडळीचे काढ्यांत. डोळ्याचे रोगांवर
 त्रिफळेचे काढ्यांत. पुनर्नवादिकांचे काढ्यांत सान्या उदर रोगांवर घ्यावा. याप्रमाणें
 अनुपानें जाणावीं.

कैशोरगुग्गुळ वातरक्तादिकांवर.

त्रिफलायास्त्रयःप्रस्थाःप्रस्थैकाचामृताभवेत् ॥ संकुट्यलोहपात्रेतुसार्ध
 द्रोणांशुनापचेत् ॥ ५०० ॥ जलमर्धशृतंज्ञात्वाशुधीयाद्द्वह्मगालितम् ॥
 कायेक्षिपेत्तुशुद्धं च गुग्गुळुं प्रस्थसंमितम् ॥ १ ॥ पुनःषेदयःपात्रेदव्यासं
 द्द्वयेन्मुहुः ॥ सांद्रीभूतंचतंज्ञात्वागुडपाकसमाकृतिम् ॥ २ ॥ चूर्णित्य
 ततस्तत्रद्रव्याणीमानिनिक्षिपेत् ॥ त्रिफलार्धपलाज्ञेयागुट्टचीपलिकाय
 ता ॥ ३ ॥ पडसंशुष्पणंप्रोक्तंविडंगानांपलार्धकम् ॥ दंतीकपर्पिताका
 यांत्रिवृत्कर्पमितास्मृता ॥ ४ ॥ ततःपिंडीकृतंसर्वघृतपात्रे विनिक्षि
 पेत् ॥ गुट्टिकाःशाणिकाःकार्यायुंज्यादोषाद्यपेक्षया ॥ ५ ॥ अनुपाने
 भिषक्दद्यात्कोष्णनीरंपयोथवा ॥ मंजिष्ठादिशृतंवापियुक्तियुक्तमतः
 परम् ॥ ६ ॥ जयेत्सर्वाणिकुष्ठानिवातरक्तंनिदोषजम् ॥ सर्वत्रणाम्भगु
 ल्मांश्चप्रमेहपित्तिकास्तथा ॥ ७ ॥ प्रमेहोदरगंदाश्रिकासभयशुषां
 जान् ॥ हंतिसर्वामयान्नित्यपशुपयुक्तरसायनः ॥ ८ ॥ कैशोरकाभि
 धानोयंगुग्गुळुःकांतिकारकः ॥ वासादिनानेत्रगदान्गुल्मांदिनवरुणा
 दिना ॥ ९ ॥ काथेनखदिग्म्यापित्रणकुष्ठानिनाशयेत् ॥ भागलंती

क्षणमजीर्णचव्यवायंश्रममातपम् ॥ ५१० ॥ मद्यरोपंत्यजेत्सम्यक्गुणा
र्थीपुरसेवकः ॥

हिरडे, बेहेडे, आवळकटी, गुळवेल हीं चार औषधे एरु प्रस्थ घेऊन थोडी कुटून लो
खंडाचे कढयित दीड ट्रेण पाणी धालून त्यात तीं औषधे टाकून अथे पाणी राही तीं
पर्यंत काढा कढवून गाळून घ्यावा. मग शुद्ध केलेला गुग्गुळ एरु प्रस्थ प्रमाण घेऊन
वारीक वाटून त्या काढ्यात मेळवून फिरून लोहाचे फड्यांत घालून रोहाचे पळीनें गा-
रंवार घाटून गुळाचे पाकासारग्या घण होई तोंपर्यंत पाक करावा. त्यात दुसरे चूर्ण टाका
वयाचीं औषधे-येणेप्रमाणे. हिरडा, नेहडा, आवळकटी, गुळवेल हीं चार औषधे अर्ध
अर्ध पळ प्रमाण. सुंठ, मिर्चे, पिंपळी हीं तीन औषधे दोन दोन अक्ष प्रमाण, बावडिंग
अर्धपळ, दातर्चे मूळ एरु कर्प निशोत्तर एरु कर्प या सान्या औषधाचें चूर्ण करून त्या
पाकांत टाकून मेळवून गोळा करून शाण शाण प्रमाण गोळ्या बाधून तुणचे रानत्या
मडक्यात ठेवाव्या. याला केशोरगुग्गुळ म्हणतात हा गुग्गुळ कोमट पाण्यात अथवा दु-
धात अथवा मंजिष्ठादिकाढ्यात घ्यावा या गोळ्या रोग्याचे शक्तीचें तारतम्य व रोग
तारतम्य पाहून अनुपान योजून घ्याव्या तेणेंकरून सारीं कुष्ठे व त्रिदोषापासून जाहा-
जे वातरक्त ते व सोर व्रण, गुल्म, प्रमेह, पिटिका, परमा, उदर, अग्निमाद्य, कास, प्राडु
रोग हे रोग दूर होतात हा केशोर गुग्गुळ काति करणारा आहे. वासकादि काढ्यात
घेतला असता डोळ्याचे रोग दूर होतात. वरुणादिकाढ्यात घेतला असता गुल्मादिक
रोग दूर होतात रादिरादिकाढ्यात घेतला असता व्रणरोग, कुष्ठरोग हे दूर होतात
आवट, तिखट, अजीर्ण, स्त्रावपळ जाणें, मेहनत करणें, ऊन घेणें, मद्य पिणें, रागें म-
रणें हीं सारीं ज्याला गुणाची इच्छा आहे त्याणें वर्ज्यकरून चागलें पय करावें
क्षणजे मनाजोगा गुण येतो.

त्रिफलागुग्गुळ भगंदररोगादिकांवर.

त्रिफलंत्रिफलाचूर्णकृष्णाचूर्णपलोन्मितम् ॥ ११ ॥ गुग्गुळुःपंचपलिरः
क्षोदयेत्सर्वमकेतः ॥ ततस्तुगुटिनांलतनाप्रयुज्याद्द्रव्यपेक्षा ॥ १२ ॥
भगंदरगुल्मशोथवायुशांसिचविनाशयेत् ॥

हिरडा, नेहडा, आवळकटी व पिंपळी हीं चार औषधे पन्च पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करावें
मग शुद्ध केलेला गुग्गुळ पाच पळ प्रमाण घेऊन चागला वाटून त्यात ते चूर्ण मेळवून
गोळ्या करून रोग्याचें शक्तिताग्न्य पाहून घ्याव्या तेणेंकरून भगंदर, गुल्म, मूत्र,
मूळव्याध हे रोग दूर होतात.

गोक्षुरादिगुग्गुळ प्रमेहादिकांवर.

अष्टाविंशतिसंख्यानियगोक्षुरात् ॥ १३ ॥ विपचेत्पड्गुणे
नीरेकायोप्रात्योद्धशेषितः ॥ ततःपुनःपचेत्त्रपुरंसप्तपलांक्षिपेत् ॥ १४ ॥
गुडपाकसमाकारंजात्वातत्रविनिक्षिपेत् ॥ त्रिकडुत्रिफलामुस्तंचूर्णितंप
लसप्तकम् ॥ १५ ॥ ततःपिंडीकृतंचास्यगुटिकाद्युपयोजयेत् ॥
हन्यात्प्रमेहं कृच्छ्रंचवदरमूत्रघातकम् ॥ १६ ॥ वातास्रप्रातरोगांश्च
शुक्रदोषंतथाशरीम् ॥

अष्टाविंश पळें गोखरू आणून थोडें कुटून त्यांत पाणी सहा गुण घळून अर्धें पाणी
राही तें पावेतों काढा कढवावा. मग शुद्ध केलेला गुग्गुळ सात पळ प्रमाण घेऊन चां-
गला वाटून त्या काढ्यांत घाळून फिरून गुळाचे पाकासरखा घण होई तोंपर्यंत पाक
करावा. त्यांत चूर्ण टाकावयाचीं औषधे येणें प्रमाणें. सुंठ, मिर्चे, पिंपळ हिरडा, बेहेडा,
आंबळकटी, नागरमोथे हीं सात औषधे पळ पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या पाकात
मेळवून एक पिंड करून मग त्याच्या गोळ्या बाधून घ्याव्या. तेणें करून परमा, मूत्र-
कृच्छ्र, स्त्रियांस धुपणी लागते ती व मूत्रघात, वातरक्त, वातरोग, धातूचा विकार, मूतखडा
हे रोग दूर होतात.

त्रिफलामोदक कुष्टादिकांवर.

त्रिफलाऽष्टपलाकार्याभ्रतातानांचतुःपलम् ॥ १७ ॥ वाकुचीपंचपलिका
विडंगानांचतुःपलम् ॥ हतलोहं त्रिवृचैवगुग्गुलुश्चशिलाजतु ॥ १८ ॥
एकैकंपलमात्रं स्यात्पलार्धं पौष्करं भवेत् ॥ चित्रकस्यपलार्धं स्याद्विपाणं
मरिचं भवेत् ॥ १९ ॥ नागरं पिप्पलीमस्तत्वगेलापत्रकुंकुम् ॥
श.णोन्मितस्यादेकैकं चूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥ ५२० ॥ ततस्त
त्प्राक्षिपेच्चूर्णोपकृत्वंडेचमत्सते ॥ मोदकान्पलिकान्कृत्वाप्रयुंजीतयथो
चिताम् ॥ २१ ॥ हन्युः सर्वाणिकुष्टानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥ भगंदर
प्लीहगुल्मानजिह्वातालुगलाग्रयान् ॥ २२ ॥ शिरोक्षिभ्रूगतान् रोगान्म
न्यापृष्टगतानपि ॥ प्राग्भोजनस्य देयं स्यादधःकायस्थिते गदे ॥ २३ ॥
भेषजभक्तमध्ये च रोगे जठरसंस्थितो भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्ध्वं च युगदे पुनरु २४ ॥

हिरडा, बेहेडा, आंबळकटी हीं तीन औषधे आळ पळ प्रमाण व भिळोवे चार पळ
प्रमाण, वांबल्या पाच पळ प्रमाण, वावडिंगें चार पळ प्रमाण व लोहभस्म, निशोत्तर,

गुग्गुळ, शिलाजित हीं चार औषधें पळ पळ प्रमाण. पोखरामुळ अर्धपळ, चित्रक अर्ध पळ, मिर्चें दोन शाण प्रमाण व सुंठ, पिंपळी, नागरमोथे, , दालचिनी, विलायची, तमालपत्र, नागकेशर हीं सात औषधें एक एक शाण घ्यावी. मग सारीं औषधें कटून चूर्ण करून त्याचे समभाग साख घेऊन पाक करून त्यात तें चूर्ण टाकून त्याचे मोदक एक पळ प्रमाण करून घ्यावे. तोंककरून सारीं कुष्ठें दूर होतात व त्रिदोषांपासून उत्पन्न झाला जो भगंदर रोग, कौळ, गुल्म जिभेचा रोग, टाळूचे व माथ्याचे रांग, डोळ्याचे रोग, भिंभ्याचें रोग, मानेचे रोग, पाठीचे रोग हे रोग दूर होतात, कबोरेपासून पायापापेंतों, रोग आटे तर प्रातःकाळीं औषध घ्यावें व पोटांत रोग आटे तर जेवते वेळेंच भाताप रोखर घ्यावें व छातीपासून माथ्यापापेंतों रोग आटे तर भोजन झाल्यावर घ्यावें.

कांचनारगुग्गुळ गंडमाळाटिकांपर.

कांचनारत्वचोप्रात्यं पलानां द्वागं बुधैः ॥ त्रिफलापट्टपलाकार्यांत्रिकुट्ट
स्यात्पलत्रयम् ॥ २५ ॥ पलं कंवरणं तुर्यादिलात्वत्पत्रवं तथा ॥ एकं कं
कर्ममानं स्यान्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ २६ ॥ यावच्चूर्णमिदं सर्वतापन्मा
त्रन्तुगुग्गुळुः ॥ सवुट्टवसर्वमं कत्रपिदं कृत्वा च धारयेत् ॥ २७ ॥ गुट्टि
काः शाणिकाः कार्या प्रातर्ग्रान्द्याय चोचिनाः ॥ गंडमाळां जयत्युग्रामपर्ची
मर्बुदानि च ॥ २८ ॥ ग्रंथीनघ्नणाश्च गुल्मांश्च कृष्ठांश्च कृष्ठांश्च भगंदरम् ॥ प्रदेय
श्वानुपानार्थं क्वाथो मुंडानिका भवः ॥ २९ ॥ क्वाथः श्वद्विरगाम्यपथ्या
क्वाथोष्णं जलम् ॥

काचनवृभानी सात दारापळें प्रमाण व टिगटा, पेठटा, जाण्टकटी, हीं तीन औषधें दोन दोन पळ प्रमाण चूर्ण करून घ्यावे. गुळ, मिर्चें, पिंपळी हीं तीन अर्धपळ पळ प्रमाण व वापवणी एक पळ व त्रिपयची, दालचिनी, नागरपत्र हीं तीन पळेंच कर्प प्रमाण घ्यावी. मग सारीं औषधें कटून चूर्ण करून त्याचे समभाग गुग्गुळ दोनपट्ट वाटून सात हें चूर्ण मेळवून एक गोळा करून मग याच्या गोळ्या शाण शाण प्रमाण वाटून मान कळीं मुठीचे दारुणात अदना रोगाच्या गळटाचा नार गाले वाटवते भयता हर्षेचे दारुणा अदना कन पणता पळेंच गोळी घेव उरी. तोंककरून मोठ्या दुर्गर रोगा गंडमाळा व गंडमाळाचा मोदक घ्यावें रोग. ज्वर, पुष्ट्या, गुल्म, कुष्ठ, भगंदर हें रोग दूर होत.

सापादिमोदकं पातुपुष्टीवर.

निस्तुपं मापचूर्णम्यातथा गोपुमसंभवम् ॥ ५३० ॥ निस्तुपं च चूर्णचन

लितंदुलजंतया ॥ सूक्ष्मंचपिप्पलीचूर्णंपलिकान्युपलल्पयेत् ॥ ३१ ॥
 एतदेकी कृतंसर्वभर्जयेत् गोघृतेनच ॥ धर्ममात्रेणसर्वेभ्यस्तनःखंडंस
 मंक्षिपेत् ॥ ३२ ॥ जठंचद्विगुणंदत्वापाचयेच्चशनैःशनैः ॥ ततःपकंस
 मुद्गत्यवृत्तानकुर्वीतमोदकान ॥ ३३ ॥ भुत्कासायंपलैकंचपिवेत्क्षीरंच
 तुर्गुणम् ॥ वर्जनीयोविशेषेणक्षाराम्लौद्वौरसावपि ॥ ३४ ॥ कृत्वैचंरम
 येन्नारीर्ष्वहीर्नक्षीयतेनरः ॥

उडदांच्या डाळीचें चूर्ण व गव्हाचें चूर्ण व जवांचा कोंडा काढून त्याचें चूर्ण व तांदु-
 लाचें चूर्ण व पिंपळीचें चूर्ण हीं सारी चूर्णे एक एक पळ प्रमाण घेऊन एकाजागी करून
 त्यांचे अर्धे तूप त्यांत घालून चांगली भाजून मग सान्यांचे समभाग साखर व साखरेचे दु-
 प्पट पाणी त्यांत घालून पाक करून त्याचे लाडू एकपळ प्रमाण बांधून मग रात्रीस तो
 लाडू एक खाऊन त्यावर चार पळ प्रमाण दुध प्यावें. आंबट, सारट हे पदार्थ वर्ज
 करावे. याप्रमाणें केले असतां मनुष्य बहुत खिया भोगीत असतांही शिणवळ होत नाही.
 इति श्रीदामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां चिकित्सास्थाने वटककल्पनानाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

अवलेहकल्पना

क्वाथादीनांपुनःपाकात् घनत्वंसासरक्रिया ॥ ३५ ॥ सोपलेहचलेहः
 स्यात्तन्मात्रास्यात्पलोन्मिता ॥ सितचतुर्गुणाकार्याचूर्णाच्चद्विगुणोऽगु
 ङः ॥ ३६ ॥ द्रवंचतुर्गुणदद्याद्विसर्वत्रनिश्चयः ॥ सुपक्वेतंतुमत्वंस्याद
 वलेहोऽसुमज्जति ॥ ३७ ॥ खरत्वंपीडितेषुद्रागंधवर्णरसोद्भवः ॥ दुग्ध
 मिश्रुरसंयुप्तंचपमूलकपांयजम् ॥ ३८ ॥ वानाकायंयथायोग्यमनु
 पानंप्रशस्यते ॥

औषधाचे काढे आदिशब्देंकरून फाटादिक हे फिरून आटवून साखरेचे पाकासारिता
 षण करितात त्याला रसक्रिया असे म्हणतात. त्या रसक्रियेचे पर्यायशब्द अवलेह व लेह
 असे जाणावे व त्या अवलेहाचें मान एक पळ प्रमाण जाणावें. त्या अवलेहात साखर घाला
 वयाची असतां चूर्णाचे चौपट घालावी. गूळ घालावयाचा असतां चूर्णाचे दुप्पट घालावा
 पाणी, दूध, गूळ व दुसरे पातळ पदार्थ हे चूर्णाचे चौपट घालावे असा अवलेहविपर्या
 सर्वत्र निश्चय जाणावा. त्या अवलेहाचा पाक चांगला आल्याची

परीक्षा पाक झाला हाणजे अवलेहाला तार येते व पाण्यांत टाकला असतां बुडतो व तो अवलेह बोटांनं चेंपला असतां कठीण व चिकट लागतो. त्या पाकाचे अपूर्व गंध व वर्ण व रस होतात. या प्रकारें चांगला पाक झाल्याचीं लक्षणें जाणावीं. त्या अवलेहाचीं अनुपानें दूध व उंसाचा रस व पंचमूळकाढ्यांचा युप व अडुळ्याचा काढा इत्यादिका आहेत. तीं रोगतारतम्य पाहून थोडावीं-

कंटकार्यावलेह उच्चकीश्वासकासावर.

कंटकारीतुलांनीरद्रोणेपक्त्वाकपायकम् ॥ ३९ ॥ पादशेषंगूहीत्वाचत
स्मिन्चूर्णानिदापयेत् ॥ पृथक्पलानिचैतानि गुड्डीचिच्यचित्रकाः॥
॥५४०॥ मुस्तककटशृंगीचत्र्यूपणंधन्वयासकः॥भार्गीरास्त्रासटीचैवशर्क
रापलविंशतिः॥४१॥प्रत्यकंचपलान्यष्टौप्रदद्यात्घृततैलयोः ॥पक्त्वाले
हत्वमानीयशीतिमधुपलाष्टकम् ॥४२॥ जतुःपलंतुगाक्षीर्याःपिप्पलीनां
चतुःपलम् ॥ क्षित्वानिदध्यात्सुद्वेष्ट्मून्मयेभाजनेशुभे ॥ ४३ ॥ लेहोयं
हंतिहिकार्तिश्वासकासानपेतः ॥

रिंगणी एक तुळा प्रमाण वजन घेऊन थोडी कुटून त्यांत पाणी एक द्रोण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राही तापर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. मग त्यांत चूर्ण टाकावयाची औषधें तीं येणेंप्रमाणें. गुळवेल, चवक, चित्रक, नागरमोथे, काकडशिमी, सुंठ, मिर्चे, पिंपळी, धमसा, भारंगसाल, रास्त्रा, कचोरा हीं बारा औषधें पळपळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या काढ्यांत घालावें. साखर वीसपळे, तूप आठपळे व शिरसेल तेल आठपळे हीं सारीं काढ्यांत घालून फिरून कढवून लेह करून थंड झाल्यावर त्यांत मध आठपळे घालून मग वशलोचन ४ पळे व पिंपळी चारपळे यांचे चूर्ण त्या अवलेहांत मिळवून चांगलें बळकट मडकें घेऊन त्यांत तो अवलेह ठेवून मग तो अवलेह नित्य घेत जावा. तेणेंकरून उच्चकी, सारे श्वास व कासगोग दूर होतात.

च्यवनप्राश्यावलेह क्षयादिकांकर.

पाटलारणिकाश्रयविव्वारलकगोक्षुराः ॥ ४४ ॥ पर्ण्यांवृहत्यांपिप्प
ल्यु.शृंगीद्राक्षामृताभयाः ॥ बलाभूम्यालीवासान्नुद्विर्जीवांतिकासटी
॥ ४५ ॥ जीवकर्पभकौमुस्तंपौष्करंकारुनासिका ॥ मुद्गपर्णीमापपर्णी
विदरीचपूनर्नवा ॥ ५६ ॥ कांकोलयौकमलंमेदेश्चैमलागरुचंदनम् ॥
एकैकंपलसंभानंस्थूलचूर्णितौपथम् ॥ ४७॥ एकीकृत्यवृहत्पात्रपंचा

मलशानानि च ॥ पचेत्तद्रोणजलेक्षिस्वाग्राह्यमष्टांशोपितम् ॥ ४८ ॥
 ततस्तुतान्यामलानिनिःकुलीकृत्यवाससा ॥ दृढहस्तेनसंमर्द्यक्षिवाता
 त्रततौघृतम् ॥ ४९ ॥ पलसप्तमितंतानिकिंचित्भृष्टपुल्पवन्हिना ॥
 ततस्तत्रक्षिपेत्कायंखंडं चार्धतुलोन्मितम् ॥ ५० ॥ लेहवत्साधयित्वाच
 चूर्णानीमानिदापयेत् ॥ पिप्पलीद्विपलाह्वेवातुगाक्षीरचित्तुःपला ॥ ५१ ॥
 प्रत्येकंचत्रिणाणाःस्युस्त्वगेलापत्रकेशरांः ॥ ततस्त्वेकीकृतेतस्मिन्नाक्षिपे
 तक्षौट्रंचषट्पलम् ॥ ५२ ॥ इत्येवंच्यवनप्रोक्तंच्यवनप्राशसंज्ञिकम् ॥ लेहं
 बन्धिवलंद्वद्राखादेत्क्षीणोरसायनम् ॥ ५३ ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणानारी
 क्षीणाश्चशोपिणः ॥ हृद्रोगिणःस्वरक्षीणायेनरास्तेपुयुज्यंत ॥ ५४ ॥
 कासंश्वासंपिपासांचवाताससुरसोग्रहम् ॥ वातपित्तंशुक्रदोषंमूत्रदोषंच
 नाशयेत् ॥ ५५ ॥ मेधांस्मृतिंस्त्रीपुहर्षकांतिवर्णप्रसन्नताम् ॥ अस्मात्प्र
 योगादाप्नोतिनरोगविवर्जितः ॥ ५६ ॥

पाडळ, ऐरण, शिवण, बेलमूळ, टेटू, गोखरू, रानगाजा, रानभार, रिंगणी, मांतांग
 गणी, पिपळी, काकडाशिगी, द्राक्ष, गुळबेल, हर्तकी, चिफणांमूळ, भूयआवळी, अड-
 ळ्या, रुद्धि वृद्धि या दोन मिळत नाहीत याचे अमार्ग वाराहीकंद व हरणबेल,
 कचोरा, जीरक, ऋषभक या दोहोचे अमावी विदारीकंद. नागरमोथे, पोखरणीचे मूळ
 काबळीमूळ, रानभुगी, रानउडदी, विदारीकंद पुनर्ना, काकोली क्षीरकाकोली या दो
 होचे अमावी आसध, कमळ, मेदा, महा मेदा या दोहोचे अमावी. ज्येष्ठमध, त्रिप्रायची
 कृष्णागर हीं सारी आपधे एकरूप पळ प्रमाण घेऊन थोडी थोडी कुटून एका जागी
 करून मग मोठे मोठे आपळे पाचशे मोजून घेऊन मोठ्या मटऱ्यात ते आवळे व
 तीं सारी आपधे घालून त्यात पाणी एक द्रोण प्रमाण टाडून आठवा हिस्सा पाणी गरि
 तों पावेतों काढा कढवून गाळून ठेवावा मग त्या ओपघातील आपळे काढून घ्यावे व आ-
 ळ्या टाकावी मग चागले वळकट पटके घऊन ते कल्लेच्या भाव्याचे तांडाला बांधून त्या
 वर ते आपळे ठेवून हातानें वळकट मर्दन करून खाली चित्तलासारखा वाक्याचा
 गज पडेल तो घ्यावा मग सातपळ प्रमाण तूप घेऊन त्यात तो वाजव्याचा मगज हलक्या
 मीवर थोडा थोडा पतवून पहिला काढा ठेविला आहे त्यात तो मगज व साखर अ
 तुलाप्रमाण टाडून घण होई तोंपर्यंत पाक करावा त्यात चूर्ण टाकावयाचीं आपधे येणें
 माणें पिपळी दोन पळे वगलोनन नागपळे. दालचिनी, त्रिप्रायची नमालपत्र. नाग-
 क्षेर हीं चार आपधे तीन तीन घाण घ्यावी. मग मा यानें चूणे करून त्या पाकान

घालून व मग सहा पळ प्रमाण घेऊन पाकाला मेळवावी. या प्रकारचा हा अवलंहे च्यवन नामक ऋषींनी मांगितला ह्मणून याला च्यवनप्राग असें ह्मणतात. हा च्यवन-प्राग क्षीण मनुष्यांनी आपली शक्ति व अग्नीचे वळ पाहून घ्यावा. तेंपेकरून क्षीणत्व दूर होतें व बाल, वृद्ध व क्षतें करून जे क्षीण मनुष्य ते व स्त्रीसंग फार करून करून ज्यांची धातु नष्ट होते ते मनुष्य व ज्या मनुष्यांना शोष आहे ते मनुष्य व ज्यांना छातीचा रोग आहे ते व ज्यांच्या कंठाचा स्वर क्षीण आहे ते इतक्या मनुष्यांस हा अवलंहे योजवा. धास, कास, तहान, वातरक्त, उरोग्रह, वातपित्त विकार, धातुदोष, मूत्रदोष, हे रोग दूर होतात व या अवलंहे करून बुद्धि वाढते, स्मरण चांगलें राहतें व स्त्रीसंगाविषयी इच्छा होते. शरीराची कांति व वर्णही चांगले होतात. मन प्रमत्त राहतें व मनुष्य साऱ्या रोगापासून दूर होतो.

कूप्मांडकावलेह रक्तपित्तादिकांवर.

निष्कूर्लाकृत्यकूप्मांडखंडान्नपलगतंपचेत् ॥ निक्षिप्यद्वितुलंनरमर्धशिष्टं
चगृह्यते ॥ ५७ ॥ तानिकूप्मांडखंडानि पीडयेत्तृददवाससा ॥ आत
पेशोपयेत्किंचित्शुलाग्रैर्बहुशोव्यधेत् ॥ ५८ ॥ क्षिप्वाताम्रकटाहेच
द्र्यादष्टपलंप्लुतम् ॥ तेनकिंचित्भर्जयित्वापूर्वांक्तंतजलाक्षिपेत् ॥ ५९ ॥
खंडापलशतंदत्त्वासर्वमेकत्रपाचयेत् ॥ सुपक्वेपिंपलीशुंठीजीरकंद्विपलं
पृथक् ॥ ५६० ॥ पृथ्क्पलार्धधान्याकंपत्रैलामरिचत्वचम् ॥ चूर्णां
कृत्यक्षिपेत्त्रयुतार्धक्षांद्रमावहेत् ॥ ६१ ॥ खादेदग्निबलंद्दृशरक्तपिती
क्षयीज्वरी ॥ शोषवृषातमच्छर्दिकासश्वासक्षतातुरः ॥ ६२ ॥ कूप्मांडकाव
लेहोयंवालवृद्धेषुयुज्यते ॥ उरःसंधानकृद्दृष्योवृंहणोच्चलकृन्मतः ॥ ६३ ॥

चांगला फोंहळा जून आणून वरची साल काढून त्याचे बारीक बारीक तुकडे ते शंभर पळे प्रमाण वजन घेऊन त्यांत पाणी देत तुळ्या प्रमाण घालून अर्धे पाणी तां पावेतो काढा करून गाळून ठेवावा मग त्या फोंहळ्याचे तुकडे घट्ट फटण्यांत पिटून त्यांतील पाणी काढून मग त्या तुकड्यांना किंचित् ऊष्ण देऊन मुयांनी बहुत छिद्रें पडत असें टोंचून मग तांब्याचे भाट्यांत आठ पळ प्रमाण तूप घालून ते तुकडे थोडे थोडे परतून मग पहिल्यांनं फोंहळ्याचा काढा ठेविला आहे तो टाकून व साखर १०० पळ प्रमाण वजन घेऊन त्या काट्यांत घालून घण हंडी पर्यंत पाक करावा. त्यांत चूर्ण टाकावयाचीं आपणें येणेंप्रमाणें. पिंपळी, सुंठ, जिंनिं तनि आपणें दोन दोन पळ व धणे, ममारुपत्र, पिलायनी, गिच्यें, मालचिनी हीं

औषधें अर्ध अर्ध पत्र प्रमाण घ्यावा. मग साऱ्यांचें चूर्ण करून पाकांत टाकावे व मध चार पत्र प्रमाण त्यांत मेळवावी. याला कुम्भांडकावलेह हाणतात. हा लेह रोम्यांनी आ-
ने शक्ति व अर्माचें वळ पाहून घ्यावा. तेंणेंकरून रक्त, पित्त, क्षय, ज्वर, शोष,
अन, डोळ्यांपुढें अंधारी येते ती, ओकारी, श्वास, कास, उरःक्षत हे रोग दूर होतात
हा अवलेह बाळकांस व वृद्धांस उपयोगी पडतो व उरांत अन्नाचा रस येतो त्याला
धक होतो व स्त्रीसंगाविषयी इच्छा देतो, धातूची वृद्धि करितो व वळ देतो.

कुम्भांडखंडावलेह अर्शरोगावर.

युक्त्याकुम्भांडखंडस्यमृगणंविपचेत्सुधीः ॥

अर्शसांसृढवातानांखंडाग्नीनांत्रगन्धने ॥ ६४ ॥

कोंहळ्याचे वारीक वारीक तुरुडे व सुरणाचा कीस हे दोन्ही एकत्र करून तुपांत
परतवून त्याचे दुप्पट साखर घेऊन पाक करून त्यांत तो कीस मेळवून लेह करून
घ्यावा. तेंणेंकरून मूळव्याध व सर्वांग जखडून राहतें तो मूढवायु हे दूर होतात व
अग्नी प्रदीप्त होता.

अगस्त्यहरीतकी क्षयादिकांवर.

हरीतकीशतंभद्रयवानामाढकंतथा ॥पलानिदशमुलस्यविंशतिश्चिनियो

जयेत् ॥६५॥ चित्रकःपिप्पलीमूलमपामार्गःसटीतथा ॥ कपिकच्छुः

शंखपुष्पीभार्गीचगजपिप्पलि ॥ ६६ ॥ बलापुष्करमूलचपृथग्द्विप

लमात्रया ॥ पचेत्पंचाढकेनीरेयवैःश्विन्नैःशृतंनयेत् ॥ ६७ ॥ तच्चा

भयागतंदद्यात्कायेनस्मिन्विचक्षणः ॥ सर्पिस्तलाष्टपलकंक्षिपेत्सुदुत्तु

लांतथा ॥ ६८ ॥ परत्वालेहत्वमानीयमिद्वेगतिपृथक्पृथक् ॥ क्षौद्रं

चपिप्पलीचूर्णंदद्यात्सुडवमात्रया ॥६९ ॥ हरीतकीद्वयंखांदेनेनलेहेन

नित्यशः ॥ क्षयकांसंज्वरंश्वासद्विक्काभार्गीरुचिर्पानसान ॥५७०॥ग्रहणीं

नाशयेदेषवलीपलितनागनः ॥ बलवर्णकरःपुंसामवलेहोरसायनः ॥

॥ ७१ ॥ विहितोगम्यमुनिनासर्वरोगप्रणाशनः ॥

जब एक आढक प्रमाण वजन घेऊन थोडे कुटून त्यांत पाणी चौपट घालून चयाई
शी गही तोंपर्थत घादा करून गालून टेजावा व जब टाकून घावे. मग दशगुळांची
० ती बीम पत्र प्रमाण. निरु, पिप्लुमूल, आषाडा, कचौरा. कवचबीज,
, भारंगमाल, गजपिपली. निरुगामूळ. पोन्वर्णानें मूळ हीं दहा औषधें देऊन

दोन पळ प्रमाण एकंदर दीस औषधें वा प्रमाणें घेऊन थोडी थोडी कुटून त्यांत पाण पांच आठरू प्रमाण घालून चवथाई पाणी राहो तो पर्यंत काढा करून गाळून त्या जवा काढ्यांत मिळवून त्यांत थोर थोर हिरडे शंभर घालून तूप व तिळांचें तेल आठ वा पळ प्रमाण व एक तुळा प्रमाण गुळ त्या काढ्यात टाकून घण होई तोंपावेतो पा करून थट जाहल्यावर पिपळीचें चूर्ण व मध ही कुडव कुडव प्रमाण घेऊन पाण मेळवावीं. या प्रकारे हा अवलेह अगस्त्यऋषींनीं साभितला ह्मणोन याला अगस्त्यह रीतकीं श्रवणात. यानून रोम्यांनीं दोन हिरडे लेहावरोवर खावे. तेणेंकरून क्षय, काम ज्वर, श्याम, उचकी, मूळत्याव, आवठणें, पिनसरोग (नाकात होतो तो) व मंग्रहणी रोग दूर होतात. अगाला वळकुट्या पडतात त्या मोडोन केश पांदरे अमतात ते काढे होतात, वळ व काति येते हा अवलेह रसायन अष्टे या पामून मारंग गेग दूर होतात.

कुटजकावलेह अशादिकांवर.

कुटजत्वक्तुलांद्रोणेजलस्यविपचत्सुधी. ॥ ७२ ॥ कपायंपादशेषंच
गृण्हीयाद्रस्रगालितम् ॥ त्रिंशत्पलंगुडस्यात्रद्रत्वाचविपचत्सुनः ॥ ७३ ॥
सांद्रत्वमागतज्ञात्वाचुर्णानीमानिदापयेत् ॥ रसांजनमोचरसंत्रिकट्टंनि
फलांतथा ॥ ७४ ॥ लज्जालुंचित्रकंपाठांघित्वामिंद्रयवानवचां ॥ भला
तकंप्रतिविपांविडंगानिचवालकम् ॥ ७५ ॥ प्रत्येकंपलसंमानंघृतरय
कुडवंतथा ॥ सिद्धभीतेततोद्द्यान्मधुनःकुडवंतथा ॥ ७६ ॥ जयेद्
पोवलेहस्तुसर्वाण्यर्शांसिषेगतः ॥ दुर्नामप्रभवान्शरोगानतीसारमरोचक
म् ॥ ७७ ॥ ग्रहणींपांडुरोगंचरक्तपित्तचकामलाम् ॥ आम्लपित्ततथा
शोषंकाश्चैवप्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥ अनुपानिप्रवक्तव्यमाजंतकंपयोद्
धि ॥ घृतंजलंवाजीणंचपथ्यमोजीभवेन्नरः ॥ ७९ ॥

कुट्याची साल एक तुळा प्रमाण घेऊन थोडी कुटून त्यात पाणी एक त्रोण प्रमाण घालून चवथाई पाणी राहो तो पर्यंत काढा करून फटण्यात गाळून त्यात गुळ तीन पळ प्रमाण टाकून फिळून घण होई तोंपर्यंत पाक करून नंतर त्यात चूर्ण करून टाकावयाची औषधें येणेंप्रमाणें. रमाजन. मोचरम, सुंठ, मिथ्यें. पिपळी, हिरडा, वेढडा, आवळकटी, लाजेरी, चित्रक, पाण्डमूळ. लहान बेलफळ. इंद्रजव, वेगळ. भिलावा. अतिविप. वामडिंग. वाळा ही १८ औषधें पळ पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून पाकान टाकावीं व तूप पळ कुडवप्रमाण टाकून पाक थड झाल्यावर त्यात मग एक कुडव प्रमाण मेळवून मग हा

अवलेह शेळीचे दुधांत अथवा ताकांत किंवा दहांत, तुपांत अथवा पाण्यांत घ्यावा व अन्न जिरणी पडने असतां घ्यावा व चांगले पथ्य करावे तेणेकरून संपूर्ण मूळव्याधी लवकर दूर होतात व दुष्टनाम आहे ज्यांना असे भगंदरादिक रोग, अतिसार, अवढणे, संप्रद्वणी, पांडुरोग, रक्तापित्त, डोळ्यांत कावीळ होते ती, अम्लपित्त, सूज, कृशता प्रवाहिका-रोग, अतिसाराचा भेद आहे तो व हे रोग दूर होतात.

आर्द्रकूटजावलेह सर्वातिसारादिकांवर.

कूटजत्वकूतुलामार्द्राद्राणनीरीवपाचेयत् ॥ पादशेषंभृतनीत्वाचूर्णान्ये
तानिदापयेत् ॥ ५८० ॥ लज्जालुर्धातकीविल्वंपाठामोचरसस्तथा ॥
घुस्तंप्रतिविपाचैवप्रत्येकस्यात्तल्पलम् ॥ ८१ ॥ ततस्तुविपचेद्रूयोया
वहर्वाप्रलेपनम् ॥ जलेनछागदुग्धनपीतोमंडेनवाजयंतु ॥ ८२ ॥
सर्वातिसारानवोरांस्तुनानावर्णानसवेदनान् ॥ असृक्दरंसमस्तंचसर्वा
शांसिप्रवाहिकाम् ॥ ८३ ॥

कुड्याची साल ओली एक तुलाप्रमाण आणून थोडी कुटून त्यांत पाणी एक ट्रोण प्रमाण घालून चवथार्डे पाणी राहूी तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. त्यात चूर्ण टाकावयाची औषधे ती येणे प्रमाणे. लाजेरी, धायटीपूल, कोंवळे घेऊकळ. पाशाडमूळ, मोचरस, नागरमोथे, अतिविष हीं सात औषधे पळ पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या काड्यांत टाकून फिरून लोखंडाचे पळीला लेप लागे असा कडवून धण करावा. मग हा लेह पाण्यांत अथवा शेळीचे दुधांत किंवा मंडांत घ्यावा तेणेकरून नेदनायुक्त व नीलपी नादिक नानाप्रकारचे वर्ण ज्या अतिसारामध्ये आहेत व वोरूप असे संपूर्ण अतिसार ते दूर होनात व स्त्रियांस संपूर्ण प्रकारची घुषणी लागते ती व संपूर्ण मूळव्याधी व प्रवाहि-कायोग अतिसाराचा भेद आहे तो हे सारे रोग दूर होतात.

इति श्रीदामोदरसूनु भार्गवरेण विरचितयां संहितायां चिकि-मा-
स्थाने अवलेहकल्पनानामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

नवमोऽध्यायः ।

तत्र व अवलेह इत्यादिस्नेहांचा साधनप्रकार.

कन्काचचतुर्गुणीकृत्यभृतंवातेलमेववा ॥ चतुर्गुणेद्रुवेसाध्यंतम्यामात्राप

लोन्मिता ॥८४॥ निक्षिप्यक्वाथयेत्तोर्यंक्वाथद्रव्याच्चतुर्गुणम् ॥ पादाशु
 ष्टं गृहीत्वाचस्नेहंतेनैवसाधयेत् ॥ ८५ ॥ चतुर्गुणंमृदुद्रव्येकठिनेष्टगुणं
 जलम् ॥ तथाचमध्यमद्रव्येदद्यादष्टगुणंपयः ॥ ८६ ॥ अत्यंतैकठिने
 द्रव्येनीरपोडशिकंमतम् ॥ कर्पादितःपलंयावत्क्षिपेत्पोडशिकंजलम्
 ॥ ८७ ॥ तदूर्ध्वकुडवंयावत्क्षिपेदष्टगुणंपयः ॥ प्रस्थादितःक्षिपेन्नी
 रंखारीयावच्चतुर्गुणम् ॥८८ ॥ अंबुक्वाथरसैर्यत्रपृथक्स्नेहस्यसाधनम् ॥
 कल्कस्यांशंतत्रदद्यात्चतुर्थपष्टमष्टमम् ॥८९॥दुग्धेदधिरसतत्रेककल्को
 देयोष्टमांशकः ॥ कल्कस्यसम्यक्पाकार्थतोयमत्रचतुर्गुणम् ॥ ५९० ॥
 द्रव्याणियत्रस्नेहेपुंपंचादीनिभवंतिहि ॥ तत्रस्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वच
 तुर्गुणम् ॥९१॥क्वाथेनकेवलेनैवपाकोयत्रेरितःक्वचित् ॥ क्वाथद्रव्यस्य
 कल्कोपितत्रस्नेहेप्रयुज्यते ॥९२॥ कल्कहीनस्तुयःस्नेहःससाध्यःकेवल
 द्रवे ॥ पुष्पकल्कस्तुयःस्नेहस्तत्रतोयंचतुर्गुणम् ॥९३॥ स्नेहेस्नेहाष्टमां
 शश्चपुष्पकल्कःप्रयुज्यते ॥ वर्तिवत्कल्कस्नेहःस्याद्यदांगुल्यांविमर्दितः
 ॥ ९४ ॥ शन्द्रहीनोमिनिक्षिप्तःस्नेहःसिद्धोभवेत्तदा ॥ यदास्नेदोभवे
 चैलेकेनशांतिधमर्षिणि ॥ ९५ ॥ गंधवर्णरभोत्पत्तिःस्नेहसिद्धिस्तदा
 भवेत् ॥ स्नेहपाकसिद्धिप्रोक्तोमृदुमध्यःखरस्तथा ॥ ९६ ॥ ईपत्सर
 सकल्कस्तुस्नेहपाकोमृदुर्भवेत् ॥ मध्यपाकस्यसिद्धिश्चकल्केनीरसको
 मले ॥ ९७ ॥ ईपत्कठिनकल्कश्चस्नेहपाकोभवेत्खरः ॥ तदूर्ध्वं
 दग्धपाकःस्याद्वाहकृन्निष्प्रयोजकः ॥ ९८ ॥ आमपाकश्चानिर्वायां
 वन्दिमाद्यकरोगुरः ॥ नस्यार्थस्यान्मुदुःपाकोमध्यमःसर्वकर्मसु ॥९९॥
 अभ्यंगार्थेनगरःप्रोक्तोयुंज्यादेवंयथोचितम् ॥ घृततंतलगुडादींश्चसाधयेन्ने
 क्वासरे ॥ ६०० ॥ प्रकुर्वत्सुपितात्येतैविशेषादृणसंचयम् ॥

कल्कार्ची जी औषधं त्याचे चौपट तूप अथवा तेल घ्यावं व त्या तुपा तलाचे चौपट
 दूध, गवादिमूत्र इत्यादिकु द्रवपदार्थ घेऊन सर्वांना एकत्र करून अमिसंयोगानें ते द्रव-
 पदार्थ आटवून तूप व तेल छेप राखावें. तमल्या मिद्ध जाहलेल्या तुपाची व तेलाची
 पोटांत श्यावयाची मात्रा बानादिरोगांवर एक पळ प्रमाण जाणावी. व काढ्यांची जी
 औषधं त्यांचे चौपट पाणी घालून चवथाई पाणी राहो तांपावेंतां काढा करून न्यांत तूप
 अथवा तेल घालून कटवून तूप व तेल छेप राखावें व गरम जी गुड्यादि औषधं नीं अन-
 ल्याम न्यांत पाणी चौपट घालावें व वाहवा आदिकरून कठीण जी औषधं तीं व दशम-

लादि मध्यम औषधे असल्यास पाणी आठगुण घालावे व पद्मकाष्ठादि अत्यंत कठिण औषधे आहेत तर त्यांत पाणी १६ गुण घालावे व कर्पा पासून पळमानपर्यंत औषधांचा काढा करावयाचा असतां पाणी १६ गुण घालावे व पद्मापामून कुडवमानपर्यंत औषधांचा काढा करावयाचा असतां पाणी आठगुण घालावे व प्रस्थमानापासून स्वारीमानपर्यंत औषधांचा काढा करावयाचा असतां पाणी चौपट घालावे. केवळ पाण्यांत स्नेह सिद्ध करावयाचा असतां त्यांत स्नेहाचे चतुर्थांश कल्क घालावा व काढ्यांत स्नेह सिद्ध करावयाचा असतां त्यांत स्नेहाचे षष्टांश कल्क योजावा व मांसाचे रसांत स्नेह सिद्ध करावयाचा असतां त्यांत स्नेहाचे अष्टमांश कल्क योजावा व दुधांत अथवा दद्यांत अथवा धतूरादिकाचे रसांत स्नेह सिद्ध करावयाचा असतां त्यांत स्नेहाचे चौपट घालावे व स्नेहाचे घालावा व कल्काचा पाक चांगला होण्याविषयी पाणी स्नेहाचे चौपट घालावे व स्नेहाचे ठायीं दूध, गोमूत्र इत्यादिक पांच द्रवपदार्थांपासून अधिक द्रव पदार्थ असतां स्नेहाचे समभाग घ्यावे. पांचाहून उणे द्रवपदार्थ असतां स्नेहाचे चौपट घ्यावे व काढ्यांत स्नेह करावयाचा असतां कल्क द्रव पाण्यांत वाटून कल्क करून स्नेहांत घालून त्यांत स्नेहाचे चौपट पाणी घालावे व ऋचित् प्रयोगाचेठायीं काढ्यांत स्नेह सिद्ध करावयाचा असतां काढ्याच्या औषधांचा कल्क करून स्नेहांत मेळवून त्यांत पाणी चौपट घालावे व ज्या स्नेहांत कल्क नाही तो स्नेह द्रवपदार्थांत घालून कढवून द्रवपदार्थ जाळून स्नेह शेष रावावा, ज्या स्नेहांत फुलांचा कल्क आहे त्यांत पाणी स्नेहाचे चौपट घालावे व फुलाचा कल्क स्नेहाचे अष्टमांश घालावा. या नंतर स्नेह चांगला सिद्ध झाल्याची लक्षणें स्नेहांत असतां फुरफुर शब्द करीत नाही व तो कल्क अग्नीवर टाकला पाकावर फेण येऊन गेला असतां व तो पाक सुगंधेकरून व रक्तादिवर्णकरून व मधुगदि रसेंकरून युक्त जाहला असतां तो स्नेह चांगला सिद्ध जाहला, असें जाणावे. व त्या स्नेहाचे पाक तीन प्रकारचे आहेत. ते गरम, मध्यम, कठिण त्यांचीं लक्षणें—स्नेहांत कल्क असतो त्याला पाण्याचा ओलावा राहिला असतां तो पाक नरम जाणावा, कल्काला मृदुपणा असून पाण्याचा अंश राहिला नाही. तो पाक मध्यम जाणावा व किंचित् तीव्र कल्क जाहला असतां तो पाक जडका वाह करणारा निष्प्रयोजक जाणावा व कच्चा पाक राहिला असतां त्यामध्ये पराक्रम राहत नाही, अग्नि मंद करितां, जड होतां. स्नेहाचा पाक नरम जाहला असतां तो स्नेह नाकांत नस्य देण्याविषयी योजावा व मध्यम पाक जाहला असतां तो स्नेह गर्भ कर्माचे ठायीं योजावा. कठिण

पाक जाहला अमता तो स्नेह अगाला लेप करण्याविषयी योजावा. तूप, तेल, गुडादिक हे १ दिवसात मिद्ध करून घ्यावे. तर सर्पे द्वयें एकत्र करून पकरात्र भिजन टेंवून दुमरे दिवशीं मिद्ध करावें. या प्रकारें स्नेहाची साधनक्रिया जाणावी त्यामध्ये प्रथम तूप सागून नंतर तेले सामील.

घृताचा साधनप्रकार त्यामध्ये प्रथम क्षीरघृत.

पिपलीपिप्पलीमूलचव्याचित्रकनागरैः ॥ १ ॥ ससैधवश्चपलिकुंघृत
प्रस्थविपाचयेत् ॥ क्षीरचतुर्गुणंदत्वात्तिस्रद्धंघ्नीहनाशनम् ॥ २ ॥ विप
मज्वरमंदाग्रिहरंकचिकरंपरम् ॥

पिपळी, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक, सुठ, सैधव ही साहा औषधें, पळ प्रमाण घेऊन कळक करून एक प्रस्थ प्रमाण गाईचे तूप घेऊन त्यात तो कळक घालून, तुपाचे चौपट गाईचे दूध त्यात मेळवावें. कळकाचा पाक चागला होण्याविषयी तुपाचे चौपट पाणी घालून तूप शेप राहिलें तोंपर्यंत पाक करून नंतर तें तूप गाळून पोटांत घ्यावें तें घेणें करून पोटात डब्रेकडे कवळ रोग होतो तो, व विपमज्वर व अग्निमाद्य हे रोग दूर होताना, व तांडाला रुचि चागली येते.

चांगेरीघृत अतिसारसंग्रहणीवर.

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकोहस्तिपिप्पली ॥ ३ ॥ श्वदंष्ट्रानागरंधान्यं
पाठाविल्ववचानिकाः ॥ द्रव्यैश्चपलिकैरेतैश्चतुःपष्टिपलंघतम् ॥ ४ ॥
घृताच्चतुर्गुणंदद्यात्चांगेरीस्वरसंशुधः ॥ तथाचतुर्गुणंदत्वात्तिस्रसिपिं
पाचयेत् ॥ ५ ॥ शनैःशनैर्विपक्वंचचांगेरीघृतमुत्तमम् ॥ तत्तुघृतंरुफवातघ्नं
ग्रहण्यशाविकारनुत् ॥ ६ ॥ हंत्यानाहंगुदभ्रंशंभृत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥

पिपळी, पिंपळमूळ, चित्रक, गजपिपळी, गोरगरू, सुठ, धणे, पालाडमूळ, बलकूळ, अजमोदा हीं दाहा औषधें पळपळ प्रमाण घेऊन कळक करून चौपट तूप घेऊन त्यात तो कळक टाकून व तुपाचे चौपट चुक्याचा रस व दशाचीं निवळ घालून हलाया अग्निचे तूप शेप राहिलें तोंपर्यंत पाक करून तूप गाळून घ्यावें. चांगेरी घृत क्षणसात. हे तूप पोटात घेतलें अमता कफ, वायु, संग्रहणी, मूळ मलमूळ, आंगेरू आपनद्वारां येतें तें, मूत्रकृच्छ्र, प्रवाटिका रोग, अतिमागाचा आढे तो हे रोग दूर होतात.

ममूरघृत अतिसागदिकांवर.

ममूरणापलशतंतीरद्राणेविपाचयेत् ॥ ७ ॥ पाददंष्ट्रंशतंतीत्वाद्गन्ना

बिल्वफलाष्टकम् ॥ घृतप्रस्थंपचेत्तेनसर्वातीसारनाशनम् ॥ ८ ॥ ग्रह

र्णाभिन्नविट्कंचनाशयच्चप्रवाहिकाम् ॥

मसुरा शंभर पळें घेऊन त्यांत एक द्रोण पाणी घालून चवथाई पाणी राही तों
 रेत काढा करून गाळून त्यांत लहान वेलफळें आठपळ प्रमाण घेऊन वारीक वाटून
 लावी व तूप एकप्रस्थ प्रमाण घालून तूप शेपराही तोपर्यंत पाक करून नंतर तें तूप
 लून पोटांत घ्यावें, तेणेंकरून सारे अतिसार, संग्रहणी, मळाचे चिथडे पडतात ते,
 प्रवाहिका रोग आहे तो हे सारे रोग दूर होतात.

कामदेवघृत रक्तपित्तादिकांवर.

अश्वगंधातुलैकास्यात्तदर्थोंगोक्षुरःस्मृतः ॥ ९ ॥ बलामूताशालिपर्णी

विदारीचशतावरी॥पुनर्नवाश्वत्थशुंठीकाशमर्यास्तुफलान्यपि॥६१०॥

पञ्चबीजंमापबीजंदद्याद्दशपलंपृथक्॥ चतुर्दोणंभसापक्त्वापादशेषंशृतं

नयेत् ॥ ११ ॥ जीवनीयगणःकुष्ठंपद्मकरंरक्तचंदनम् ॥ पत्रकंपिप्पली

द्राक्षाकपिकच्छुफलंतथा ॥ १२ ॥ नीलोत्पलंनागपुष्पंसारिवेदेदले

तथा ॥ पृथक्कर्पसमाभागाःशर्करायाःपलद्वयम् ॥१३॥ रसश्वपौडूकै

क्षूणामाढकैकंसमाहरेत्॥घृतस्यचाढकंदत्वापाचयेन्मृदुनाग्निना॥१४॥

घृतमेतन्निहत्याशुररक्तपित्तमुरक्षतम्॥हलीमकंपांडुरोगंवर्णभेदंस्वरक्षयम्

॥१५॥ वातरक्तंमूत्रकृच्छ्रंपोश्र्वशूलंचकामलाम् ॥ शुक्रक्षययुरोदाहंका

शर्मजक्षयंतथा ॥१६॥ स्त्रीणांचैवाप्रजातानांगर्भदशुक्रदंनृणाम् ॥

कामदेवघृतंनामत्तद्व्यंघ्र्यंरसायनम् १७ ॥

आसंध एक तुळा प्रमाण व त्याचे अर्धे गोखरू घ्यावें. चिकणांमूळ, गुळवेल, रान-
 ना, विदारीकंद, जतावरी, पुनर्नवा, पिंपळमूळ, मुंठ, शिवणीचें फळ, कमळबीज,
 ती हीं अकरा औषधें दहा दहा पळ प्रमाण घेऊन थोडी थोडी कुटून सारीं एका
 गीं करून त्यांत पाणी चार द्रोण घालून चवथाई पाणी राही तोपर्यंत काढा करून गाळून
 त्यांत कळक करून टाकावयाचीं औषधें येणेंप्रमाणें. ज्येष्ठमध, विदारीकंद, अर्णव, हर-
 षेक, ज्येष्ठीमध, रानमुंगी, रानउडीद हीं जीवनीयगणाचीं औषधें जाणावी. फोष्ठ, पद्म-
 षष्ठ, रक्तचंदन, तमालपत्र, पिंपळी द्राक्षें, फवचबीज, निळेंकमळ, रानकेदार. फाळी
 सरी, पांढरी उपमळरी, चक्रभेड नागवला हीं बींम औषधें कर्प कर्प प्रमाण घेऊन
 करून काढतांत घालावा व सातश दोनपळें घालावी, पांड्या उंमामा रम, तूप हीं
 एकेक आढक प्रमाण त्या काढतांत घालून हलक्या अग्नीने तूप शेप गतीनेपर्यंत

पाक करून नंतर ते तूप गाळून पोटांत घ्यावे तेणेकरून रक्तपिच, उरःक्षतरोग, पांडुरोगा-
चाभेद हलमिक रोग, स्वरक्षय. वातरक्त, मूत्रकृच्छ्र, पाठीचाशूळ, डोळ्यांत कावीळ होते
ती, धातुक्षय, उरांत रोग होतो तो, शरीराची कृशता, शरीराचे तेजाचा क्षय हे सारे रोग
दूर होतात. हें तूप ज्या स्त्रियास मुलें होत नाहींत त्यास मुलें देतें, व पुरुषांस धातु उ-
त्पन्न करितें. हृदयास प्रियकर होतें व बळ देत व हें तूप रसायन आहे याला कामदेवघृत
असं क्षणतात.

पानीयकल्याणघृत अपस्मारादिकांवर.

त्रिफलादिनिशेकौंतीसारिवेद्वेप्रियंगुका ॥ शालिपर्णीपृष्ठपर्णीदेवदाव्यं
लवालुकम् ॥ १८ ॥ नतंविशालादंतीचदाडिमनागकेशरम् ॥ नीलोत्पलै
लामंजिष्ठाविडंगंशुष्ठपञ्चकम् ॥ १९ ॥ जातिपुष्पंचंदनंचतालीसंवृहतीत
था ॥ एतैःकर्पसमैःकल्कैर्जलदत्वाच्चतुर्गुणम् ॥ ६२० ॥ घृतप्रस्थंपचैद्धी
मानपस्मारैज्वरैक्षये ॥ उन्मादेवातरक्तेचकासेमंदानलेतथा ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायकटीशूलेतृतीयकचतुर्थके ॥ मूत्रकृच्छ्रविसर्पंचकंडुपांडुमयेत
था ॥ २३ ॥ विपद्द्वयेप्रमेहेषुसर्वथैवोपयुज्यते ॥ वंध्यानांपुत्रदंभूतय
क्षरक्षोहरंस्मृतम् ॥ २३ ॥

हिरडा, वेढटा, आंबळकटी. हळद, वारूळद, रेणुकबीज, काळी उपलमरी, पांढरी-
उपलसरी, वाघांटीचे मूळ अथवा राळे, रानगाजा. रानभाल. देवदार, एलवालुक, तगर.
कावडळमूळ. टाळिंबाची साल, दातीमूळ, नागकेशर, निळेंकमळ, त्रिंतायची, मंजिष्ठ, याव-
डिंग, कोष्ठ, पद्मकाष्ठ, जाईची फुलें, चंदन तालीसपत्र, रिंगणी हीं अष्टावीस औषधें
कर्प प्रमाण घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट पाणी व एक प्रस्थ तूप घालून तूप शेष
राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर तें तूप गाळून पोटात घ्यावे तेणेकरून फेंपरे, ज्वर क्ष-
यरोग, उन्माद्रोग, वातरक्त खोकला, अग्निमाद्य, पडसें, फेंबरेचा शूळ, तृतीयकज्वर,
चानुर्थाक ज्वर, मूत्रकृच्छ्र, इसब, पायाना होतो तो, फंड, पांडुरोग, सर्पादिकांचे विपविकार
बचनागादिक विपविकार, परमा हे रोग दूर होतात व हें तूप बांझोटा बायकांस पुत्र
देतें व या तुपापामून भूतावाधा दूर होतें.

अमृताघृत वातरक्तावर.

अमृताकथकल्काभ्यांमक्षीर्गविपचेतघृतम् ॥
वातरक्तंजयन्याशुकुष्ठंजगतिदुम्नगम् ॥ २४ ॥

गुळवेल आणून थोडी कुट्टन त्यांत निचे चौपट पाणी घालून चवथाई पाणी राही तोंप-
काढा करून त्यांत काढ्याचे चतुर्थांश तूप घालवें व तुपाचे चतुर्थांश गुळवेलीचा
क करून व दूध तुपाचे चौपट त्यांत घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर
तूप गाळून पोटांत घ्यावें तेणेंकरून वातरक्त व कुष्ठ हे रोग लवकर दूर होतात.

महातिक्तकघृत वातरक्तकुष्ठादिकांवर.

सप्तछदःप्रतिविपाशम्याकःकटुरोहिणी ॥ पाठामुस्तमुशीरंचत्रिफला
पर्पटस्तथा ॥ २५ ॥ पटोलनिंबंमंजिष्ठापिप्पलीपत्रकंसठी ॥ चंदनं
धन्वयासश्चविशालाद्देनिशेतथा ॥ २६ ॥ गुडचीसारिवेद्वेचमूर्वावासा
शतावरी ॥ त्रायंतींद्रयवायष्टीभूनिंवाश्वाक्षभागिकाः ॥ २७ ॥ घृतं
चतुर्गुणंदद्यात्घृतादामलकीरसः ॥ द्विगुणःसर्पिषश्चात्रजलमष्टगुणंभ
वेत् ॥ २८ ॥ तत्सिद्धंपाययेत्सर्पिर्वातरक्तेषुसर्वथा ॥ कुष्ठानिरक्तपितं
चरक्ताशांसिचपांडुताम् ॥ २९ ॥ त्दोगगुल्मवीसर्पप्रदरान्गंडमालि
काम् ॥ क्षुद्रोगान्ज्वरांश्चैवमहातिक्तमिदंजयेत् ॥ ६३० ॥

सातवर्ग, अतिविष, वाहवा, कटुकी, पाहाडमूळ, नागरमोथे, वाळा, हिरडा, बेहडा,
आंबळकाठी, पित्तपापडा, पडवळ, कडूनिंब, मंजिष्ठ, पिंपळी, पत्रकाष्ठ, कचोरा, पांढरा-
चंदन, धमासा, कांबडमूळ, हळद, दारुहाळद, गुळवेल, काळी उपलसरी, पांढरी उपल-
सरी, मोरवेल, अडूळसा, शतावरी, त्रायमाण, इंद्रजव, ज्येष्ठमष, किराईत ही ३२
औषधे एक एक अक्ष क्षणजे कर्ष प्रमाण घेऊन करून त्याचे चौपट तूप घेऊन
त्यांत तो करून घालून व तुपाचे दुप्पट आवड्याचा रस व आठपट पाणी घालून तूप
शेष राही तों पावेतो पाक करून तूप गाळून पोटांत घ्यावें तेणेंकरून वातरक्त निश्चयें
करून दूर होवें व कुष्ठ, रक्तपित्त, रक्तमूळव्याध, पांडुरोग, हृद्रोग, गुल्म, विमर्ष रोग.
बिबांना धुपणी लागते ती, गंडमाळा, क्षुद्रोग, ज्वर हे रोग दूर होतात.

सूर्यपाकसिद्ध काससादिघृत कुष्ठदद्रुपामा इत्यादिकांवर.

काशीसिद्धेनिशेषुस्तंहरितालंमनःशिलाम् ॥ कंपिलकंगंधकंचविडंगगुग्गु
लुंतथा ॥ ३१ ॥ सिक्थकंमरिचंडुष्टतुत्यकंगीरसर्पपान्त्र ॥ रसांजनं
चसिदूरंश्रीवासारक्तचंदनम् ॥ ३२ ॥ इरिमेदंनिंबपत्रंकरंजंसारिवाच
चाम् ॥ मंजिष्ठांमधुकंमांसीशिरिपिलोभ्रपत्रकम् ॥ ३३ ॥ हरीतकंप्रपुत्रा
दंबूर्णयेत्कार्पिकान्पृथक् ॥ ततस्मच्चूर्णमालोढ्यत्रिंशत्पलमितेघृते
॥ ३४ ॥ स्थापयेत्ताम्रपात्रेचघर्मसप्तदिनानिच ॥ अस्याभ्यंगेनकुष्ठा

निदध्रुपामावि चका ॥ ३५ ॥ शूकदौपाविसपार्श्वविस्फोटाघातर
 क्त्वा ॥ शिररफोटोपदंशाश्रनाडीदुष्टव्रणानिच ॥ ३६ ॥ शोयोभ
 गंदरश्वेवलताःशास्यंतिदोष्टिनाम् ॥ शोधनंरोपणंचेवसवर्णकरणघृतम् ॥३७॥

हिराकशी, दृळद, दारुहाळद, नागरमांथे, हृग्ताऊ, मनशीळ, दपिला, गंधक, वाव
 डिंग, गुग्गुळ, मेण, मिन्चें, बुष्ट, पादेर शिरस, रसाजन, शेंदूर, गधाबिरोज, रक्तचदन,
 खेराची साल, कडुनिंबाची पाने, करजनीज, उपलसरी वेखंड, मजिष्ट, ज्येष्ठमध, जटा-
 माशी, शिरस, लोध, पद्मनाष्ट, बाळहिरडे, टाकळ्यांचे बीज, हीं वत्तीस औषधे कर्प
 कर्प प्रमाण घेऊन चूर्ण करून तीसपळें प्रमाण तूप ताव्याचे भाळ्यात घालून त्यात तें
 चूर्ण मेळवून सात दिवस उन्हात ठेऊन नंतर तें तूप अगास लावावें तेणेंकरून सर्व कुष्ठे,
 दाह, सरूज, पायफुटतात तो विचर्चिकारोग, शिश्नास शूक सजक रोग होतो तो व
 निसर्परोग, वातरक्तापासून विस्फोटारोग हेतो तो, मस्तकाचे फोड, उपदशरोग त्याल
 गर्भां घणतात व नाडीचेठायीं जें दुष्टे नण होतात ते, सूज, भगेंद्र, रता हे रोग दूर होतात
 व हें तूप व्रणादिकांचें शोधन करितें व व्रणादिक भरून जाणितें

जात्यादिघृत व्रणांवर.

जातीनिंबपटोलश्वद्वेनिशेगडुकीतया ॥ गंजिष्टामधुकंसिकथःकरंजोशी
 रसारिवाः ॥ २८ ॥ तुत्थंचविपचेत्सम्यक्फलैरेभिर्घृतंबुधः ॥ अस्य
 लेपात्प्ररोहति सूक्ष्मनाडीव्रणाअपि ॥ ३९ ॥ मर्माश्रिताःकेदिनश्रगं
 भिराःसरजोत्रणाः ॥

जाईची पाने, कडुनिंबाची पाने, पटोळीची पाने, दृळद, दारुहाळद, फुटनी, मजिष्ट,
 ज्येष्ठमध, मेण, करंजनीज, वात्रा उपलसरी, मोरचूत हीं तेरा औषधे कर्प कर्प घेऊन
 कळक करून त्याच चोपट तूप घेऊन त्यात तो कळक मेळवून उन्हात एक दिवस ठेऊन
 पचवून नंतर त्या तुपाचा सूक्ष्म जे नाडीव्रण त्यास लेप करावा व मर्मस्थळीं असून
 पुयादिकें करून ओले व खोल पीडायुक्त असें जे व्रण त्यास लेप करावा, तेणेंकरून ते
 व्रण भरून घेऊन बरे होतात

सिंदुघृत उदरादिकांवर.

चिारुःशंखिनीपव्याकंपिष्टाश्रिवृतायुगम् ॥ ६४० ॥ नृद्धदाश्वन
 म्थासोदंतीदंतीफलंतया ॥ कोशापदिष्टवटालीनीलीगिरिकणिका ॥
 ॥४१॥सातलापिप्पलीमूलंगिहवनहुनीतया ॥ हेमक्षीगचविपंचतसत्कै

रैतैःपिचून्मितै ॥४२॥ घृतप्रस्थंस्तुहीक्षीरेपद्पलेतुपलद्वये ॥ अर्कक्षीर
 स्यमतिमान्तरत्सिद्धं गुल्मकुष्ठनुत् ॥४३॥ हंतिशूलमुदावर्तशोथाध्मा
 नंभगंदरम् ॥ शमयत्युदराण्यष्टौनिपीतंविंदुसंख्यया ॥४४॥ गोदुग्धे
 नोष्ट्रदुग्धेनकौलत्थेतश्रुतेनवा ॥ उष्णादफेनवापीत्वाविंदुवेगेविंरिच्यते
 ॥४५॥ एतत्विंदुघृतं नामनाभिलेपाद्विरेचयेत् ॥

चेत्रक, शंखपुष्पी, हिरडे, कपिला, पांढरें निशोत्तर, काळें निशोत्तर, वरधारा,
 व्याचे शेंगेंतला मगज, दांतीमूळ, तिचें फळ, जेपाळ, कडुदोडके, देडवंगरी, नीळ,
 पुक्रांता, पिंपळें निवडुंग, पिंपळमूळ, वावाडिंग, कटुकी, चोक हीं एकुणीस औषधें,
 कर्ष प्रमाण घेऊन कळक करून एक प्रस्थ प्रमाण तूप घेऊन त्यांत तो कळक मे-
 न व निवडुंगाचें दूध सहापळें त्यांत टाकून व कळकाचा पाक चागला होण्या-
 णीं त्यांत तुपाचे चौपट पाणी घालून तूप शेंप राठी तोंपर्यंत पाक करून तूप गाळून
 तें याला विंदुघृत ह्णतात. हें तूप पोटांत घेतलें असतां गुल्म, कुष्ठ शूल, उदा-
 वायु, सूज, आध्मान, भगंदर आठपकारचे उदररोग हे सारे रोग दूर होतात.
 ची अनुपानें माईचें दूध अथवा उंटिणीचें दूध अथवा कुळित्यांचा कादा अथवा ऊन-
 णी इतक्या अनुपानातून रोग तारतम्य पाहून अनुपान योजून त्यात या तुपाचे जितके
 विंदु सोडून पोटात घ्यावें तितके ढाळ होतात व या तुपाचा नाभीचे ठायीं लेप केला
 सतांही ढाळ होतात.

त्रिफळाघृत नेत्ररोगांवर.

त्रिफलायारसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम् ॥४६॥ भृंगराजरसप्रस्थं प्रस्थमा
 जंपयः स्मृतम् ॥ दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्षमितैः पृथ ॥४७॥ त्रि
 फलापिप्पलीद्राक्षाचंदनं सैधवं चला ॥ कांकोलीक्षीरकाकीलीमेदामरिच
 नागरम् ॥४८॥ शर्करापुंडरीकं च कमलं च पुनर्नवा ॥ निशायुष्मं च म
 धुकं सर्वैरेभिर्विपाचयेत् ॥४९॥ नक्तान्धनकुलाध्यंच कुंडूंपिष्टंतयं
 वच ॥ नेत्रभ्रावं च पटलं तिमिरं चाजंजयेत् ॥ ६५० ॥ अन्येपि प्रथमं
 यांति नेत्ररोगाः सुदारणाः ॥ त्रैफलं घृतमेतद्विपानेन स्याद्विपुजितम् ॥५१॥

शिरडा, वेहडा, पांरळकटी, या तिहींचा अंगरस वेगळा वेगळा एक एक प्रस्थ
 वा अंगरस न मिळेल तर त्याचे आठगुण पाणी घालून चवयाई पाणी राही तों
 त कदा कदा याला अंगरस संजा आहे. तो रम एकैक प्रस्थ घ्यावा व अदुळगाचा
 एक प्रस्थ, माक्याचा रस एक प्रस्थ, शेळीचे दूध एक प्रस्थ हे सारे रम व दूध एका जागी क-

रून त्यांत तूप एक प्रस्थ प्रमाण घालवें व त्यांत कल्क करून टाकावयाचीं औषधें येणेंप्रमाणें. हिरडा वेहडा आवळकटी, पिंपळी, द्राक्ष, पांढरा चंदन, सैधव, चिकणामूळ, कांकोली व क्षीरका-
कोली, या दोहोंचे अभावीं आसंध, मेदाचे अभावीं ज्येष्ठमध, मिथ्यं, सुंठ, साखर, पादरं
कमळ, इतर कमळ, पुनर्नवा, हळद, दारूहळद, ज्येष्ठमध हीं एकुणीस औषधें कर्प
कर्प प्रमाण घेऊन कल्क करून त्या तुपांत घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून
तूप गाळून घ्यावें, यालां त्रिफलाघृत म्हणतात, हें तूप पोटांत घेतलें अससा रातांधळें व
मुंगसासारखे डोळे चकचक फिरून पुढें काजवे येतात तो रोग व डोळ्यांचा कडू, डो-
ळ्याचे रोगाचा भेद पिहुरोग, डोळ्यांतून पाणी येतें तो रोग, डोळ्याचे पटलांत तिमिर
रोग होतो तो, मोतिविंदु, नेत्ररोगाचा भेद अजरु रोग हे सारे दूर होतात. यांशिवाय
दुसरे जे लहान मोठे डोळ्यांचे रोग तेही दूर होतात. हें तूप नाकांतही घालावयाचे
उपयोगी पडतें. भतांतरां त्रिफळेचा रस एक प्रस्थ, माक्याचा रस एक प्रस्थ, अडुळ-
शाचा रस एक प्रस्थ, शतावरीचा रस एक प्रस्थ, शेळीचें दूध एक प्रस्थ, गुळबेळीचा
रस एक प्रस्थ, आवळीचा रस एक प्रस्थ या सर्व रसांमध्ये एक प्रस्थ प्रमाण तूप घालून
पाक करावें हें घृत वंगसेनानीं सांगितलें आहे. तें पूर्वीक नेत्ररोगावर योजित करावें.

गौर्याद्य घत व्रणादिकांवर.

द्वेहरिद्रेस्थिरामूर्खासारिवाचंदनद्वयैः ॥ मधुपर्णीचमधुकंपद्मकेशर
पद्मकैः ॥ ५२ ॥ उत्पलोशीरमेदाभिस्त्रिफलापंचवल्कलैः ॥ कल्कैः
कर्पमित्तेरैर्नृतप्रस्थंविपाचयेत् ॥ ५३ ॥ विसर्पलताविस्फोटविपरी
टव्रणापहम् ॥ गौर्याद्यमित्तिविन्यातंसर्पिर्विपहरंपरम् ॥ ५४ ॥

हळद, दारूहळद, रानगांजा, मोरबेल, उपलसरी, पांढगचंदन, रक्तचंदन, रानउडदी,
ज्येष्ठमध, कमळाचे आतलें केशर, पद्मकाठ, कमळ, वाळा, मेदाचे अभावीं ज्येष्ठमध,
हिरडा, वेहडा, आवळकटी, वडाची साल, उंवराची साल, पिंपळाची साल, पायरीची साल
व परळ हीं बावीस औषधें कर्प कर्प प्रमाण घेऊन कल्क करून त्यांचे चांपट पाणी घेऊन
त्यांत तो कल्क मेळवून व तूप एक प्रस्थ घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून
नंतर तें तूप गाळून पोटांत घ्यावें. तेंफळरून निसर्पे रोग, लूता, निस्फोट, विपद्दोष, लहान
कुष्ठ, व्रण हे रोग दूर होतात व या तुपापासून बहुनकरून विपनाधा दूर होतात.

मयुरघ्न शिरोरोगादिकांवर.

चलामधुकरास्त्राभिर्दशपुलफलानिकैः ॥ पृथक्पुद्गिपलिलैरेभिर्द्रोणनरिण

पाचयेत् ॥५५॥ मयूरपक्षपिचात्रयकृत्पादास्यवर्जितम् ॥ पादशेषं
 शृतनीत्वाक्षीरंदत्त्वाचतत्समम् ॥५६॥ घृतप्रस्थंपचेत्सम्यक्जीवनीयैः
 पिचून्मितैः ॥ तत्सिद्धं शिरसः पीडां मन्याग्रीवाग्रहंतया ॥५७॥ अर्दितं कर्णं
 नासाक्षिजिह्वागलरुजौ जयेत् ॥ पानेन स्येतथाभ्यंगे कर्णपुरे पुष्यते
 ॥ २८ ॥ हेमंतकालेशिगिरेव संतेपुचसेव्यते ॥

चिक्णामूळ, मोहाची साल, रास्ना, दशमूळाचीं औषधे, त्रिफला, एकदर सोळा
 षे दोन दोन पळे घेऊन थोडी थोडी कुटून एक द्रोण प्रमाण पाणी घेऊन त्यात ती
 षे घालून व मोर आणून मारून त्याचे पत्र व काजळात पित असते ते व आतडीं,
 वे बाजूस यकृतू आहेत तीं, पाय, तोंड हीं सारीं टाकून मोराचें शुद्धमास ऊन त्या
 ष्यात घालून चवथाई पाणी राहीतोंपर्यंत काढा करून गाळून त्यात दूध काढ्याचे सम-
 षा घेऊन व तूप एक प्रस्थ प्रमाण घालावें व जीवनीय गणाचे औषधाचा कल्क करून
 गंत तो घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर ते तूप गाळून पानकरण्याविषयीं
 नाकात घालण्याविषयीं व अंगास लेप करण्याविषयीं, कानात घालण्याविषयीं रोग तार-
 ष्य पाहून योजावें व याचें सेवन हेमंतकाळीं व शिशिरकाळीं व वसंत काळीं करावें तें
 करून मस्तकाची पीडा दूर होते. भान व गळा याचा स्तम्भ व तोंड वाकडें होतें जणें करून
 तो अर्दितवायू, व कर्णशूल नाक, डोळे, जीभ गाल याचे ठायी ज्या पीडा होतात त्या व
 हे सर्व रोग दूर होतात.

फलघृत वंध्यादिकास पुत्र होण्याम.

त्रिफलामधुकंकुष्टेनिशेकडुरोहिणी ॥ ५९ ॥ विडंगंपिप्पलीमुस्तं
 विशालाकट्फलं वचा ॥ द्वेद्वेचकांकोल्योसारिवेद्वेप्रियंगुका ॥ ६६ ॥
 शतपुष्पाहिं गुरास्नाचंदनं रक्तचंदनम् ॥ जातीपुष्पंतुगाक्षरीकमलशर्क
 रातया ॥ ६१ ॥ आजमोदाचंदतीचकल्यैरेतैश्चरार्षिभैः ॥ जीवद्रत्सं
 कवर्णायाघृतमस्थंचगोःक्षिपत् ॥ ६२ ॥ चतुर्गुणेनपयसापचेदारण्यगो
 मयैः ॥ सुतियौपुष्यनक्षत्रे मृदांडितान्जेतया ॥ ६३ ॥ ततःपित्रेच्छुभदि
 नेनारीवापुरुषोऽथवा ॥ एवत्सर्पिर्नगःपीत्वास्त्रीषुनित्यंनृपायते ॥ ६४ ॥
 पुत्रानुत्पादयेद्धीमान्बंध्यापिलभतेसुतम् ॥ अनायुषंयाजनयेत्याचसु
 तापुनःस्थिता ॥ ६५ ॥ पुत्रंप्राप्नोतिसानारीषुद्धिभंतंशतापुषम् ॥
 एतन्फघृतं नामभारद्वाजेनभार्पितम् ॥ ६६ ॥ अनुकैलस्मणमुलंक्षिपे
 तत्रचिक्विंसक ॥

रून त्यांत तूप एक प्रस्थ प्रमाण घालवें व त्यांत कल्क करून टाकावयाची औषधे येणेंप्रमाणें. हिरंडा वेहडा आंवळकटी, पिंपळी. द्राक्ष, पांढरा चंदन, सैधव, चिकणामूळ, कांकोली व क्षीरकां-
कोली, या दोहोंचे अभावीं आसंध, भेदाचे अभावीं ज्येष्ठमध, मिथ्ये, सुंठ, साखर, पांढरें
कमळ, इतर कमळ, पुनर्नवा, हळद, दारुहळद, ज्येष्ठमध हीं एकुणीस औषधे कर्ष
कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्या तुपांत घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून
तूप गाळून घ्यावें. यालां त्रिफलाघृत म्हणतात. हें तूप पोटांत घेतलें अससां रातांधळें व
मुंगसासारखे डोळे चकचक फिरून पुढें काजवे येतात तो रोग व डोळ्यांचा कंइ, डो-
ळ्यांचे रोगाचा भेद पिलरोग, डोळ्यांतून पाणी येतें तो रोग, डोळ्यांचे पटलांत तिमिर
रोग होतो तो, मोतिर्दिदु, नेत्ररोगाचा भेद अजरु रोग हे सारे दूर होतात. यांशिवाय
दुसरे जे लहान मोठे डोळ्यांचे रोग तेही दूर होतात. हें तूप नाकांतही घालावयाचे
उपयोगी पडतें. मतांतरीं त्रिफळेचा रस एक प्रस्थ, माक्याचा रस एक प्रस्थ. अडुळ-
शाचा रस एक प्रस्थ, शतावरीचा रस एक प्रस्थ, शेळीचें दूध एक प्रस्थ, गुळवेलीचा
रस एक प्रस्थ, आवळीचा रस एक प्रस्थ या सर्व रसांमध्ये एक प्रस्थ प्रमाण तूप घालून
पाक करावें हें घृत वंगसेनानीं सांगितलें आहे. तें पूर्वाक्त नेत्ररोगावर योजित करावें.

गौर्याद्य घत व्रणादिकांवर.

द्वेहरिद्रेस्थिरामूर्खासारिवाचंदनद्वयैः ॥ मधुपर्णाचमधुकंपन्नकेशर
पद्मकैः ॥ ५२ ॥ उत्पलोशीरमेदाभिस्त्रिफलापंचवल्कलैः ॥ कल्कैः
कर्षमितैरैर्धृतप्रस्थंचिपाचयेत् ॥ ५३ ॥ विसर्पलताविस्फोटविपकी
टव्रणापहम् ॥ गौर्याद्यमितिविग्यातंसर्पिर्विपहरंपरम् ॥ ५४ ॥

हळद, दारुहळद, रानगांजा, मोरवेल, उपलसरी, पांढराचंदन, रक्तचंदन, रानउडवी,
ज्येष्ठमध, कमळाचे आंतलें केशर, पद्मकाठ, कमळ, वाळा, भेदाचे अभावीं ज्येष्ठमध,
हिरंडा, वेहडा, आंवळकटी, वडाची साल, उंवराची साल, पिंपळाची साल, पायरीची साल
व परळ हीं बावीस औषधे कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्यांचे चौपट पाणी घेऊन
त्यांत तो कल्क मेळवून व तूप एक प्रस्थ घालून तूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून
नंतर तें तूप गाळून पोटांत घ्यावें. तेंणकरून विसर्परोग, लूना, विस्फोट, विपद्रोप, लहान
कुष्ठ, व्रण हे रोग दूर होतात व या तुपापामून बहुतकरून विपवाधा दूर होतात.

मयुरघृत शिरोरोगादिकांवर.

बलामधुकरास्त्राभिर्दशमूलफलात्रिकैः ॥ पृथक्पृथक्पलितैरेभिर्द्रांणनीरण

पाचयेत् ॥५५॥ मयूरपक्षपिचात्रयकृतूपादास्यवर्जितम् ॥ पादशेषं
मृतनीत्वाक्षीरंदत्त्वाचतत्समम् ॥५६॥ घृतप्रस्थंपचेत्सम्यक्जीवनीयैः
पिचून्मितैः ॥ तत्सिद्धं शिरसः पीडां मन्याग्रीवाग्रहंतया ॥५७॥ अर्दितं कर्णं
नासाक्षिजिह्वागल्लरुजौ जयेत् ॥ पानेन स्पेय तथाभ्यंगे कर्णपुरे पुयुज्यते
॥ २८ ॥ हेमंतकाले शिशिरे वसंते पुचसेव्यते ॥

चिकणामूळ, मोहाचो साल, रास्ना, दशमूळांचीं औषधें, त्रिफला, एकंदर सोळा
औषधें दोन दोन पळें घेऊन थोडीं थोडीं कुटून एक द्रोण प्रमाण पाणी घेऊन त्यांत तीं
घालून व मोर आणून मारून त्याचे पंख व काजळांत पित्त असतें. तें व आंतडीं,
बाजूस यकृतू आहेत तीं, पाय, तोंड हीं सारीं टाकून मोराचें शुद्धमांस ऊन त्या
घालून चवथार्डे पाणी राहीतोंपर्यंत काढा करून गाळून त्यांत दूध काढाचें सम-
घेऊन व तूप एक प्रश्श प्रमाण घालावें व जीवनीय गणाचे औषधांचा कल्क करून
त्यांत तो घालून नूप शेष राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर तें तूप गाळून पानकरण्याविषयीं
व नाकांत घालण्याविषयीं व अंगास लेप करण्याविषयीं, कानांत घालण्याविषयीं रोग तार-
तम्य पाहून योजावें व याचें सेवन हेमंतकाली व शिशिरकाळीं व वसंत काळीं करावें तें
करून मस्तकाची पीडा दूर होते. भान व गळा यांचा स्तंभ व तोंड वांकडे होतें जेणेकरून
सो अर्दितवायू, व कर्णशूल नाक, डोळे, जीभ गाल यांचे ठायीं ज्या पीडा होतात त्या व
हे सर्व रोग दूर होतात.

फलघृत वंध्यादिकास पुत्र होण्याम.

त्रिफलामधुकुण्डेनिशेकडुरोहिणी ॥ ५९ ॥ विडंगंपिप्पलीमुस्तं
विशालाकट्टफलंवचा ॥ द्वेद्वेचकांकोल्यौसारिवेद्वेप्रियंगुका ॥ ६६ ॥
शतपुष्पाहिं गुरास्नाचंदनं रक्तचंदनम् ॥ जातीपुष्पंतुगाक्षीरकमलं शर्क-
रातथा ॥ ६१ ॥ आजमोदाचंदतीचकलैरैतैश्चकार्षिकैः ॥ जीवदूतसं-
कवर्णायाघृतप्रस्थंचगोःक्षिपेत् ॥ ६२ ॥ चतुर्गुणेनपयसापचेदारण्यगो-
मयैः ॥ सुतिथौपुष्यनक्षत्रे मृदाडितान् जेतथा ॥ ६३ ॥ ततःपित्रेच्छुभदि-
नेनारीवापुरुषोऽथवा ॥ एवत्सर्पिर्नरःपीत्वास्त्रीपुनित्यंबुपायते ॥ ६४ ॥
पुत्रानुत्पादयेद्दीमान्बंध्यापिलभते सुतम् ॥ अनायुषंयाजनयेत्पुत्राचक्ष-
तापुनःस्थिता ॥ ६५ ॥ पुत्रंप्राप्नोतिसानारीबुद्धिमंतंशतायुषम् ॥
एतत्कघृतेनामभारद्वाजेनभार्पितम् ॥ ६६ ॥ अनुक्तं लक्ष्मणमुलंक्षिपे-
त्त्रयश्चित्सकः ॥

हिरडा, बेहडा. आंवळकाटी, ज्येष्ठमध, कोष्ठ, हळद, दासहळद, कुटकी, वावडिंग, पेंपळी, नागरमोथे, कांवडळी, कंटुफळ, वेखंड, मेदा व महामेदा या दोहोंचे अभावीं ज्येष्ठमध, कांकोली व क्षीर कांकोली यांचे अभावीं आसंध व पांढरी उपलसरी, काळी उपलसरी, वाघाटीचे मूळ अथवा राळ, बडीशोफ, हिंग भाजून, रास्ना, पांढराचंदन, रक्तचंदन, जाईची फुले, वंशलोचन, कमल, साखर, अजमोदा, दांतीमूळ ही तीस औषधे कर्प कर्प प्रमाण घेऊन कलक करून ज्या गाईला वासरू आहे व एकवर्णी अशा गाईंचें तूप एक प्रस्थ घेऊन त्यांत तो कलक टाकून व पाक चांगला होण्याविषयीं तुपाचे चौपट गाईंचें दूध घालून ते सर्व पदार्थ तांब्याचे भाड्यांत अथवा मडक्यांत घालून ज्या दिवशीं पुष्य नक्षत्र असेल अथवा चांगला दिवस असेल त्या दिवशीं रानगोवऱ्यांचा अग्नि देऊन तूप राही तो पर्यंतपाक करून तूप गाळून घ्यावें. याला फलघृत क्षणतात. हें तूप भारतद्वारा ऋषींनी सांगितलें आहे तें चांगला दिवस पाहून पुरुषांनीं अथवा स्त्रियांनीं घ्यावें. पुरुषांनीं घेतलें असतां त्याचा काम वाढोन स्त्रीसंग नित्य करील, त्याला पुत्र होतील ते बुद्धिवान् होतील व वांशोदया वायकोनें घेतले असतां तिला मुलें होतील व ज्या स्त्रियेस मूल होऊन लागलेंच मरते व पुऱ्हां दुसरें होते तेही मरतें अशा स्त्रियेस मूल होईल तें शंभर वर्षे जगेल व बुद्धिमंत होईल या तुपांत लक्ष्मणामूळ सांगितलें नाहीं परंतु हें गर्भ देणारें आहे क्षणून योजावें.

पटोलपंचकघृत विषमज्वरादिकांवर.

वृषनिंवामृताव्याघ्रीपटोलानांश्रुतेनच ॥६७॥ कलेकनपक्कंसर्पिस्तुनि
हन्याद्विषमज्वरान् ॥ पांडुकुष्ठं विसर्पचक्रीमिर्शासिनाशयेत् ॥६८॥

अडुळसा, कडुनिंब, गुळबेल, रिंगणी, पटोल हीं पांच औषधे घेऊन फलक करून त्याचे चौपट तूप घेऊन त्यांत तो कलक घालून व कलकाचा पाक चांगला होण्याविषयीं तुपाचे चौपट पाणी त्यांत घालून तूप ओष राही तोपर्यंत पाक करून तूप गाळून पोटांत घ्यावें. तेणेंकरून विषमज्वर, पांडुरोग, कृष्ठ, विमर्ष, जंत, भृशज्याध रोग दूर होतात.

लघुफलघृत योनिरोगावर.

सहचरेदारैश्चेत्त्रिफलांगुहृत्तीसपुनर्नवाम् ॥ शुक्रनासांश्चिद्रेद्रेरास्त्रांमंदांगना
वरीम् ॥६९॥ कल्कीकृत्यघृतप्रम्यंपचेत्क्षीरेचतुर्गुणे ॥ तस्मिद्धंपाययेन्ना
रयिनिशूलानिपीडिताम् ॥६७०॥ पीडिनाचलितयाचानि.सुताविवृता
चया ॥ पित्तयोनिश्वविभ्रांतापंदयोनिश्वयाम्मुता ॥७१॥ प्रपयंतोहि

ताः स्थानं गर्भगण्ढतिचासकृत् ॥ एतत्फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥ ७२ ॥
 काळा कोळिस्ता, काळा कोळिस्ता, हिरडा, बंढडा, भावळरुटी, गुळवेळ, पुनर्नवा,
 हळद, दारुहळद, राम्ना, गेदाचे अभावी ज्येष्ठमध, अनावरी हीं तेरा औषध घेऊन
 करून एक प्रस्थ प्रमाण तूप घेऊन तो कलक मेळवून व गाईचे दूध तुपाचे चोपट,
 ज्या पाक चागला होण्याविषयी तुपाचे चापट पाणी त्यान घासन तूप शेष रही
 तें पाक करून नंतर तें तूप गाळून ज्या बियेस योनिशुद्ध आहे तिला घावें व
 हादिकें करून योनि पीडित आहे, ज्या बियेची योनि चळून फुल स्थानग्रष्ट झालें व
 तिचे तोंड मोठें झालें तिला घावे, पित्तयोनी, विभ्रातयोनी, घटयोनी, जीपासून गर्भधारण
 नाही अशा बियेला हें तूप दिलें अमता सारे योनीचे रोग दर होऊन योनि ठिकणी
 लो गर्भ धारण लवकर करिते या तुपाला लघुफलघृत म्हणतात ह तूप योनीच द्रोप
 ण करण्याविषयी श्रेष्ठ आहे असें ज्ञानां

तेलांचा साधनप्रकार त्यामध्ये प्रथम लाक्षातल

लाक्षाढकं काथयित्वा जलस्य चतुराढकैः ॥ चतुर्थांशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थं
 विनिक्षिपेत् ॥ ७३ ॥ मस्त्वाढकं च गोदध्रस्तत्रैव दिनियोजयेत् ॥ शत
 पुष्पामभ्रगंधाहरिद्रांदेवद्रारुच ॥ ७४ ॥ कटुकीरेणुकामूर्वाकुष्ठं च मधु
 बहिकाम् ॥ चंदनं मुस्तकं रात्रापृथक् कूर्पुप्रमाणतः ॥ ७५ ॥ चूर्णयेत्
 त्रनिक्षिप्य साधयेन्मृदुवन्हिना ॥ अस्याभ्यंगात्प्रशाम्यंति सर्वेपि विषम
 ज्वरा ॥ ७६ ॥ कासश्वासप्रतिश्यायत्रिकपृष्टग्रहांस्तथा ॥ वात
 पित्तमपस्मारमुन्मादं यक्षराक्षसान् ॥ ७७ ॥ कंडूशूलं च दौर्गंध्यं गात्रा
 णां स्फुरणं जयेत् ॥ पुष्टगर्भां भवेदस्य गर्विण्याभ्यंगतो भृगम् ॥ ७८ ॥

कोरीची अथवा कुड्याची लाख एक आढक प्रमाण घेऊन त्यात पाणी चार आढक
 प्रमाण घालून चवथी पाणी राी तोंपर्यंत काढा करून गाळून त्यात तिळाचे तेल
 एक प्रस्थ प्रमाण घालून गाईचे दद्याची निवळी एक आढक घालावी मग त्यात चूर्ण
 काव्याची औषधं येणें प्रमाणे बाळंतशोफ, आसध, हळद, देवदार, कटुकी, रेणुकीज
 शिबेळ, फोष्ठ, ज्येष्ठमध, पादराचंदन, नागमोथे राम्ना हीं बारा औषधें कर्प कर्प प्रमाण
 चूर्ण करून त्या तेलात घालून हळक्या अगतिने, तेल द्रोप रात्री
 चोपट पाक करून नंतर तेल गाळून अगास लावावे तें कळून सारे विषमज्वर
 होऊन व कास, श्वास, पडसें, कानेचा व पाठीचा अरु, वातप्रकोप, पित्तप्रकोप,
 उन्मादरोग, क्षयरोग, रात्रनादिक यांनी पीडा कंडू, यंगाला दुर्गंध येतो ता

तो व ज्या वायुनें बहिरेपणा येतो तो वायु, गतिभंग वायु कटिग्रह, हस्तपादादि
 चें शोषण करणारा वायु, चक्षुरादिक इंद्रियांचा नाश करणारा वायु, रक्तविहार, धा-
 र्सेग, अंत्रवृद्धि, कुरंट क्षणजे जेणकरून वृषण मोठा होतो तो वायु, दंतरोग, म-
 ष्चा वायु, व पार्श्वशूल, व जेणकरून पागुळपणा येतो तो, बुद्धिभ्रंश व कबरे पा-
 ष्यापर्यंत गृध्रमी या नामें करून वायु होतो तो हे सारे वायु दूर होतात. या शि-
 दुसरे विषमवायु लहान, मोठे वायु अथवा सर्वांगाचें टार्यी जे असतील
 दूर होतात व या तेलाचे प्रभावेकरून वासोप्रा खियेन मुलें होतात व हें
 अंगास लाविलें असता मनुष्यास सुख होतें. हत्तीचे व घोड्याचे अंगास लाविलें
 त्वां त्यांनाही सुख होतें याविषयी वृक्षत जसं नागायण देव दुष्ट दैत्याचा नाश करितो
 हें तेल सर्व वायूचा नाश करितें.

बलातेल वातादिकांवर.

बलामूलकषायेणदशमूलमृतेनच ॥ ८९ ॥ कुलात्थयवकोलांनांकाथेन
 पयसातथा ॥ अष्टाष्टभागयुक्तेनभागमेकंचतैलकम् ॥ ६९० ॥ गणेन
 जीवनीयेनशतावयैर्द्राकरुणा ॥ मंजिष्ठाकुष्ठशैलेयतगरागरुसंधवः ॥
 ॥ ९१ ॥ वचापुनर्नवामांसीसारिवाद्वयपत्रकैः ॥ शतपुष्पाश्रगंधाभ्या
 मेलयाचविपाचयेत् ॥ ९२ ॥ गर्भार्थिनीनांनारीणांपुंसांचक्षीणरेतसाम् ॥
 व्यायामक्षीणगात्राणांसूतिकानांचयुज्यते ॥ ९३ ॥ राजयोग्यामिदंतेल-
 सुखीनांचविशेषतः ॥ बलातेलमितिरुयातसर्ववातामयापहम् ॥ ९४ ॥

बिकणामूळ आठ प्रस्थ घेऊन त्यात पाणी वत्तीस प्रस्थ घालून चवथाई पाणी
 तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. दशमूळाचीं औषधें दहा आहेत तीं सारीं
 आठ प्रस्थ घेऊन त्यात पाणी वत्तीस प्रस्थ घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत
 काढून गाळून घ्यावा. कुलित्थ, जव, वोगच्या आठघातांत वीज हीं तीन औषधें
 वी वेगळीं आठ प्रस्थ घेऊन त्या एकेकात पाणी वत्तीस वत्तीस प्रस्थ घालून चव-
 पाणी गरी तोंपर्यंत काढे करून वेगळें वेगळें गाळावे. मग ते पाचही काढे एका-
 करून त्यात गाईचे दूध आठ प्रस्थ घालून व तिळाचे तेल एक प्रस्थ घालीं.
 चूर्ण टाकावयाचीं औषधें तीं येणप्रमाणे. जीवनीयगणाचीं औषधें, शतावरी, मजिष्ठ,
 कोष्ठे, पत्थरशूल तगर, अगरु, संधव, वेखंड, पुनर्नवा, जटामासी, पांढरी
 मरी, काळी उपलसरी, तमालपत्र, वडींशोफ, आमथ, विलायची हीं चौदांम औषधें
 बुधीश घेऊन कलक करून त्या तेलात घाडून तेल दोष राही तोंपर्यंत पाक

करून नंतर तेल गाळून घ्यायें. चाला बलातेल हणतात. हें तेल ज्या ब्रियांस गर्भाची इच्छा आहे त्यांचे अंगांम लावावें व ज्या पुरुषांची धातु क्षीण आहे त्यांस व दूर जाण्या येण्याच्या परिश्रमंकरून क्षीण आहेत गात्रें ज्या पुरुषांची त्यांस व वाळें ब्रियांस थोडावें व हे तेल विशेषकरून राजास व मुखी मनुष्यास योग्य आहे यापामून सारे वायूचे प्रकार दूर होतात.

प्रसारणीतेल वातकफन्यविकार व वायु यांजवर.

प्रसारणीपलशतजलद्रोणेनपाचयेत् ॥ पादाशीष्टोमृतोप्राहस्तैलंदाधि
चतत्समम् ॥ ९५ ॥ कांजिकंचसमंतेलाचतुर्गुणम् ॥ तैलात्तथाष्टमांशो
नैसर्वकलकानियोजयेत् ॥ ९६ ॥ मधुकांपिप्पलीमृत्लीचक्रकःसंधवंवचा ॥
प्रसारणीदेवदारुस्राक्त्राचगजपिप्पली ॥ ९७ ॥ भल्लातःशतपुष्पा
चमांसीचंभिर्विपाचयेत् ॥ एतत्तैलंवरंपक्वंवातश्लेष्मामयान्जयेत् ॥ ९८ ॥
कौञ्जत्वरंजंपगुत्वंगृध्रसीमदितंतथा ॥ हनुपृष्टशिरोप्रीवाकटीस्तंभंचना
शयेत् ॥ ९९ ॥ अन्याश्रविपमानवातानृसर्वानाशुच्यपोहति ॥

चांदवेल शंभर पळें वजन घेऊन त्यांना पाणी एक द्रोण प्रमाण घालून चवथार पाणी राही तोपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. त्यांत तेल व दही व कांजी काढ्यांचें समभाग घालून त्यांना नेलाचे चांपट गाईचे दूध घालावें व त्यांत कलक करून धाल्यावयाची धोषधें येणेप्रमाणे ज्येष्ठमध, पिपळमूळ, चित्रक, मंधर, वेखड, चांदवेल देवदार, राम्ना, गजपिपळी भिलांव, बटीगोफ, जयमांशा हीं यारा औषधें तेलाचे अष्टमांश घेऊन करून करून तेलांत घालून सेल शेष राही तोपर्यंत पाक करून नंतर तेल गाळून अंगास लावावें. तेणेंकरून वानालेप्पजम्भ विकार व मनुष्य जेणेंकरून कुबडा होतो, तो वायु व संजबातु व जेणेंकरून पांगडा होतो तो वायु, गृध्रसांवायु अर्द्धितवायु, हनु, पृष्ट, शिर, प्रीवा कटी याचा स्तंभ करितात ते सर्व वायु दूर होतात व याशिवाय दुसरे विषमवायु, नदान मोंठे व अमतीक तेही या नेलांन दूर होतात,

मापादितैल श्रीवास्तंभनादिकांवर.

मापायगतमीक्षुद्रामर्कटीचक्रकः ॥ ७०० ॥ गोमंठदुंदुकश्चैर्पांशुर्वा
रममपलंप्रथम् ॥ चतुर्गुणांबुनापक्त्वापात्रभेषंशतंनयेत् ॥ १ ॥ वार्पा
साम्धीनियदरंगणवीजं कुलित्यक्रम ॥ पृथक्चतुर्दशपलंचतुर्गुणजलपक्षेत्
॥ २ ॥ चतुर्यांभायभिष्टंभगुण्डीदातकायमृत्तमम् ॥ प्रस्यकंछामगामं
म्यचतुःषष्टिपलेज्ये ॥ ३ ॥ निक्षिप्यपाचयेद्विमानपात्रभेषंरंमनयेत् ॥

लिप्रस्थेततःकाथान्सर्वानेतानविनिक्षिपेत् ॥ ४ ॥ कल्कैरेभिश्च
 विपचेदमृतांकुष्ठनागरैः ॥ रास्नापुनर्नवैरंडैःपिप्पल्याशतपुष्पया
 ॥ ५ ॥ ब्रलाप्रसारणीभ्यांचमांसीकडुकयातथा ॥ पृथगर्धपलैरेतैः
 साधयेत्सृष्टुवन्हिना ॥ ६ ॥ हन्यात्तैलमिदंशश्रिंश्रीवास्तंभापवाहुकौ ॥
 अर्धगोशोपमाक्षेपमूरुस्तंभापतानकौ ॥ ७ ॥ शाखाकंपंशिरःकंपंविभा
 चीमर्दितंतथा ॥ माषादिकमिदंतैलसर्ववातविकारनुत् ॥ ८ ॥

उडीद, जब, आळशीचें बीज, रिंगणी, कवचबीज, कोन्हाटा, गोखरू, टेंदू हीं आठ
 औषधें सात सात पळें घेऊन त्यांत पाणी साऱ्या औषधाचे चौपट घालून चवथाई
 पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा व कापसान्या सरक्या, बोराच्या आठ्या,
 आगाचें बीज, कुलेथ ही चार औषधें चवदा चवदा पळें घेऊन त्यात पाणी चौपट घालून
 चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा व तो बोकाडाचें मास एक प्रस्थ
 प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी चवसष्ट पळें घालून चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा
 करून गाळावा. मग तिळाचें तेल एक प्रस्थ प्रमाण घेऊन त्यात ते सारे काढे मिळ-
 वावे. त्या कल्कात टाकावयाचीं औषधें तीं येणेप्रमाणें. गुळवेल, कोष्ठ, सुंठ, राखा,
 पुनर्नवा, एरंडमूळ, पिंपळी, बडीशोफ, चिकणामूळ, चादवेल, जटामासी, कुटकी हीं
 सारा औषधें अर्धे अर्धे पळ घेऊन करून तैलात घालून हलक्या अग्नि तेल शेष
 राही तोंपर्यंत पाक करून नंतर तेल गाळून घ्यावें. याला माषादितैल म्हणतात. हें तेल
 अमास लायलें असता श्रिवास्तंभ वायु, अपशाहुकवायु, अर्धागवायु, आक्षेपक वायु ऊरुस्तंभ
 वायु, अपतानकवायु, हस्त पादादिक शाखा कांपवितो तो वायु, मस्तक कापवितो तो वायु,
 विभाची वायु अर्दितवायु हे सारे वायु दूर होतात.

ऋण्णात्रेयकथिततैल शूलवाय्वादिकांवर.

शतावरीबलायुग्मपण्यांगंधर्वहस्तकः ॥ अश्वगंधाश्वदंष्ट्राचविल्वःका
 शःकुर्दंठकः ॥ ९ ॥ एषांसार्धपलान्भागान्कल्पयेच्चविपाचयेत् ॥
 चतुर्गुणेननीरेणपाद्दशेपंशृतंनयेत् ॥ ७१० ॥ नियोज्यतैलप्रस्थेचक्षीर
 प्रस्थंविचिक्षिपेत् ॥ शत.वरीरसप्रस्थंजलप्रस्थंचयोजयेत् ॥ ११ ॥
 शतावरीदेवदारुमांसीतगरचंदनम् ॥ शतपुष्पाबलाकुष्ठमेलशैलेयमुत्प
 लम् ॥ १२ ॥ ऋद्धिमेंदाचमधुकंक्रांकोलीजीवकस्तथा ॥ एपाकर्षसमैः
 कल्कैस्त्रैलंगोमयवन्हिना ॥ १३ ॥ पचेत्तेनैवतैलेनस्त्रीपुनित्यंत्रपायते ॥
 नारीचलभतेपुत्रंयोनिशूलंचनश्यति ॥ १४ ॥ अंगशूलंशिरःशूलं

कमलांपांडुतांगरम् ॥ गृध्रसींष्ट्रीदृशोपांश्वमेहानदंडापतानकम् ॥ १५ ॥
 सदाहंवातरक्तंचवातपित्तगदार्दितम् ॥ असृक्दरंतथाध्मानंरक्तपित्तचन
 श्यति॥शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेणभापितम्॥नारायण्यैस्वाहा ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वाखनेतूखदिरशंकुना ॥१७॥ सर्वव्याधिनाशिन्यैस्वा
 हा॥इतिउत्पाटनमंत्रः ॥ कुमारजीवनीयैस्वाहा ॥ इतिपाचनमंत्रः ॥

शतावरी, चिकणामूळ, चक्रभेडचिंमूळ, रानगांजा, रानभाल, एरंडमूळ, आसंध, गोखरू, बेलमूळ, कमई म्हणजे कसाड, कोन्हांडा हीं अकरा औषधे दीड दीड पळ प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी चौपट घालून चवथई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून तिळाचें तेल एक प्रस्थ प्रमाण घालवें व गाईचें दूध एक प्रस्थ प्रमाण व शतावरीचा रस एक प्रस्थ व पाणी एक प्रस्थ प्रमाण हीं त्या तेलांत घालून त्यांत कलक करून घालावयाचीं औषधे तीं येणेंप्रमाणें. शतावरी, देवदार, जटामांसी, तगर, पांढराचंदन, बडीशोफ, चिकणामूळ, कोष्ठ, विलायची, फत्तरफुल, कमळ, ऋद्धीचे अभावीं वाराहीकंद, मेदाचे अभावीं ज्येष्ठमध, मोहाची साल, कांकोलीचे अभावीं आसंध, जीवकाचे अभावीं विदारी कंद हीं सोळा औषधे कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कलक करून त्या तेलांत घालून गाईच्या शेणाच्या गोंवऱ्यांचे अग्नीं तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यायें. याला शतावरीतेल म्हणतात. हें तेल कृष्णात्रेय ऋषींनीं सांगितलें आहे. हें पुरुषांनं अंगास लावलें असतां तो पुरुष स्त्रियांना नित्य फार प्रीति करून भोगितो व स्त्रियांनो अंगास लावलें असतां त्यांना मुलें होतात. व योनिशूल, अंगशूल, मस्तकशूल, डोळ्यांस कावीळ रोग होतो तो, पांडुरोग, विषबाधा, गृध्रसीवायु, पोटांत डावेकडे क्वलु रोग होतो तो, शोष, परमा, देडासारखें मनुष्यास लवविनो तो दंडापतानकवायु, दाहयुक्त वातरक्त व वातपित्तज्वरें करून स्त्रियांनां धुपणी लागते ती, पोटाफुगी, रक्तपित्त हे सारे रोग दूर होतात. आतां सातांतून शतावरी आणावयाचा प्रकार.—नारायणी असें लवणून नमस्कार करून उत्तरेकडे तोंड करून खराचे खिळ्यासारख्या लांकडांनं शतावरी भवणावी व सर्व व्याधिनाशिनी असें म्हणून नमस्कार करून उपटावी व कुमारजीवनी असें म्हणून नमस्कार करून पाक करावा.

काशीसादितैल अर्शावर,

काशीसलांगलीकृष्टंशुंठीकृष्णाचर्मैधवम् ॥ मनःशिलाश्वंसारंचविहंगंचि
 त्रकोवृषः ॥ १८ ॥ दंतीकोभातकीचीजदेमाज्जाहन्तालकः ॥ कल्कैः
 कर्षमितरैतेस्तैलप्रस्थविपाचयेत् ॥ १९ ॥ सुधार्कपयमद्विद्यातूपथक

द्विपलसंमिते ॥ चतुर्गुणं गवांमूत्रदत्वासम्यक्प्रसाधयेत् ॥ ७२० ॥

कथितं खरनादेन तैलमशंविनाशनम् ॥ क्षारवत्पातयत्येतद्भीस्यभ्यंगतां

भृशम् ॥ २१ ॥ बलोर्नदूषयत्येतत्क्षारकर्मकरस्मृतम् ॥

हिराकशी, कळलावी, कोष्ठ, सुंठ, पिंपळी, सैधव, मनशीळ, कण्हेर, वावाडिंग, वत्रक, अडुळसा, दातीमूळ, कडुदोडक्याचे बीज, चोक, हरताळ हीं पंधरा औषधे वर्ष कर्षण प्रमाण घेऊन कल्क करून तिळाचें तेल एक प्रस्थ प्रमाण घेऊन त्यात तो कल्क टाकून व निवडुंगाचा चीक व रुईचा चीक हे दोन्ही दोन दोन पळें घेऊन त्या मसत टाकावे व तेलाचे चौपट गाईचे मूत्र त्यात टाकून तेल शेष राहिले तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यावें. हें तेल खरनाद ऋषींनी सांगितलें आहे. हें मूळव्याधीचे मोडांस सोमलादिक क्षार लाविताना त्या प्रमाणें लावावें तेणेंकरून क्षाराचे लेपापरी गुवाचे आत तीन वळी आहेत त्यांना उपद्रव न होता मोढ गळून मूळव्याध दूर होतें.

पिंडतैल वातरक्तावर.

मंजिष्ठासारिवासर्जयष्टीसिकथैः पलोन्मितैः ॥ २२ ॥

पिंडाल्यंसाधयेत्तैलमैरंडंवातरक्तनुत् ॥

मंजिष्ठ, उपलसरी, राळ, ज्येष्ठमघ, मेण हीं पाच औषधे पळ पळ प्रमाण घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट एरंडेल तेल घेऊन त्यांत तो कल्क टाकून व पाक होण्या विषयी कल्काचे चौपट पाणी त्या तेजत घालून तेल शेष राहिले तोंपर्यंत पाक करून नंतर तेल गाळून घ्यावें. हें तेल ज्या मनुष्यांस वातारक्त आहे त्या मनुष्यांनी अंगास लावावें तेणेंकरून वातारक्त दूर होतें.

अर्कतैल खरुज फोड इत्यादिकावर.

अर्कपत्ररसेपक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ॥ २३ ॥

नाशयेत्सर्पपंतैलपामांकच्छुविचर्चिकाम् ॥

हळदीचा कल्क करून त्याचे चौपट शिरसेल तेल घेऊन त्यात तो कल्क घालून त्या तेलाचे चौपट रुईचे पानाचा रस घालून तेल शेष राहिले तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून आगास लावावें तेणेंकरून खरुज, फोड, पाय फुटून उकचन भेगी पडतात तो विचर्चिकारोग दूर होतात.

मरिचादितैल कुष्ठदिकावर.

मरिचं हरितालं च त्रिवृत्तरक्तचंदनम् ॥ २४ ॥ मुस्तं मनशिलायांसीद्वनिगे

देवदारुच ॥ विशालाकरवीरचकुष्ठमर्कपयस्तथा ॥ २५ ॥ तथैवगोमयसं-
 कुर्यात्कर्पमितानपृथक् ॥ विपंचार्धपलंदेयंपस्थंचकटुतैलकम् ॥ २६ ॥
 गोमूत्रं द्विगुणंदद्यात् जलंच द्विगुणं भवेत् ॥ मरिचाद्यमिदं तैलासिध्यकुष्ठहरं
 परम् ॥ २७ ॥ जयेत्कुष्ठानिसर्वाणि पुंडरीकं विचर्चिकाम् ॥ पामांसिध्मा
 निरक्तंचकं कच्छप्रणाशयेत् ॥ २८ ॥

मिथ्ये, हरताळ, निशोत्तर, रक्तचंदन, नागरमोथे, मनशीळ. जटांमासी, हळद, दाह-
 हाळद, देवदार, कांबडळीं मूळ, कणहेराच्या मुळ्या, फोष्ट, रुईचा चीक. गाईचे शेणाचा
 रस हीं पंधरा औषधे कर्ष कर्ष प्रमाण व शुद्ध केलेला वचनाग अर्धे पळ प्रमाण घेऊन
 साऱ्यांचा एकाजार्गी कल्क करून शिरशेल तेल एक प्रथ प्रमाण घेऊन त्यांत तो
 कल्क टाकून त्यांत तेलाचे दुप्पट गोमूत्र व पाणी घालून तेल शेष राही तोपर्यंत पाक
 करून तेल अगास लावावें. तेणें करून सिध्मकुष्ठे आदिकरून सारीं कुष्ठे दूर होतात व
 पुंडरीक या नामेकरून कुष्ठ आहे तें व पाय फुटून उकलून भेगी पडतात तो विचर्चिका रोग
 खरूज, नित्रकुष्ठ, रक्तकुष्ठ, कंझ फोड हे सारे रोग दूर होतात.

त्रिफलातैल व्रणावर.

त्रिफलारिष्टभूनिंबद्वेनिशेरक्तचदनम् ॥

एतैःसिद्धमरुपीणांतैलमभ्यंजनेहितम् ॥ २९ ॥

हिरडा, बेहडा, आवळकटी, कडुनिंब, किराईत, हळद, दाहहळद, रक्तचंदन हीं आठ
 औषधे घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळांचें तेल घेऊन त्यांत तो कल्क टाकून व
 कल्काचा पाक चांगला होण्याविषयीं तेलाचे चौपट पाणी त्यांत घालून तेल शेष राही तोप-
 र्यंत पाक करून तेल गाळून ज्या मनुष्याचे अंगावर बहुत व्रण आहेत त्या व्रणास लावावें
 तेणें करून व्रण दूर होतात.

निंबबीजतैल पलितरोगांवर.

भावयेन्निंबबीजनिभृंगराजरसेनहि ॥ तथासनम्यतोयनतत्तलंहंतिन

स्यतः ॥ ७३० ॥ अकालपलितंसद्यःपुंभांदुग्धान्नभोजनाम् ॥

कडुनिंबान्या बिया आणून त्यांना माक्याचे रसाचें पुट घेऊन नंतर दुमरें विचळ्याचे
 अथवा आसाण्याचे सालाचा रस काढून पुट घेऊन त्या विचळ्याचें तेल काढून नाकांत घालावें
 पण्यास गाईचें दूध व भान घावा तेणें करून ज्या मनुष्याचे अकालीं पांढरे केश होतात
 लवकर काळे होतात.

यष्टीमधुतैल केस येण्यास.

यष्टीमधुकक्षीराभ्यांनवधात्रीफलैःशृतम् ॥ ३१ ॥

तैलंनस्यकृतंकुर्यात्केशानश्मश्रूणिसर्वशः ॥

ज्येष्ठमघ व नवे ओले आवळे या दोहोंचा कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यात तो कल्क घालून व तेलाचे चौपट गाईचें दुध व कल्काचा पाक चागला होण्याविषयी तेलाचे चौपट पाणी त्यात घालून तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून ते गाळून नाकांस नम्य द्यावें. तेणेंकरून मनुष्याच्या मस्तकाचे व मिशाचे व दाढीचे, जे केश गेले असतील ते येतात.

करंजादितैल इंद्रलसरोगांस.

करंजश्चित्रकोजातीकरवीरश्रवपाचितम् ॥ ३२ ॥

तैलमेभिर्द्रुतंहंन्यादभ्यंगादिंद्रलुमकम् ॥

करंजसाल, चित्रक, जाईचा पाला, कण्हेरमूळ हीं चार औषधें घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें-तेल घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व कल्काचा पाक चांगला होण्याविषयी तेलाचे चौपट पाणी त्यांत घालून तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यावें. हें तेल ज्या मनुष्याच्या मस्तकाचे अथवा मिशाचे अथवा दाढीचे केश जाऊन जागा गुलगुळीत होते त्याम इंद्रलसरोग क्षणतात. त्या जाग्यावर तेल लावावें तेणेंकरून लवकर केश येतात.

नीलिकादितैल पलितदारुणा इत्यादिरोगांवर.

नीलिकाकेतकीकंदंभृंगराजःकुरंदकः ॥ ३३ ॥ तथार्जुनस्यपुष्पाणि

बीजकात्कुसुमान्यपि ॥ कृष्णास्तिलाश्रतगरंसमूलंकमलंतथा ॥ ३४ ॥

अयोरजःप्रियंगुश्रदाडिमत्वग्गुडूचिका ॥ त्रिफलापद्मपंकश्रकल्कैरे

भिःपृथक्पृथक् ॥ ३५ ॥ कर्षमात्रंपंचतलंत्रिफलाकायसंयुतम् ॥

भृंगराजरसेनैवसिद्धकेशस्त्रिरीकृतम् ॥ ३६ ॥ अकालपलितंहंतिदारु

पंचोपजिह्निकाम् ॥

नीलपुष्पी, केवड्याचा कंद, माका, कोन्हाटा, अर्जुनवृक्षार्ची फुलें, विवड्याचे अथवा साण्याचे वृक्षार्ची फुलें, काळेतीळ, तगर, गुळवेळ, कंदसहित कमळ, लोहचूर्ण, डार्लिंग-गाल, वाषांटीचें मूळ, हिरडा, वेहडों. आवळकटी, कमळ संवंधी चिखल हीं सतरा षधें कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यांत तो

कल्क घालून तेलाचे चौपट त्रिफळेचा काढा व माक्याचा रस त्यांत घालून तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून केंसास लावावें. तेणेंकरून केशाची स्थिरता होऊन केश बळकट होतात व अकाली ज्या मनुष्याचे केश पाढरे होतात ते या तेलाने काळे होतात व मस्तकाचे ठायीं दारुणा होतो तो व उपजिन्हरोग हे रोग दूर होतात.

भृंगराजतैल पलितादिरोगांवर.

भृंगराजरसेनैवलोक्रीडंफलत्रिकम् ॥ ३७ ॥ सारिवांचपचेत्कल्कैस्तैलं
दारुणनाशनम् ॥ अकालपलितकंडूमिंद्रलुमंचनाशयेत् ॥ ३८ ॥

लोहाचें कांट हणजे मळ, हिरडा, वेहडा, आवळकटी, उपलसरी या पाच औष-
धाचा कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यात तो कल्क घालून माक्याचा
रस त्यात घालून तेल शेष राही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यावें. हें तेल मस्त-
काचेठायीं लाविलें असता दारुणारोग दूर होतो व ज्या मनुष्याचे अकाली केंस पाढरे
होतात ते या तेलेंकरून काळे होतात व कंडूरोग दूर होतो व मस्तकाचे अथवा दाढीचे
अथवा मिशाचे केश झडून जागा गुळगुळीत झाली आहे त्या जाग्यावर केंस येतात

इरिमेदादि तैल मुखदंतादिरोगांवर.

इरिमेदत्वचंक्षुणांपचेत्शतपलोन्मिताम् ॥ जलद्रोणे ततः काथंगृणीयात्पा
दशेषितम् ॥ ३९ ॥ तैलस्यार्धाढकंदत्वाकल्कैः कर्पुभिः पचेत् ॥ इरि
मेदलवंगाभ्यांगैरिकामरपद्मकैः ॥ ७४० ॥ मंजिष्ठा लोभ्रमधुकैर्लाक्षा
न्यग्रोधमुस्तकैः ॥ त्वक्जातिफलकर्पूरकंकोलखदिरस्तया ॥ ४१ ॥
पतंगधातकीपुष्पंमूक्ष्मैलानागकेशरैः ॥ कटुफलेनचसंसिद्धंतैलं मुखरजं
जयेत् ॥ ४२ ॥ प्रदुष्टमांसंचलितशीर्णदंतंचसौपिरम् ॥ शावदंतं प्रहर्षच
विद्रधिं कृमिदंतम् ॥ ४३ ॥ दंतस्फुटंचदोर्गंध्यांजिह्वाताल्ववोष्ठजांरुजम् ॥

काळ्याखैराची साल शमरपेळें घेऊन थोटी कुटून पाणी एक द्रोण प्रमाण घालून
चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून घ्यावा. त्यात तिळाचें तेल अर्धा आ-
ढक प्रमाण घालून त्यात टाकावयाचीं औषधे. तीं येणेंप्रमाणें. काळ्या खैराची साल,
एतग, गेरू, आगरू, पद्मकाष्ठ, मंजिष्ट, रोध्र, ज्येष्ठमध, लाग्न, नागरमांथे, वडाची साल,
दालचिनी, जायफळ, कापूर, ककोळ, पाढरे खैराचीसाल, पतंग, धायटीपूल, विलायची,
नागकेशर, कटुपेळ हीं एकवीस औषधे कर्प कर्प प्रमाण घेऊन कल्क करून त्या ते-
लात घालून तेल शेषराही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून मुखमर्ध्यां पांढरे लावावें

व दाताचें मास दुष्ट जाहलें असेल त्याजवर लावावें व दात हालत असता व दाताचे हिरड्याना भेगी पडून दुखत असता व दाताचे हिरड्याना सूज येऊन लाळ पडत असतां लावावे व शावदतरोग व दातांना शीतळ, रक्ष, व आबट, पदार्थ मोठा वायु स हन होत नाहीं. असा प्रहर्ष क्षणून दंतारोग आहे तो व दंतविद्रधी व दंतसंबधी रक्त व कृमी हे दुष्ट होऊन हिरड्याना काळीं छिद्रे पडून पुवादिक्केकरून वाहतात तो कृमिदंत-रोग व दंतस्फुटरोग, व दातांना दुर्गंधीपणा येतो तो रोग असे नानाप्रकारचे दंतारोग वूर होतात. व जीभ, ताल, ओष्ठ यांचेही रोग दूर होतात.

हिंग्वादितैल कर्णशुद्धावर.

हिंगुतुंबरुशुंठीभिःकडुतैलंविपाचयेत् ॥ ४४ ॥

तस्यपूरणमात्रेणकर्णशूलःप्रणश्यति ॥

हिंग, तुंबरुफळ सुठ या तीन औषधाचा कल्क करून त्याचे चौपट शिरसेल तेल घेऊन त्यात तो कल्क घालून व कल्काचा पाक जागला होण्याविषयी तेलाला चौपट पाणी त्यात घालून तेल शेष राही तोपर्यंत पाक करून तेल गाळून कानात घालावें तेणेकरून कर्णशूल दूर होतो.

बिल्वादितैल बधिरपणावर

बालबिल्वानिगोमूत्रेपिद्मतैलंविपाचयेत् ॥ ४५ ॥

साजक्षरिंचनलिंचवाधिर्येकर्णपूरणात् ॥

कौबळी बेलफळ घेऊन गोमूत्रात वाटून करक करून त्याचे चौपट तिलाचे तेल घेऊन त्यात तो कल्क घालून व तेलाला चौपट शेळीचे दूध व कल्काचा पाक जागला होण्याविषयी तेराचे चौपट पाणी त्यात घालून तेल शेष राही तोपर्यंत पाक करून तेल गाळून कानात घालावें तेणेकरून बधिरपणा दूर होतो.

क्षारतेल कर्णस्नावादिकांस.

बालमूलकशुंठीनाक्षार क्षारयुगंतथा ॥४६॥ लवणानिचपंचैवहिंगुशि
शुभहौषधम् ॥ देवदारवचाकुष्ठंशतपुष्पारसांजनम् ॥४७ ग्रंथिकंभद्र
शुस्तं चकलकैःकर्पमितैःपृथक् ॥ तेलप्रस्थंचविपचेत्कदलीनीजपूरयोः
॥ ४८ ॥ रसाभ्यांमधुसूक्तेनचातुर्गुण्यमितेनच ॥पयस्त्रावंकर्णनादंशु
लंबधिरताळमन्त्रि ॥ ४९ ॥ अन्याकर्णेजान्तुरोगान्मुल्लगोमांश्वना
शयेत् ॥ जंजीराणांफलरस प्रस्थेकःकुडवोन्मितम् ॥५०॥ माक्षि

कंतत्रदातव्यंपलैकापिप्लीस्मृता ॥ एतदेकीकृतसर्वमृद्गांडेचनिधापये
तु ॥ ५१ ॥ धान्यराशिस्थितमासमधुसूक्तमूदाहृतम् ॥

मुळ्याचे कोंबळ्या शेंगांचा क्षार, साजीखार, जवखार, सैधव, संचळ कोष्ठ, विडलोन, बांगडखार, हिंग, शेवग्याचीसाल, सुंठ, देवदार, बडीशोफ, वेखंड रसांजन, पिंपळमूळ. नागरमोथे हीं मतरा औषधे कर्प कर्प प्रमाण घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व तेलाचे चौपट केळीचे कांधाचा रस व महाळंगाचे फळाचा रस व मधुसूक्त हीं त्यांत घालून तेल शेषराही तोपर्यंत पाक करून तेल गाळून ते ज्या मनुष्याचे कानांतून पु बाहतो त्याचे कानांत घालावे तेणेकरून पू बंद होतो, व कर्णनाद, व कर्णशूल, बहिरेपणा हे रोग दूर होतात. याशिवाय दुसरे नानाप्रकारचे कर्णरोग उत्पन्न होतात ते या तेलकरूनच दूर होतात व मुखरोगही दूर होतो.

पाठातितैल पीनसरोगावर.

पाठाद्रेचनिशेमूर्वापिप्लीजातिपल्लवैः ॥ ५२ ॥

दंत्याचतैलसंसिद्धंनस्यस्यात्तुद्रुपीनसे ॥

पाहाडमूळ, हळद, हारूहळद, मोरेवेल पिंपळी, जाईचीं पाने, दांतीचे मूळ, हीं सात औषधे समभाग घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व कल्काचा पाक चांगला होण्यास तेलाचे चौपट पाणी त्यांत घालून तेल शेषराही तोपर्यंत पाक करून तेल गाळून नाकांत नम्य धावे. तेणेकरून मोटा पीनस रोग दूर होतो.

व्याघ्रीतैल पु व पीनलरोगावर.

व्याघ्रीदंतीवचाशिभ्रुतुलसीव्योपमैधवैः ॥ ५३ ॥

कल्कैश्चपाचितंतैलपूतिनासागदापहम् ॥

रिंगणी. दांतीचेमूळ, वेखंड, शेवग्याचीसाल, तुळशीचीपाने, व्योप म्हणजे सुंठ, मिथे पिंपळी, सैधव हीं नऊ औषधे समभाग घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व कल्काचा पाक चांगला होण्याविषयी तेलाचे चौपट पाणी त्यांत घालून तेल शेषराही तोपर्यंत पाक करून तेल गाळून ज्या मनुष्याचे नाकांत पीनस रोग होऊन पु बाहतो त्याने नाकात हे तेल घालावे. तेणेकरून पीनस रोग दूर होतो.

कुष्ठतैल शिकिवर.

कुष्ठंबिल्वकणाशुंठीद्राक्षाकल्ककपायवत् ॥ ५४ ॥
साधित्तैलमाज्यवानस्यात्क्षवधुनाशनम् ॥

कोष्ठ, काँवलें बेलफळ, पिंपळी, सुंठ, द्राक्ष हीं पांच औषधें समभाग घेऊन कल्क हून त्याचे चौपट तिळांचें तेल, अथवा तूप घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व कल्काचा फ चांगला होण्याविषयी तेलाले चौपट पाणी त्यांत घालून तेल शेष राहिलोपर्यंत पाक करून तेल गाळून ज्या मनुष्यास बहुत शिका येतात त्याचे नाकांत घालावें. तेणेंकरून शिका दूर होतात.

गृहधूमादितैल नासाशार्वर.

सिद्धधूमकणादारुक्षारनक्तान्हेसैधवैः ॥ ५५ ॥
सिद्धशिखरिबीजैश्चतैलनासाशसहितम् ॥

जुलविरचा घेरोसा, पिंपळी, देवदार, जवखार, करंजसाल, सैधव आघाड्याचें बीज हीं सात औषधें समभाग घेऊन कल्क करून त्याचे चौपट तिळांचें तेल घेऊन त्यांत तो कल्क घालून व कल्काचा पाक चांगला होण्याविषयी तेलाले चौपट पाणी घालून तेल शेष राहिलोपर्यंत पाक करून तेल गाळून ज्या मनुष्याचे नाकांत मांसरूपी मोड आहे त्याचे नाकांत घालावें तेणेंकरून मोड दूर होतो या मोडास नासाशें म्हणतात.

वज्रतैल सर्वकुष्ठांवर.

वज्रीक्षीरंरविक्षीरंद्रवंधतुरचित्रकम् ॥ ५६ ॥ महिषीविट्भवंद्रावसर्वा
शैतिलतैलकम् ॥ पचेत्तैलावशेषंचगोमूत्रैश्चतुर्गुणे ॥ ५७ ॥ तैलावशे
षंपक्त्वाचतैलंप्रस्थमात्रकम् ॥ गंधकामिशिलातालांविडंगातीविषाविष-
म् ॥ ५८ ॥ तिक्तकोशातकीकुष्ठंश्चामांसीकडुत्रयम् ॥ पीतदारुचय
ष्ट्याव्हंसजिकाक्षारजीरकम् ॥ ५९ ॥ देवदारुचकपांशंचूर्णतैलोविनि
क्षिपेत् ॥ वज्रतैलमितिरुयातमभ्यंमात्सर्वकुष्ठनुत् ॥ ७६० ॥

निबडुंगाचा चीक, रुईचा चीक, धोज्याचा रस, चित्रकाचा रस, सगर्बाचे जेणाचा रस हे सारे रस समभाग व तिळांचें तेल साऱ्यांचे समभाग घेऊन त्यांत ते सारे रस घालून तेल शेषराहिलोपर्यंत पाक करून नंतर तेलाले चौपट गोमूत्र घेऊन त्या तैलांत घालून फिरून तेल शेषराहिलोपर्यंत पाक करून तेल गाळून घ्यावें. त्यांत औषधें टाका-
व्याची ती येणें प्रमाणें. गंधक, चित्रक, मनशील, हरताळ, बाबईंग, अतिविष, शुद्ध

केलेला वचनाग मडुदोडके, कोष्ठ, वेखंड, जटामासी, ज्येष्ठमध, साजीसार, सुंठ, मिर्च
पिंपळी, दासहळद, जिरें, देवदार हीं एकुणीस ओषधे कर्ष कर्ष प्रमाण घेऊन व वा
रीक चूर्ण करून त्या तेलात मेळून तेल अगास लावावें. तेणेंकरून सारी कुष्ठें दूर होतात

करवीरादितैल लोमशातनावर.

करवीरशिफांदर्तीत्रिवृत्कोशातकीफलम् ॥

रंभाक्षारोदकैतलं प्रशस्तं लोमशातनम् ॥ ६१ ॥

कण्टेराचें मूळ, दातीचें मूळ, निशोत्तर, कडुदोडकीचें फळ या चार औषधांचा कळ
करून त्याचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन त्यात तो कळक घालून व केळीचे पानाची रस
करून त्याचा क्षार काढून त्या क्षाराचें पाणी तेलाचे चौपट त्यात घालून तेल झेप
राही तोंपर्यंत पाक करून तेल गाळून ज्या जाग्यावरचे केश काढावयाचे आहेत त्या जाग्या
वर लावावें तेणेंकरून केश जातात.

इति श्रीदामोदरसूनु शार्ङ्गधरेण विरचिताया सहिताया

चिकित्सांशाने तेलकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

आसव आणि अरिष्टादिक यांची वरपना.

द्रवेषुचिरकालस्वप्न्ययत्साधितं भवेत् ॥ आसवारिष्टभेदं स्तत्रप्रोच्यते
पजोचितम् ॥ ६२ ॥ यदपक्वौषधांबुभ्यांसिद्धमद्यसंश्लेषः ॥ अरिष्टः का
थसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥ ६३ ॥ अनुत्तमानारिष्टेषुद्रवद्रोणे
तुलागुडम् ॥ सौद्रंक्षिपत्गुडादर्धप्रक्षेपं दशमांशम् ॥ ६४ ॥ श्लेयः शी
तरसः सिंधुरपकमधुरद्रवैः ॥ सिद्धपक्वरसः सिंधुसंपकमधुरद्रवैः ॥ ६५ ॥
पग्निपक्वात्रसंधानममुत्पक्षांसुरांजगुः ॥ सुरामंडः प्रसन्नास्यात्ततः पादं
वर्गीयना ॥ ६६ ॥ नद्रांजगलोद्भेयोमेदकोजगलाट्टनः ॥ पक्वोर्मा
हतसारः स्यात्सुरावीजचक्रष्वकम् ॥ ६७ ॥ यत्तल्लग्वर्जरसः साधिता
साष्टिमारुणी ॥ कटमूलफलादीनिसंज्ञेहलवणानिच ॥ ६८ ॥ यत्रद्र
वेषुप्यंते नमूक्तमभिधीयते ॥ विनष्टमम्लतां यातं मधुरामधुरद्रवः ॥ ६९ ॥
विनष्टः संधितो यन्मुत्तुन्नमभिधीयते ॥ गुडांबुनामतेन त्रैकमूलफले
स्तथा ॥ ७० ॥ संधितंचाम्लतां यातं गुडगुंजंतदृश्यते ॥ ष्वमेवंशु

सूक्तस्यान्मृद्विकासंभवंतथा ॥ ७१ ॥ तुपांबुसंधितंज्ञेयमामैर्विदलितै
 र्यै ॥ यवैस्तुनिस्तुपैःपक्कैःसौवीरंसंधितंभवेत् ॥७२॥ कुल्मापधान्य
 मंडादिसंधितंकाजिकंविदुः ॥ संडाकीसंधिताज्ञेयामूलकैःसर्षपादिभिः ॥७३॥

उदकादिं द्रव पदार्थामध्ये औषधै घालून पात्राचे तोंडाला मुद्रा देऊन मास पक्ष पर्यंत
 ही हणजे उत्कृष्ट औषध होतें तें आसव आणि अरिष्ट या भेदेंकरून दोन प्रकारचे
 पावे. आसव आणि अरिष्ट यांचा भेद असा की, उदक व औषधें यांचा पाक केल्यावांचून
 एक रीतीने सिद्ध करितात त्याला आसव हणतात, व काढा सिद्ध करून त्यामध्ये
 र्वे घालून पूर्वोक्त रीतीने सिद्ध करितात त्याला अरिष्ट हणतात. त्या दोहोंची पोटांत
 वाचाची मात्रा पळ प्रमाण जाणावी व ज्या अरिष्ट प्रयोगाचे ठायीं जलादिकांचे
 न सांगितलें नाहीं त्या प्रयोगांत उदकादि द्रव पदार्थ एक द्रोण प्रमाण घेऊन त्यांत
 एक तुळा प्रमाण घालून व गुळाचे अर्धे मान मध घालावी, त्यात औषधाचे चूर्ण
 कावयाचे तें गुळाचे दशमांश घालून अरिष्ट सिद्ध करावा. आतां सिंधु मद्याचे भेट सांगतो.
 एक अते जे उंसादिकाचे रस आदिकरून मधुरद्रव पदार्थ तिहींकरून सिद्ध झाले जें
 व त्याला सीतरससिंधु हणतात व सपक असे जें मधुर द्रवपदार्थ तिहींकरून सिद्ध
 झाले जें मद्य त्याला पकरससिंधु हणतात. सुरा प्रसन्नादिक मद्याचे भेद सांगतो. तंदु-
 गदिक धान्य शिजवून अभिसंयोगें करून यंत्रद्वारा जें मद्य उत्पन्न करितात त्याला सुरा
 हणतात व त्या सुरेचा जो मंड हणजे फेन त्याला प्रसन्ना हणतात व त्या प्रसन्ने
 र्वे जो घन भाग हणजे घट्ट त्याला कादबरी हणतात व त्या सुरेचे अधोभागी द्रव
 भाग आहे त्याला जनल हणतात व त्या जगलामध्ये जो घन भाग आहे त्याला मेवक
 हणतात. तो भेदक पक करून त्यातील सार काढून शेष राहिलें जें त्याला सुराबीज व
 मेवक हणतात. ताडाचा रस व खजुराचा रस यांपासून अभिसंयोगें करून यंत्रद्वारा उत्पन्न
 करतात जें मद्य त्याला वारुणी हणतात व कंद, मुळे, फलादिक, तैलादिक, स्नेह व
 र्वे हीं सारीं उदकादि द्रवपदार्थांमध्ये घालून अभिसंयोगेंकरून यंत्रद्वारा जें मद्य का-
 रतात त्याला सूक्त हणतात. व नासून आम्लतेप्रत पावले जें मद्य अथवा मधुर द्रव
 हणतात व गूळ व पाणी व तेल व कंद मूळ फळे हीं सारीं पात्रांत घालून तोंडाला
 देऊन मास पक्ष ठेवून आम्लतेप्रत पावली असतां त्याला गुदसुक हणतात याप्र-
 उंसांचे व द्राक्षांचे सूक्त करावें व कच्चे जव भरवून त्यात पाणी घालून पात्राचे
 मुद्रा देऊन काही एक दिवस ठेवावें त्याला तुपांबु हणतात व जवाचा कोंडा

काढून शिजवून त्यांत पाणी घालून पात्राचे तोंडाला मुद्रा देऊन कांहीं एक दिवस ठेवावे याला सौवीर ह्मणतात. कुळिन्थ अथवा तांदूळ घेऊन त्यांत पाणी घालून शिजवून त्यातील मंड ह्मणजे पेज काढून त्यांत सुंठ, राई, जिरे, हिंग, सैधव, हळद इत्यादिक घालून पात्राचे तोंडाला मुद्रा देऊन तीन चार दिवस ठेवावे त्याला कांजी ह्मणतात व मुळ्याचे काप काढून त्यात पाणी घालून हळद, हिंग शिरीष म्हणजे मोहऱ्या, सैधव, जिरे, सुंठ इत्यादिकांचें चूर्ण त्यांत घालून पात्राचें तोंड झाकून तीन चार दिवसपर्यंत ठेवावे. त्याला संडाकी म्हणतात. या प्रकारें आसव आणि अरिष्टादिक यांची कल्पना जाणावी

उशीरासव रक्तपित्तादिकांस.

उशीरंवालकंपद्मकाश्मरीनीलसुत्पलम् ॥ प्रियंगुपद्मकलोध्रंमंजिष्ठाधन्व
यासकः ॥७४॥ पाठाकिराततिक्तंचन्यग्रोधोदुंबरसटी॥पर्पटंपुंडरीकंच
पटोलंकाचनारकम् ॥७५॥ जंबूशाल्मलिनिर्यासंप्रत्येकंपलसंमितान् ॥
भागान्सुचूर्णितान्कृत्वाद्राक्षायाःपलविंशतिः ॥ ७६ ॥ धातकीषो
डशपलांजलद्रोणद्वयेक्षिपेत् ॥ शर्करायास्तुलांदत्वाक्षौद्रस्यैकतुलांतया
॥ ७७ ॥ मासंचस्थापयेत्भांडेमांसमिरिचधूपिते ॥ उशीरासवइत्ये
परक्तपित्तनिवारणः ॥ ७८ ॥ पांडुकुष्ठप्रमेहाशःकृमिशोपापहस्तया ॥

वाळा, नेत्रवाळा, तांबडेंकमळ, शिवण निळेंकमळ, वाघांटीचें मूळ अथवा राळ, पद्मकाष्ठ, लोध्र, मंजिष्ठ, धमासा, पाहाडमूळ, किराईत, कटुकी, वडाचीसाल, उंबराची साल, कचोरा, पित्तपापडा, पाढरेंकमळ आणि पटोळ, कांचनवृक्षाचीसाल, जांभळीची साल, सावरीचा डिक, हीं नेवीस औषधे पळपळ प्रमाण व द्राक्षें २० पळे, धायटीचीं फुलें १६ पळे घेऊन साऱ्यांचें चूर्ण करून दोन द्रोण प्रमाण पाणी घेऊन त्यांत चूर्ण घालून व साखर एक तुळा प्रमाण त्यांत घालून मडक्यास जटामांसी व मिर्च यांची धुरी देऊन त्यांत तीं सारीं औषधें घालून मडक्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक महिना ठेवून नंतर मुद्रा काढावी याला उशीरासव ह्मणतात. हा आसव पोटात घ्यावा येणेकरून रक्त, पित्त, पांडुरोग, कुष्ठ, परमा, मूळव्याध, जंतविकार, शोथ हे रोग दूर होतात.

पिपल्यासव क्षयादिकांवर.

पिप्लीमरिचंचप्यहरिद्राचित्रकोधनः ॥७९॥ विडंगंक्रमुक्कोलोध्रःपा
ठाधात्र्यैलवालुकम् ॥ उशीरंचंदनेकुण्ठलवंगतगरंतया ॥७८०॥मांसी
वगेलापत्रंचप्रियंगुर्नागकेशरम् ॥एषामर्धपलान्भागान्सुक्ष्मंनूर्णाकृता

व पांडुरोग. सूज, पोटांत गुल्में होतात तीं, मूळव्याध, कुष्ठ, पोटांत डोकेकडे
होतो तो, कंडू, खास, खोकला, भगंदर, आवढणें, संप्रहणी ल्हद्रेण हे दूर होतात.

कूटजारिष्ट सर्व ज्वरांवर.

तुलांकुटजमूलस्वमृहीकार्धतुलांतथा ॥ मधुकंपुष्पकाश्मर्यौभागानूदश्रप
लांन्मिताना॥७९०॥चतुद्रोंणभसःपक्त्वाक्काथेद्रोणावशेषिते॥धातक्या
विंशतिपलंगुडस्यचतुलांसिपत् ॥ ९१ ॥ मासमात्रंस्थितोभांडेकुटजारि
ष्टसंज्ञितः ॥ ज्वरानप्रशमयेत्सर्वानकुयांचीक्षणंधनंजयम् ॥ ९२ ॥

कुड्याचे मूळ एक तुळा प्रमाण, द्राक्षें अर्ध तुळा प्रमाण, मोहाची फुलें,
ही दहा दहा पलें याप्रमाणें सारीं औषधें घेऊन थोडी कुटून चार द्रोण प्रमाण
घेऊन त्यांत तीं औषधें घालून एक द्रोण पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून
त्यांत धायटीचें फुलांचें चूर्ण वीस पळ प्रमाण घालून व मूळ एक तुळा प्रमाण
मेळवून मारीं मडन्यांत घालून त्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक महिनापर्यंत ठेवून
मुद्रा काढावी, याला कुटजारिष्ट म्हणतात. हा अग्निष्ट पोटांत ध्यावा येणेकरून गारे
दूर होतात व अग्नि प्रदीप्त होतात,

विडंगारिष्ट विद्रध्यादिकांस.

विडंगंभ्रथिंकराम्नाकुटन्वत्प्रकृफलानिच ॥ पाठिलवालुकंधात्रीभागान
पंचपलानपृथक् ॥९३॥ अष्टद्रोंणभसःपक्त्वाकुर्नानुद्रोणावशेषितम् ॥
पूतेशनिक्षिपेचत्रक्षांद्रपलशतत्रयम् ॥९४॥ धातकीविंशतिपलंत्रिजात
त्रिपलंनया ॥ प्रियंगुकांचनाराणांसलोध्राणांपलंपलम् ॥ ९५ ॥ व्यो
पस्वचपलान्यष्टौचूर्णांकृत्यप्रदापयेत् ॥ घृतभांडेविनिक्षिप्यमासमेकंवि
धारयेत् ॥ ९३ ॥ ततःपिचयथाहृतुजयंदिद्रधिमुल्लितम् ॥ उग्मंभा
शरीमेदान्प्रत्यष्टीलाभगंदरान् ॥ ९७ ॥ गंडमालाहनुमन्भविडंगा
रिष्टसंज्ञितः ॥

वावाटिग, पिंपळमूळ, गम्ना, कुडमाल, इंद्रजव, पादाडमूळ. एतवालुक,
ही आठ औषधें यांच यांच पलें घेऊन थोडी कुटून त्यांत आठ द्रोण प्रमाण पाणी
रून एक द्रोण प्रमाण पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून घालून थंड
त्यांत तीनपलें पळें मध घालावी व धायटीचीं फुलें वीस पळें व द्राक्षी
निलायची, समालपत्र, ही तीन औषधें पळपळ प्रमाण, मधुला, कांचन
सोप्रा हीं एकेके पळ प्रमाण व मुंठ, मिन्ये, पिंपळी या तीन औषधांसिद्ध

॥ प्रमाणें सारीं औषधें घेऊन चूर्ण करून त्या फाट्यांत मेळवावें आणि सारीं त्या तुपाचे मडक्यांत घालून त्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक महिनापर्यंत ठेवावें मुद्रा फाडावी. याला विडंगारिष्ट म्हणतात. हा अरिष्ट पोटात घ्यावा येणेंकरून बरेरोग व ऊरुस्तंभरोग, मुतखडा, परमा, पोटांत बेंवांचेखालीं प्रत्यष्टीला या नामें- व वायूचा रोग होतो तो, गंडमाळा, हनुस्तंभवायु हें सारे रोग दूर होतात.

देवदान्यारिष्ट प्रमेहादिकांवर.

तुलार्धदेवदारुःस्याद्वासाचपलविंशतिः ॥ ९८ ॥ मंजिष्टेंद्रयवादंतीत
 गरंरजनीद्रयम् ॥ रास्नाकृमिघ्नमुस्तंचशिरीरिंपंखदिरार्जुनौ ॥ ९९ ॥
 भागानदशपलान्दद्यात्वन्यान्यावत्सकस्यच ॥ चंदनस्यगुडच्याश्रगे
 द्विष्याश्चित्रकस्यच ॥८००॥ भागानष्टपलानेतानष्टद्रोणंभसःपचेतु ॥
 द्रोणशेषेकषायेचपूतेशीतेप्रद्रापयेत् ॥ १ ॥ धातक्याःपांडशपलंमाक्षि
 कस्यतुलात्रयम् ॥ व्योपस्यद्विपलंदद्यात्त्रिजातंचचतुःपलम् ॥ २ ॥
 चतुःपलंप्रियंगुश्रंद्विपलंनागकेशरम् ॥ सर्वाण्येतानिसंचूर्ण्यघृतभांडेवि
 धारयेत् ॥३॥ मासादूर्ध्वपिचेदेनंप्रमेहंहंतिदुर्जयम् ॥ वातरोमान्प्रहण्य
 शोमूत्रकृच्छ्राणिनाशयेत् ॥४॥ देवदान्यारिष्टादिकोरिष्टःकंडुकुष्ठविनाशनः ॥

देवदार अर्ध तुळा प्रमाण, अडूळसा गीस पळें प्रमाण, मंजिष्ट, इंद्रजव, दांतीचेमूळ,
 गर, हळद, दारुहळद, रास्ना, वावडिंग. नागरमोथे, शिरीष, खैराचीसाल, अर्जुनवृ-
 क्षाची साल ही वारा औषधें दहा दहा पळ प्रमाण घ्यावीं अजमोदा, गुंडसाल, पादरा-
 जवन, गुळबेल, फटुकी, चित्रक हीं सहा औषधें आठ आठ पळ प्रमाण घ्यावीं. मग
 सारीं औषधें थोडीं थोडीं कुटून त्यात आठ द्रोण पाणी घालून एक द्रोण पाणी राही
 औषधेंत फाडा करून गाळून थंड जाहल्यावर त्यांत औषधें टाकावयाचीं तीं येणेंप्रमाणें-
 पायटीचीं फुलें मोळा पळें व मध तीन तुळा प्रमाण व मुंठ, मिर्चें, पिंपळी या तिहीं
 एकून दोन पळ प्रमाण व दालचिनी विनायची, तमालपत्र हीं तीन औषधें चार पळ
 प्रमाण व बाघाटांचें मूळ अथवा राळे चार पळ प्रमाण व नागफेन देन पळ प्रमाण हीं
 सारीं औषधें घेऊन चूर्ण करून त्या फाट्यांत घालावें व मध मागितल्याप्रमाणें घालून सारीं
 औषधीं मेळवून तुपाचे मडक्यांत घालून त्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक म-
 हा मासपर्यंत ठेवून नंतर मुद्रा फाडावी. याला देवदान्यारिष्ट म्हणतात. हा अरिष्ट पोटांत
 घ्यावा येणेंकरून मोठ्ठ दुर्पट परमा दूर होतो व वायुरोग, मूळव्याध, संमष्टी, मूतकृन्तु
 इत्यादी रोग दूर होतात.

खदिरारिष्ट कुष्ठादिकांवर.

खदिरस्यतुलार्धतुदेवेदारुचतत्समम् ॥५॥ वाकुचीद्वादशपलाद्विंशत्या
 त्पलविंशतिः॥त्रिफलाविंशतिपलान्यष्टद्रोणैर्भसःपचेत्॥६॥ कपायद्रो
 णशेषेचपृथेशीतेविनिक्षिपेत्॥तुल्यमंलाक्षिकस्यतुलैकाशकंरामता॥७॥
 धातक्याविंशतिपलंकरंकोलंनागकेशरम् ॥ जातीफलंलवंगैलात्तक्षुपर्वा
 णिपृथग्रूपृथक् ॥८॥ पलोम्भितानिकृष्णायादद्यात्पलचतुष्टयम्॥घृत
 भांडेयिनिक्षिप्ययासादूर्ध्वोपिंचतः ॥ ९ ॥ महाकुष्ठानित्द्रोणंपांडुरो
 गार्धुदंतथा ॥ गुल्मग्रंथिकृमीन्श्वासंकासंप्तीहोदरंतथा ॥८१०॥ एषै
 खदिरारिष्टःसर्वकुष्ठनिवारणः ॥

रौराचीसाल अर्ध तुळा प्रमाण, देवदार अर्धतुळा, चांबच्या वारा पळें, दारुहळद वीर
 पळें हिरडा, वेहडा, आवळकटी, या तिहीं मिळून वीस पळें याप्रमाणे सारी औषधे घेऊन
 थोडी थोडी कुटून त्यांत आठ द्रोण प्रमाण पाणी घालून एक द्रोण पाणी राही तोंपर्यंत
 काढा करून गाळून थंड जाहल्यावर त्यांत दोन तुळाप्रमाण मध घालावी. व सास
 एक तुळा प्रमाण घालावी, व घायटीचीं फुलें वीस पळें, कंफोळ, नागकेशर, जायफळ,
 लवंगा, विलायची, दालचिनी, तमापत्र हीं सात औषधे एक एक पळ, पिंपळी चारपळें,
 वा माणें घेऊन साऱ्यांचें चूर्ण करून त्या काढ्यांत मेळवून सारीं तुपाचे रावल्या मळक्यांत
 घातून त्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक माहिनापर्यंत ठेवून नंतर मुद्रा फाडावी. यात ख-
 दिरारिष्ट क्षणनाम. हा अरिष्ट प्यालें असतां महागुष्टे, हृद्रोग, पांडुरोग व अर्जुदरोग व
 गुल्म, ग्रंथि, जंतविकार, श्वास, म्बोळला पोटांत टाबिकेडे कवळू गेग होतो तो. हे सारे
 रोग दूर होतात

चञ्चुल्यारिष्ट क्षयादिकांवर.

तुलाद्वयंचचञ्चुल्याश्चतुद्रोणजलेपचेत् ॥ ११ ॥ द्रोणशेषेरसेभित्तुडस्य
 त्रितुलांक्षिपेत् ॥ धातकींपोडशपलांकृष्णांचद्वित्रलांतया ॥ १२ ॥ जा
 तीफलानिकंकोलमेलात्त्वक्पत्रकेशरम् ॥ लवंगंमरिचंचैवपलिकान्युप
 कल्पयेत् ॥१३॥ मागंभांडेयितस्वैपचञ्चुल्यारिष्टंजयन्तु ॥ क्षयंकृष्ट
 मनीसारंप्रमेहश्चानकामनुत् ॥ १४ ॥

वामझीची साल दोन तुळा प्रमाण आणून थोडी थोडी कुटून त्यांत चार द्रोण प्रमाण
 पाडून एक द्रोण पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून थंड जाहल्यावर

ल वनि तुळा प्रमाण घालून व घायटीचीं फुलें १६ पळें पिंपळी दोन पळें, जायफळ, कं-
मेळू, चिन्नायची, दालचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, लवंग, मिर्चें हीं आठ औषधें पळ पळ
म्हणून घेऊन साऱ्यांचें चूर्ण करून त्या काढ्यांत मेळवून सारीं मडक्यांत घालून त्याचे
पेढ्याला मुद्रा देऊन एक महिना पर्यंत ठेवून तंतर मुद्रा काढावी. याला वव्वुल्यारिष्ट क्षण-
तात. हा अरिष्ट पोटांत घ्यावा. येणेंकरून क्षयरोग, कुष्ठ, अतिसार, परमा, खोकला, श्वास,
हे रोग दूर होतात.

द्राक्षारिष्ट उरःक्षतादिकास.

द्राक्षातुलार्धद्विद्रोणेजलस्यविपचेतसुधीः ॥ पादशोपेकपायेचपुतेशीतिवि
निक्षित्रेत् ॥१५॥ गुटस्यद्वितुलांततत्रत्वेगोलापत्रकेशरम् ॥ प्रियंगुर्मरि
चंकृष्णाविडंगचेतिचूर्णयेत् ॥१६॥ पृथक्पलोन्मितैर्भागस्ततोभां
डेनिधापयेत् ॥ समंततोघाटयित्वापिबेज्जातरसंततः ॥१७॥ उरः
क्षतक्षयंहतिकासश्वासगलामयान् ॥ द्राक्षारिष्टाव्हयःप्रोक्तोबलकृन्मल
शोधनः ॥१८॥

द्रोक्षे अर्ध तुलां प्रमाण घेऊन त्यांत पाणी दोन द्रोण प्रमाण घालून चवथार्ध पाणी राही
वोंपर्यंत काढा करून गाळून थंड जाहल्यावर त्यात गूळ दोन तुळा प्रमाण घालून दालचिनी
चिन्नायची, तमालपत्र, नागकेशर, वाघांटीचें मूळ अथवा राळें, मिर्चें, पिंपळी वावाडिंग हीं
आठ औषधें पळ पळ प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्या काढ्यांत घालून दबवून सारीं एक-
जागीं मेळवून मडक्यात घालून तोंडाला मुद्रा देऊन मास किंवा पक्षपर्यंत ठेवून त्या
औषधाचा चांगला रस जाहला असें जाणून नंतर मुद्रा काढावी. याला द्राक्षारिष्ट अथे
क्षणतात. हा अरिष्ट पोटांत घ्यावा येणेंकरून उरःक्षत रोग, क्षयरोग, खोकला, श्वास, फटाचे
रोग हे सारे रोग दूर होतात, शक्ति येते व मळ साफ होते,

रोहितारिष्ट अर्शादिकांवर.

रोहितकतुलामेकचतुर्द्रोणिजलेपचेत् ॥ पादशोपेरसेशीतिपूतेपलशानद
यम् ॥१९॥ दद्याद्गुडस्यधातव्याःपलपोडासिनामता ॥ पंचहोले
त्रिजानंचत्रिफलांचनिनिक्षिपेत् ॥ ८२० ॥ चूर्णयित्वापलाः ॥ २१ ॥
डेनिधापयेत् ॥ मासादूर्ध्वंचपिबतांमुद्रजायांतिसंक्षयम् ॥ २१ ॥
ब्रह्मणीषांबुद्द्रोगप्रीदमूलमोद्गणिच ॥ कुष्ठशोफारुचिहरोरोहितारिष्ट
संहकः ॥ २२॥

रुक्तेडा एक तुळा आणून भोडा भोडा वृट्टुन त्यांत चर द्रोक्षे मणी घाळून चवथार्ध

पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून थंड जाहल्यावर त्यांत गूळ दोनशे पळे घालून व धायटीचीं फुले सोळा पळे घालून व पंचकोल औषधे ५ व त्रीजात औषधे ३ व त्रिफळा औषधे तीन हीं अकरा औषधे एक एक पळ प्रमाण घेऊन साऱ्यांचे चूर्ण करून त्या काढ्यांत मेळवून सारी मडक्यात घालून त्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन एक महिन्यापर्यंत ठेवून नंतर मुद्रा काढावी. याला रोहितारिष्ट म्हणतात. हा अरिष्ट पोटांत ध्यावा. येंकेंकरून मूळव्याध, संमहणी, पाटुरोग, रूद्रोग, पोटांत डावेकडे कवलुरोग होतो तो, गुल्म उदर, कुष्ठ, सूज, आवढणे हे रोग दूर होतात.

दशमूलारिष्ट क्षयप्रमेहादिकांवर.

पथ्यांवृहत्यागोकेटोविल्वोद्विग्रार्थिकोरलुः ॥ पाटलाकाशमरीचेतिदश
मूलमिष्टोच्यते ॥२३॥ दशमूलानिकुर्वीतभागैःपंचपलैःपृथक् ॥ पंच
विशत्पलं कुर्यात्चित्रकंपौफरतथा ॥२४॥ कुर्याद्विशत्पललोध्रंशुद्धची
तत्समाभवेत् ॥ पलैःषोडशभिर्धात्रीरविसंख्यैर्दुरालभा ॥२५॥ खदि
रोबीजसारश्वपथ्याथेतिपृथक्पलैः ॥ अष्टभिर्गणिताशुष्ठंमंजिष्टादेव
दारुच ॥२६॥ विडंगंमधुकंभागीकपित्योक्षःपुनर्नवा ॥ चव्यंमांसी
प्रियंगुश्वसारिवाकृष्णजरिकम् ॥२७॥ त्रिवृत्तारेणुकारास्नापिप्पली
क्रमुकःसटी ॥ हरिद्राशतपुष्पाचपन्नकंनगकेशरम् ॥ २८ ॥ मूस्तमिं
द्रयवा शृंगीजिचकर्पभकौतथा ॥ मेदाचान्यामहाभेदाकांकोल्योऽक्रुद्धि
वृद्धिके ॥२९॥ कुर्यात्पृथक्पलिकान्पचेदष्टगुणेजले ॥ चतुर्थांशं
शृतंनीप्यामृद्धिसन्निधापयेत् ॥ ८३० ॥ चतुःषष्टिपलान्द्राक्षापचे
त्रीरेचतुर्गणे ॥ त्रिपादेशपंभीतंचपूर्वकाभेशृतोक्षिपत् ॥ ३१ ॥ शत्रिं
शत्पलिकंक्षौद्रंद्रात्शुद्धचतुःशतम् ॥ त्रिंशत्पलनिधातस्याःकरोलं
जलचंदनम् ॥ ३२ ॥ जातीफलंलवंगंचत्वंगलापत्रकेशरम् ॥ पिप्पली
चेतिसंचूर्पभागैर्द्रिपालिकैःपृथक् ॥३३॥ शाणमात्राचकस्तूरीसर्वमे
कत्रानीक्षिपत् ॥ भूमौनिखानेयद्द्रांतनोजानरसांपिबेत् ॥ ३४ ॥ क
तकम्यफलंक्षिप्त्वारसंनिर्मलतानयेत् ॥ ग्रहणीमन्त्रिंवासंक्रामं गुल्मंभगं
दरम् ॥ ३५ ॥ वातव्याधिंक्षयंज्जर्दिपांडुगेमं चरामलाम ॥ वृष्टान्यशां
सिमेहांश्वमंदागिमुदराणिच ॥३६॥ शकं गमम्परीमुरकृन्तुंघ्रातुक्षयं
जयेत् ॥ रुनानांपुष्टिजननोरंभ्यानांगर्भदपनः ॥ ३७ ॥ शत्रिंशत्
शमूलाग्न्यस्नेजःशुक्रबलप्रदः ॥

रानगांजा, रालभाल, रिंगणी, मोतारिंगणी, गोखरू, बेलमूळ, ऐरणीमूळ, शिवणमूळ, लळमूळ, टेटूमूळ या दहा औषधानां दशमूळ असें ह्मणतात. हें दशमूळ अर्ध अर्ध प-
 प्रमाण घ्यावें व चित्रक पंचवीस पळें व पोखरामूळ पंचवीस पळें व लोध्र वीस पळें व गु-
 ष्केळ वीस पळें व आवळकटी १६ पळें व धमासा १२ पळें व खैरसाल आठ पळें
 । विक्क्याची साल अथवा आसाण्यांची साल आठ पळें व हिरडे आठ पळें व कुष्ठ, मं
 जिष्ठ, देवदार, बावडिंग, ज्येष्ठमध, भारंगसाल, कंवठ, बेहडा, पुनर्नवा, चवक, जटामांसी
 वाषांटीचे मूळ अथवा राळे, उपलसरी, शाहाजिरे, निशोत्तर, रेणुकबीज, रास्ना, पिंपळी
 सुपारी, कचोरा, हळद, बडीशोफ, पत्रकाष्ठ, नागकेशेर, नागरमोथे, इंद्रजव, कांकड-
 शिंगी, जीवक ऋषभक या दोहोंचे अभावीं विदारी कंद व मेदा व महामेदा या दो-
 होंचे अभावीं ज्येष्ठमध, व कांकोली, क्षीरकांकोली या दोहोंचे अभावीं आसंध, व क्राद्धि,
 वृद्धि या दोहोंचे अभावीं वाराहीकंद हीं एकवीस औषधे दोन दोन पळें प्रमाण घ्यावीं.
 मग हीं सारीं औषधे घेऊन थोडीं कटून त्यांत सान्या औषधांचे आठपट पाणी घालून
 चवथाई पाणी राही तोंपर्यंत काढाकरून गाळून मडक्यांत ठेवावा मग द्राक्षें चवसष्ट
 पळें घेऊन त्यांत पाणी चौपट घालून तीन हिसे पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून गाळून
 पहिलें काढ्यांत मेळवावा. त्यांत बत्तीस पळें मध घालून चारशेंपळें गूळ घालावा व
 धायटीचीं फुलें तीस पळें, व कंकोल, वाळा, पांढराचंदन, जायफळ, लवंग, दालचिनी,
 विलायची, तमालपत्र, नागकेशर, पिंपळी हीं दहा औषधे दोन दोन पळें घेऊन चूर्ण
 करून त्या काढ्यांत मेळवावें. व कस्तूरी शाण प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्यांत मेळ-
 वून मडक्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन मासपक्ष पर्यंत भुईत पुरून त्या औषधांचा चांगला
 रस जाहला असें जाणून नंतर त्याला बाहेर काढून मुद्रा दूर करून त्यांत निर्मळीचे
 बियांचें चूर्ण थोडें टाकावें, ह्मणजे तो रस निर्मळ होतो. याला दशमूलाग्रिष्ठ असें ह्मण-
 तात. हा अरिष्ट पोटांत घ्यावा येणेकरून संग्रहणी, आवढणें, श्वाभ, स्तोकला, गुल्म,
 भगंदर, वायूचे रोग, क्षयरोग, ओकार, पांढुरोग, डोळ्यांत कावीळ रोग होतो तो,
 कुष्ठे, मूळव्याधी, परमा. अग्निमांघ, उदररोग, मूतखडा, मूत्रकृच्छ्र, धातुक्षय हे सारे रोग
 दूर होतात व हा अरिष्ट दुर्बल मनुष्याला पुष्टि देतो, व वांशोदका बियांना पुत्र देतो व
 तेज, धातु, बळ यांना देतो.

इति श्रीदामोदरसुनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां त्रिक्रिस्तास्थाने
 आसन्नरिष्टकल्पना नाम दशमोध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

स्वर्णादिकधातूंचीं नांवे व शोधणे.

स्वर्णतारंताम्रंमारंनागवंगौचतक्षिणकम् ॥ ३८ ॥ धातवःसप्तविज्ञेया
स्ततस्ताच्छोधयेद्बुधः॥स्वर्णतारारताम्राणांपत्राप्यग्नौप्रतापयेत्॥३९॥
निपिचिचतप्तानितैलेतक्रेचकांजिके ॥ गोमूत्रेचकुलत्थानांकपावेचत्रि
धात्रिधा ॥ ८४० ॥ एवंस्वर्णादिलोहानांविशुद्धिः संप्रजायते ॥ नाम
वंगौप्रतप्तौचमालितौतौनिपेचयेत् ॥ ४१ ॥ त्रिधात्रिधाविशुद्धिःस्या
द्रविदुग्धेनचत्रिधा ॥

सोनें, रुपें, तावे, पितळ, शिंसं, कथिल, पोलादिलोह या सातांना धातु असें क्षणतात हे सप्तधातु पर्वतादिकांपासून होतात यांचें शोधन—सोनें, रुपें, पितळ व तांबें यांचे पत्रे करून अर्धांत तापवून तेलांत, ताकांत, कांजींत व गोमूत्रांत व फुळित्यांचे काढ्यांत तीन तीनवेळ विज्ञवावे या प्रकारें सोनें आदिकरून साऱ्यांची शुद्धि करावी. व शिंसं आणि कथील यांची विशेष शुद्धि करावयाची रीति या दोहोंला अग्नीवर तापवून कर करून तेलादिकांत तीन तीन वेळ ओतावीं व रुंदचे चिकांत तीन तीन वेळ रस करून ओतून शुद्ध करावीं.

सोन्याचें भस्म.

स्वर्णस्यद्विगुणंभूतमम्लेनसहमर्दयेत् ॥ ४२ ॥ तत्तगोलकसंमंगंधनिद्र
ध्यादधरोत्तरम् ॥ गोलकंचततोर्कंध्याच्छरावेददसंपुटे ॥ ४३ ॥ त्रिंशद्
नोपलैर्दद्यात्पुटान्येवंचतुर्दश ॥ निरुत्थंजायतेभस्मसंगंधोदेयः पुनःपुनः॥४४॥

सोन्याचें वारीक चूर्ण एक भाग व शुद्ध केलेला पारा दोन भाग घेऊन निवृंचे रसांत दोहोंचा गल करून गोळा करावा मग त्या गोळ्यांचे समभाग आंबळमरा गंधक घेऊन शोधून बार्गिक करून मातीचे बळकट त्यांचेजोगे दोन शराव क्षणजे परळ आणून त्या एका शरावांत अर्धा गंधक घालून त्याजवर नो गोळा ठेवून अर्धा गंधक गाडिला तो त्या गोळ्यावर घालून दुसरा शराव त्याजवर उपटा ठेवून कापटमानी करून त्या रानगोंवच्या घेऊन त्याचेजागी खळी मगून अर्ध्या गोंवच्या गाळी व अर्ध्या वर तो शरावसंपुट ठेवून अग्नि द्यावा. थंड जाहल्यावर दाटेर काढून फिरवून याच कृती करून चवदावेळ अग्नि द्यावा तेणेंकरून सोन्याचें भस्म चांगलें होतें फिरवून मिळतें होत नाहीं.

दुसरा प्रकार.

कांचनेगालितेनागंषोडशांशेननिक्षिपेत्॥चूर्णयित्वातथाम्लेनपृष्ठाकृत्वा
चगोलकम् ॥ ४५ ॥ गोलकेनसमगंधंदत्वाचैवाधरोत्तरम् ॥ शराव
संपुटेदत्वापुटेत्त्रिंशद्द्वानोपलैः ॥ ४६ ॥ एवंसप्तपुटैर्हैमानिरुत्थं
स्मजायते ॥

सोन्याचा रस करून त्यांत सोळावा हिस्सा शिसे घालून घांसून त्याचें चूर्ण करून
निंबूचे रसांत खलून गोळा करून त्याचे समभाग गंधक घेऊन बारीक करून मातीचे
दोन शराव झणजे परळ आणून त्या एकांत अर्धा गंधक घालून त्याजवर तो गोळा ठे-
वून अर्धा गंधक राहिला तो त्यावर घाडून दुसरा शराव वर उपडा ठेवून कापडमाती
करून तीस रानगोंवऱ्या आणून त्याचे जोगी खांच करून अर्ध्या गोंवऱ्या वर व अर्ध्या
गोंवऱ्या साली करून मध्ये तो शरावसंपुट ठेवावा आणि अग्नि द्यावा. याप्रमाणें अ-
ग्निची सात पुटे दिली असतां सोन्याचें भस्म चांगलें होतें पुनः जिवंत होत नाहीं.

तिसरा प्रकार.

कांचनारसैर्धूष्वासमसूतकगंधयोः ॥४७॥ कज्जलीर्हिमपत्राणिलेपये
त्सममात्रया॥कांचनारत्वचःकल्कोमृपायुग्मंप्रकल्पयेत् ॥४८॥ धृत्वा
तत्संपुटेगोलंमृन्मूषासंपुटेचतत् ॥ निधायसंधिरोधंकरुत्वासंशोष्यगोम
थैः ॥ ४५ ॥ वन्हिंस्वरतरंकुर्यादिवंदद्यात्पुटत्रयम् ॥ निरुत्थंजायते
भस्मसर्वकार्येषुयोजयेत् ॥८५०॥ कांचनारप्रकारेणलांगलीहंतिकांच
नम् ॥ ज्वालामुखीतथाहन्यात्तथाहांतिमनशिला ॥ ५१ ॥

पारा व गंधक समान भाग घेऊन कांचनवृक्षाच्या सालीचे रसांत खलून बारीक
कज्जली करून त्या कज्जलीचे समभाग सोन्याचे पत्रे घेऊन त्या पत्र्यांस कज्जलीचा लेप
करावा. मग कांचनवृक्षाची साल वाटून कल्क करून त्याच्या दोन मुसा कराव्या त्या
एका मुखीत ते सोन्याचे पत्रे ठेवून त्याजवर दुसरी मूस घालून संधि मिळवून एक गोळा
करून मातीचे शराव आणून त्यांत तो गोळा ठेवून दुसरा शराव त्याजवर उपडा ठेवून
कापडमाती करून वाळवून रानगोंवऱ्याचा मोठा प्रखर अग्नि द्यावा. याप्रमाणें तीन अग्नि-
पुटे दिली असतां सोन्याचें भस्म चांगलें होतें. फिरून जिवंत होत नाहीं. हें भस्म मान्या
शरावांमज्जीमध्ये होतें व मनशिलामध्येही होतें.

चवथा प्रकार.

शिलासिंदूरयोश्चूर्णसमयोरर्कदुग्धकैः ॥ सप्तैवभावनादद्यात्शोषये
चपुनःपुनः ॥ ५२ ॥ ततस्तुगलितेहेम्निकल्कोयंदीयतेसमः ॥ पुन
र्धमेदतितरांयथाकल्कोविलीयते ॥ ५३ ॥ एवंवेलात्रयंदद्यात्तुल्कहे
ममृतिर्भवेत् ॥

मनशील व शेंदूर समभाग घेऊन वारीक चूर्ण करून रुईचे चिकांत खळत
वाळवावें या प्रमाणें सात पुटे त्या चूर्णीला देऊन नंतर सोन्याचा रस करून त्याचे समभाग
चूर्ण त्यांत घालून मिळवून नाहीसें होई तोंपर्यंत भात्यानें अतिशयित फुकून फिरून
त्या रसांत चूर्ण घालून फिरून फुंकावें. या प्रमाणें तीन वेळ केले असतां सोन्याचे
भस्म होतें.

पांचवा प्रकार.

पारावतमलैर्लिपेदथवाकुक्कुटोद्भवैः ॥ ५४ ॥ हेमपत्राणितेपांचप्रदद्या
दधरोत्तरम् ॥ गंधचूर्णसमेदत्वाशरावपुगसंपुटे ॥ ५५ ॥ प्रदद्यात्कुक्कु
टपुटंपंचभिर्गोमयोपलैः ॥ एवंवपुटंदद्यात्दशमंचमहापुटम् ॥ ५६ ॥
त्रिंशद्वनोपलैर्द्वैयजायतेहेमभस्मकम् ॥ सुवर्णचभवेत्स्वादुतित्कंस्तिग्धार्हा
मंगुरु ॥ ५७ ॥ बुद्धिविद्यास्मृतिकरंविपहारीरसायनम् ॥

सोन्याचे पत्रे करून त्यांना पारव्याचे अथवा कोंवड्याचे पुरीपाचा लेप करून त्या
पत्र्यांचे समभाग गंधक घेऊन चूर्ण करून मातीचे शराव आणून त्यांत अर्धा गंधक घालून
त्याजवर सोन्याचे पत्रे ठेवून अर्धा गंधक राहिला तो त्याजवर घालून दुसरा शराव त्याज-
वर उपडा ठेवून कापडमाती करून गाईचे शेणाच्या गोंवड्या पांच घेऊन जमि घालून
अशी नऊ पुटे देऊन दहावें महापुट ३० गोंवड्यांचें घावें. या प्रमाणें दहा पुटे विर्ली
असतां सोन्याचें भस्म होतें. या भस्माचें गुण मधुर व तिक्त व स्निग्ध व थंड व जह जैले
आहेत व हें भस्म बुद्धि व विद्या व स्मरण यांना देणारें आहे व विपबाधा दूर करणारें
व रसायन आहे.

रुप्याचें भस्म.

भागेकंतालकंपर्श्यामम्लेनकनेचित् ॥ ५८ ॥ तेनभागत्रयंतराप
त्राणिपरिलेपयेत् ॥ घृत्वामुपापुटेरुध्वापुटोत्रिंशद्वनोपलैः ॥ ५९ ॥
समुद्घृत्यपुनस्तालंदत्वारुध्वापुटेपचेत् ॥ एवंचतुर्दशपुटंस्वारंभरमप्र
जायते ॥ ८६० ॥

ते पत्रे खलांतून काढून त्याचे दूष्पट गंधक घेऊन तो गंधक निंबुचे रसांत घाटून त्या पात्र्यांना लेप करून एक गोळा करावा नंतर मीनाक्षी अथवा चुका अथवा या तिहींतून जी वनस्पती मिळेल ती आणून वाटून त्या गोळ्याचे भोंवता एक प्रमाण लेप देऊन मडक्यामध्ये तो गोळा ठेवून त्यावर मातीचा शराव उपडा त्याजवर वाळू मडक्याचे तोंपर्यंत घालून नंतर राख व मोठ पण्यांत कालवून त्याची मडक्याचे तोंडाला मुद्रा देऊन ते मडकें चुलविर ठेवून क्रमेंकरून हलका, मध्यम, मोठा या प्रमाणें चार प्रहर अग्नि देऊन थंड जाहल्यावर तो गोळा बाहेर काढून सुरणाचे रसांत एक दिवस पर्यंत खटून त्याचा गोळा करून त्याचे अर्धा गंधक घेऊन तुपांत वाटून त्याचा त्या गोळ्याला लेप करून मातीचे दोन शराव आणून त्या एकांत तो गोळा ठेवून त्याजवर दुसरा शराव उपडा घालून कोपडमाती करून रानगोंबऱ्यांचा गजपुट अग्नि घावा, थंड जाहल्यावर तो शरावगुंणुट बाहेर काढून त्यांतून ताम्रभस्म काढून घ्यावें. हें भस्म फार चांगले गुण देणारे आहे यापासून ओकारी व आंति व म्हाती व मूर्छा हीं कधीही होत नाहीत.

पित्तलभस्म.

अर्कक्षीरेणसंपिष्टोमंधकस्तेनलेपयेत् ॥ ८७० ॥ समेनारस्यपत्राणिशु
 द्धान्यम्लद्रवैर्षुहुः ॥ ततोमृपापुटेधृत्वापुटेद्गजपुटेनच ॥ ७१ ॥ एवंपुट
 द्वयेनैवभरमारंभवतिध्रुवम् ॥ एतद्वत्क्रांस्यमर्षेयंभस्मतांयातिनिश्चितम्
 ॥ ७२ ॥ अर्कक्षीरेषट्क्षीरेनिर्गुडीक्षीरिकातथा ॥ ताम्ररीतिध्वनिवधे
 समगंधक्षयेगतः ॥ ७३ ॥

पित्तळाचे पत्रे करून तापवून निंबूचे रसांत सातवेळ अथवा तीन वेळ शिजवून करून त्या पात्र्यांचे समभाग गंधक घेऊन रुईचे दुधांत खटून त्या पात्र्यांना लेप करून नंतर मातीच्या दोन मुद्रा करून त्या एका मुद्रांत ते पत्रे ठेवून त्याजवर दुसरी मुद्रा उपडी घाडून कोपडमाती करून रानगोंबऱ्यांचा गजपुट अग्नि घावा याप्रमाणें दोन अग्निपुटे दिली असता पित्तळाचें भस्म निश्चयें करून होतें व या प्रमाणेंच काशाचें होतें. ताचे, पित्तळ, कासे यांचे मारण्याविषयी दुसऱ्या प्रकारची रीति सांगतां. त्या तिहींचे समभाग गंधक घेऊन रुईचे चिन्हांत अथवा वडाचे चिन्हांत अथवा गाईचे दुधांत अथवा निर्गुडीचे रसांत तो गंधक वाटून त्या तिहींचे पत्र्यांना वेगळा वेगळा लेप करून वेगळी वेगळी रानगोंबऱ्यांचीं अग्निपुटे दिली असतां त्या तिहींचीं भस्में होतात.

शिशार्चं भस्म.

तांबुलीसरसंपिष्टशिलालेपात्पुनःपुनः ॥

द्वात्रिंशद्भिःपुटैर्नागोनिरुत्थोयातिभस्माताम् ॥ ७४ ॥

विडम्बाचे पानांचा रस काढून त्यात मनशीळ वाढून त्याचे समभाग शिशाचे पत्रे करून त्या पत्र्याना त्या मनशीळाचा लेप करावा. आणि मातीचे दोन शराव आणून त्या एकात ते पत्रे ठेवून त्याजवर दुसरा शराव उपडा घाळून कापडमाती करून खाडा खणून रानगोंवऱ्याचा गजपुट अग्नि द्यावा. या प्रमाणें ३२ अग्निपुटें दिली असता शिशाचें भस्म होतें. फिरून जिवंत होत नार्हीं याला नागभस्म ह्मणतात.

दुसरा प्रकार.

अश्वत्थचिंचात्वक्चूर्णंचतुर्थांशिननिसिपेत् ॥ मृत्पात्रेणद्रावितेनागेलोह
द्रव्याप्रचायेत् ॥ ७५ ॥ यामैकेनभवेद्भस्मतत्तुल्यांचमन शिलाम् ॥
कांजिकेनद्वयंपिष्ट्वापचेतददपुटेनच ॥ ७६ ॥ स्वांगशीतंपुनःशिष्टाशिल
याकांजिकेनच ॥ पुनःपुटेच्छरावाभ्यामेवपिष्टिपुटैर्मृत्ति ॥ ७७ ॥

मातीचें खापर जुलीवर ठेवून त्यात शिसें घाळून रस करावा नंतर पिंपळाची साल व चिंचेची साल या दोहों सालीचें चूर्ण शिशाचे चवथा हिस्सा करून त्या शिशाचे रसावर थोडे थोडे टाकीत जायें आणि लोखंडाचे पळीनें घाटीत जायें याप्रमाणें एक प्रहर वेळें असता शिशाचें भस्म होतें त्या भस्माचें समभाग मनशीळ घेऊन कार्जित दोहोंचा खल करून मातीचे दोन शराव आणून त्या एकात तें भस्म घाळून त्याजवर दुसरा शराव उपडा घाळून कापडमाती करून खाडा खणून रानगोंवऱ्याचा मोठा अग्नि गजपुटाप्रमाणें द्यावा. मग थंड झाल्यावर बाहेर काढून फिरून त्याचे समभाग मनशीळ घेऊन दोहोंचा कार्जित खल करून मातीचे शरावसंपुटात घाळून कापडमाती करून रानगोंवऱ्याचा अग्नि द्यावा या प्रमाणें साठ पुटें दिली असता शिशाचें भस्म चागलें होतें.

कथिल भस्म.

मृत्पात्रेद्रावितेवंगेचिंचाश्वत्थत्वचोरज ॥ सित्वातेनचतुर्थांशमघोव
व्याप्रिचालयेत् ॥ ७८ ॥ ततोद्वियाममानेणधंगभस्मप्रजायते ॥ अथ
भस्मसमंतालंक्षित्वाश्लेनप्रमर्दयेत् ॥ ७९ ॥ ततोगजपुटेपक्त्वापुनर
श्लेनमर्दयेत् ॥ तालेनदशमांशेनयाममेकततःपुटेत् ॥ ८० ॥ एवंदशपुटैः
पक्कोवंगस्तुत्रियतेध्रुवम् ॥

मातीचें खापर जुलीवर ठेवून त्यांत कथिलाचा रस करावा मग चिंचेची साल व पिंपळाची साल या दोहों सालींचें चूर्ण कथिलाचे चवथा हिस्सा करून त्या कथिलाचे रसावर थोडें थोडें टाकीत जावें आणि लोखंडाचे पळीनें घाटावें याप्रमाणें दोन प्रहर करावें म्हणजे कथिलाचें भस्म होतें त्या भस्माचे समभाग हरताळ घेऊन निंबूचे रसांत दोहोंचा खल करून मातीचे शरावसंपुटांत घालून कापडमाती करून खाडा खणून रानगोंबन्यांचा गजपुट अग्नि द्यावा. मग थंड जाहल्यावर त्या भस्माचे दाहवा हिस्सा हरताळ घेऊन निंबूचे रसांत दोहोंचा खल करून मातीचे शरावसंपुटांत घालून कापडमाती करून रानगोंबन्यांचा गजपुट अग्नि द्यावा. याप्रमाणें दाहा पुटे दिली असतां कथिलाचें भस्म निश्चयें करून होतें. याला वंगभस्म असें म्हणतात.

पोलादि लोहभस्म.

शुद्धलोहभवंचूर्णपातालगरुडीरसैः ॥ ८१ ॥ मर्दयित्वापुटेद्वन्द्वौदद्या
देवंपुटत्रयम् ॥ पुटत्रयंकुमार्याश्चकुठारच्छिन्नकारसैः ॥ ८२ ॥ पुटप
ट्कततोदद्यादेवंतीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥

पोलादि लोहाचें चूर्ण करून घानसवेलीचे रसांत खल करून शरावसंपुटांत घालून कापडमाती करून रानगोंबन्यांचीं अग्निपुटे तीन द्यावीं व कौरफडाचे रसाचीं अग्निपुटे तीन व रानतुळगीचे रसाचीं अग्निपुटे सहा याप्रमाणें घारा अग्निपुटे दिलीं असता पोलादाचें भस्म चांगळें होतें.

दुसरा प्रकार.

क्षिपेत्तद्वादशमांशेनपादंतीक्ष्णचूर्णतः ॥ ८३ ॥ मर्दयेत्कन्यकाद्रात्रि
यामयुरमंततःपुटेत् ॥ एवंसप्तपुटेर्मृत्पुंलोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥ ८४ ॥
रसैःकुठारच्छिन्नायाःपातालगरुडीरसैः ॥ स्तन्येनचार्द्रमधेनतीक्ष्ण
स्यैवंमृतिर्भवेत् ॥ ८५ ॥

तिळ्याचें चूर्ण करून त्याचें वारावा हिस्सा हिंगूळ घेऊन कौरफडाचे रसांत दोहोंचा दोन प्रहर खल करून मातीचे शरावसंपुटांत घालून कापडमाती करून रानगोंबन्यांचें अग्निपुट द्यावें. याप्रमाणें सात अग्निपुटे दिलीं असतां पोलादि लोहाचें भस्म चांगळें होतें व दुसऱ्या प्रकारानें लोहभस्म करायची रीति. वासनयेची रसांत व मीचे स्तनाचे दुधांत व रईचे चिरात पोलादाचें चूर्ण मदन एकेमाचीं वेगळीं वेगळीं मान अग्नि दिलीं असता तिळ्याचें भस्म होतें.

तिसरा प्रकार.

तकद्विगुणं गंधं दत्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥ द्वयोः समं लोहचूर्णमर्द्धयेत्क
यकाद्रवैः ॥ ८६ ॥ यामयुग्मंततः पिंडं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥ घर्मे
दत्त्वा ऋबूथस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः ॥ ८७ ॥ यामार्धेनोष्णतां भूयात्था
न्यराशौन्यसेत्ततः ॥ दात्वोपरिशरावंतु त्रिदिनांते समुद्धरेत् ॥ ८८ ॥
पिष्ट्वा च गालयेद्ब्रह्मादेवं वारितं भवेत् ॥ एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्य
पि गालयेत् ॥ ८९ ॥ शिलागंधार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णवासर्वधातवः ॥ त्रियंते
द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचोयया ॥ ९० ॥

पारा एक भाग व गंधक दोन भाग घेऊन दोहोंचा खल करून कज्जली करावी मग
वा कज्जली समभाग पोलादचूर्ण घेऊन कोरफडाचे रसांत त्या कज्जलीचा व पोलादचूर्णाचा
काजार्गी खल दोन प्रहर करून एक एक गोळा करावा. नंतर तांब्याचे ताम्हानांत गोळा
वून त्याजवर सूती एरंडाचीं पाने दोन अथवा तीन घास्त उन्हांत चार घटकापर्यंत ठेवून
केर तो गोळा उष्ण जाहल्यावर मातीचा शराव उपडा घालून धान्याचे राशीमध्ये तीन
दिवस पर्यंत पुरून ठेवावा नंतर चघये दिवशीं वाहेर फाडून वस्त्रांनं गाळून त्याची
शुद्ध पाण्यावर टाकावी ती तरली असतां तें भस्म चांगलें जाहले असें जाणावें याप्रमाणें
सान्या लोहाचीं भस्में व सोनें आदिकरून भस्में फडक्यांत घालून पाण्यावर टाकून पाहावी
तरली असतां ती चांगली भस्में जाहली असें जाणावें. आतां दुसन्या प्रकारानें सान्या
धातूंचीं भस्में करावयाचीं रीति. मनशीळ व गंधक या दोहोंना रुईचे दूधांत घाटून सोनें
आदिकरून सान्या धातूंना लेप करून रानगोंवऱ्यांचीं वारा गजपुटें अग्नि घावा. तेणेंकरून
सान्या धातूंचीं भस्में होतात. याविषयीं दृष्टांत—जसें गुरुचें वचन सत्य असतें तशीं या
करून सान्या धातूंचीं भस्में निश्चय करून होतात.

सात उपधातु.

माक्षिकंतुत्याकाभ्रौचनीलांजनशालालकाः ॥

रसकश्चेति विज्ञेयायते सप्तोपधातवः ॥ ९१ ॥

सोनामुखी, मोरचूत, अन्नरु, सुरमा, मनशीळ, हरताळ, कलत्वापरी हे सात उपधातु
असें जाणावें.

सोनामुखीचें शोधन व मारण.

माक्षिकस्य त्रयोभागाभागीकसंघन्यच ॥ मातुलिंगद्रवैर्वाप्यजंबीरान्य

द्रवैःपचेत् ॥९२॥ चालयेद्योहजेपात्रेयःवत्पात्रंस्रलोहितम् ॥ भवे
 ततस्तुसंशुद्धिस्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ९३ ॥ कुलत्थस्यकषायेणधृ
 प्पातैलेनयापुटेत् ॥ तत्रेणवाथगोमूत्रेऽग्निंयतेस्वर्णमाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

सुवर्णमुखी तीन भाग व सेंधय एक भाग घेऊन दोहोंचें चूर्ण करून दोन्हीं लोखंडाचे
 फडईत घालून चूलीवर ठेवून सालीं जाळ घालून महाळुंगीचे फळांचा रस त्याजवर घालून
 लोखंडाचे पर्जनं फडई लाल होईतोपर्यंत घाटून नंतर ती फडई सालीं उतरून थंड
 जाहल्यावर सोनामुखी वाहेर फाटून घ्यावी. याप्रमाणे शोधन झाल्यावर सोनामुखीला
 कुळित्याचे फाड्यांत अथवा तिळाचें तेलांत अथवा ताकांत अथवा गोमूत्रांत खलून मातीचे
 शरावसंपुटांत घालून फापडमाती करून रानगोवऱ्यांचें अग्निपुट घावें तेंणेंकरून सोनामुखीचें
 मसम होतें.

शैष्यमाक्षिकाचें शोधन व मारण.

कफोदामेपशृंगपुत्थंद्रवैर्जंबीरर्जर्दिनम् ॥

भाययेदातपेतीत्रेचिमलाशुद्धचतिध्रुवम् ॥ ९५ ॥

शैष्यमाक्षिकेचें चूर्ण करून फरटवली य मेपशृंगी व जंबीर या तिहाचे रसांत एकेक
 दिवस खटून उन्हांत तापावेळें असतां शैष्यमाक्षिक शुद्ध होतें. याचें मारण सोनामुखी
 प्रमाणें जाणावें.

मोरचुताचें शोधन.

मिष्टयामदेयेचुन्यंमार्जाकफपोनयोः ॥ दशांगंटकणंदत्वापचे

मृदुपुटेततः ॥९६॥ पुटंदभःपटंक्षीर्द्रैद्यंतुन्यविशुद्धये ॥

मांजर व फकोतपक्षी या दोहोंची विष्टा मोरचुताचे समभाग व मोरचुताचे दहावा रिम्मा
 टांकरणगार घेऊन मोरचुतासहवर्तमान सारंगी एकाजागी खटून मातीचें शरावसंपुटांत पा
 फापडमाती करून रानगोवऱ्यांचा हलका अग्नि घावा. नंतर वाहेर फाटून फिळून
 दसांत खटून याचप्रमाणें अग्नि घावा. नंतर मधांत खटून अग्नि घावा तेंणेंकरून मोरचुताची
 शुद्धी होतें.

अभ्रकाचें शोधन व मारण.

कृष्णाभ्रकंभमेद्रन्तानतःशीरेविनिक्षिपेत् ॥९७॥ भिन्नपत्रंतुतकृष्णा

नंदुलीयाम्पयोर्द्रवैः ॥ भाययेदद्वयामंतदेवंशुद्धचतिश्चाभ्रकम् ॥९८॥

कृष्णाभ्रान्याभ्रकंतुमोषयिन्यायमद्वयेत् ॥ अर्धशीर्गिर्दिनेखटं च चाकारं

चकारयेत् ॥ ९९ ॥ वेष्टयेदर्कपत्रैश्चसम्यक्गजपुटेपचेत् ॥ पुनर्मर्दयंपु
नःपाच्यंसप्तवारंपपत्नतः ॥ १०० ॥ ततोवटजटाक्कायैस्तद्वेष्टयंपुट
त्रयम् ॥ त्रियतेनात्रसंदेहःसर्वयोगेषुयोजयेत् ॥१॥ मृतंतन्मंत्रहरेन्मृत्युं
जरापलितनाशनम् ॥ अनुपानैश्चसंयुक्तंचद्रोगहरंपरम् ॥ २ ॥

काळे अन्नक आणून कोंळशांत घालून भात्यानें अथवा कुंकुर्णानिं फुकून तापवून दुधांन
कून विझवायें नंतर त्याचे वेगळे वेगळे पत्रे करून ताडुळजाचा व निनुचा रम एकाजर्गी
रून त्यांत ते पत्रे आठ प्रहरपर्यंत भिजत घालावे तेंजेकरून अन्नक शुद्ध होतें तें अन्नक
मां रसांतून बाहेर काढून मग त्यांचें धान्यान्नक करून नंतर त्याला रुईचे चिकांत एकर
हर खडून त्याची वाटोळी चकाकार वडी करून त्याचे भांवती रुईचे पांनें गुंडाळून मातीचे
रावसंपुटांत घालून कापडमाती करून रानगोंवऱ्यांचा गजपुट अग्नि घावा. याप्रमाणें रुईचे
चेकांत एकेक दिवस खळून सात गजपुटे घावीं नंतर वडाच्या पारांव्याचा काढा करून
शांत अन्नक एकेकदिवस खळून तीन गजपुटे घावीं. याप्रमाणें जमिपेट दिली असतां
अन्नकाचे भस्म चांगले होतें यांत संशय नाहीं. यापासून संपूर्ण रोग दूर होतात. व मृत्यूचेंही
निवारण होतें. जरा दूर होते व पांढरें केशाचे फाळे केंस होतात, व जसजया अनुपानांत
थाका तसतसे गुण होतात.

प्रकार दुसरा.

शुद्धधान्यान्नकंमुस्तंशुंठीपट्टभागयोजितम् ॥ मर्दयेत्कांजिकेनैवदिनंचित्र
कजेरसैः ॥३॥ ततो गजपुटेदद्यात्तस्माद्गुडृत्यमर्दयेत् ॥ त्रिफला
वारिणातद्वत्पुटेदेवंपुटैस्त्रिभिः ॥४॥ बलागोमूत्रगुसलीतुलसीमृणद
वैः ॥ मर्दितंपुटितंवनहौत्रिविलंब्रजेन्मृतिम् ॥५॥

धान्यान्नक करावयाची रीति पूर्वील अन्नकगस्मावर सांगितलीच आहे त्याप्रमाणें धान्यान्नक
करून त्याचे सहावा हिस्सा नागरमोथे व सुंठ यांचें चूर्ण करून त्यांत भेळवून कांजिन एकर
दिवस पर्यंत खल करून नंतर चित्रकाचे रसांत राल करून त्याला मातीचे थगवसंपुटांत
कापडमाती करून रानगोंवऱ्यांचा गजपुट अग्नि घावा. मग थंड जाडल्यावर बाहेर

काढ्यांत निश्वाचे नित्य अमा तिन दिवस खल करून तीन गजपुटे घावीं नंतर
रस अथवा त्याचा काढा व गोमूत्र व गुसळीचा काढा व तुळशीचे पाल्याचा

व सुरणाचा रस हें पांच रम त्या अन्नकांत वेगळे वेगळे घालावे व खल करून तेंदहावीं
तीन गजपुटे घावीं त्याप्रमाणें गजपुटे दिली असतां अन्नकाचे भस्म चांगलें होतें.

गुरमा वर्गरेआदिकरून यांचें शोधन.

नीलांजनंचूर्णयित्वाजंघीरद्रवभावितम् ॥ दिनकमातपेशुद्धंभवेत्कायंपु
योजयेत् ॥३॥ एवंगौरिककाशीसंदेकणानिवराटिका ॥ तुवरीशंख

कंकुणंशुद्धिमायातिनिश्रितम् ॥ ७ ॥

गुरमाचें चूर्ण करून जंघीराचें रसांत मळून एकर दिवस उन्हात ठेविले, जसजया मुरमा

होतो मग त्याची गंगाजिनिं रस घेताना काढी. याप्रमाणें वेग व विगस्ती न घेताना

सार्व कनडी व तुरटी व शंख व मुरदाडशिग यांची मुरग्या सारखी शुद्ध करावी.

मनशीळाचें शोधन.

पचेऽयहप्रजाभूर्द्धांलायंत्रेमनःशिलाम्॥भावयेत्सप्तधापितैरजाया.शुद्धिमृच्छति॥८॥

काढे आदि कडून जी द्रवद्रव्ये सागेल ती मोठ्या मडक्यांत घालून जें औषधें शोषाव याचें असेल त्याची पोताडी बांधून मडक्यामध्ये लोंबती टांगावी त्याला दोलायंत्र म्हणतात. त्या यंत्रांत मनशीळ घाडून शेळीचे मुतामध्यें तीन दिवस शिजवून नंतर कांढर काडून खलांत घालून शेळीचे काळजात पित्त असतें त्या पित्ताचीं सात पुटे घावी. तेंपेकरून मनशीळ शुद्ध होतें.

हरताळाचें शोधन

तालकं कणशःकृत्वाच्चुवूर्णकांजिकेक्षिपेत्॥दोलायंत्रेणयामैकंततःकृष्णांजै-
द्रवैः ॥९॥ तिलतैलेपचेद्यामंयामंचत्रिफलाजलः ॥ एवं त्रेचतुर्यामंपाच्यंशुद्धच-
तितालकम् ॥ ९१० ॥

हरताळाचे वारीक वारीक तुकडे करून त्यांची फटक्यांत पोताडी बांधून दोलायंत्रांत घालून कांजीमध्ये एक प्रहरपर्यंत शिजवावा. तसाच कोरळ्याचे रसामध्ये एकप्रहर व तिलाचे तेलामध्ये एकप्रहर व त्रिफळाचे काढ्यामध्ये एकप्रहर शिजवावा याप्रमाणें दोलायंत्रांत हरताळ चार प्रहर शिजवला अमता शुद्ध होतो.

कलखापरीचें शोधन.

नमूत्रेवाथगोमुत्रेसप्ताहरंसकाक्षिपेत् ॥ दोलायंत्रेणशुद्धःस्यात्ततःकायैपुयोजयेत्॥११॥

कलखापरी दोलायंत्रांत घालून मनुष्याचे मुतामध्यें सात दिवस व गोमूत्रामध्ये सात दिवस अशी चवदा दिवस भिजत ठेवली अमता शुद्धि होते मग रोगादिकांवर योजावी

धातूंचें सत्व काढावयाचें.

लाक्षामीनपपञ्छागटंकणंमृगशृंगकम् ॥ पिण्याकंसर्पपाःशिग्रुंजोर्णागु
दसंधवाः ॥ १२ ॥ यवतिक्तापृतंतक्षौद्रंयथालाभंविचूर्णयेत् ॥ एभि
विमिश्रिताःसर्वधातवोगाढवन्दिना ॥ १३ ॥ मृपाध्मताःप्रजायंतमु
क्तसन्धानसंज्ञयः ॥

लास, लहानमामा, दूध, बोरुडाचे मांस, टांकणम्बार, हरणाचें शिंग, निळाची पेंड, शिरस, शेगऱ्याचें बीज, गुंजा, मॅदयोचे फेस, गुळ, मधव, जव, कुटकी, तुप, मव, हीं सतरा औषधें प्रयत्नेकरून जी मिळती ती यथालाभ मेळवून ज्या धातूंचें सत्व काढावयाचें आहे त्याचे आठवा हिस्सा एकेक औषध घेऊन मान्यांचें चूर्ण करून ज्याचें सत्व काढावयाचें तो धातु व तें चूर्ण एकाजागी करून मुर्शीत घालून कोट्यात ती मूत्र ठेवून भात्यांन पुंजाचे घणजे धानुपातून सत्व निघतें. याप्रमाणें ज्या धातूंचें सत्व पाहिजे त्या धातूंचें काढावें.

खार्व कवडी व तुरटी व शंख व गुरदाडशिग यांची सुरम्या सारखी शुद्धि करावी.

मनशीळाचें शोधन.

पचेत्र्यहमजागुंभ्रंदांलायंत्रेमनःशिलाम्॥भावयेत्सप्तधापितैरजाया.शुद्धिमृच्छति॥८॥

काढे आदिकरून जीं द्रवद्रव्यें सांगेल तीं मोठ्या मडक्यांत घालून जें औषधें जोपाव याचें असेल त्यानीं पोताडी बांधून मडक्यामध्ये लोंबती टांगावी त्याला दोलायंत्र म्हणतात. त्या यंत्रात मनशीळ घालून शेळीचे मुतामध्यें तीन दिवस शिजवून नंतर बाहेर काढून खलांत घालून शेळीचे काळजात पित्त असतें त्या पित्ताची सात पुटे द्यावी. तेणेंकरून मनशीळ शुद्ध होतें.

हरताळाचें शोधन

तालकंकणमःकृत्वाचुचूर्णकांजिकेक्षिपेत्॥दोलायंत्रेणयामकंततःकृष्णंजै-
द्रवः ॥९॥ तिलतैलेपचेद्यामंयामंचत्रिफलाजलैः ॥ एवंयंत्रेचतुर्यामंपान्यंशुद्धय-
तितालकम् ॥ ९१० ॥

हरताळाचें बारीक बारीक तुकडे करून त्यांची फटक्यांत पोताडी बांधून दोलायंत्रांत घालून कांजीमध्ये एक प्रहरपर्यंत शिजवावा. तसोच कोहळ्याचे रसामध्ये एकप्रहर व तिलाचे तैलामध्ये एकप्रहर व त्रिफळाचे काळ्यामध्ये एकप्रहर शिजवावा याप्रमाणें दोलायंत्रात हरताळ चार प्रहर शिजवला असता शुद्ध होतो.

कलखापरीचें शोधन.

नमूत्रेयथगोमुत्रेसप्ताहरंसकंक्षिपेत् ॥ दोलायंत्रेणशुद्धःस्यात्ततःकार्येणुयोजयेत्॥११॥

कलखापरी दोलायंत्रांत घालून मनुष्याचे मुतामध्यें सात दिवस व गोमूत्रामध्ये सात दिवस अशी चवदा दिवस भिजत ठेवली असतां शुद्धि होते मग रोगादिकांवर योजावी.

धातूंचें सत्व काढावयाचें.

लाक्षामीनपपठ्छामंटंकणंमृगशृंगकम् ॥ पिण्याकंसर्पपाःशिग्रुंजोपांशु
दसंधवाः ॥ १२ ॥ यवतिक्तापृतंतक्षींद्रियथालाभंविचूर्णयेत् ॥ एभि
विंमिश्रिताःसर्वेधातवोगाढवन्दिना ॥ १३ ॥ मृषाधमाताःप्रजायंतमु
क्तरान्वानसंशयः ॥

लाख, लहानमासा, दूध, बोकळाचें मांस, टांऊणखार, हरणाचें शिग, निळांची पेंड, शिरस, योग्याचें बीज, गुंजा, मेढ्याचे केश, गुळ, संधव, जव, कुटकी, तुप, मप, हीं सतरा औषधें प्रयत्नेकरून जीं भिळतीं तीं यथालाभ मेळवून ज्या धातूंचें सत्व काढावयाचें आहे त्याचे आठवा हिस्सा एकेक औषध घेऊन साऱ्यांचें चूर्ण करून ज्याचें सत्व काढावयाचें तो धातु व तें चूर्ण एकजागीं करून मुर्गीत घालून कोळशांत तीं मृग ठेवून भात्यानें फुंकावें घणजे धातूंपामून सत्व निपतें. याप्रमाणें ज्या धातूंचें सत्व पाहिजे त्या धातूंचें काढावें.

हिन्याचें शोधन व मारण.

कुलित्यकांद्रवकाथेदोलायंत्रेविपाचयेत् ॥ १४ ॥ व्याघ्रीकंदगतं च त्रि-
दिनं शुद्धिमुच्छति ॥ तप्ततप्ततुतद्रंखरगुत्रेनिपेचयेत् ॥ १५ ॥ पुनस्तप्यपुनःसेच्य-
मेवंकुर्यात्त्रिसप्तधा ॥ मत्कुणैस्तालकंपिद्वायावडव तिगोलकम् ॥ १६ ॥ तद्रोलनि-
हितवज्रंतद्रोलं बन्दिनाधमेत् ॥ सेचयेदश्वत्थेणतद्रोलैचक्षिपेत्पुनः ॥ १७ ॥ रु-
ध्वाभ्मांतपुनःसेच्यमेवंकुर्यात्त्रिसप्तधा ॥ त्वंचम्रियतेवज्रं चुर्णसर्वत्रभोजयेत् ॥ १८ ॥

व्याघ्रीकंद आणून वाटून त्यामध्ये हिरा घालून त्याची वखानें पुर्चुडी वांधून त्याला दो-
लायंत्रांत घालून कुळित्याचें काढ्यांत तीन दिवस व कोद्रूधान्याचे काढ्यांत तीन दिवस शि-
जवावा तेंपेकरून हिरा शुद्ध होतो नंतर तो हिरा अग्नीमध्ये तापवून तापवून गाढवाचे
मुतांत एकविस वेळ विशचून नंतर ढेंकणामध्ये हरताळ वाटून त्याचा गोळा करून त्यामध्ये
तो हिरा घालून तो गोळा मुर्शीत ठेवून कोळशामध्ये घालून भात्यानें फुंकून तापल्यावर
त्याजवर थोडे धोड्याचें मूत्र शिंपून नंतर तो हिरा बाहेर काढून फिरून ढेंकणामध्ये हरताळ
वाटून त्याचा गोळा करून त्यात तो हिरा घालून पहिल्या कृतीप्रमाणें भात्यानें फुंकून त्याज-
वर धोड्याचें मूत्र शिंपावें याप्रमाणें सात वेळ कृती केली असतां हिन्याचें भस्म चागलें होते.
मग तें भस्म संपूर्ण रोगांवर योजावें.

दुसरा प्रकार.

हिंगुसंधवसंयुक्तेकाथेकौलत्थजेक्षिपेत् ॥ तप्ततप्तपुनर्वज्रं भूयाच्चुर्णत्रिसप्तधा ॥ १९ ॥
हिंग, सैधव, कुळित्य या तिहींचा काढा करून हिरा तापवून तापवून एकवीस वेळ शि-
जवा. ऋणज हिन्याचें भस्म होतें.

तिसरा प्रकार.

मंद्रकंकास्यजेपात्रेनिगृत्यस्थापयेत्सुधीः ॥ सभीतोमूत्रयेत्तत्रतन्मूत्रं च जमावपेत् ॥
२० ॥ तप्ततप्तचवहुधावज्रस्यैवंमृतिर्भवेत् ॥

बेडक आणून कांशाचे पात्रांत धरून ठेवावा नंतर थाला भीति जाहली असतां तो
एक मुसतो त्या मूत्रांत हिरा बहुतवेळ तापवून तापवून विशयला असतां हिन्याचें भस्म होतें

वैक्रांताचे शोधन व मारण.

वैक्रांतं च व्रवन्शोधयन्तिलंवालोहितं तथा ॥ २१ ॥ द्वयगत्रेतुतसेच्यंतं

तप्तद्विसप्तधा ॥ तप्तस्तुमेपशृंगुक्तपंचांगेगोलकुक्षिपेत् ॥ २२ ॥

पुटं न्मूपापुटे रूध्वाकुर्याद्विंचसप्तधा ॥ वैक्रांतं भस्म तायां पातिनत्रस्थाने

नियोजयेत् ॥ २३ ॥

वैक्रांतमणि व नीलमणि व लोहितमणि यांचें शोधन हिन्यासारखें फगें नंतर तो
तंतमणि तापवून धोड्याचे मुतांत चवदावेळ विशयवा. नंतर मॅदगिनीचें पंचांग आणून
त्याचा गोळा करून त्यांत तो वैक्रांत घालून मातीचे शरावमंपुटात ठेवून वापड-
की करून रानगोंवऱ्यांचा गजपुट अग्नि दावा. याप्रमाणें सात वेळ अग्निपुटे दिली असतां
तंतभस्म होतें तें भस्म हिन्याचे अगावीं योजावें.

संपूर्णरत्नांचें शोधन व मारण.

स्वेदयेद्दोलिकायंत्रेजयंत्यारवरसेनच ॥ मणिमुक्ताप्रवालानांयामैकंशो
धनंभवेत् ॥ २४ ॥ कुमारीस्तंदुलीयेनस्तन्येनचनिपेचयेत् ॥ प्र
त्येकंसप्तवेलंचतप्तमानिकृतस्नः ॥ २५ ॥ भौक्तिकानिप्रवालानितथा
रत्नान्वशेषतः ॥ क्षणाद्विधवर्णानिद्विधतेन.त्रसंशयः ॥ २६ ॥
उक्तमाक्षिकवन्मुक्ता.प्रवालानिचमारयेत् ॥ वज्रवत्सर्वरत्नानिशोधये
न्मारयेत्तथा ॥ २७ ॥

सूर्यकांतमणि, मोती व पॉवळी यांला देलायंत्रांत घालून जाईचे रसमध्ये एक प्रहर
भिजविली असता यांचें शोधन होत. नंतर यांचें मारण कोरफडाचा रस व तादुळजाचा
रस व स्त्रीचे स्तनाचें दूध या तिहींमध्ये तो मणी व मोती व पॉवळी तशीच नानाप्रका-
र्ची रत्ने ही सारीं तापवून एकेकांत सातसात वेळ विझविली असता क्षणामध्ये सा-
न्याचीं भस्में होतात. यात्रिपयी संशय नाही व याचें मारण दुणन्याप्रकारानें सांगतो.
सोनामुखींचे गारण सांगितलें आहे त्याप्रमाणें मोत्याचें व पॉवळ्याचें मारण करावें व हिऱ्याचें
मारण व शोधन सांगितलें आहे त्याप्रमाणें संपूर्ण रत्नांचें शोधन व मारण करावें.

शिलाजिताचें शोधन.

शिलाजतुंसमानीयग्राभितप्तशिलान्पुतसू ॥ गोदुग्धैस्त्रिफलाकाथैर्भृग
द्रावैश्वमदेयेत् ॥ २८ ॥ आतपेदिनमेकैकंततुशुष्कंशुद्धतांबजेन ॥

ग्राभिमद्रुतृचे ठायीं ताप फार असतो यास्तव पर्यंतार मंडाळा मोठ्या शिला असतात त्या
उन्हात बहुत तापून तापून त्यांना बहुत पाझर येऊन त्यापासून रस गळून जमतो त्याला
शिलाजिा पाणतात. ती शिलाजिन आणून त्याची गाईचे दुधात व निकळेचे काळ्यात व
माऱ्याचे रसात वेगळा वेगळा एकेक दिवस रात्र करून उन्हात ठेवून कोरटा तो शिलाजित
गुऱ जाणावा.

शिलाजित रंगवयाचा प्रकार.

गुग्गांशिलाजतुशिलांशुक्ष्मखंडप्रकल्पिताम् ॥ २९ ॥ निक्षिप्यान्गु
ष्णपानीगेयामकस्यापेयत्सुषीः ॥ भर्त्सित्वात्ततोनीरुग्ध्रीयादूल्गना
लितम् ॥ ९३० ॥ स्यापयित्वाच्चमृत्पात्रेधारयेद्गतपेभुभः ॥ उभरि
स्वध्रंश्चस्यात्तत्क्षिपेद्वन्त्रपात्रे ॥ २१ ॥ धारयेदातपेधीनानुपरिस्थं
धनंनयेत् ॥ पुनःपुनःपुनर्गीत्याद्रिपारसाभ्यांशिलाजतु ॥ ६ ॥ भूयात्तुःसाय
धर्मगन्धैर्नितंतिंगोपमंभवेत् ॥ निर्धूमःसातःगुःसार्वाद्यं गुःयांजयेत्
धर्मवृषितृचेवतजयेत् ॥ ३४ ॥

या एव तापून शिलाजित लेवून तो पाणा व चांगला पापून आणून त्या पापाणाचे
मारीचे बातीत तुऱेडें दारु व उरडीत उगपाण्यांत एक प्रहरपर्यंत भिजव घालून नंतर ते
जन्डे त्याच पाण्यात बांगीर घाटून तें पाणी मारीचे नांदीत गळून घ्यावें. नंतर ती नांद
ंत ठेवून वरचे पाणी घण फेसा सारिलें होतें तें पाणी दुसऱ्या नादीत घेऊन त्यात दुसरें

पाणी घालून ती नांद उन्हांत ठेवून त्याजवरचे पाणी घण होते तें तिसऱ्या नांदीत घ्यावें व त्यांत दुसरें पाणी घालून ती नांद उन्हांत ठेवावी. याप्रमाणें क्रम करित जावा, व पहिल्या नांदीत खाली गाळ राहिला तो पाण्यांत वाटून गाडून तें पाणी उन्हांत ठेवून त्यावरचे पाणी घण होईल तें दुसऱ्या नांदीत घेऊन त्यांत दुसरें पाणी घालून उन्हांत ठेवावें याप्रमाणें दोन महिनें कृती केली असतां जिलाजित चांगला तगार होतो. त्याची परीक्षा अग्नीवर टां किला अमतां त्याचा पिंडा सारखा आकार होतो व बूमरहित अमतो तो शिलाजित जाणावा मग तो संपूर्ण कार्याचे ठायीं योजात्रा.

मंडूर करावयाचा प्रकार.

अक्षांगारैर्धमेतिकडुंलोहजंततृगवांजलेः ॥ सेचयेत्तप्ततप्तंतत्राप्तवांगुनः पुनः ॥ ३५ ॥ चूर्णयित्वाततःकाथैर्द्विगुणैस्त्रिफलाभैः ॥ आलो ज्यभर्जये

द्वन्द्वोर्मंडूरजायतेवरम् ॥ ३६ ॥

वेहडाचे लांकडाचे कोळसे करून त्यात पुराणे लोहाचे कीट घाडून भात्याने फुंकून लाल जाहल्यावर तें कीट गोमूत्रांत विझवावें याप्रमाणें सातवेळ तापवून तापवून गोमूत्रात विझवून नंतर त्या कीटाचे वारीक चूर्ण करून त्याचे दुप्पट त्रिफळेचा काढा करून मडक्यांत घालून त्यांत तें कीटाचे चूर्ण टाकून चांगलें ढकळून मडक्याचे तोंडाला कापडमाती करून रानगोंवऱ्यांचा गजपुट अगिद्यावा. थंड जाहल्यावर तें मडकें बाहेर काढून त्यांतून त्या कीटाचा शुद्ध मंडूर होतो तो काढून घ्यावा. तो मंडूर उत्तम जाणावा.

क्षार काढावण्याची कल्पना.

क्षारवृक्षस्य काष्ठानिशुक्लान्यग्नौ प्रदीपयेत् ॥ नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे क्षिप्तवानिरेचतुर्गुणे ॥ ३७ ॥ विभर्धक्षारयेद्वात्रौ प्रातरच्छजलं नयेत् ॥ तन्नीरं काथयेद्द्वन्द्वो यावत्सर्वं विशुष्यति ॥ ३८ ॥ नतः पात्रात्समुद्धिरुषक्षा रोभ्रात्क्षारसितप्रभः ॥ चूर्णाभिः प्रति सार्यैः स्यात्पेयं स्यात्काथवत्परिथतः ॥ ३९ ॥ इति क्षारद्वयं धीमान् युक्तकार्यैः पुं योजयेत् ॥

ज्या वृक्षाचे क्षार होतान त्या वृक्षाची काष्ठे आगून वाळवून जाळून त्याची राख करून मातीचे मडक्यात घालून त्या राखेचे चोपट त्यात पाणी घालून दोन्ही एकाजणी काळवून मारीतान भिजत ठेवून प्रातः काळी वरचे निमळ पाणी लोहाचे बट्टीत काढून साडी जाळ करून सारें पाणी जाटवून बट्टीचे गुंडाळ पाडला सफा चूर्णांगारखा धार लागून राहतो तो काढून घ्यावा. या क्षाराला प्रतिमार्थ असें हाततान. हा क्षार श्वासादिसंवर योजात्रा व काष्ठानारारा पातळ जो क्षार गुन्ना त्याला पेय ज्यं म्हणतात. तो क्षार गुलमादिसंवार योजना. याप्रमाणें पातळ व चूर्णासंरिखा अंमं दोन प्रकारचें क्षार जाणावे.

इति श्रीदामोदरसूत्र शास्त्रधरेण विरचितायां संहितायाचिकित्मास्थानं
 भालुगोधनमारणो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

पान्यार्चानां व सूर्यादिनवग्रहांच्यानांमकरूनताम्रादि नव धातूंचीं नांवे.
 पारदःसर्वरोगाणांजितापुष्टिकरःस्मृतः ॥१४०॥ सुज्ञेनसाधितःकुर्यात् संसिद्धिदेहलो-
 हयोः ॥ रसेंद्रःपाश्र्वःसूतोहरजः सूतकोरसः ॥१४१॥ मुकुंदश्चेतिनामानिज्ञेयानिरसकर्मसु
 ताम्रतारारनागाथेहमेवंगौचती क्षणकम् ॥ ४२ ॥ कांस्यकंवृत्तलौहचधातवानवये-
 स्मृताः ॥ सूर्यादीनांग्रहाणांतेकथितानामभिःक्रमात् ॥ ४३ ॥

सान्धा रोगांम जिंकणारा, शरीर पुष्ट करणारा असा पारा आहे. तो पारा सुज पुरुषानी
 साधिला असतां देहाची व लोहाची सिद्धि करितो. त्यांचीं नामें रसेंद्र, पारद, सूत, हरज, सूतक, रज,
 मुकुंद हीं सात नामें रसकर्मचे ठायीं जेथें येतीत तेथें पान्याचीं जाणवीं व ताम्र, रूपे, पितळ
 शिसें, सोनें, कथील, पोलाद, कांस, कांतिलोह हे नऊ धातु क्रमानें सूर्यादिनवग्रहांचे नामें-
 करून जाणावे. उदाहरण, जीं सूर्याचीं नामें तीं ताम्राचीं जाणावी व जीं सोमग्रहाचीं नामें तीं
 रूपाचीं जाणावी व जीं मंगळाचीं नांवे तीं पितळेचीं जाणावीं. या क्रमानें जीं नवग्रहांचीं नामें तीं
 नवां धातूंचीं जाणावीं.

पान्याचें शोधन.

राजीरसोनमपायांरसंक्षिप्त्वाविबन्धयेत् ॥ वृत्तेणदोलिकायंत्रेस्वेदये त्कांजिके-
 स्रचहम् ॥ ४४ ॥ दिनैकंमर्दयेत्सुतंकुमारीसंभवेद्रवेः ॥ तथाचित्रकजेःकाथैर्भर्दयेदके-
 वासरम् ॥ ४५ ॥ काकमाचीरसेस्तद्वृत्दिन मयंकंमर्दयेत् ॥ त्रिफलायाम्ततः
 काथैरसोमर्दःप्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ नत स्तेभ्यःपृथक्कुर्यात्सुतंप्रक्षाल्यकांजिकैः ॥
 नतःक्षिप्त्वारसंखल्वरसाद र्धचसंधवम् ॥ ४७ ॥ मर्दयेत्त्रिगुणरसंदिनमेकमनारतम् ॥
 ततोराजी रसोनश्चसुग्व्यश्ननवसादरः ॥ ४९ ॥ एतंरससंस्तद्वृत्सुतोमर्दन्तुपांशुवा ॥
 ततःसंशोष्यचक्राभंकृत्वाक्षिप्त्वाचीटंगुना ॥ ४९ ॥ द्विस्थालीसपुष्टे धृत्वापूरयत्ख-
 णेनच ॥ अथस्थालींततोमुद्रांदद्यात्तद्वतरांबुधः ॥ ९५० ॥ विशोष्यक्षिंधायाधोनि-
 षिचंद्रेणोपरि ॥ नतस्तुकुर्यात्तीवाधितत ध. प्रहरत्रयम् ॥ ५१ ॥ एवंनिपातयेद-
 ध्वरसोद्रोपविवर्जितः ॥ अथोर्ध्वपिटरीमध्येलेपोग्रागोग्रसोत्तमः ॥ ५२ ॥

राई व लमूण एकाजागी वाटून त्यांची मूम करून त्यांत पारा घालून त्याची चमार्गे
 पोतांटी बांधून दोलायंत्रान कांजीमध्ये तीन दिवस चित्रयात्रा नंतर तो पाग त्यांतून काढून
 खलत घालून फोफटाचे रसांत एक दिवस गळ करवा नंतर चित्रकाचे रसांत व शोषा-
 णीचे रसांत व त्रिफळच फाट्यात एकद्विदिवस गळ करवा. नंतर काजी घेउन त्यांत
 तो पारा धुवून धुवून त्या औषधांचे रसापामून निगळा करून खलत घालून त्या पाण्याचे
 अर्धा संधर त्यांत मिरळून दोहोंचा निवृचे रसांत गळ एक दिवस करवा. नंतर मोटांन्या
 व लमूण नवसागर हीं तीन औषधें पान्याचे समभाग घेऊन त्यांत मेळवून सालींचे कांट्याचा वाटा
 करून त्या खल्यांत घालून सात एकजागी गटून शुष्क जाणव्यावर त्याचा वाटोळा असा
 त्याचा वाटोळा असा चनाकार गोळा करून त्याचे गोवता हिंम्याचा लेप देऊन तो गोळा

मडक्यांत ठेवून त्याजवर मीठ घालून मडक्याचे तोंडावर दुसरे मडकें उपडें घालून कापडमाती चांगली बळकट करून बाळगल्यावर तें मडकें चुलीवर ठेवून खाली जाळ करून वरें मडकें तापलें अमतां पारा गळून पडेल यास्तव वरल्या मडक्याचे बुडावर पाण्याचा शिडकाव देव जावा. तो अग्नि मोठा प्रखर तनि प्रहरपर्यंत करावा मग थंड जाहल्यावर मडक्याचे तोंडाचा कापडमाती हलक्या हातांनी काढून वरचे मडक्यांत पारा लागून राहतो तो काढून घ्यावा तो पारा शुद्ध व दोषरहित जाणावा.

गंधकाचें शोधन.

लोहपात्रेविनिक्षिप्यघृतमग्नौप्रतापयेत् ॥ तप्तघृतेतत्समानांक्षिपेत्गंधकजं रजः ॥५३॥ विद्रुतगंधकज्ञात्वाद्गंधमध्येविनिक्षिपेत् ॥ एवंगंधक शुद्धिः स्यात्सर्वकार्येषुयोजयेत् ॥ ५४ ॥

लोखंडाचे कढयीत तूप घालून चांगलें तापवून त्याचे समभाग गंधक घेऊन बारीक करून त्या तुपांत घालावा. मग गंधक विरून तुपाला मिळाला क्षणजे तें तूप दृधांत ओतून त्यांतून गंधक काढून घ्यावा तो गंधक शुद्ध जाणावा नंतर तो संपूर्ण कार्यांचे ठायीं योजावा.

हिंगुळांतून पारा काढावयाची कल्पना.

निंबूरसैर्निंबपत्ररसैर्वायाममात्रकम् ॥ पिप्प्रादरदमूर्ध्वंचपातयत्सुतयुक्तिवत् ॥५५॥

ततःशुद्धरसंतस्मात्त्रिवाकार्येषुयोजयेत् ॥

निंबूचे रसांत अथवा निंबाचे पानांचे रसांत हिंगुळ एक प्रहर खलून डमरूथंत्रांत घालून खाली जाळ करून त्यांतील पारा वरती जाऊन जमतो तो शुद्ध जाणावा. त्याला संपूर्ण कार्यांचे ठायीं योजावा.

हिंगुळाचें शोधन.

मेपीक्षीरेणदरदम्लवर्गेश्चभामितम् ॥ ५६ ॥

सप्तवारंप्रयत्नेनशुद्धिमायातिनिश्चितम् ॥

हिंगुळ खलांत घालून मेंढीचे दुधाचीं पुटे सात व निंबूचे रसांत पुटे सात अशीं चवदा पुटे घावीं नेणेंकरून हिंगुळ निश्चयें करून शुद्ध हेतो.

शुद्ध जाहलल्या पान्याला मुख करावयाचा प्रकार.

कालकूटोवत्सनाभःशृंगकश्चप्रदीपकः ॥ ५७ ॥ हालाहलोव्रह्मपुत्रो हरिद्रःसत्कुस्तथा ॥ सौराष्ट्रिकइतिप्रोक्ताविपभेदाअगिनव ॥५८॥ अर्कसहृडधत्तूरलांगलीकरवीरकम् ॥ गुंजाहिफेनाचित्येताःसप्तोपविपजातयः ॥५९॥ एतद्विगर्हितःसूतश्छिन्नपक्षःप्रजायते ॥ मुखंचजाय तैतस्यधातुंश्रयसतेक्षणात् ॥ ९६० ॥

कालकूट. वत्सनाभ, शृंगक, प्रदीपक, हालाहल, ब्रह्मपुत्र, हरिद्र, सत्कु. सौराष्ट्रिक हीं नऊ महाविषें व रई, निवडुंग, धोतरा, कज्जलाबी, कपूरे, गुंज, अफीण हीं सात उपाविषें अशीं सोळा विषें जाणावीं. यांमधून एकाला घेऊन पाण्याशीं सात दिवस खलून पारा धुवावा नंतर दुसऱ्याशीं सात दिवस खलून धुवावा असा वेगळा वेगळा सर्वाशीं खलून धुवावा तेणें करून पाण्याचें पक्षेदेन हातें क्षणजे उडून जात नाही व त्याला, मुत्र फुटून स्वर्णादिधा-

तुंन प्रारितो आता त्या कालकुटादि महात्रिपाची लक्षणें प्रथातरी सागितलीं आहेत तीं या पायांचे पोषण। मगें करून टीकाकार सागतों कालकुट विपवर्णकरून पाढरें असतें व त्यानार ताडो त्रिदु बहुत अमतात व चिरला सारखे मृदु असतें व हें विप देव आणि देव त्याचे बुद्धामयें मालि गमा जो दत्य त्याचे रक्तापासून उत्पन्न जाहलें व हें विप पिंपळाचे वृक्षासारखा एक वृक्ष आहे त्याचा चीर आहे व अद्विष्ट व मलय, कोंकण, शंभवेर या पर्वताचे ठायीं फारकरून असतें असें जाणावें. वरनाभ विपाचीं गिर्गुडीचे पानासारखीं पान असून वचनागासारखी आवृत्ति असते व त्याचे समीप वृक्ष, वृद्धी, गत हीं वाढत नाहीत व ए विप द्रोणागिरी पर्वताचे ठायीं फार करून असतें असे जाणावें शृंगकरिण गाईचे शिंगासारखें असून त्याला दान फाटे असतात व गाईचे शिंगाला बाधिले असता गाईचे दूध विपसारखे होत व त्याचीं पानें आल्याचे पानासारखी असतात व नदीचे वडेला जेथे चिरल असतो तेथे फार, करून हे असतें असें जाणावे व प्रदीपक विप जळजळीत निव्यान्या सारखे असतें त्याचीं काति रक्तवर्ण असतें व मोठा दाह करणारे असते व त्याचीं पानें खजुराचे पानासारखी असतात याचा वास घेतला असता अंगाचा दाह होतो आणि मनुष्य तातकाळ मरतो हें विप फारकरून समुद्राचे तीरावर असतें असे जाणावें हालाहलविष ताडाचे पानासारखें असून त्याचीं पानें नीलवर्ण असतात व त्यांचे फळ गाईचे स्तनासारखे व पाढरें असतें व त्याचा नद गाईचे स्तनासारखा असतो. व त्याचे आसपास वृक्षादिक होत नहीत. याचा वास घेतला असता मनुष्य तातकाळ मरतें असें जाणावें. प्रक्षुत्रविष प्रक्षुत्रनामक नद आहे त्याचे वडेला फारकरून असते. व त्याचीं पाने पळसाचे पानासारखी असतात व त्यांचे फळ पळसांचे त्रिपासारखे असतें, फळ मोठा व पराक्रम मोठा असतो व हे विप रोग हरण्याविषयी व रसायनाविषयी समर्थ आहे असे जाणावें. व हारिद्रविष हळदीचे शेतामध्य उत्पन्न होतें व त्याची पाने हळदीचे पानासारखी असतात व त्याची गाठ हळदीचे गाठीसारखी असते व हें विप रसायनाविषयी समर्थ आहे असे जाणावें व सक्त विष जवासारखे आवृत्तीनें असून आत पाढर असतें व हें लोल्पर्वताचे ठायीं फारकरून असतें असें जाणावे व सौराष्ट्रविष सोरठ देशामध्य उत्पन्न होतों त्याचा फळ फासवाचे गस्त गस्तकासारखा असून मोठा असतो व वृष्णागच्चारखा वर्ण असतो व त्याचीं पानें पळमान पानासारखी असतात व त्याचा परानम मोटा असतो, याप्रकारें हीं नऊ विपे जाणावी

दुसरा प्रकार.

अथवात्रिकृत्क्षारारानीलवणपंचम ॥ रसोनोवमारश्चशिष्टुश्चंद्रचुर्णितं ॥ ६१ ॥ समाशैः पारदादेतेर्ज्वरिणद्रोणमा ॥ निंबुनायैः सांजिर्नासोष्णवर्णदि मदेयत ॥ ६२ ॥ अटोरात्रत्रेणम्यासो धातुचरमुग्धम ॥ अथवात्रिंदुलीकर्दूरमो मर्यान्निवासरम ॥ ६३ ॥ लरणाम्लैर्मुग्धतग्मजायंतानुघममम् ॥

सुठ, मिथे, पिंपळी, जदगार मार्चागार मधु मचट, बिटगार मगुटपाद

बांगडस्वार, लसून, नवसागर, शेवग्याची साल हीं तेरा औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून पान्याचे समभाग घेऊन दोहोंना तप्त खलात घालून जेरींग रसान जवगा निरूचे ररात किना काजीत अटोरात्र तीन दिवसपर्यंत खल करावा. तेंगेकरून स्वर्ण घातु भद्रणाभिपथी पान्याला चोंच फुटते. अथवा भिग्वेटी या नामेकरून मूफकिडा अमतो त्याला आणून त्याची महव- तंमान पान्याचा तीन दिवस खल करून नंतर निरूचा रस व मैव एक जागीं करून त्यात तीन दिवस राळ कराना तेंगेकरून पान्याला मुर फुटते.

कच्छपर्यंत्रकरून गंधकजारण पान्यास.

मृत्कुंडेनिक्षिपेन्नीरंतन्मध्येचशरावकम् ॥ ६४ ॥ महत्कुंडपिधानाभं मध्यमेख-
लयापुतम् ॥ लिशवाचमेखलामध्यचूर्णेनास्त्रसंक्षिपत् ॥ ६५ ॥ रसस्योपरिगंवस्य
रजोदघातसमाशकम् ॥ दत्वोपरिशरावंचभस्ममुद्रांप्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ ततोपरिपु-
ट्टद्यात्चतुर्भिर्गोमयोपलैः ॥ एवंपुनः पुनर्गंधपद्गुणंजारयेत्बुधः ॥ ६७ ॥ गंधे-
जीर्णेभवंत्सूततीक्ष्णाग्निःसर्वकर्मकृत् ॥

मातीचे मडके कुंड्यासारखें रुद तोंडाचें मोठें घेऊन त्यात पाणी घालून त्या कुंड्याचें झारण होई अशी मातीची कुंडी घेऊन पाण्याला लागे अशी उताणी ठेवावी. नंतर त्या कोडीन मातीचे वाटोळें एक अंगुळ उच आळे करून त्यामध्ये चुना सारवून त्यात पारा घालून त्याचे समभाग गंधकाचें चूर्ण त्या पान्यावर घालोव नंतर मातीची दुसरी कोडी त्याजवर उपडी घालून त्याचे सधीला राखेंत थोडे सैधव मिळवून त्या राखेची मुद्रा देऊन त्याजवर गाईचे शेणाच्या रानशेणी चार घालून अग्नि घावा याप्रमाणें त्या पायावर सहजेळ गंधक घालून सांगितल्या कृतीनें अग्नि देऊन पान्यास गंधकाचें जारण करितें मग तो पारा वैदीप्यमान अग्निसारिखा होऊन सर्व कार्ये करितो.

पाराभस्म करावयाची कृती

धुमसारंरसंतोरींगंधकंनवसादरम् ॥ ६८ ॥ यामेकंमर्दयेदम्लेर्भांगंकृत्वासमं
सम् ॥ काचकुप्यांविनिक्षिप्यतांचमृद्द्रव्यमुद्रया ॥ ६९ ॥ विलिप्यपरितोवक्त्रेमु-
द्रांदत्वाचशोशोपयेत् ॥ अधःसच्छिद्रपिठरीमध्यकुपी निवेशयेत् ॥ ७० ॥ पिठ-
रीवालुकापूरभृत्वाचरूपिकागलम् ॥ निवेश्यतुल्यांतदधःकुयाद्विन्दिशनैःशने ॥ ७१ ॥
तस्मादप्याधिकंकिंचित् पावकंजालयेत्क्रमात् ॥ एवंद्वादशभिर्गोमिर्त्रियतेप्रतक्रोत्तमः
॥ ७२ ॥ स्फोटयेत्स्वांगशीतंचऊर्ध्वगंगंधकंजयेत् ॥ अधःम्यमृतसूतंचसर्वकर्म
सुयोजयेत् ॥ ७३ ॥

धुरोसा, पारा, तुरटी, गंधक, नवसागर, हीं पाच आपसे समभाग घेऊन निरूचे रसात एक प्रहळ खलून काचेचे कुपीत घालून तिला आपटमातीचा लेप करून कुपीचे तोंडाला मुदवी बसवून तोंड बुजवावे. मग वाळल्यावर मग मातीचे मोठें मडकें घेऊन त्याचे बुडाल वामण जाईसे छिद्र पाडून त्या मडक्यात ती कुपी ठेवून त्यात बाळ कुपीचे गट्यापर्यंत मारून कुपीची नडी मोकट्टी ठेवावी या यंत्राला बालुकायंत्र जगे लणतान मग ते मडकें तु

लीवर ठेवून खाली जाळ हलका लावून त्याहून काही मोठा करावा याप्रमाणे कमेंकरून बारा प्रहरपर्यंत अग्नि द्यावा. नंतर थंड जाहल्यावर ती कुपी बाहेर काढून युक्तीने फोडून तिचे तोंडाला भंयक लागून राहतो तो टाकून द्यावा. ग्वाली पान्याचे भस्म राहते ते घेउन कार्याचे ठायीं योजावे.

दुसरा प्रकार.

अपामार्गस्यदीजानांभृपायुग्मंप्रकल्पयेत् ॥ तत्संपुटेन्यसेत्सूतंमलद्यूग्मामिश्रितम् ॥ ७४ ॥ द्रोणपुष्पीप्रमृनानिविडंगमिरिभदकः ॥ एतच्चूर्णमधोर्ध्वचदन्वासुद्रांप्रदापयेत् ॥ ७५ ॥ तंगोलंसंधयेत्सम्यक्सुम्भृपा संपुटेसुधाः ॥ ७६ ॥ सुद्रांद्वाभोगागित्वाततोगजपुटेपंचेन् ॥ पत्रगेकपुटेनैवजायनेभस्मसूतकम् ॥ ७७ ॥

आषाड्याचे तीन आणून नार्गीक वाटून त्याच्या घेन मुर्गी करून द्रोणपुष्पाची फुले व वावीडग, भंगर्ची माल, या तीन औषधाने चूर्ण करून त्या एका मुर्गीत अर्धे चूर्ण घालून त्याजवर पारा ठेवून त्याजवर काढ्या उंबराचा चीक घालून त्याजवर अर्धे चूर्ण राहिले तें घालावे. मग दुसरी मूत्र त्याजवर उपटी घालून संधी चांगल्या पान्यातून गोळा करून मातीचे अगसंपुटात घालून कापडमाती करून बाळवून रानगोवण्याचा मजपुट अग्नि द्यावा. त्या एका पुटांचे पान्याचे भस्म होतें.

तिसरा प्रकार.

काष्ठोदुवगिकादुग्धरसंकिंचिद्विमर्दयेत् ॥ ७८ ॥ तद्गुग्गुलुपुष्टाङ्गोश्चमृपायुग्मंप्रकल्पयेत् ॥ क्षिप्त्वात्संपुटेसुतंनमसुद्रांप्रदापयेत् ॥ ७९ ॥ धृत्वातंगोलकंप्राप्तोमृन्मृपासंपुटेधिव ॥ पचेन्मृदुपुटेनैवसतकायानिभस्मनाम् ॥ ९० ॥

काढ्या उंबराचा चीक आणून त्यांत पान्याचा थोडा रस करून नंतर त्याच उंबराचे चिकारें हिंग घालून वाटून त्याच्या घेन मुर्ती करून त्या एका मुर्गीत तो पारा ठेवून त्याजवर दुसरी हिंगाची मूत्र उपटी घालून चांगल्या गंधि मळवून गोळा करून मातीचे अगसंपुटात घालून कापडमाती करून रानगोवण्याचा हलका अग्नि द्यावा. देणेकरून पान्याचे भस्म होतें.

चवथा प्रकार.

नागवर्डीरसंधृष्टःकनोटीकंदगर्भितः ॥

सुम्भृपासंपुटेपत्रामृतोयात्येवभस्मनाम् ॥ ८१ ॥

विडनाचे पानाचे रसांत पान्याचा मूत्र करून दगटवेलीचा काठा आणून एक लहानगट व एक मोठी पत्रा घेन चकण्या होत जयलयात वापून त्या मोठ्या चकण्यात घेऊन त्यात पारा घालून त्याजवर त्या फांद्याचा चूर्ण घनवून त्याजवर दुसरी एक चकती ठेवून मंथि निरवून कापडमाती करून त्याच्या आग्नि अगसंपुटात घालून कापडमाती करून रानगोवण्याचा हलका अग्नि द्यावा. देणेकरून पान्याचे भस्म होतें.

ज्वरांकुश.

खंडितंहरिणशृंगंज्वालामुग्धारसैःसमम् ॥ रुध्वाभांडेपचेच्चुल्यांयामयुग्मं
ततोनेयेत् ॥ ८२ ॥ अष्टांशंत्रिकुंडुंदद्यान्निष्कमात्रंचभक्षयेत् ॥ नागवल्गारसैःसा-
ध्ववातपित्तज्वरापहम् ॥ ८३ ॥ अयंज्वरांकुशोनामरसःसर्वज्वरापहः ॥

हरणाचें शिंग आणून त्याचे नारीक तुकडे करून मडक्यांत ठेवून त्यांत मारजांभळीचा
रस घालून त्याचे तोंडावर दुसरें लहानसर मडकें उबडें घालून कापडगाती करून चुलीवर
दोन प्रहरपर्यंत अग्नि घाना. मग थंड जाहल्यावर त्या तुकड्यांचे भस्म होतें तें बाहेर काढून
त्याचे आठवा हिस्ता छुंट, मिश्र्यं, पिंपळी याचे चूर्ण करून त्या भस्माला मेळवून तें चूर्ण
निष्कप्रमाण विड्यांच्या पानांचे रसांत ध्यावें तेणेंकरून हा ज्वरांकुश मोरे ज्वर दूर करितो.
परंतु विषेपें करून वात, पित्त ज्वर हे दूर करितो.

ज्वरारिस.

गारदंरसकंतालंतुत्यंतकणगंधकम् ॥ ८४ ॥ सर्वमतत्समंशुद्धंकारवल्गारसै-
दिनम् ॥ मर्दयंछेपयेत्तेनताम्रपात्रोदग्भिषक् ॥ ८५ ॥ अंगुल्यार्धप्रमाणेनततो रुध्वा-
सनन्यस्त्रम् ॥ पचेत्तंवाल्मुकायंत्रक्षित्वाधान्यानितन्मुने ॥ ८६ ॥ यदास्फुटंतिभा-
न्यानितदासिद्धंविनिदिशेत् ॥ ततोनेये त्स्वांगशीतंताम्रपात्रोदराद्रिष्यक ॥ ८७ ॥
रसंज्वरारिनामानंत्रिचूर्णमरिचैःसमम् ॥ मापैकंपूर्णंखंडेनभक्षयेनात्रयेज्वरम् ॥ ८८ ॥
त्रिदिनेर्विषमंतीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ॥

पारा, कलसापरी, हरताळ, मारचूत, टाकणसार, गंधक ही महा औषधें आणून शोधून
मारीं समभाग घेऊन कारलीच्या पाल्याचे रसांत एक दिवस राल करून -तांड्याचा करंडा
रुद तोंडाचा घेऊन त्यांत त्या औषधांचा अर्धा अंगुळ प्रमाण लेप करून तोंडाचाचें प्रांक्ण
त्रमवून त्याला वालुका यंत्रात घालून तें यंत्र चुलीवर ठेवून राखी जाळ करून त्या यंत्राचे
तोंडावर सांझीचें भात टाकून त्याच्या लाखा जाहल्या अमनां तें औषध जाहलें असें जाणवें,
मग अग्नि पुरे करावा. नंतर थंड जाहल्यावर बाहेर काढून त्या करंड्यांतलें औषध काढून
ध्यावें याला ज्वरारिस क्षणतात. त्याचे समभाग मिश्र्यं घेऊन नारीक घाटून दोन्ही एकाजा-
गीं करून एक मासाप्रमाण विड्याच्या पानांचे तुकड्यात हा ज्वरारिस ध्यावा येणेंकरून
ऐकाहिकज्वर द्र्याहिक, श्याहिक व चार्तुर्थिक हे विषमज्वर दारुण असतांही दूर होतात.

शीतज्वरारिस.

तालकंतुत्यकंताम्रसंगंधंभनःशीलाम् ॥ ८९ ॥ कर्पकर्पप्रयोक्तव्यंमर्दयेत्त्रि फ-
लांबुभिः ॥ गोलंन्यसेत्संपुटकेपुटदद्यात्प्रयत्नतः ॥ ९० ॥ ततोनी त्वाकंदुग्धेन-
वज्राद्गंधेनसप्तधा ॥ काथेनदंन्याःश्यामायाभावयेत्सप्त धापुनः ॥ ९१ ॥ मापामा-
त्रसंदिव्यंपंचाशन्मरिचैर्युतम् ॥ गुटगद्याणंरुचवतुलसीदुलमुष्कम् ॥ ९२ ॥ भक्ष-
येत्रिदिनंभक्त्याशीताग्निदुलभः परः ॥ पथ्यंद्रुग्धादंमंदयंत्रिपमंशीनपूर्वकम् ॥ ९३ ॥
दाहपूर्वहरत्याशुत्तीगकचतुर्थकौ ॥ श्याहिकंनतंतंचवैवर्ण्यंचनियच्छति ॥ ९४ ॥
हरताळ, मोरचूत, ताभ्रमम्म, पारा, गंधक, मगशीळ ही सहा औषधें महा महा कर्प-
क

माण घेउन त्रिकोणेचे काढ्यात खलून गोळा करून मार्ताचे शरावसंपुटांत घालून कापट-
माती करून रानगोवऱ्यांचा गजपुट अग्नि द्यावा. थंड जाहल्यावर बाहेर काढून खलांत घा-
लून रुईचे चिकणाची पुटे सात व निवडुंगाचे चिकणाची पुटे सात व दांतीचे गुळांचा काढा
करून त्याची पुटे सात व निशोचराचे काढ्याची पुटे सात याप्रमाणे पुटे देऊन मासाप्रमाण
गोळ्या बांधून पन्नास भिन्न्ये व गुळ सहामासे व तुळशीचीं पानें देऊन अर्शा सारीं एकाजा-
गीं करून त्यांतील एकेक गोळी घालून भक्तीकरून तीन दिवस घ्यावी तेणेंकरून शीतपूर्वक
विषमज्वर व दाहपूर्वकज्वर व तृतीयकज्वर व चातुर्थिक व अहोरात्रांत दोनवेळ येतो तो
द्रव्याहिकज्वर व एकसारखा असून राहता तो ज्वर विलक्षण ज्वर हे सारे दूर होतात.

ज्वरन्धीगुटिका.

भागकैःस्वाद्रसःशुद्धएलीयःपिप्पलीशिवा ॥ आकारकरभोगंधः कटुतैले-
नगोधितः ॥ ९५ ॥ फलानिचंद्रवारुण्याश्चतुर्भागमिताअर्मा ॥ एक्तत्रमर्दयेत्-
चूर्णमिंद्रवारुणिकारसैः ॥ ९६ ॥ मापोन्मितांगुर्दुल्लत्वाद्यात्सर्वज्वरबुधः ॥
छिन्नारसानुपानेनज्वरघ्नीगुटिकामता ॥ ९७ ॥

शुद्ध केलेला पारा एकभाग, एड्याबोळ, पिंपळी, बाळहरातकी, अकलकरा, शिरशेल-
तेलांत शोधलेला गंधक, कडुवृंदावनाची फळे हीं सहा औषधे चार चार भाग घेऊन चूर्ण
करून पाण्यामुद्धां खलांत घालून कडुवृंदावनाचे फळाचे रसांत रस करून मासा मासा
प्रमाण गोळ्या कराव्या नंतर ती एकेक गोळी गुळवेलीचे रसांत घ्यावी. तेणेंकरून सारे
ज्वर दूर होतात.

लोकनाथ रस धयादिकांवर.

शुद्धोबुभुक्षितःशुद्धोभागद्वयमितोभवेत् ॥ तथागंधस्यभागौद्वौकुर्व्यान्क-
जलिकांतयोः ॥ ९८ ॥ नूताच्चतुर्गुणैवकपर्देषुविनिक्षिपेत् ॥ भाग
कंठकणंद्रत्वागोक्षीरेणविमर्दयेत् ॥ ९९ ॥ तथाशंखस्यखंडानांभागान
ष्टौप्रकल्पयेत् ॥ क्षिपत्सर्वपुटम्यांतश्चूर्णलिप्तशरावयोः ॥ १००० ॥ गर्भेह
स्तोम्भितेषुवापनेद्रजपुटेनच ॥ स्वांगभीतंसमुत्पृत्यद्विप्रातसर्वमेकतः
॥ १ ॥ पद्मगुंजासंमितंचूर्णमेकानत्रिशदूर्पणः ॥ घृतनवानजेदद्यात्
नवनानिपित्तज ॥ २ ॥ क्षौट्रेणश्लेष्मजदद्यात्तीमारेक्षयेत्तया ॥ अरु
चोद्गर्हणीरोगेहाभ्येमदानलेतया ॥ ३ ॥ कामेशार्गपृग्मुनेपुटोक
नाधोग्गोहिनः ॥ तस्योपरिगुनाक्षगुणीनखलत्रयम् ॥ ४ ॥ मंत्र
क्षणकमुचानःशर्यानानुपधानकः ॥ अनम्लमध्रेसघृतंभंजीतमधुरंदधि
॥ ५ ॥ प्रायेणजांमलंमांसंमदेयंघृतपाचितम् ॥ सद्बन्धमक्तंद्याच्चजा
नेर्गामांध्यभोजन ॥ ६ ॥ सघृताद्रमुद्रयटकाद्यंजनप्लवचारयेत् ॥
निलामलकरुक्तेनभनापयेत्सपिंपायवा ॥ ७ ॥ अभ्यंजेयन्मार्गपाच
म्नानेकोष्णादकेनच ॥ क्वचिन्लेनघृष्टीयातुनविल्वंकार्वाटकम् ॥
॥ ८ ॥ वानाकंशफरीचिंचान्यजेत्प्यापाममैधुनम् ॥ मद्यंशंथानकंही

द्वितीयखंड.

गुंठुठीमाषानमसरकान् ॥ ९ ॥ कुष्मांडराजिमांकोपंकांजिकांचेववर्ज
 येत् ॥ त्यजेदयुक्तनिद्रांचक्रांस्यपात्रेचभोजनम् ॥१०१०॥ ककारादियुतं
 सर्वैत्यजेत्शकफलादिकम् प-योयंलोकनाथस्तुशुभनक्षत्रवासरे ॥
 ॥ ११ ॥ पूर्णातिथौशुक्लपक्षजातेचंद्रवलेतथा ॥ पूजयित्वालोकनाथंकुमा
 रीर्भोजयेत्तत ॥ १२ ॥ दानंदद्याद्विधटिकामध्येग्रात्योरसोत्तमः ॥ र
 सात्संजायतेतापस्तदाशर्करयायुतम् ॥ १३ ॥ सत्वंगुडुच्यागृण्हीयाद्दं
 शरोचनयायुतम् ॥ खर्जूरंदाडिमंद्राक्षामिक्षुखंडानिचारयेत् ॥ १४ ॥
 अरुचौनिस्तुपंधान्यघृतभृष्टसशर्करम् ॥ दद्यात्तथाज्वरधान्यंगुडुचीका
 थमाहरेत् ॥ १५ ॥ उशीरवासकक्रायंदद्यात्समधुशर्करम् ॥ रक्त
 पित्तकफेश्वासेकासेचस्वरसंक्षये ॥ १६ ॥ अग्निभृष्टजयाचूर्णमधुना
 निक्षिदीयते ॥ निद्रानाशतिसारेचग्रहंण्यामंदपावके ॥ १७ ॥ सोव
 चलाभयाकृष्णाचूर्णमुष्णजलैःपिवेत् ॥ शुलेऽजीर्णतथाकृष्णामधुयुक्ता
 ज्वरोहिता ॥ १८ ॥ घृहीहोदरेवातरक्तेऽर्घ्यांचेवगुदांकुरे ॥ नासिका
 दिपुरक्तेपुरसंदादिपुष्पजम् ॥ १९ ॥ दुर्वाया स्वरसेनस्येदद्याच्छर्कर
 यायुतम् ॥ कोलमज्जाकणाबाहिंपक्षभस्मसशर्करम् ॥ १०२० ॥ मधुनाले
 ह्येच्छदिहिकाकोपस्यशांतये ॥ विधिरेप्रयोज्यस्तुसर्वास्मिन्पोटलीरसे
 ॥ २१ ॥ मृगांकेहेमगर्भंचमौक्तिखार्येरसेपुत ॥ उत्थयंलोकनाथो
 कौरसःसर्वरुजोजयेत् ॥ २२ ॥

शुद्ध हो साता जो बुभुक्षित असा पारा ता दोन भाग व शुद्ध केलेला गंधक दोन भाग
 या दोहोना एकाजागीं स्वल्पत कज्जली करून पायाचे चौपट कवड्या घेऊन त्यात ती कज्ज-
 ली भरावी. नंतर टारुणखार एक भाग घेऊन गाईचे दुधात घालून त्या कवड्याचे तोंडाला
 त्याची मुठ्रा घावी. नंतर शेखाचे तुकडे आठभाग वनन घेऊन मातीचे दोन शराव आणून
 त्यानवर अर्धे तुकडे र हिले ते घालून त्याजवर दुसरा शराव उपडा घालून कापडमाती करून
 एक हात खाटा खणून रानगोंवाचा गजपुट जिमि घात्रा मग थड जाटल्यावर बाहेर राहून
 त्या शराव संपुटाचे आत सान्याचे भस्म होतें तें एकाजागीं रखून ठेवावें. याला लोकनाथरस असे
 म्हणतात हा लोकनाथरस सहा गुनाप्रमाण एकुणतीस गिन्याचे चूर्ण करून त्यात मेळवून
 मायूचा रोग असता तुपात घाना व पित्तरोग असता लोष्यात घाना व कफरोग असता
 थावा अतिसार व क्षय, आवढणें, सम्रटणी, वृशता, अग्निमात्र त्या, वाग. गुल्म इतके
 रोग न होण्याविषयी हा लोकनाथरस प्रजस्त आहे याची मात्रा घेऊन त्याजवर तुपाभाताचे
 तीन घास घ्यावे नंतर माच्यावर विछाना न घालता क्षणभर उताण निजाये आनट पदार्थ
 वर्ज्य करून तुपाची भोजन करावे व चांगले मधुम गोड दही अमन्याम तेही भोजनारोबर
 त्यावे व रानातील हरिणादिनाचें मास तुपात तळून गारें व सध्याकाळीं भूक लागली
 अमता दूधभात खावा व तोंडी लावण्यास गुगान्या वड्या तुपात तळून सान्या तीळ व

आंबळकाटी याचा कलक करून अंगास लावून स्नान करावें अथवा तूप लावून करावें ते स्नानाशिवाय अंगास लावणें तें तूपच लावावें व स्नानास पाणी कोमट कोमट घ्यावें. तेल्याचा स्पर्श करूं नये व बेलफळ, थारलें, वागे, वारीक मांसळी, चिंच, श्रम करणें, मैथून, मद्य. संधान, हिंग, सुंठ, उडीद, मसूर, कोंहळे, राई, कांजी यांचा त्याग करावा रोप सोडावा दिवसामानिजें नये, कांशाचे ताटांत भोजन करूं नये. ककार ज्यांता आदि आहे अशा भाज्या व फळें इत्यादि पदार्थ वर्ज्य करवें. याप्रमाणें लोकनाथ रमाचें पय करावें. चांगला दिवस व चांगला वार व पूर्णा निधि व शुक्रवश्र पाहून व आपलें चांगलें चंद्रवळ पाहून लोकनाथरमाची पूजा करून नंतर कुमारी नीस भोजन घावें नंतर कांहींएक सुवर्णादि दान देऊन लोकनाथरम घ्यावा. नंतर दोन घटिकांनीं शरीराचा संताप जाहला असतां सासर व गुळंबलीचे सत्व व वंशलोचन ही तिन्ही एकाजागी करून घ्यावी. तेंणेंकरून संताप दूर होतो. खजूर व टाळिव, द्राक्ष व उंमाचे तुकडे हे पदार्थ थोडे घ्यावें. तेंणेंकरून संताप आढवणें दूर होते. व धणें वृद्धन त्यांचा कांटा काढून तुपांत भाजन त्यात सासर घालून त्यात लोकनाथ रम घ्यावा तेंणेंकरून आढवणें दूर होतें. धणें गुळवेल यांचा काढा करून त्यांत हा रम घ्यावा. तेंणेंकरून ज्वर दूर होतो व अट्टळमा या दोहोंचा काढा करून भवमागूर मेळवून त्यांत लोकनाथरम घ्यावा तेंणेंकरून रक्तपित्त व रक्त, आस, प्राण, ध्वग्भंग हे रोग दूर होतात. भांग थोडी मात्रा चूर्ण करून त्यात हा रस घालून रमांन रात्रीम घ्यावा तेंणेंकरून निद्रा येत नसली तर येते व अनिमार संप्रहणी हे रोग दूर जातात अग्नि प्रदीप्त होतो, पादेलोण' वाळाहिरटे, पिंपळी या तीन औषधांचें चूर्ण करून त्यांत लोकनाथरम घालून उष्ण पाण्यात घ्यावा तेंणेंकरून शूल, अजीर्ण ही दूर होतान. मधपिंपळीची लोकनाथरम घेतला असतां ज्वर दूर होतो. टाळिवाच्या फळाचे रमांत घेतला असतां पोटांत टांबकडे कबजुगोग होतो तो. सासरक्त, ओंकारी, मूळत्याग, नाकातांठ रक्त पडतें तें हे रोग रोग दूर होतात. टाळीचा रस काढून त्यांत सासर व लोकनाथरम घालून नाकात नस्य दिलें असतां नाकातून रक्त पडतें ते दूर होतें. दोरांचे आंठीतिला मगज. पिंपळी, मोरांचे पिगांचे भस्म ही तीन औषधें एकाजागी करून सासर मध मेळवून त्यांत लोकनाथरम घालून घेतला असतां ओकारी व उन्ही ही दूर होतात. याप्रमाणें संपूर्ण जितके पांढरारम आणेत त्यांचे टाळी व मुगां व हेमगम व मौक्तिकारम रमायन घाचे टाळी याप्रमाणेच विधि करावा. याप्रमाणें लोकनाथरम सांगितला हा लोकनाथ संपूर्ण रोग दूर करितो. असें जाणावें.

लघुलोकनाथ रस ध्यावर.

वराहभस्ममंद्रं चूर्णायित्वा घृतपत्रेत् ॥ तन्ममपरिचंचूर्णनागल्याविभा
वितम् ॥ २३ ॥ तच्चूर्णमथुनालेत्सामथवाटननीनकः ॥ मापमात्रं संप्रदं
नियामेयामेचभक्षितम् ॥ २४ ॥ लोकनाथरमोन्त्यापमं ट्याताराजधमपुन ॥

कवटांचें भस्म एक गाग व मंत्र एक भाग व मिथ्ये दोहोंचे ममभाग हीं तीन औषधें एकाजागी करून तुपात घालून तूप दोरडें जाटल्यावर विष्टाचे पाण्याचे रमांत घालून

मासा मासा प्रमाण गोळ्या बांधाव्या. याला लघुलोकनाथरस असं म्हणतात. हा लोकनाथ मर्षति अथवा लोण्यांत प्रहरा प्रहरांनी घेतला अमतां मामान्यक्षय दूर होतो. याप्रमाणे एक-मेकळ घेतला असतां राजयद्माही दूर होतो.

मृगांकपोटलीरस क्षयादिकांवर.

भूर्जवत्तनुपत्राणिहेत्रःसूक्ष्माणिकारयेत् ॥२५॥ तुल्यानितानिमुंतेन स्वत्वंक्षित्वाधिदे-
यत् ॥ कांचनारसेनैवज्वालाभूख्यारसेनवा ॥२६॥ लांयल्यावारसंस्तावद्यावद्भवति-
पिष्टका ॥ ततोहेभ्रश्वतुर्थीशंटकणं तत्रनिक्षिदेत् ॥ २७ ॥ पिष्ट्वांक्तिकचूर्णंचहेमादि-
गुणमावपेत् ॥ तेषुसर्वसमंगंधंक्षित्वाचेकैत्रमहेयेत् ॥ २८ ॥ तेषांकृत्वाततोगोलंवा-
साभिः परिवेष्टयेत् ॥ पश्चान्मृदावेष्टयित्वाशोपयित्वाचधारयेत् ॥२९॥ शवरासंपु-
टस्यांतेतत्रमुद्रांप्रदापयेत् ॥ लवणापृरितेभांडेधारयनेचरांपुटं ॥ १०३० ॥ मुद्रां-
न्वाशोपयित्वावद्भूमिगोमगःपुटेत् ॥ ततःशीतेसमाह न्यगंधंभृतममांक्षिपेत् ॥ ३१ ॥
पृष्ठाचपृष्ठवत्स्वल्पपुटेद्भजपुटेनन ॥ स्वगांशीतंततोनांत्वागुंजायुग्मप्रकल्पयेत् ॥ ६२ ॥
अष्टभिमारिचैर्युं कौकृष्णात्रययुताथमा ॥ विलांक्यदेयोदोपादनिक्कारसरक्तिका
॥ ३३ ॥ सर्पिशामधुनावपिदद्यादोपादपेक्षया ॥ लोकनाथरसमपथ्यं कुर्यात्स्वस्थ-
पनाःशुचिः ॥ ३४ ॥ श्रेष्ठाणांग्रहणीकासंश्वासंक्षयमरोचकम् ॥ मृगांकीयरसो-
न्यात्कृशत्वंबलहानिताम् ॥ ३५ ॥

सोन्याचे भूर्जपत्रांमारये पातळ पत्र करून त्याचे समभाग शुद्ध पारा घेऊन दोहोचें ए-
काजार्गी कंचनाचे रसांत अथवा भारजांमळीचे रसांत जोपर्यंत एकाजार्गी गिल्लोन चांगले
पेट होई तोपर्यंत खळ कगवा. नंतर सोन्याचे चतुर्थांश टाकणसार. व सोन्याचे टुप्पट मो-
त्याचे म्ल केलेलें चूर्ण व सोन्याचे वगवर गंधक घेऊन मारी एकाजार्गी खट्टन एक गोळा
करून त्याचे भोवते कपडे गुंडाळून त्याजवर पातीचा लेप करून वाळल्यावर मार्तीचे दोन
शराब आणून त्या एकांत तो गोळा ठेवून त्याजवर दुसरा शराब उपडा घाळून त्याला फा-
पडमाती करून मार्तीचे मटक्यांत मीठ घालून त्यांत तो शरावसंपुट ठेवून त्याजवर दुसरें
मीठ घालून मडक्याचे तोंडावर दुसरें लहानसर मटकें उपडें घाळून त्याचे संधील कापड-
नी करून गजपुट अमीपेक्षां फांदी अधिक गाईचे शेणाच्या गोंवच्या घेऊन अग्नि द्यावा. थंड
शाल्यावर बाहेर काढून फिरून त्या पाण्याचे वरोवर गंधक घेऊन मारें औषध म्लान्त धा-
ळून पहिल्यांनं ज्या वनस्पतींचे रसांत म्ल केला आहे त्या वनस्पतींचे रसांत म्ल करून
पहिल्या कृतीप्रमाणे कृती करून गजपुट अग्नि द्यावा. थंड जाहल्यावर बाहेर काढून त्यांतील
औषध काढून घ्यायें. याला मृगांक पोटलीरस असें म्हणतात. हा पोटली रस दोन गुंजा प्र-
माण आठ मिऱ्यांशीं अथवा तीन पिंपळ्यांशीं घ्यावा व दोषांचें तारतम्य पाहून एक गुंजरी
ध्यावा व जशी दोषांनी अंधेरा असेल तसा तुपांत अथवा मर्षति द्यावा व अंतःकरण स्व-
स्थ करून शुचिर्भूत होऊन लोकनाथ रसासारगें पथ्य करावें याप्रमाणे आचरण केले अमतां
वा रसायनापासून कफरोग, गंजारी, वाम, पाग, क्षयरोग, आपटणें, शरीराची कृशता व
बन्धनां हे रोग दूर होतात.

हेमगर्भं पोटलीरस कफं क्षयादिकांवरं.

मृतात्पादप्रमाणेनहेमःपिष्टंप्रकल्पयेत् ॥ तयोःस्याद्विगुणोर्गंधोमर्दयेत्कांच-
नारिणा ॥ ३६ ॥ कृत्वागोलंक्षिपेन्मृपासंपुटेमद्रयेत्ततः ॥ पचेद्भूधरयंत्रेणवासर-
त्रितयंबुधः ॥ ३७ ॥ ततउद्धृत्यतत्सर्वेदद्याद्गंधंचतन्नामम् ॥ मर्दयेच्चार्द्रकरसैश्वि-
त्रकस्वरसेनच ॥ ३८ ॥ स्थूलपीतवरा टांश्वपुरयेत्तेनयुक्तितः ॥ एतस्मादांधा-
न्कुर्यादृष्टमार्शेनटंकणम् ॥ ३९ ॥ टंकणार्धविपंदत्वापिप्रासेदुंडुडुग्धकैः ॥ गुद्रयंत्रे-
नकल्केनवराटानांभुल्लानिच ॥ १०४० ॥ भांडेचूर्णप्रलितेयधृत्वामुद्रांप्रदापयेत् ॥
गतेहस्तोन्मितेधृत्वामुद्रांप्रदापयेत् ॥ ४१ ॥ स्वांगशीतंरसज्ञात्वाप्रदद्यात्तलोकनाथवत् ॥
पथ्यमृगांकवज्जरेयंत्रिदिनंलघुणंत्यजेत् ॥ ४२ ॥ यदाच्छर्दिर्भवेत्तस्यदद्याच्छिनामृतं
तदा ॥ मधुयुक्तंतथाश्रुण्मकोपेदद्याद्गुडार्द्रकम् ॥ ४३ ॥ विरेकेभजिताभंगामदे-
यादधिसंयुता ॥ जयेत्कासंक्षयंश्वासंम्रहणीमरुचिंतथा ॥ ४४ ॥ अग्निचकुस्तेदी-
प्तंकफवातनियच्छति ॥ हेमगर्भःपरंज्ञेयोरसःपांडलिकाभिधः ॥ ४५ ॥

गुद्रपारा एक भाग व त्याचे चवथा हिस्सा गरुड केलेला सोन्याचा चुस व दोहोंचे
टुण्ट गंधक घेऊन तिन्ही कंचनाचे रसांत गरुड त्याचा गोळा करून मातीचे शरावसं-
पुटांत घालून कापडमानी करून हातभर खाडा खणून त्यांत दुमरी लहान खळगी करून
त्या खळगींत तो शरावसपुट ठेवून त्याजवर घाटभर माती घालून त्याजवर रानगोंबन्यांचे
वारीक वारीक तुकडे घालून तीन दिवस अग्नि घाया याला भूधरयत्र अंगे क्षणनात,
मग थंड जाहल्यावर बाहेर काढून त्याचे समभाग गंधक घेऊन दोहोंचा आल्याचे रसांत
खळ करून नंतर चित्रकाचे रसांत न्दल करावा. मग मोठ्या पिंपळ्या कवड्या आणून
त्यांत ती औषधे युक्तीने भरून सान्या औषधाचा आठवा हिस्सा टाकणगार व टाकणगार-
राचे निम्मे घननाग घेऊन दोहोंचा निवडुंगाचे दुधांत गरुड करून त्या कवड्यांत तांडाळा
त्याची गुद्रा घावी. नंतर मटन्याचे बुडाला चुना मारवून त्यांत त्या कवड्या ठेवून मर्द-
क्याचे तांडावर दुमरी मडकें उपटें घालून त्याचे संधीला कापडमानी करून हातभर
खाडा खणून रानगोंबन्यांचा गरुडपुट अग्नि घाया. थंड जाहल्यावर बाहेर काढून त्यांतिल
औषध काढून घ्यावं. याला हेमगर्भ पोटलीरस अंगे क्षणनात. हा हेमगर्भ, लोचनाथरगाचे
रीतीने घ्यावा. पथ्य मृगांक रमायनामारगे करगे व याहून विशेष पथ्य तीन दिवस
अलवण करगे. मग या औषधापासून ओरगे येऊं लागली तर गुळवेचीचा पाडा करून
त्यांत मध घालून घ्यावा. तेंजेकरून ओरगे दूर होत व कफाचा प्रकोप जाह्या अगना
गुळ व अलं पुराजागी करून घ्यावं. तेंजेकरून एक दूर होतो व दाळ होऊं लागते
अमतां भांग धोटी भाजून उपात घावी. तेंजेकरून दाळ बड होतान व या हेमगर्भ पोटली
रगापासून खोळ्या, शय, धाम, गंधहणी, आवरण हे रोग दूर होतान व अग्नि मर्दा
होतो व कफाचा प्रकोप दूर होतो.

दुमरी प्रकार.

रामयभागाश्रन्तारम्नाचनःकनकम्यच ॥ तयोश्चपित्रिकांठन्वांगंधोदाश्र-

मागिकः ॥ ४६ ॥ कुर्यात्कज्जलिकतिपांमुक्ताभागाश्चशोडश ॥ चतुर्विंशच्चशंख-
 ल्यभागैकंठकणस्यच ॥ ४७ ॥ एकत्रमर्दयेत्सर्वपक्वनिचूकजरसैः ॥ कृत्वातिपांततो-
 शोलमूषासंपुटकेन्यसेत ॥ ४८ ॥ मुद्रांदत्वाततोहस्तमात्रेर्गंतचगोमयैः ॥ पुटेद्वजपुटे-
 नैवस्वांगशीतसमुद्धरेत ॥ ४९ ॥ पिप्लुगुंजाचतुर्मानंदघ्राद्गव्याज्यसंयुतम् ॥ एको-
 नत्रिंशदुन्मानमचैःसह दीयते ॥ १०५० ॥ राजतेमृन्मयेपात्रेकाचजेवावलेहयेत् ॥
 लोकनाथसमंपथ्यंकुर्याच्छुचितमानसः ॥ ५१ ॥ कासेश्वसिष्येवातेकफग्रहणिका
 वै ॥ अतिसारेप्रयोक्तव्यापोटलीहेमगर्भिका ॥ ५२ ॥

पारा चार भाग व सोन्याचें बारीक चूर्ण चार भाग घेऊन दोन्ही एकाजागी चांगलें
 ध्रुव होई तोंपर्यंत खल्लन पाण्याचे बारा भाग गंधक घेऊन त्यात घालून तिहींचा सल्ल क-
 ल्ल कज्जली करावी नंतर पाण्याचे सोळा भाग मोती, चोवीस भाग शंख, एक भाग
 टांकणस्वार घेऊन त्या औषधांत मेळवून पिकल्या निंबाचे रसांत सल्लन त्याचा गोळा
 करून मातीचे शरावसंपुटांत घालून त्याला कापडमाती करून एक हात साडा खणून
 त्यांत गाईचे शेणाच्या गोव्या घालून त्यांत तो शरावसंपुट ठेवून गजपुट अग्नि द्यावा, थंड,
 जाहाल्यावर बाहेर काढून त्यातील औषध घेऊन खल्लन ठेवावें. याला हेमगर्भ पोटलीस असें
 म्हणतात, हा हेमगर्भ चार गुंजाप्रमाणें एकुणतीस मिण्याचे चूर्णाशी रुप्याचे पात्रांत अथवा
 मातीचे अथवा काचेचे प्याल्यांत गाईचे तूप घालून घ्यावा व अंतःकरण स्वस्थ करून
 लोकनाथ रसासारखें पथ्य करावें. तेणेंकरून ज्वास, कास, क्षयरोग, वातविकार, कफ,
 संग्रहणी व अतिसार हे रोग दूर होतात.

महाज्वरांकुश विषमज्वरांवर.

शुद्धसूतोविपंगंधःप्रत्येकशाणसंमितः ॥ धूर्तवीजंत्रिशानंस्यात्सर्वं
 भ्याद्विशुणाभवेत् ॥ ५३ ॥ हेमाब्दाकारयेदेषांसूक्ष्मचूर्णप्रयत्नतः ॥
 देयंजंबीरमज्जाभिश्चूर्णगुंजाहयोन्मितम् ॥ ५४ ॥ आद्रिकस्वरसैर्वापिज्व
 रंहंतित्रिदोषजम् ॥ एकाहिकंद्व्याहिकंवात्र्याहिकंवाचतुर्थकम् ॥ ५५ ॥
 विषमंचज्वरंहन्गाद्विरुयातोयंज्वरांकुशः ॥

शुद्धपारा तीन मासे प्रमाण व शुद्ध केलेला वचनाग तीन मासे व गंधक तीन मासे व
 शोतन्याचें बीज नऊ मासे (व चोक म्हणजे पिसोव्याचे मूळ, अथवा काटे घोटन्याचें मूळ
 हें सर्वांचें दुप्पट) घेऊन साऱ्यांचें एकाजागी चांगलें बारीक चूर्ण करून जंबीरचे रसानें
 जव्वा आल्याचे रसांत दोन गुंजाप्रमाण घ्यावें. तेणेंकरून त्रिदोषापामून जो ज्वर येतो तो दूर
 होतो व रोज येतो तो व दिवसरात्री दोनवेळां येतो तो व एका दिवसा आड येतो तो व
 चवथ्या रोजी येतो तो हे सारे ज्वर दूर होतात. व हा ज्वरांकुश विषमज्वर दूर करण्यानि-
 ष्ठी विरुपाक्ष आहे असें जाणावें.

आनंदभस्वरस अतिसारादिकांवर.

द्वंद्वतमनाभंचमरिचंद्रकणिका ॥ ५६ ॥ चूर्णयन्तमभागनरमान्या
 नदभस्वः ॥ गुंजंवाद्विशुंजंवाचलंजान्वाप्रयोजेत् ॥ ५७ ॥ मधुना

लेहयेच्चानुकुटजस्यफलंत्वचम् ॥ चूणितं कर्पमात्रं तु त्रिदोषोत्थातिसार
नुत् ॥ ५८ ॥ दध्यन्नदापयेत्पथ्यंगवाज्यंतक्रमेवच ॥ विषासायां
जलंशीतांविजयाचहितानिशि ॥ ५९ ॥

हिंगुळ, शुद्ध केलेला वचनाग, मिर्च, टारुणसार, पिपळी हीं पाच औषधे समभाग घेऊन सान्याचा एका जागी खल करून वारीक चूर्ण करावे, याला आनंदभैरवरस असे म्हणतात. हा आनंदभैरवरस इद्रजव व कुडेसाल हीं दोन्ही एक कर्प प्रमाण घेऊन चूर्ण करून त्याशीं रोगाचें बळानळ पाहून एक गुजाप्रमाण अथवा दोन गुजाप्रमाण मर्धांत घ्यावा तेंपेकरून त्रिदोषापासून जाहला जो अतिसार तो दूर होतो आणि पथ्याला गाईचें दहींमात अथवा तूपमात अथवा ताकमात घ्यावा व तहान लागली असता थंड पाणी प्यावे व गर्गास थोडी भाग शुद्ध करून घ्यावी. ती भाग अतिसार याम हितकारक होते असें जाणावे.

लघुसूचिकाभरणरस सन्निपातावर.

विपंपलमितंमृतःशाणिकंचूर्णयेद्वयम् ॥ तच्चूर्णंसुपुटोक्षितवाकाचलिप्तश
रावयोः ॥ १०६० ॥ मुद्रादत्वाचसंशोष्यतधूल्यांनिवेशयेत् ॥ वन्दि
शनैःशनैःकुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥ ६१ ॥ ततउद्धाटयन्मुद्रामुपरिस्था
शरावकात् ॥ संलघ्नोयोभवेत्स्रुतस्तंशुक्लीयाच्छनैःशनैः ॥ ६२ ॥ वा
युस्पृशोयथानस्यात्तथाकुप्यांनिवेशयेत् ॥ यावत्सुच्यामुखेलघ्नःकुप्या
निर्यातिभेपजम् ॥ ६३ ॥ तावन्मात्रेणसोदेयोमूर्च्छितेसन्निपातिनि ॥
क्षीरेणप्रस्थितेमुर्ध्नित्रांगुल्याचघर्षयेत् ॥ ६४ ॥ रक्तंभपजसंपर्कात्सु
छितोपिहिजीवति ॥ तथैत्रसंपदष्टस्तुमृतावस्थोपिजीवति ॥ ६५ ॥
यदातापेभवेत्तस्यमधुरंतदीयते ॥

वचनाग एक पळ व शुद्ध केलेला पारा तीन मासे घेऊन दोहोंचा एका जागी खल करून चूर्ण करावे नंतर मातीचे प्याल्यास, काच वाटून लेप करून सिद्ध केलेले असे काचेचे मोठे मोठे दोन प्याले आणून त्या एकात तें चूर्ण घालून कापडमाती करून बाळल्यावर चुलीवर ठेवून हल्का हल्का आग्नि दोनप्रहरपर्यंत देऊन नंतर माली उतरून त्या पेल्याची मुद्रा काढून वरचे पेल्यात पारा लागून राहिला तो हल्क्या हातांने युक्तीने घारा न लागता राहून कुर्पांत भरत ठेवावा. नंतर कुर्पांत मुया घालून जितका सुईचे अमाला पारा येईल तितका बाहेर काढून ज्या मनुष्याला मन्निपात होऊन मूर्च्छा येते त्या मनुष्याचे मन्तकाचेठायीं टाळूचे जाग्यावर वन्याने चागले फेस काढून तें औषध त्या जाग्यावर लावून बोटानी जोपर्यंत औषध रक्ताला मिळे तोंपर्यंत चोळावे, भग रसाचा व औषधाचा संबंध जाहल्यानंतर मनुष्यास मूर्च्छा येऊन मरणवस्थेप्रत जातो तोच मनुष्य या उपायेंकरून वाचतो व या उपायेंकरून शरीरात दाह विशेष होऊ लागला अमता गुल्कद, टाळिव, श्राद्ध इत्यादिक मधुर पदार्थ भक्षणाम घावे. तेंपेकरून दाह शान होतो.

जलचूडामणिरस सन्निपातावर.

मृतभम्मसमंगधुंगंधात्वादेमनःशिला ॥ ६६ ॥ माश्विकंपिपळीव्यापं प्रत्ये-
वंशिलयासमम् ॥ चूर्णयेद्वावयेत्पिचैर्मन्म्यमायुर्मभवे ॥ ६७ ॥ सप्तधाभाषयेच्छ-

कंदेयंगुंजाद्रयेहितम् ॥ तालपर्णिरंसिस्थानुपंचकोलशृते नवा ॥ ६८ ॥ जलचूडोर-
सोनामसन्निपातंनियच्छति ॥ जलयोगश्च कर्तव्यस्तेनवीर्यभवेद्रसे ॥ ६९ ॥

पान्याचें भस्म एक भाग, गंधक एक भाग, गंधकाचे चवथा हिस्ता मनशीळ, सोनामु-
खीचें भस्म, पिंपळी, मुंठ, मिर्चें, पिंपळी हीं पांच औषधें मनशीळाचे समभाग घेऊन सान्याचें
चूर्ण करून खलांत घालून माशाचे काळजांत पित्त असतें त्याचीं पुटें सात घावीं, नंतर मोराचे
काळजांत पित्त असतें त्याचीं पुटें सात देऊन वाळवावें. याला जलचूडामणिरस असें म्हणतात.
हा जलचूडामणि दोन गुंजाप्रमाण मुसळीचे रसांत अथवा पंचकोलाचे काढ्यांत घावा व रोगी
याचे ज्वळ थंड पाण्याचा योग करावा तेणेंकरून रसायनाला वीर्य येऊन सन्निपात दूर होतो.

पंचवक्त्ररस सन्निपातावर.

शुद्धसूतत्रिपंगंधंमरिचंठंकणकणा ॥ मर्दयेद्धूर्तजद्रावैर्दिनमेकंतुशोपयेत्

॥ १०७० ॥ पंचवक्त्ररसोनामद्विगुंजः सन्निपातहा ॥ अकंमूलकषा

यंतुसञ्चूषमनुपाययेत् ॥ ७१ ॥ युक्तंद्ध्योदंनपथ्यंजलयोगंचकार

येत् ॥ रसेनानेनशाम्यंतिसक्षौद्रेणकफादयः ॥ ७२ ॥ मध्वाद्रंकरसं

चानुपिवेदमिविवृद्धये ॥ यथेष्टंघृतघ्रांसाशीशक्नोभवतिपावकः ॥ ७३ ॥

शुद्ध केलेला पारा, शुद्ध केलेला बचनाग, गंधक, मिर्चें, टांरुणसोराची लाही, पिंपळी
सहा औषधांचा धोतऱ्याचे रसात एक दिवस खल करून दोन दोन गुंजाप्रमाण गोळ्या
रून वाळवाव्या. याला पंचवक्त्र रस असें म्हणतात. हा पंचवक्त्र रस रूईचे मुळांचा काटा
रून त्यांत मुंठ, मिर्चें, पिंपळी यांचें चूर्ण घालून घावा व पथ्याला दहंभात जोडावा.
मेक्याजवळ थंड पाण्याचा योग करावा, तेणेंकरून सन्निपात दूर होतो व हा रस मर्धांत
वेतला असता कफादिरोग दूर होतात व आल्याचे रसांत मध मिळवून घेतला असता जठरा-
मीची वृद्धि होते. तूप व मांस यथेष्ट भक्षण केलें असतां जठरामि त्यांना पचवून प्रदीप्त होतो.

उन्मत्तरस सन्निपातावर.

रसगंधकतुल्यांशंधत्तूरफलजंरसैः ॥ मर्दयेद्दिनमेकंचतत्तुल्यंत्रिकडुसिपेत्

॥ ७४ ॥ उन्मत्तारुख्योरसोनामनस्येस्यात्सन्निपातजित् ॥

शुद्धपारा एकभाग, गंधक एकभाग, मुंठ, मिर्चें, पिंपळी हीं तीन औषधें त्या दोहोंचे
समभाग घेऊन सारीं एकाजागीं धोतऱ्याचे फळाचे रसांत एक दिवस खलून वाळवून पूट
करावी. याला उन्मत्तरस असें म्हणतात. याची पूड ज्या मनुष्यास सन्निपात होतो त्या मनु-
ष्याचे नाकांत घालावी. तेणेंकरून सन्निपात दूर होतो.

अंजनरस सन्निपातावर.

निस्त्वक्जैपालवीजंचदशनिष्कंविचूर्णयेत् ॥ ७५ ॥ मरिचंपिप्पली

मृतंप्रतिनिष्कंविमिश्रयेत् ॥ भाव्योजंबीरजैर्द्रावैःसप्ताहंसंप्रयत्नतः

॥ ७६ ॥ रसोयमंजनेदत्तःसन्निपातंविनाशयेत् ॥

जेपाळचे बियांची साल काढून तें बीज दहा निष्कप्रमाण व मिर्चें, पिंपळी, पारा हीं
औषधें निष्क निष्क प्रमाण घेऊन या चोहोंचा जंबीराचे रसांत सात दिवस खलू करून

गोळ्या बांधून ज्या मनुष्याला सन्निपात होतो त्याचे टोळ्यांत ती गोळी उगाळून घालावी. तेणेंकरून सन्निपात दूर होतो.

नाराचरस शूलादिकांवर.

नृतदंटकणकंतुल्यं परिचंभृततुल्यरुम् ॥ ७७ ॥ गंधकः पिप्पलीशुंठीद्वौद्वौभागौ-
विचूर्णयेत् ॥ सर्वतुल्यं क्षिपेत्दंतीवीजं निस्तुपितंभिपक् ॥ ७८ ॥ द्विगुंजरेचनंसिद्धं-
नाराचोपमहारसः ॥ आध्मानं शूलविष्टं भृशुदाधर्तचनाशयेत् ॥ ७९ ॥

पारा एकभाग, टांरुणखाराची लाही एकभाग, मिथ्ये एकभाग, गंधक, पिंपळी, सुठ हीं तीन औषधे पान्याचे दोन दोन भाग, शुद्ध केलेलें जेपाळवीज साऱ्याचे समभाग घेऊन साऱ्या औषधांचा एकाजार्गी खल करून पूड करावी; याला नाराचरस असें म्हणतात. हा रस दाळ होण्याविषयी दोन गुंजा ध्यावा तेणेंकरून दाळ होतात. पोटफुगी, शूळ, मळाचा अवरोध, वायूची ऊर्ध्वगति होते ती, हे सारे रोग दूर होतात.

इच्छाभेदीरस शूलादिकांवर.

दरदंटकणंशुंठीपिप्पलीचेतिकापिकाः ॥ हेमाव्हापलमात्रास्याहंतीवी-
जंचतत्समम् ॥ १०८९ ॥ विशोष्येकत्रसर्वाणिगोदुग्धेनैवपाययेत् ॥ त्रिगुंजरेचनं-
दद्यात्विष्टंभाध्मानरोगिषु ॥ ८१ ॥

हिंगुळ. टाकणखाराची लाही, सुंठ, पिंपळी हीं चार औषधे कर्ष कर्ष प्रमाण, चोक्र एक पळ व शुद्ध केलेलें जेपाळवीज एक पळ घेऊन सारीं औषधे एका जार्गी खळून पूड करावी. याला भेदीरस असें म्हणतात. हा रस दाळ होण्याविषयी गाईचे दुधात तीन गुंजा प्रमाण ध्यावा. तेणेंकरून दाळ होऊन मळाचा अवरोध, पोटफुगी हे रोग दूर होतात.

राजमृगांकरस क्षयरोगावर.

नृतभस्मत्रयोभागाभागेकंहेमभस्यरुम् ॥ मृताभ्रस्यचभागैकंशिलागंधकता-
मालकरुम् ॥ ८२ ॥ प्रतिभागद्वयंशुद्धमेकीकृत्यविचूर्णयेत् ॥ वरादान् पुरयेत्तेन-
छागीक्षीरेणटंकरणम् ॥ ८३ ॥ पिष्टातेनमुखंरुद्धामृद्गाडित निरोधयेत् ॥ शुष्कंग-
जपुष्टेपक्त्वाचूर्णयेत्स्यांगशीतलम् ॥ ८४ ॥ न्सी राजमृगांकोयंचतुर्गज.क्षयापदः ॥
दशपिप्पलिकाक्षांद्रैरेकोनत्रिंशदूपणैः ॥ ८५ ॥

पान्याचें भस्म तीन भाग, सोऱ्याचें भस्म, जमक्याचें भस्म, एकैक भाग, मनशीळ, हर-
ताळ, गंधक हीं तीन औषधे शुद्ध करून दोन दोन भाग घेऊन साऱ्यांचा एकाजार्गी खल
करून पुट करावी. नंतर मोठ्या मोठ्या कवड्या आणून त्यांचे तोंडांत त्या औषधांची पूड
भरून नंतर टांरुणखार शेळीच्या दुधांत खळून त्या कवड्याचे तोंडाला त्याची मुद्रा देऊन
त्यांना मडक्यांत घालून त्याजवर दुसरे लटान मटके उपटें घाळून त्याचे मधीला फापटमानी
करून वाळवल्यावर रानगांवऱ्याचा गजपुट आणून ध्यावा. थंड जाडल्यावर बाहेर काढून त्यांती-
ल औषध खळून ठेवावें. याला राजमृगांकरस असें म्हणतात. हा राजमृगांकर चार गुंजाप्रमाण
इहा पिंपळ्या व एकणतीस मिथ्ये या दोहोंचे चूर्ण करून मर्धत घाळून ध्यावा. तेणेंकरून
क्षयरोग दूर होतो.

स्वयमग्निरस क्षयादिकांवर.

शुद्धसूतद्विधागंधं कुर्यात्खल्वेनकज्जलीम् ॥ तयोःसमंतीक्ष्णचूर्णमर्दयेत्कन्य-
काद्रवैः ॥ ८६ ॥ द्वियामतिकृतं गोलताम्रपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ आच्छाद्यैरुपपत्रेण-
यामार्षेत्युष्णता भवेत् ॥ ८७ ॥ धान्यराशौ न्यसेत्पश्चाद्दहारात्रात्समुद्धरेत् ॥ संचू-
र्ण्यगालयेद्दक्षे सत्यंवारितरं भवेत् ॥ ८८ ॥ भावयेत्कन्यकाद्रवैः सप्तधा भुंजैस्तथा ॥
काकभाचीकुरंतोत्यद्रवैर्मुंड्या पुनर्नवैः ॥ ८९ ॥ सहदेव्यामृतानील्यानिर्गुंड्याश्चि-
त्रजैस्तथा ॥ सप्तधातुपृथक्द्रवैर्भाव्यंशोप्यंतथातपे ॥ १०९० ॥ सिद्धयोगोत्थयं
रूयातःसिद्धानां चमुखागतः ॥ अनुभूतो मया सत्यं सर्वरोगगणापहः ॥ ९१ ॥ स्व-
र्णादीन्मारयेदेवं चूर्णीकृत्यतुलोहवत् ॥ त्रिफलामधुसंयुक्तं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ९२ ॥
त्रिकदुत्रिफलैर्भाजितीफललवंगैः ॥ नवभागोन्मितैरैः समः पूर्व्वरसो भवत् ॥ ९३ ॥
॥ ९३ ॥ संचूर्ण्यलोडयेत्क्षौद्रैर्भक्ष्यं निष्कद्रव्यं द्वये ॥ स्वयमग्निरसोनाम्राक्षयकासनि-
कृतनः ॥ ९४ ॥

शुद्ध पारा एक माग व गंधक दोन भाग घेऊन दोहोंला एकाजागी खळत कज्जली क-
रून त्याचे समभाग पोलादी लोहाचें चूर्ण घेऊन त्यात मेळवून कोरफडाचे रसात दोन प्रहर
खळून त्याचा गोळा करून नंतर ताव्याचे ताहनात तो गोळा ठेवून त्याजवर सुरती एर-
डाची पाने झाकण घालून चार घटकांपर्यंत ठेवावा. तेणेंकरून तो गोळा फार उष्ण हांतो
त्याला धान्याचे राशिमिधें एरु आहोरात्र पुरून ठेवून दुसरे दिवशी बाहेर काढावा, तों त्याचें
भस्म होतें. त्याच रस करून फडक्यात गाळून पाण्यावर टाकिलें असता निश्चयेंकरून तरतें
यात संशय नाहीं. मग त्यां भस्माला रसत घालून ज्या वनस्पतीचीं पुटें घावयाचीं तीं ये-
णैप्रमाणें. कोरफडाचे रसात खळून उन्हात तापवून वाळल्यावर, फिरून त्याच रसात खळून
उन्हात नापवून वाळल्यावर याप्रमाणें सात पुटें कोरफडाचीं धावीं. तर्शाचि माव्याचे रसाचीं
पुटें सात व कागोरीचे रसाचीं पुटें सात व कोहाट्याचे रसाचीं पुटें सात व मुंडीचे रसाचीं
पुटें सात व पुनर्नव्याचे रजाचीं पुटें सात व सहदेवी व गुळबेल व नीली व निर्गुडी व चित्र-
व याचे रसाचीं पुटें वेगळीं वेगळीं सात सात धावीं, तेणेंकरून हें रसायन सिद्ध होतों, याला
स्वयमग्निरस असे म्हणतात. हा रस विल्यात आहे. महान् महान् सिद्ध पुरुषानीं सांगितला
यास्तव म्या अनुभव घेऊन कथिला. हा स्वयमग्निरस सारे रोग दूर करण्याविषयीं त्रिफळेंचें
चूर्ण व मध या अनुपानाशीं दोन निष्कप्रमाण ध्यावा. तेणेंकरून सारे रोग दूर होतात, सुंठ,
मिन्हें, पिंपळी, हिरडा, वेहडा, आवळकटी, विलायची, जाळफळ, लवंग हीं १७ औषधें सम-
भाग घेऊन चूर्ण करून त्याचे समभाग हा स्वयमग्निरस घेऊन दोन्ही एरु करून मर्षीत मे-
ळवून दोन निष्कप्रमाण ध्यावा. तेणेंकरून क्षयरोग व कासरोग हे जातात व रसायनचे री-
तीने स्वर्णादिक धातूचें लोहासारखें चूर्ण करून क्षस्में करावीं तीं होतात -

सूर्यावर्तरस श्वासावर.

सूतार्धगंधकोमर्षीयामैकं कन्यकाद्रवैः ॥ द्वयोस्तुल्यंताम्रपत्रपूर्व्वकल्के नलेप-

येत् ॥ ९५ ॥ दिनकंस्थालिकायंत्रेपक्त्वाचादायचूर्णयेत् ॥ सूर्यावतोरसोत्थेपोद्दि-
गुंजः श्वासजित्भवेत् ॥ ९६ ॥

शुद्ध पारा एक भाग व गंधक पाण्याचे अर्धाभाग घेऊन दोहोंचा एकाजार्गी कोरफटाचे रसांत एक प्रहरपर्यंत खल करून कलक करावा. मग दोहोंचे समभाग तांब्याचे पत्रे घेऊन त्यांना त्या कलकाचा लेप करून ते पत्रे मातीचे मडक्यांत ठेवून त्याचे तोंडावर दुसरे लहानसर मडकें उपडें घालून त्याचे संधीला कापडमाती करून तें मडके चुर्लावर ठेवून एक दिवस अग्नि द्यावा. याला स्थालिकायंत्र असे म्हणतात. मग थंड जाहल्यावर ते पत्रे बाहेर काढून खलून बारीक पूट करावी. याला मूर्द्यावर्तारम असे म्हणतात. हा रस दोन गुंजाप्रमाण ज्या मनुष्याला श्वास आहे त्याला द्यावा तेंणेंकरून श्वास दूर होतो.

स्वच्छंदभैरवघरस वातरोगांवर.

शुद्धसूतमूतंलोहंताप्यंगंधकतालकम् ॥ पयाग्निगंधानिगुंडीन्यूपणंटेकणंविपम् ९७
तुल्यांशंमर्दयेत्खल्वेदिननिर्गुडिकाद्रवैः ॥ गुंडीद्रावैर्दिनेकंतुद्विगुंजवटकीरुतम् ९८
भक्षयेद्वातरोगातीनाम्नःस्वच्छंदभैरवः ॥ रात्रामृतादेवदारुशुंठीवातारिजंभृतम् ॥ ९९ ॥
सगुग्गुलुं पिबेत्कोष्णामनुपानं सुखावहम् ॥

शुद्ध पारा, लोहमस, स्वर्णमाक्षिक गम्भ, गंधक, हरताल, वाळहिरडे, ऐरण, निरगुड, सुंठ, मिथ्ये, पिंपळी, टांरुणम्वाराची लाठी, शुद्ध केलेला वचनाग हीं तेरा औषधे मगभाग घेऊन निर्गुंडीचे रसांत एक दिवस गळ करावा. नंतर गुंडीचे रसांत एक दिवस खलून दोन दोन गुंजाप्रमाण गोड्या बांधाव्या. याला स्वच्छंदभैरव रस असे म्हणतात. हा स्वच्छंदभैरवम रात्रा, गुळेवेल, देवदार, सुंठ, एण्डमूळ, या पांच औषधांचा फाडा करून त्यांत गुग्गुळ मेलवून घ्यावा. तेंणेंकरून वापूचा रोग दूर होतो.

हंसपोटलीरस मंत्रहणीवर.

दग्धानुक्तपदिकान्पिप्राण्यूपणंटेकणंविपम् ॥ ११०० ॥ गंधकंशुद्धमूतंचतुल्यंजं
धीरजंद्रवैः ॥ मर्दयेद्भक्षयेन्मापंपाश्चान्यंलिह्नेदनु ॥ १ ॥ निहंनिग्रहणीरोगंपर्यंत
कीदनेहितम् ॥

कयड्याचे गम्भ, सुंठ, मिथ्ये, पिंपळी, टांरुणम्वाराची लाठी, शुद्ध केलेला वचनाग, गंधक. शुद्ध केलेला पारा हीं आठ औषधे जेवीगचे रसांत गळून गायामामा प्रमाण गोड्या बांधाव्या. याला हंसपोटलीरस असे म्हणतात. हा पोटलीरस मिथ्याचे चूर्णावगवर घ्यावा व याला पण्याला ताकमात घ्यावा; तेंणेंकरून मंत्रहणी रोग दूर होतो.

त्रिविक्रमगम अश्वरीरोगावर.

मूतंताम्रजाक्षीरं पाच्यंगुन्यंगान्द्रवम् ॥ २ ॥ ननाग्रंशुद्धमूतंचगंधकंचमर्दयेत् ॥
निर्गुडिस्वरसंमयेदिनंतद्रोळकंरुतम् ॥ ३ ॥ यामर्दयेत्वाण्डुकायंत्रपाच्यंगुन्यंदिगुंज-
कम् ॥ बीजपूरम्यमूलेतृमजलेचानुपाययेत् ॥ ४ ॥ गमत्रिविक्रमोनाम्रासामिक-
नाश्वरीप्रशुत् ॥ ५ ॥

ताम्रमन्नाचे ममनाग झेलीचे दूध घेऊन त्यांत ताम्रमन्म घालून कडवून धारडे करावे. तें ताम्रमन्म व शुद्ध केलेला पाग व गंधक हीं निर्द्री मगभाग घेऊन निर्गुंडीचे रसांत एक

चूर्ण कालवून तुपधीला मेलवावे याला कुष्टकुठाररस असे म्हणतात. हा रस दोन नष्कप्रमाण घ्यावा. तेणेकरून सारी कुष्ठे व गल्लकुष्ठे हीं दूर होतात.

उदयादित्यरस कुष्ठांवर.

शुद्धसुतं द्विधा गंधमर्द्यकन्याद्रवोर्दिनम् ॥ तद्गोलंपिठारीमध्येताम्रपात्रेण रा
धयेत् ॥ १५ ॥ सूतकाद्विगुणेनैव शुद्धेनाधोमुखेन च ॥ पार्श्वभस्मानिधाया
थपात्रोर्ध्वगोमयंजलम् ॥ १६ ॥ किंचित्प्रदातव्यमग्निचुल्यांयामह्यं
पचेत् ॥ चंडाग्निनातदुद्गत्यस्वांगशांतिंविचूर्णयेत् ॥ १७ ॥ काष्ठोदुंबरि-
कावन्निह्रिफलाराजवृक्षकम् ॥ विडंगं चाकुचीं वीजं काथयेत्तेन भावयेत्
॥ १८ ॥ दिनैकं मुद्रयादित्योरसो देयो द्विगुंजकः ॥ विचर्चिकां द्रुद्रकुष्ठं
वातरक्तंचनाशयेत् ॥ १९ ॥ अनुपानं च कर्तव्यं वा कुर्चीफलचूर्णकम् ॥
खदिरस्य कपायेण समेन परिपाचितम् ॥ ११२० ॥ त्रिपाणततूगवां
क्षीरिः कायैर्वा त्रिफलैः पिबेत् ॥ त्रिदिनांतं भवेत्स्फोटः सप्ताहाद्वा फिलामके
॥ २१ ॥ नीलीगुंजाश्वकाशीसंधचूर्णं हंसपादिकम् ॥ सूर्यभक्ताचचांगे
रीपिप्लामूलानिलेपयेत् ॥ २२ ॥ स्फोटस्थानप्रशांत्यर्थं सतरात्रं पुनः
पुनः ॥ श्वेतकुष्ठानिहंत्याशुसाध्यासाध्यं न संशयः ॥ २३ ॥ अपर
श्चित्रलेपोपिकथ्यते त्रिपिप्लवरैः ॥ गुंजाफलान्निचूर्णं च प्रलेपः श्वेदप्रानुत्
॥ २४ ॥ शिलापामार्गभस्मापिलित्तश्चित्रं विनाशयेत् ॥

शुद्ध केलेला पारा एक भाग व गंधक दोन भाग घेऊन कोरफटाचे रसांत दोहोंन खलून त्याचा गोळा करून मटभयात ठेवून पान्याचे तिप्पट शुद्ध केलेले तावे घेऊन त्याची वाटी करून त्या गोळ्यावरती उपडी घालून त्याचे संधीला गंधन्यांची राख दृष्टवून गाईचे शेंण व पाणी एकाजार्गी काढवून त्या वाटीला थोडा लेप करून तें मटके चुलीवर ठेवून त्या राली मोट्या अर्माचा जाळ दोनप्रहरपर्यंत करावा मग थंड झाल्यावर बाहेर काढून रालांत घालून त्याला पुटे घावयाचीं औषधे-काळा उंबर, चित्रक, द्विगटा, वेहटा, आषक-फंटी, बाहाल्याचे शेंणतला मगज, वावाढग, वावच्या या आठ औषधांचा फाटा करून त्या रसायनांन घालून एका दिवसपर्यंत राल करून तें रसायन कोरटे करावे याला उदयादित्य-रस असे म्हणतात. हा रस दोन गुंजाप्रमाण गैराचे सालीचा फाटा करून त्यांत वायुपात्रे चूर्ण तीन शाण प्रमाण घालून त्यात घ्यावा अथवा गाईचे दुधांत अथवा त्रिकंठेचे वाट्यांन घ्यावा तेणेकरून विचर्चिकारोग, दाद, एष्ट, वातरक्त हे रोग दूर होतात. हा उदयादित्यरस तीन दिवस पेतल्यानंतर त्यापासून चरभे गेजीं अथवा मातवे गेजीं ज्या मनुष्यास पादरंजुष्ट आढे न्याचे अंगारर फोड उत्पन्न होतात. ते को होण्याविषयी औषधे नीलपुन्धी, गुंजा, हिराकधि, पोतरा, हनपादी, सूर्यपुल, चुका या मान औषधांच्या मुख्य समभाग घेऊन बागीक वाटून त्याचा त्या फोटाला मान दिवसपर्यंत नित्य लेप करावा तेणे करून फोट वगै होऊन पादरें फोट नाथ्य किंवा अनाथ्य अमत्तं तर्ग दूर होतें यात संशय नाही. लेपाचा दुसरा प्रकार. गुंजा व चित्रक यांचे बागीक वृणेकरून पाण्यांत कानवून अंगांना लाविने

असतां व मनशील आणि आघाट्याची राख ही दोन्ही पाण्यात खलून अंगाला लेप केला असतां पादें कोड दूर होतें.

सर्वेश्वररस कुप्रादिकांवर.

शुद्धमृतचतुर्गंधंपलंयामंचूर्णयेत् ॥२५॥ मृतताप्राभ्रजोदानांदरदं
चरलंपलम् ॥ सुवर्णरजतंचवप्रत्येकंदशनिष्करम् ॥ २६ ॥ माणकं
भुतयज्ञंचतालंशुद्धंपलद्वयम् ॥ जंजीरोन्मत्तवासाभिःसूतद्यर्कविषमुष्टि-
भिः ॥ २७ ॥ मर्द्यहयारिजैर्द्रावैःप्रत्येकेनदिनंदिनम् ॥ एवंसप्तदिनंभ-
र्द्यतद्रोलंबस्त्रवेष्टितम् ॥२८॥ बालुकायंत्रगंधेद्यंत्रिदिनेलवुवन्दिना ॥
आदायचूर्णयेत्श्लःशणंपलैकंयोजयेद्विषम् ॥ २९ ॥ द्विपलंपिप्पलीचूर्ण
मिश्रंसर्वेश्वरोरसः ॥ त्रिगुंजोलित्द्यतैक्षौद्रैःसुप्तिमंडलकुष्ठनुत् ॥११३०॥
बाकुचीदेवकापुंचकर्पमात्रमुचूर्णयेत् ॥ लिहेंदेरंडतैलात्कमनुपानंमुखावहम् ॥ ३१ ॥

शुद्ध केलेला पासा चार पळें व गंधक एक पळ प्रमाण घेऊन दोहोंचा एकाजार्गी एक
म्हर स्त्रकरावा नंतर ताघमम्म व अम्रकमम्म व लोहभस्म व हिंगूळ ही चार पळ पळ
प्रमाण घेऊन, सुवर्णभस्म, रोप्यभस्म ही दोन दहा दहा निष्कप्रमाण व हिरामस्म एक मासा
व हरतळाचें मत्स्य दोन पळ प्रमाण हीं सारी त्या पाण्यात व गंधकात मेळवून जंजीराचे
रसात एक दिवसपर्यंत खलून घेतल्याचे रसात एक दिवस खल करावा. नंतर अजुळशाच
रस व निवडुंगाचा चीक व स्टॅचा चीक व ब्रूणानिंधाचा रस व बण्हेराचे मुळ्याचा रस या
रसांत एकेक दिवस खल करावा याप्रमाणें सात दिवस खल करून त्याचा गोळा करून मग
त्याचे भोवतें फडकें गुडाळून त्याला बालुकांध्यान घालून सुलीवर ठेवून तीन दिवस हलका
अग्नि घाला. मग थंड झाल्यावर त्यातील रसायन काढून ध्यावें नंतर जोन्वेळ्या वचनागा-
चें चूर्ण एक पळप्रमाण व पिंपळीचें चूर्ण दोन पळें हीं दोन्ही त्या रसायनाला मेळवार्जी
याग सर्वेश्वररस असें म्हणतात. हा रस दोन गुंजा माण मधांत घ्यावा त्याजवर लागलेच
बावच्या व देवदार याचें चूर्ण एक त्रप प्रमाण घेऊन गरडेल तेलात मिळवून ध्यावें तेंप-
करून सुप्तिकुष्ठ व मंडळकुष्ठ हीं दूर होतात.

स्वर्णक्षीरीरस सुप्तिकुष्ठावर.

हेमान्हांपंचपालिकांक्षिश्वातक्रघटेपचेत् ॥ तक्रेर्जाणिसमाहृत्यपुनःक्षीर-
घटेपचेत् ॥ ३२ ॥ क्षीरेर्जाणिसमुद्धृत्यक्षालयित्वाविशेषतः ॥ तच्चूर्णं
पंचपालिकमरिचाणांपलद्वयम् ॥ ३३ ॥ पलैकमूर्च्छिनंमृतपकीकृत्यतुभ
क्षयेत् ॥ निष्केकसुप्तिकुष्ठातःस्वर्णक्षीरीरसोन्वयम् ॥ ३४ ॥

चोक पाच पळें घेऊन गरड्यात ताक घालून त्यान चोक टाहून बडवून तान आटल्यावर
त्यानून काढून फिरून त्याला दुधात घालून कढवून दुध आटल्यावर वाट्टे काढून धुवेन
त्याने ध्यावें मग त्याचें चूर्ण पाच पळें व निःयाच चूर्ण दोन पळें व पाण्याचें भस्म एक
प्रमाण घेऊन तिन्ही एका जार्गी करवी, यान्ना स्वर्णक्षीरे रस जगें म्हणतात. हा रस
निष्क प्रमाण घेतला अमता सुप्तिरुष्ट दूर होतें.

मेहवद्धरस परम्यावर.

भस्मसूतंमृतंकांतंमुंडभस्मशिलाजतु ॥ शुद्धंताप्यांशिलाव्योषंत्रिफलांशो लवीज
 क्रुम् ॥ ३५ ॥ ऋपित्थंरजनीचूर्णभृंगराजेनभावयेत् ॥ विंशद्द्वारंविंशोप्याथमधुपु-
 क्तंलिहेत्सदा ॥ ३६ ॥ निष्कमात्रंहरेन्मेहान्मेहवद्धरसोमहान् ॥ महानिंबस्यबी-
 जानिपिद्वापट्संमितानिच ॥ ३७ ॥ पलंतंदुलतोयेनघृतनिष्कद्वयेनच ॥ एकीकृत्य-
 पिवेच्चानुहंतिमेहंचिरंतनम् ॥ ३८ ॥

प-याचें भस्म, कातलोहाचे भस्म, लोहभस्म, शुद्ध फेलेला शिलाजित, स्वर्णमाक्षिकभम्म,
 मनशीळ, सुंठ, मिच्यें, पिंपळी, हिरटा, वेहटा, आवळकाटी, अंकोलीबीज, कंवठाचें फळ,
 हळद हीं पधरा औषधें समभाग घेऊन भस्म खेरीज जीं औषधें आहेत त्यांना चूर्ण करून
 ती भस्म व ते चूर्ण एका जागीं करून भावयाचे रसात खलन वाळवून फिरोन मान्याचे
 रसात खलन वाळवावें याप्रमाणे भाव्याचे रसाची बीस पुटे द्यावीं याला मेहवद्ध रस असें
 म्हणतात हा रस निष्क प्रमाण मधात घेतला असता महान् परमे दूर होतात व बराणा
 नित्राच्या बिया सहा आणून चूर्ण करून तादुळाचें घूण एक पळ प्रमाण घेऊन त्यात तें
 चूर्ण व दोन निष्क प्रमाण तुप मेळवून त्यात हें मेहवद्धरसायन घालून घेतलें असता
 बहुत दिवसाचे परमे असले तरी तेही दूर होतात

महावन्हिरस सर्वउदरांवर.

चतुःसुतम्यगंधाष्टौरजनीत्रिफलाशिवा ॥ प्रत्येकंचाट्टिभागंस्यातुत्रिवृतजेपालाचि-
 त्रकम् ॥ ३९ ॥ प्रत्येकंचत्रिभागंस्यात्तृणुपणंदंतिजीरकम् ॥ प्रत्येकमष्टभागंस्यात्-
 एकीकृत्यविचर्णयेत् ॥ ११४० ॥ जयतीस्नुक्पयोभृंगावन्हिवातारितैलकः ॥ प्रत्ये
 केनप्रमातृभावंसप्तवारंपृथक्पृथक् ॥ ४१ ॥ महावन्हिरसोनामानिष्कमुष्णजलः
 पिबेत् ॥ विवेचनंभवेत्तेनतत्रभक्तंसंशोधम् ॥ ४२ ॥ दिनांतेदापयेत्पथ्यंवर्जयेच्छी-
 तलजलम् ॥ सर्वोदरहरःप्रोक्तोमुदवातहरःपरः ॥ ४३ ॥

पारा चार भाग व गधक आठ भाग व हळद, हिरटा, वेहडा, आवळकाटी, हर्तकी हीं
 पाच औषधें दोन दोन भाग व निशोत्तर, शोधलेलें जेपाळ, चित्रक, हीं तिन औषधें तिन
 तिन भाग व सुंठ, मिच्यें, पिंपळी, दातीचें मूळ, जिरे हीं पाच औषधें आठ आठ घेऊन
 सा या औषधाचें चुण करून लहान ऐरणीचे रसात खलन वाळवून फिरून त्याच रसात
 खलन वाळवावें याप्रमाणें ऐरणीचे रसाची पुटे सात व मान्याचे रसाची सात व चिकाचे
 रसाची सात व एरडेल तेलाची पुटे सात याप्रमाणें सात सात पुटे देऊन निष्क निष्क
 प्रमाण गोड्या वाधून त्यातील एक गोळी उष्ण पाण्यानें गरम घ्यावी तर्षणघन दाळ होतात
 त जाहल्यावर सार्धकाठी प-याला ताकभात रसात व मिठाचे ऐवजीं संधन व उष्ण पणी
 प्यावें या रसायनाळा महावन्हिरस असें म्हणतात या रसायनापावून दाळ होऊन संपूर्ण
 उदररोग दूर होतात व मृदातही दूर येतो.

विद्याधररस गुल्मादिकांवर

गंधकंतालकंताप्यमृतताम्रमनःशिलाम् ॥ शुद्धं सतंचतुल्यांशंमर्दयेत्भाव
येत्दिनम् ॥ ४४ ॥ पिपल्यास्तु फपायेण प्रजीक्षीरेण भावयेत् ॥ निष्कर्षिष्येत्तु सां
द्रे गुल्मप्रीहादिकं जयेत् ॥ ४५ ॥ रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रं च पिबेदनु ॥

गणक, हारताळ, स्वर्णमाक्षिकभस्म, ताम्रभस्म, मनशीळ, शुद्धकेलेला पारा ही सहा
औषधे समानभाग घेऊन खलात घालून पिपळीचे काढयात एक दिवसपर्यंत खल करून
नंतर एक दिवस निरडुंगाचे चिक्रात खल करावा. याला विद्याधररस असे म्हणतात हा रस
अर्ध निष्कप्रमाण मधील ध्याना तेणेकरून गुल्म व प्रिहादिकरोग हे दूर होतात.

त्रिनेत्ररस पंक्तिशुळादिकांवर.

दंष्ट्रणंहरिणंशृंगंस्वर्णशुल्बंमूर्तरसम् ॥ ४६ ॥ दिनैकमाद्रंक्वद्रावैर्मर्दयेत्तु ध्वापुटेप-
चेत ॥ त्रिनेत्रारख्यरसस्यैकंमापंमध्वाज्यकैलिहेत् ॥ ४७ ॥ सध्वजैरंनहि
गुमध्वाज्याभ्यांलिहेद्बु ॥ पंक्तिशुलहरः स्यातोमासमात्रान्नसभयः ॥ ४८ ॥

दाकृणगर, हरिणाचे शिंग, सुवर्णभस्म, ताम्रभस्म, पाय्याचे भस्म ही पाच औषधे
साथीचे रसात एक दिवस खलून मातीचे शरायमपुढात घासून कापडमाती करून गाळा
मणून रानगोत्रयाचा हलका जमि घालून जाहत्यावर जाहेर काढून त्यातील ओषध
पाडून घ्यावे याला त्रिनेत्ररस असे म्हणतात हा रस एक मामाप्रमाण मध व तुष पन्नासमी
करून त्यात घ्यावा त्याजवर लागलेच सध्वज, जिरे, हिंग भाजून या तीन औषधाचे चूर्ण
करून तुषात व मधात कालवून घ्यावे तेणेकरून पंक्तिशुळ पन्नासहिन्याने दूर होते यात
सभय नाही.

गजनेसरीरस शूलादिकांवर.

शुद्धमूर्तद्विधागंधंयामंमर्दयेत्तुदृढम् ॥ द्वयोऽमृत्यंशुद्धताम्रसपुटेतीक्ष्णो-
धयेत् ॥ ४९ ॥ उर्ध्वाधोलवणं दत्त्वा मृदंडेधारयेद्दिपर ॥ ततो गज
पुटेपक्त्वास्यांगशीतंसमुद्धरेत् ॥ ११५० ॥ संपुटेचूर्णयेत्सुक्ष्मं पणखंडे
गिगुंजकम् ॥ भक्षयेत्सर्वशुलातोद्दिगुशुंठीसजीरकम् ॥ ५१ ॥ वचाय
रिचजंचूर्णं कर्पमुष्णजलः पिबेत् ॥ असाध्यनाशयेच्छुलं रसो वंगजवसरी ॥ ५२ ॥

शुद्ध केलेला पारा एक भाग व गंधक दोन भाग या दोहोंचा पन्नासमी एक प्रहरपर्यंत
खल करून त्या दोहोंचे गमभाव शुद्ध केलेले तापे घेऊन त्याचा कगडा करून त्यात ने
अर्ध घासून त्याच शारुण वसतून मातीचे गडके आणून त्यात मीठ औषधे वगैरे च
औषधे माली मध्ये तो करंडा टाकून गडक्याने ताटावर उमर लहान मध्ये उर्ध्वे घासून
त्याने सधोला कापडमातीकरून खाटा सणून त्यात गजगोत्रयाची चूर्णा माली व अर्ध
कगडा माली मध्ये मडके टाकून गापुटे जमि घ्यावा. मग नंडे घाल्यवर ते बाहेर काढून ने
कगडा मालीक करून त्याने चूर्ण करावे याला गजनेसरीरस असे म्हणतात. हा रस दोन
गुणप्रमाण ज्या मनुष्याला साण्या प्रकारचे शुद्ध अहेत त्या मनुष्याने विदनाच्या पा-

नाचे तुरुड्यांत व्यावा व त्याजव लागले व हिंग भाजन, सुंठ, मिथे, वेगंट, मिथे या पाच औषधांचे चूर्ण एक एक प्रमाण उष्ण पाण्यात पाउन गावे तेण करून जो असाय गळ आहे तोही दूर होतो.

अग्निंतंडारिस भेदाग्न्यादिकांवर.

शुद्धसुतंप्रिपंगंधंमजमोदाफलत्रयम् ॥ स्याजिक्षारयवक्षारं वन्हिसंधवजीरकम् ॥ ५३ ॥
सौवर्चलविडंगानिसामुद्रं च्युषणंसमम् ॥ विपमुष्टिसर्वतुल्यांजंबीराम्लेनप्रदयेत् ॥ ५४ ॥
मरिचाभावटीखादेत्सर्वाजीर्णप्रशांतये ॥

शुद्ध केलेला पारा, शुद्ध केलेला वचनाग, गंधक, अजमोदा, हिरडा, धेट्टा, आंगळ-
रुटी, साजीरार. जवसार, चित्रक, जिरे, पादेलीण, वावडिंग, समुद्रमीठ, सुंठ, मिथे,
पिंपळी ही जठरा औषधे समभाग व वक्राणानिर्गुणे वीज साऱ्या औषधांचे समभाग घेउन
साऱ्याचे एकाजागी नृण कडून जंगीराचे रसात रस मिश्रणप्रमाणे गोळ्या घावून त्यागून
एकेक गोळी व्याधी नष्ट करून साऱ्या प्रकारची अजीर्ण दूर होतात.

अजीर्णकंटकरस.

शुद्धसुतंप्रिपंगंधंसमसर्वविचूर्णयेत् ॥ मरिचंसर्वतुल्यांजंफटकार्याफलद्रव्यैः ॥ ५५ ॥
मदयेत्भावयेत्सर्वमेकविंशतिवारकम् ॥ घटीगुंजात्रयंसादेत्मर्वाजीर्णप्रशांतये ॥ ५६ ॥
अजीर्णकंटकश्चायंरसोहंतिविपृच्छाम् ॥

शुद्ध केलेला पारा, शुद्ध केलेला वचनाग व गंधक ही तीन औषधे समभाग व मिश्रण
तिहीचे समभाग घेऊन सारी खळत घाउन रिगणीचे फळाच्या रसात रस करून वाळ-
व्यानर फिळून त्याच रसात राउन वाळवाचे याप्रमाणे एकवीस पुंटे रिगणीचे फळाच्या
रसाची घेऊन तीन गुंजा प्रमाण गोळ्या नाथाऱ्या याच अजीर्णकंटक रस जम घणतात.
या रसाची एकेक गोळी घेतगी असा साऱ्या प्रकारची अजीर्ण व मोटशीही दूर होणे.

मंथानुभेरवरस क्षयदासादिकांवर.

मृतमंतमृतंताम्रं हिं गुणुक्करमूलम् ॥ ५७ ॥ संधंभंगंधंतालंकडुकीचूर्णयेत्समम् ॥
पुनर्नवादेवदालीनिर्गुंडांतदुलीयकैः ॥ ५८ ॥ रिक्तकोशातकीद्रवदिनेरंगदयेत्तुष्टम् ॥
मापमालिहेतक्षाद्रसंमंथानुभेरवम् ॥ ५९ ॥ कडुरोगप्रशांत्यर्थं निरंजनायपिपेदनु ॥

साऱ्याचे भस्म ताम्र भस्म, हिंग, पोन्गमूळ, संधय, गंधक, हरताळ, रुट्टी ही जाठ
औषधे समभाग घेऊन भस्मापेरीत जी औषधे जाणत त्यांचे चूर्ण करून ते चूर्ण व ती
भस्मे एकाजागी राहत घाउन पुनर्नयाचे रसात एका दिवस रस करावा नंतर देवडगरी
व निर्गुंडी व तादुळजा व कडु दोटरी या एकेकाचे रसांत एकेक दिवस मरु करून
गोळ्या नाथाऱ्या याच मंथानुभेरवरस जम घणतात. हा रस एक मासा प्रमाण मर्षित
व्यावा त्याजव लागवच रुट्टीनाचे मालीचा वाटा प्यावा तेणेकरून रक दूर होतो.

माननाशनरस.

सुतहाटकवज्राणिनाम्रं लोहंचमासिमम् ॥ ११६ ॥ तालं नीलांजनंतु
त्यमहिफेनसंभांशकम् पंचानालवणानांचभागमेकं विमदयेत् ॥ ६१ ॥

वञ्जीक्षीरैर्दिनं कृतुं रध्वाधो मूधरेपचेत् ॥ मापैत्रमाद्रं द्रावंलं ह्येतवात्
नाशनम् ॥ ६० ॥ पिप्पलीमूलजं कार्यं सकृष्णामनुपाययेत् ॥ सर्वा
न्वातविकारांस्तु निहंत्याक्षेपकाटिकान् ॥ ६३ ॥

पाच्याचे भस्म, सुवर्णभस्म, हिराभस्म, ताप्रभस्म, लोहभस्म, स्वर्णमाक्षिकभस्म, हरताळ
भस्म, शुद्ध केलेला गुरमा, मोरचूतभस्म, अफू हीं दहा ओषधें समभाग व सैधन व संचळ,
त्रिदल्लेण, बागडरार, समुद्रमीठ या पाच क्षारामिळून एक भाग म्हणजे तीं दहा ओषधें
एकेके तोळा आहेत तर पाच क्षारामिळोन एक तोळा ध्याना याप्रमाण सारीं एकाजागीं
करून निवडुगाचे चिकात एक दिवस खळत मानीचे शरावसपुटात घालून वापडमाती
करून मूधरयनात ठेऊन अग्नि घावा मग तें थंड जाहल्यावर नोहेर काढून त्यातील
जोषध काढून घ्याय याला वातनाशनरस असें म्हणतात. हा रस एक मासा प्रमाण
जाल्याच्या रसात घ्यावा व त्याजर लागलाच पिंपळमुळाचा काढा करून त्यात पिंपळीच
पूर्ण घालून घ्याता. तेणकरून सपूर्ण आक्षेपकाटिक वायु दूर होतान,

कनकसुंदररस सन्निपातादिनावर

कनकस्याष्टभाणाः स्युः मृतोद्वादशभिर्मतः ॥ गधेपिद्वादशप्रोक्तस्तांश्च
शाणद्वयोन्मितम् ॥ ६४ ॥ अन्नकस्यचतुःशाणमाक्षिकं च द्विशानिकम् ॥
वगोद्विभाणसोचीरत्रिशानं लोहमष्टकम् ॥ ६५ ॥ विपत्रिशानिकं वु
यातलागलीपलसंभिता ॥ मर्दयेत्तु दिनमेकं च रसेरम्लफलोद्भवेः ॥ ६६ ॥
दद्यान्मृदुपुटेवन्हाततः मूक्ष्मं विचूर्णयेत् मापमात्रोरसो देयः सन्निपाते
सदाकृणे ॥ ६७ ॥ आर्द्राक्षस्वरसेनेदरसो नस्यग्सेनवा ॥ किलासंस
र्वकुष्ठानि विसर्पचभगदरम् ॥ ६८ ॥ ज्वरं गरमजीर्णच जयेद्भोगदररसः ॥

भोतन्याचें वान आठ शाण व पारा चारा शाण व गंधक चाग शाण व ताग्रभस्म दोन
शाण व अन्नभस्म चार शाण व स्वर्णमाक्षिक भस्म दोन शाण व वगभस्म दोन शाण
गुरमा शुद्ध करून तीन शाण व लोहभस्म आठ शाण व शुद्ध वचनाग तीन शाण व
ळालीच्या मुळ्या एक पळप्रमाण घेऊन सारीं चारीक करून खलात घालून निचें रसात
एक दिवसपर्यंत खळत मानीचे शरावसपुटात घालून कापडमाती करून रानगोंवच्याचा
इलाक जेणे घ्याय थंड जाल्यावर नोहेर काढून वागीक करून देवावा याला कनकसुंदररस
असें म्हणतात हा रस एक मासा प्रमाण जाल्याचे रसात अथवा लमुणीचे रसात घादून
घ्यावा तेणें करून मोठा दुर्घट मनिपात दूर होतो व किलासमुष्ट व दुसरीं सारीं मुष्ट, विसर्प,
भगदर - ग, विपद्रोप, जनीर्ण हे रोग दूर होतान

सा पातभैरवरस.

रसोगंधद्विचिर्कुर्यात्सुजलिकांद्रवाः ॥ ६९ ॥ ताराताम्रभ्रंग
हिसाराश्वकेरुकार्षकाः ॥ शिग्रज्वालामुखीशुठीरत्नेभ्यस्तदुलीपका
त् ॥ ११७० ॥ प्रत्येकं स्वमेरुर्कुर्यात्संभिवर्दयेत् ॥ कृन्वागो
लंघृतं तत्रैलवणापूरीतेन्यसेत ॥ ७१ ॥ काचभादेत न्याल्याकाचरूपी

निवेद्येत् ॥ चालुकाभिःप्रपूर्णाथवान्हेयामद्वयंभवेत् ॥ ७२ ॥ ततः
 ऋत्यंतगोलचूर्णयित्वात्रिमिश्रयेत् ॥ प्रवालचूर्णकंपेशाणमात्रविषेणच
 ॥ ७३ ॥ कृष्णसर्पस्यगरलैर्दिवसंभावयेत्तथा ॥ नगरंसमुलीमांसीहेमा-
 व्हावेतसःकणा ॥ ७४ ॥ नीलनिपित्रकंचैलाचित्रकश्चकुठेरकः ॥
 शतपुष्पादेवदालीघृत्तारागस्यमुंडिका ॥ ७५ ॥ मधुकजातिमदनरसे
 रेषांविमर्शयेत् ॥ प्रत्येकमेकवेलंचततःसंशोष्यधारयेत् ॥ ७६ ॥ बीज
 पुरार्द्रकद्रावैभरिचैःपोडगोन्मितैः ॥ रसोद्विगुंजाप्रमितःसन्निपातस्यदी
 यते ॥ ७७ ॥ प्रसिद्धोयंरसोनाम्नासन्निपातस्यभैरवः ॥

शुद्ध पारा तीन कर्ष व गंधक तीन कर्ष घेऊन हांहेचा एकाजार्गी राल करून कज्जली करावी. नंतर रुध्याचे भरप व अन्नकमम व ताम्रमम व बंगमम व नाग्नमम व लोहमम हीं सहा भर्मे एके १ कर्ष कर्ष प्रमाण घेंऊन त्या पान्यागंधकाचे कज्जलीत घालून मेळवावी मग शेवग्याचे सालीचे रसांत खल एक भर करावा. नंतर भारजावळीचे रसांत व सुंठीचे काळ्यांत व बेलफळाचे रसान व तादुळज्याचे रसांत एकेकाचा वेगळा वेगळा खल एकेक प्रहर करून त्याचा गोळा करून त्याचे भोंवते फटके गुंडाळून तो गोळा काचेचे प्याल्यात ठेवून त्याजवर दुसरा प्याला उपटा घाटून कापडमाती करून मातीचे मटक्यात मीठ अर्धे खाली व अर्धे बगती मध्ये तो काचेचा संपुट ठेवून तें मटके चुलीवर चढवून ग्वालीं जाळ दोन प्रहरपर्यंत करावा मग तें थंड झाल्यावर बाहेर काढून त्या गोळ्याचे चूर्ण करून त्यांत पांचवळ्याचे चूर्ण एक कर्ष व शोधलेला वचनाग एका शाणप्रमाण घालून कृष्णसर्पाची गरळ आणून त्या रसायनांत घालून एक दिवसपर्यंत खल करून नंतर तें रसायन काचेचे कुपीत घालून कुपीला कापडमाती करून तोंडाला मातीची गुडदी दमवून ती कुपी चालुकायंत्रात घालून चुलीवर ठेवून दोन प्रहरपर्यंत फिरवून आग्नि द्यावा. थंड झाल्यावर त्या कुपीतून औषध बाहेर काढून खलात घालून त्यात दुसरे औषधाचीं पुटे घावयाचीं तीं औषधे येणेंप्रमाणें—तगर, मुमळी, जटाभासी, चोरु, परळ, पिंपळी, नीलपुष्पी, तमालपत्र, विलायची, चित्रक, रानतुळन, नडीशोफ, देवडंगरी, धोत्रा, अगस्ता, मुंडी, मोहा, जार्द, मेणफळ या एकुणीस आपघाचे आंगरस वेगळे वेगळे काढून त्यातून प्रथम त्या रसायनात एका औषधाचा रस घालून राल करून वाळल्यावर दुसऱ्या औषधांचा रस घाटून खल करावा या प्रमाणें मान्या औषधांचा वेगळा वेगळा गल करावा. ज्या औषधांचा रस निघत नाही त्यांचा काढा करून त्या रसायनात घालून गल करून वाळव्यावर त्याच्या गोळ्या वांधून ठेवाव्या गाल्या सन्निपातभैरवरम असे म्हणतात, हा रस दोन गुंजाप्रमाण महाकृमीचे फळाचा व आल्याचा रस हे दोन्ही एकाजार्गी करून त्यात सोळा गिन्यांचें चूर्ण घाटून ज्याला सन्निपात हेतो त्याला द्यावा तेजेंकरून सन्निपात दूर होतो हा सन्निपातभैरवरम प्रसिद्ध आहे असे जाणावे,

ग्रहणीकपाटरस ग्रहणीरस.

तारमांक्तिकहेमानिसारश्वकैरुभागिकाः ॥ ७८ ॥ द्विभागोगंधःसूत-

स्त्रिभागेमर्दयोदमान् ॥ उपित्थस्वरसैर्गाढंमृगशृंगेततःक्षिपत् ॥७९ ॥
 पुटेन्मध्यपुटेनैवततउद्धृत्यमर्दयेत् ॥ बलारसःसप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा
 ॥ ११८७ ॥ लोत्रप्रतिविपामुरतंघातकीद्रयवामृता ॥ प्रत्येकमेपां.
 स्वरसैर्भावनास्यात्त्रिधात्रिधा ॥ ८१ ॥ मापमात्रोरसोदयोमधुनाम-
 रिचैस्तथा ॥ हन्यात्सर्धानतीसारान्ग्रहणीसर्वजामपि ॥ ८२ ॥ क-
 पाटोग्रहणीरेगिरसोयंवन्दिदीपनः ॥

रूप्याचें भम्म, मोती व मुर्णभम्म, लोत्रभम्म हीं चार एकेक भाग व गंधक दोन भाग व
 पुद्र पारा तीन भाग घेऊन सारी रसात घात्रन कण्टाची फळाचे रसात खल करून त्याला
 शिगाचे शिगात दडपून भरून त्या शिगाला कापडमाती करून रानगोंवच्याचा मध्यम अग्नि
 घावा. मग थंड जाहल्यावर तें बाहेर काढून रसात घालून चिकण्याचे रसाचीं पुटे सात
 घावीं. नंतर आघाटा व लोत्र, अतिविप, नागमोथे, धायटीफूल, इद्राजव, मुळवेल याचे
 वेगळे वेगळे आगरस काढून एकेकाचीं वेगळीं वेगळीं तीन तीन पुटे घावी व ज्या
 औषधाचे आगरस निघत नाहीत त्याचे काढे करून त्या रसायनात घालून पुटे घावीं. नंतर
 बाळल्यावर त्याच्या मासा मासा गोळ्या बाधाव्या याला ग्रहणीरूपाटरस असें म्हणतात.
 याची एकेक गोळी मिऱ्याचे चूर्णीतरोवर घ्यावी तेणेकरून सारे अतिसार व सारे संग्रहणीरोग
 दूर होतात व अग्नि प्रदीप्त होतो.

ग्रहणीवज्रकपाटरस संग्रहणीवर.

मृतमृताम्रकं गंधयवक्षारंसदंकरणम् ॥ ८३ ॥ अग्निमथं वचां कुर्यात्सूततु-
 ल्यानिमान्मुधी ॥ ततो जयंतीजंवीरभृगंद्रावविर्मर्दयेत् ॥ ८४ ॥ त्रि-
 वासरंततोगोलंकृत्वासंशोष्यधारयेत् ॥ लोहापात्रशरावंचदत्वोपरिविमु-
 द्रयेत् ॥ अधोवन्दिशनैः कुर्यात्यामार्धततउद्धरेत् ॥ रसतुल्यां-
 प्रतिविपांदयान्मोचरसंतथा ॥ ८६ ॥ कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत्सप्त-
 धाभिषक् ॥ घातकीद्रयवामृतालोत्रं विल्वं गुडूचिका ॥ ८७ ॥ एतद्र-
 सैर्भावयित्वावेलैकैकंचशोषयेत् ॥ रसं वज्रकपाटाख्यं भाणे कंमधुनालिहे
 त् ॥ ८८ ॥ वन्दिशुंठीविडंबिल्वं लवणं चूर्णयित्समम् ॥ पिवेदुष्णांबु
 नाचानुसर्वजां ग्रहणीं जयेत् ॥ ८९ ॥

याच्याचें भम्म, अत्रकभम्म, गंधक, जखार, टारुणरार, पेरणमाल, वेखंड हीं सात औषधें
 समभाग घेऊन पेरणीचे रसात एक दिवस खल करावा नंतर जंजीराचे रसात एक दिवस व
 मक्याचे रसात एक दिवस याप्राण तिहीचे रसात तीन दिवस खलून त्याचा गोळा करून
 बाळल्यावर तो गोळा लोखंडाचे कढ्यांत ठेवून त्याजवर मातीचा शराव उपडा घालून
 त्याचे संधाला मातीची मुद्रा देऊन ती कढ्याची चुलीवर ठेऊन नाली जाळ हलका हलका
 चार घटकापर्यंत करावा मग थंड झाल्यावर तो गोळा बाहेर काढून त्याचे समभाग अति-
 विपाचें चूर्ण व मोचरसाचें चूर्ण घेऊन तिन्ही रसात घालून कंजडीच्या फळाच्या रसाचीं
 पुटे सात व भागेचे रसाची पुटे सात घावीं. नंतर धायटीफूल व इंद्रजव व नागमोथे, लोत्र,

बेलफळ, गुळबेल या औषधांचे वेगळे वेगळे रस काढून त्या रसायनाला एकेनाचें वेगळें वेगळें एकेरु-पुट देऊन वाळवल्यावर त्याच्या शाण शाण प्रमाण गोळ्या बांधाया. बाला ग्रहणीवज्ररुपादरम असं म्हणतात याची गोळी ज्याला संग्रहणीगम आहे त्याला मधीन धावी, त्याजवर लागलेन चित्रक व सुट, त्रिडसार, कोबरे वेलफळ व संधव या पात्र औषधांचें चूर्ण करून ऊनपाण्यात धर्वावें तेणकरून साऱ्यानकारची सग्रहणी दूर होते.

मदनकामदेवरस वाजीकरणावर.

तारंबज्रसुवर्णचतुस्रसूतकगंधकम् ॥ लोहंक्रमविद्युद्धानिज्युर्थादेतानि
मात्रया ॥ १९० ॥ विमर्द्यकन्यकाद्रावैर्यसेतुकाचमयेघटे ॥ विमु
न्यमिठरीमध्येधारयेतसंधवावृतेः ॥ ९१ ॥ पिठरीमुद्रयेत्सम्यक्कृततश्रु-
ल्यानिवेशयेत् ॥ वन्दिशने शनैः कुर्यात्तुदिनेकंततडद्वरत् ॥ ९२ ॥ स्वां
गेशीतंचसंचूर्ण्यभावयेदकदुग्धकः ॥ अश्वगंधाचक्रकांकोलीवानरीमुसली
धुरा ॥ ९३ ॥ त्रिविनेलरसेरेपांशतावयोश्चभावयेत पञ्चवदकसे
रूपांरसं काशस्यभावयेत् ॥ ९४ ॥ कस्तूरीव्योपकर्पूरकं कोलैलालयं
गकम् ॥ पूर्वचूर्णादिष्टमांशमेतच्चूर्णविमिश्रयेत् ॥ ९५ ॥ सर्वैःसर्गांशक-
रांच्चदत्वाशाणोन्मितं पिबेत् ॥ गोदुग्धाद्विपलेनधमधुराहारसेवकः
॥ ९६ ॥ अस्यप्रभावात्सांदर्यरालभेन्नात्रसंशय ॥ तरुणीरगयेतवन्हीः
शुक्रहानिर्नजायते ॥ ९७ ॥

रसोपि भस्म एक भाग व हिरामसम दोन भाग व सुवर्णभस्म तीन भाग व तोत्रभस्म चार भाग व शुद्ध पारा पाच भाग व गंधक सहा भाग व लोहभस्म सात भाग याप्रमाणे मार्गि औषध घेऊन गुळ्यात घालून कोरकंडाचे रसात खरून काचेचे कुपीत घाडून तिला कापडमाती करून कुपीचे तोंडाला मातीने गुडदी देऊन वाळवल्यावर ती कुपी मडक्यात ठेवून कुपीचे गळ्यापर्यंत त्या मडक्यात संधव घालून कुपीची नळी मोकळी ठेवावी. नंतर मडक्याचे तोंडावर मातीचा पगळ उपडा घालून त्यांचे संधीला कापडमाती करून ते मडके चुलीवर ठेवून साली जाऊ हलका हलका एक दिवसपर्यंत करावा. मग थंड झाल्यावर त्या कुपीतून ते औषध बाहेर काढून गुळ्यात घालून रुईचे निष्कार्मी पुटे तीन व्यापी. नेतर आसंध व कांकोलीचे अर्भावी आसंध वचवर्जज, मुलळी, तालीमरताना, शतावरी कमळकंद कचोग, वसई या नऊ औषधांचे वेगळे वेगळे रस काढून एकेकाची तीन तीन पुट धावी मग रसवान मिद्ध झाले असं जाणवें त्यात चूर्ण मेलवावयाचीं औषधे करतुगी सुट, मिथे, पिंपळी, कापूर, कनोळ, तिलायची, लग्न या आठ औषधांचे चूर्ण रसायनाचे आठवा हिम्मा घेऊन त्यात मेलवून मग ते रसायन एक शाण प्रमाण घेऊन त्याचे समभाग सागर झावत मेलवून दोन पठ प्रमाण गाईचे दूध घेऊन त्यात घावें. तेणकरून शरीर नूहन संद्र, वळवत व तेंजस्वी होतें व त्या पुरपातें बहुत तमण भियाचा उपभोग देला जमना घातुचा क्षय होत नाही. या रसायनाला पण्य आनष्ट वर्चकरून मयुर मयुर द्वादश व्याने

कंदपसुंदररस वाजीकरणत्र.

सूतोवज्रमहिष्कातारहेमसिताभ्रकम् ॥ रसैः कपोशकानेतान्मदयेदिरिमेदेजः ॥९८॥

श्वालचूर्णगंधश्चद्विद्विकर्षोविमिश्रयेत् ॥ ततोश्वगंधास्वरसौविमधुमृगशृंगकः ॥९९॥

शिप्वामृदुपुटेपक्त्वाभावयेद्वातकीरसैः ॥ कांकोलीमधुकमांसीबिलात्रयविशंगुदम्

॥ १२०० ॥ द्राक्षापिप्पलिवंदाकवरीपर्णीचतुष्टयम् ॥ परुपकंठसेरुश्वमधुकवानरी

तथा ॥ १ ॥ भावयित्वा रसैरेषांशोपयित्वा विचूर्णयेत् ॥ एलात्वक्पत्रकवाशीलव

गागरुकेशरम् ॥ २ ॥ मुस्तमृगमदः कृष्णाजलचंद्रश्चमिश्रयेत् ॥ एतच्चूर्णः शाणमि

तैरसंकंदपसुंदरम् ॥ ३ ॥ स्वादेच्छाणमितंरात्रौसिताधात्रीविदारिका ॥ एतेषां कर्ष

चूर्णनसर्पिः कर्षसुसंपुतम् ॥ ४ ॥ तस्यास्तु द्विपलसौरपिबेत सुस्थितमानसः ॥

रमणीरमयेद्वन्हीः शुक्रहानिनंजायते ॥ ५ ॥

पारदभस्म, हिरामस्म, नागभस्म, माती, रौप्यभस्म, सुवर्णभस्म, पाटव्याजधकाच
 स्म हीं सात औषधे कर्षे कर्षे प्रमाण घेऊन सारा खलात घालून खैराचे साल्त्वे रसात
 लून नंतर भोवळ्यांचें चूर्ण व गंधक हीं दोन दोन कर्षे घेऊन त्या औषधांत येळवून
 यात आसधाचारसे घालून खल करावा नंतर ते औषध हरिणाचे जगांत भरून त्याला
 षाडमाती करून रानगावच्याचा हलका धमि घावा. मग ते थंड झाल्यावर बोहर काढून
 लळात घालून त्या रसायनाला पुटे घावयाची ती यणेप्रमाणे. धायेटीफळ, कांकोलीचे
 आसध, ज्येष्ठमध, जटामांसी, चिकणामूळ, लेंची, चक्रभेद, कमळाचा दंटे,
 शिगणचेट, द्राक्ष, पिंपळी, बादांगुळ, शतावरी, रानगांजा, रानमाल, रानगुंगी, रानउबदी,
 कचोरा, मोहा, कवचबीज या एकवीस औषधांचे वेगळे वेगळे रस काढून
 रसायनाला एकेकाची वेगळी वेगळी पुटे देऊन वाळवून त्याचें चूर्ण करावे. याली
 कंदपसुंदररस असे क्षणतात. याचे बरोबर चूर्ण करून घ्यावयाचीं औषधे तीं-विलासची,
 तमालपत्र, वंशलोचन, लवंग, अंगूर, केशर, नागरमोथे, कस्तूरी, पिंपळी,
 वाळा, कोपूर या बारा औषधांचें चूर्ण एक शाण प्रमाण व इतरसायन एक शाण प्र-
 अशीं दोन्ही एकाजागीं करून एक कर्षे प्रमाण तूप घालून त्यात काळवून
 विकारीकंद यांचे चूर्ण व साखर अशीं तिन्ही एकेक कर्षेप्रमाण घेऊन त्या
 येळवून रात्रीस घ्यावे व त्याजवर लागलेच प्रसन्नचित्त करून दोन पळ प्रमाण दुध
 तेंपेकरून पुरुषांनी बहुत स्त्रिया भोगिल्या असतां धातूचा क्षय होत नाही.

लोहरसायन क्षणादिकांचर.

लोहरसंद्रभागीकंदिभागः शुद्धगंधकम् ॥ तित्तकज्जलिकात्रुयात्तत्रतीक्ष्णभवेजः

॥६॥ शिप्वामज्जलिकातुल्यमहरैकविमर्दत् ॥ तत्रकन्याद्रवः स्वलोत्रदिनपरिमर्दयेत्

॥ ७ ॥ तंतः संजयतेतत्स्यसोऽणोभूमोद्रवोमहान् ॥ अत्यंतपिंडितकृत्वाताम्रपात्रे

निघायच ॥ ८ ॥ मध्येधान्यैकशुकस्यत्रिदिनधारयेद्वृधः ॥ उद्धृत्यतस्मारस्वत्वेचुक्षि

पपाघमेंनिधापच ॥ ९ ॥ रसैःकुठारछिन्नापात्रिवेलंपरिभावयेत् ॥ संशोप्यघमेंकाथै
 श्रभाभयेत्रिकटोस्त्रिधा ॥ १० ॥ वासाभृताचित्रकानारसैर्भाष्यंक्रमात्त्रिधा ॥ लोहपात्रे
 ततःक्षिप्वाभावयेत्रिफलाजलैः ॥ ११ ॥ निगुंठीदाडिमत्वग्भिविसभृंगकुरंतकैः ॥
 पलाशकदलीद्रावैर्वाजकस्यशृतेनवा ॥ १२ ॥ नीलिकालंबुपाद्रावैर्बुञ्जूलफलिकारसैः ॥
 त्रित्रिवेलंपथालाभंभावयेदेभिर्वापधैः ॥ १३ ॥ ततःभातलिहैत्क्षौद्रघृताभ्यांवालभा
 त्रकम् ॥ पलमात्रवरक्वायंपिचैदस्यानुपानकम् ॥ १४ ॥ मासत्रपंशीलितंस्याद्वलीपलि
 तनासनम् ॥ मंदाभ्रौंश्वासकासौचपांडुतांक्फमारुतौ ॥ १५ ॥ पिप्पलीमधुसंयुक्तं
 हन्यादेतन्नसंशयः ॥ वातासंभ्रद्रोपाश्रग्रहणीतोपजारुजम् ॥ १६ ॥ अंडवृद्धिजपे
 देतच्छिन्नासत्वमधुप्लुतम् ॥ वडवर्णसरंवृष्यमायुषांपरमंस्मृतम् ॥ १७ ॥ कुपांडं
 तिलितैलंचमापात्रंराजिकांतथा ॥ मद्यमश्लरसंचैवत्यजेत्लोहस्यसेवकः ॥ १८ ॥

शुद्ध केलेला रसेंद्र (पारा) एक भाग, शुद्ध गंधक दोन भाग यांची वजली करून
 तिचे समभाग तिरुयाचें चूर्ण करून त्यांत घालून एक प्रहरपर्यंत खल करावा. मग कोर-
 फटाचे रसांत तीन दिवस खल करावा ह्यणजे त्यांतून कढत कढत असा धूर येऊं लागतो.
 नंतर त्याचा घट्ट गोळा करून तो तांद्याचे भांड्यांत ठेवून तोंड बंद करून तें भाटें सा-
 ढ्याचे मातांत तीन दिवस पुरून ठेवावें. मग चौथे दिवशीं तो गोळा बाहेर काढून ख-
 लात घालून उन्हांत ठेवावा; नंतर त्याला रानतुळशीचे रसाच्या भावना (पुटें) देऊन
 उन्हांत वाळवावा असें तीन वेळां करावें. यानंतर-मुंठ-मिरे व पिंपळी या तिहींचा
 काढा करून त्याच्या पण अशाच भावना घ्याव्या. नंतर अडुळशाचे रसाच्या तीन, गुळ-
 वेळीचे रसाच्या तीन व चित्रकाचे रसाच्या तीन अशा नऊ भावना घ्याव्या. मग तें रसा-
 यण लोखंडाचे पात्रांत ठेऊन त्रिफळा काढ्याचीं तीन पुटें, निगुंठी डाळिवसाल, कमळाचंदेद,
 माका, पिंपळा कोन्हांटा, पळस, केळीचाकंद, धियळा किंवा आसाणा, नीलपुष्पी, मुंठी,
 वामळीच्या शेंगा या वारा औषधांतून मिळतील त्यांचे रसांचीं वेगळीं वेगळीं तीन-तीन
 पुटें घावीं शुष्क औषधाचे काढ्यांचीं पुटें घावीं. तेव्हां हें लोहरसायण सिद्ध झालें
 असें समजावें. हें रसायण प्रातःकाळीं एकत्र मधुतुपांत कोलप्रमाण घेऊन त्याजवर लगेच
 विफळेच. काढा ४ तोळे घ्यावा. असें तीन महिने केें असतां, वलीपळित (आंगास
 कऱ्या पडून व केश पांटेरे झाले असतात ते) वाळे होऊन वळट्या मोढतात. मग पि-
 पळी बरोबर घेतल्यानें अग्निमांघ, दमा खोकळा, पांडुरोग, कफवायु हे निःसंशय नाहीं
 होतात. मग व गुळवेळीचें सत्व यांसह घेतलें असतां वातरक्त; मूत्रदोष, संग्रहणी, पाण्याचे
 सर्व विकार, अंडवृद्धी हे रोग दूर होतात. हें रसायण घेतल्यानें शरीरास बळकटी व कांति
 येते, काम, वादतो आणि आयुष्यवृद्धी होते. कोहट्या, तिळाचें तेल उरदांचे पदार्थ, मो-
 हऱ्या, मद्य, आंबट, पदार्थ हे याचें सेवन करणारानें स्वाऊं नयेत.

द्वितीयखंड समाप्त.

॥ श्री ॥

॥ अथ तृतीयखंड प्रारंभः ॥

अथ स्नेहपानविधि.

19695

श्रीगणेशाय नमः ॥ उत्तरखंडप्रारंभः ॥

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ मज्जा च तं पिवे नमस्यः किंचिद्भ्युदितैरेवै ॥ १ ॥

लेह चार प्रकारचे आहेत. ते तूप तेल, चरबी (मांसलेह) मज्जा (हाडांचें तेल) हे चार लेह यत्केचित् सूर्योदय जाहला न जाहला त्या वेळेस प्यावे.

ते स्नेह दोन प्रकारचे

स्थावरजंगमचैव द्वियोनः स्नेह उच्यते ॥ तिलतैलं स्थावरे पुजंगमे पृथुतं वरम् ॥ २ ॥

स्थावर व जंगम या भेदेकरून लेह दोन प्रकारचे, त्यांमध्ये स्थावर पदार्थांचे लेह अनेक आहेत, त्यांमध्ये तिळांचे तेल श्रेष्ठ आहे असें जाणावें, व जंगम पदार्थांचें तूप आदिकरून वसादिक लेह अनेक आहेत त्यांमध्ये तूप श्रेष्ठ आहे याप्रकारे लेहाचे दोन प्रकार जाणावे.

स्नेहाचे भेद.

द्विभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तेषु भेदकस्त्रिवृतो महान् ॥

तूप व तेल, ही दोन एकाजागीं जाहलीं असतां त्याला यमक असें झणतात व तूप व तेल व मांसलेह हीं तीन एकाजागीं जाहलीं असतां त्याला त्रिवृत असें झणतात, व तूप व तेल व मांसलेह व हाडांचें तेल हीं चार एकाजागीं जाहलीं असता त्याला महान् असें झणतात. याप्रकारे लेहाचे तीन भेद जाणावे.

स्नेह प्याय्याचा क्रम.

पिबेत्त्र्यहंचतुरहंपंचाहंपडहंतथा ॥ ३ ॥

तूप तीन दिवस प्यावें; व तेल चार दिवस; व मांसलेह पाच दिवस; व हाडांचें तेल साहा दिवस प्यावें; याप्रमाणे क्रमेकरून घृतादि लेह प्यावयाचा क्रम जाणावा.

स्नेह प्याय्याचा क्रम

सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्पीभवतिसेरिः ॥

सातां दिवसानंतर घृतादिक लेह प्याले असतां आहारः स रिखे होतत, त्यापासून गुण व अवगुण काही एक होत नाहीं.

स्नेह आहारपसारिखा वेळां होतो ते

दोषकालाभिवषयसांवळं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ हीनांचमध्यमां ज्येष्ठां मान्नां स्नेहस्पृष्टिमान् ॥

वातादिक दोष काल, अग्नि, वय, यांचें चलयल पाहून घृतादिक स्नेहाची पोटांत प्यावयाची मात्रा हीन झणजे अल्प व मध्यम व ज्येष्ठ यांतून शक्तिरात्मक पाहून योजावी.

स्नेहाच्या मात्रेचें प्रमाण सोडून स्नेह घेतला असतां दोष होतो ते

प्रमात्रपातयाकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ ५ ॥ स्नेहः करोति शोफांशं स्तंद्रानिद्राविसंज्ञिताः ॥

19695

घृत दिक् लेह प्यावयाचें प्रमाण सांगितलें आहे, त्यापेक्षा कमी अथवा अधिक प्यालें असत व प्यावयाचा काळ सोडून भलत्याच काळीं प्यालें असता व घृतादिक लेह पिऊन मिथ्याहार व मिथ्य विहार केले असता, त्या लेहापासून सूज व मूळव्याध हे रोग होतात, व डोळ्यावर झापड पडोन फार निद्रा येते आणि सज्ञेचा नाश होतो

दीताग्नि, मध्यमाग्नि व अल्पाग्नि यांचे ठायीं स्नेहाची मात्रा किती घातें तें प्रमाण देयादीप्राग्नेयमात्रास्नेहस्यपलममिता॥६॥ मध्यमायत्रिकर्षास्याज्जग्न्यायद्विकर्षिकी॥ ज्या मनुष्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे, त्या मनुष्यास घृतादिक लेह एक पळप्रमाण प्यावयास द्यावा, व ज्याचा मध्यम अग्नि आहे त्या मनुष्यास तीन कर्षप्रमाण द्यावा, व ज्याचा मंद अग्नि आहे त्या मनुष्यास दोन कर्ष प्रमाण द्यावा

दुसऱ्या स्नेहाच्या तीन मात्रा आहेत त्या

अथवास्नेहमात्रास्युस्तिस्रोऽन्याःसर्वसमताः ॥ ७ ॥ अहोरात्रेणमहतीजीर्यत्यग्निस्तुमध्यमा ॥ जीर्यत्यल्पादिनार्धेनसाविज्ञेयासुरावडा ॥ ८ ॥

साऱ्या ऋषींस मान्य अशा दुसऱ्या घृतादिक लेह प्यावयाच्या मात्रा तीन प्रकारच्या आहेत त्या सांगतो, जी मात्रा आठ प्रहरांनीं पचन होते तिला महतीं क्षणतात, ती एक पळ प्रमाण जाणावी, व जी मात्रा एका दिवसांनीं पचन होते तिला मध्यमा क्षणतात, ती तीन कर्ष प्रमाण जाणावी, व जी मात्रा दोन प्रहरांनीं पचन होते तिला अल्पा क्षणतात; ती दोन कर्ष प्रमाण जाणावी व ही मुख देणारी जाणावी

अल्पादिकमात्राचे गुण

अल्पास्यादीपनीवृष्यास्वल्पदोषेषुपूजिता ॥ मध्यमास्नेहनीज्ञेयावृहणीभ्रमहारिणी ॥९॥ ज्येष्ठाकुष्ठविपोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ॥

घृतादिक लेह प्यावयाची जी दोन कर्ष प्रमाणाची अल्प मात्रा आहे, ती जठराग्नि प्रदीप्त करून स्त्रीसगापिपर्यां इच्छा देते; व वातादिक दोषाचा अल्प प्रकोप दूर करिते, व तीन कर्ष प्रमाणाची जी मध्यम मात्रा आहे ती शरीराला पुष्ट करून धातूची वृद्धि करिते व भ्रम दूर करिते, व पळ प्रमाणाची जी ज्येष्ठ मात्रा आहे ती बुष्टरोग व विपदोष व उन्माद व मूतादिग्रह व अपस्मार हे रोग दूर करिते.

दोषाचे ठायीं अनुपान विशेष

केवलपैत्तिनेसांपैर्वातिवेल्वणान्वितम् ॥ १० ॥ देयवहुक्फेवापिन्योपक्षारसमन्वितम् ॥

पित्ताचा कोष असता नुस्तें तूप प्यावयास घावें व वायुचा कोष असता तुपात सेंधव भेळवून घावें व कफाचा फार कोष असता व्योष व जवखार याचें सूणें करून तुपात भेळवून तें तूप घावें

प्याना तूप घावयाचें तें

रुक्षतविपार्तानांवातपित्तविकारिणाम् ॥११॥ तीनमेधास्यूतीनाचर्मापि.पानप्रशस्यते ॥

रुक्ष व उरक्षतरोग व विपदोष इर्हाकरून पीहित आहे शरीर ज्याचें, अशा मनुष्यास

व ज्या मनुष्यांस वातपित्ताचा विकार आहे त्यांस, व हीन आहे कारणरूपा व स्मरणरूपा बुद्धि ज्यांची, इतक्या मनुष्यांस तुपाचें पान प्रशस्त आहे.

जे तेल प्यावयास योग्य ते रोगी.

क्रमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेधसः ॥१२॥ पिवेयुरतैलसात्ग्यायंतैलं दीप्ताग्नेपरतुषे ॥

जंतविकार आहे पोटांमध्ये ज्यांच्या, व वायूकरून व्याप्त आहे शरीर ज्यांचें, व प्रवृद्ध जाहला आहे कफ व मेद ज्यांचा अशा मनुष्यांनीं तेल प्यावें व ज्यांच्या प्रकृतीला तेल भावतें, त्यांनीं व प्रदीप्त आहे अग्नि ज्यांना त्या मनुष्यांनीं प्यावें.

जे मांसस्नेह प्यावयास योग्य ते.

व्यायामकर्षिताः शुष्कुरेतोरक्तामहारुजः ॥१३॥ महाग्निमारुतमाणावसायोग्यानराः स्मृताः ॥

मळ्यादि युद्ध व धनुरादिकांचें आकर्षण इर्हेकरून पीडित आहे शरीर ज्यांचें व क्षीण आहे धातु व रक्त ज्यांचें, व शरीराचे ठायीं मेळ्या आहेत वेदना ज्यांच्या, व अग्नि व वायू हे आहेत प्रबळ ज्यांना अशा प्रकारचे मनुष्य मांसाचा स्नेह प्यावयास योग्य आहेत असें जाणावें.

हाडांचें तेल प्यावयास योग्य ते.

क्रूराशयाः क्लेशसहावातातादीक्षबन्धयः ॥ १४ ॥ मज्जानंचपिवेयुरतेसर्पिर्वासर्वतोहितम् ॥

दुष्ट आहे कोष्ठ ज्यांचा व दुःख सहन करणारे मनुष्य, व जे मनुष्य वायूनें पीडित आहेत ते, व प्रदीप्त आहे अग्नि ज्यांचा, अशा मनुष्यांनीं हाडांचें तेल प्यावें, अथवा तूप प्यावें, तेणेंकरून शरीरास हित होतें.

स्नेह केव्हां घ्यावा ते.

शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेत्रिशि ॥१५॥ वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्मादिके दिवा ॥

शीत कालाचे ठायीं घृतादिके स्नेह दिवसास प्यावे, व उष्ण कालाचे ठायीं वातपित्त प्रबळ असतां रात्रीस प्यावे; व कफवायू प्रबळ असतां दिवसास प्यावे, याप्रमाणें स्नेह प्यावयाचा क्रम जाणावा.

स्नेहाची स्थळविशेषी योजना.

नस्याभ्यंजनं गृह्णमूर्ध्वकर्णोक्षितर्पणे ॥ १६ ॥ तैलं घृतं वायुं जीतहृद्वा दोषबलावलं ॥

नाकांत घालण्याविषयी व अंगास मर्दन करण्याविषयी व चुळा टाकण्याविषयी व मस्तक व कर्ण व डोळ्यांचे तृप्तीविषयी वातादिक दोषांचे बलावल पाहून तेल अथवा तूप यांची योजना करावी.

स्नेहाची वेगळीं वेगळीं अनुपातें.

घृते कोष्णजलं पयंतैले रूपाः प्रशस्यते ॥१७॥ वसामज्जयोः पिवेन्मंडमनुपानं मुखावहम् ॥

तूप पिऊन त्याजवर कोमट पाणी घ्यावें; व तेल पिऊन त्याजवर तूप प्यावा; व मांस स्नेह व हाडांचें तेल पिऊन त्याजवर मंड प्यावा; तेणेंकरून मुखावह होतें. याप्रमाणें अनुपातें जाणावीं.

भाताबरोबर स्नेह घावयाचा तो.

स्नेहद्विपःशिशून्वृद्धान्सुकुमारान्कृशानपि ॥१८॥ वृष्णातरानुष्णरूलेसहभक्तेनपाययेत् ॥
घृतादिक स्नेहाचा द्वेष आहे ज्यांस, व बाल व वृद्ध व नाजूक मनुष्य तृपेने पीडित
अशा मनुष्यांस उष्ण काळाचे ठायीं भाताबरोबर घृतादिक स्नेह घावे.

स्नेहायांचून यवागूपासून सद्यःस्नेहन होतें तें.

सर्पिष्पतीबहुतिलायवागूःस्वल्पतंदुला ॥१९॥ सुखोष्णासेव्यमानानुसद्यःस्नेहनकारिणी॥
तोळ कुटून त्याची कोंद करून त्यांत थोडेके तांदूळ मेळवून तूप व पाणी त्यांत घालून
चुलीवर कढवून पातळ लापशी करावी, तिला यवागू असें झणतात. ती यवागू कोमट कोमट
घेतली असतां त्याच वेळेस शरीराचे ठायीं धातु उत्पन्न होते असें जाणावें.

धारोष्ण दुधापासून तत्काल धातु उत्पन्न होते तें.

शर्कराचूर्णसंभृष्टेद्रोहनस्थेघृतेतुगाम् ॥२०॥ दुग्ध्वाक्षीरं पिवेदुष्णंसद्यःस्नेहनमुच्यते ॥
खडीसाखरेचें चूर्ण तुपांत घालून तें तूप चुलीवर थोडें गरम करून दूध काढावयाचे
मांड्यांत घालावें; मग त्या मांड्यांत गाईचें दूध काढून त्याच वेळेस गरम गरम आहे तोंच
प्यावें तेणेंकरून त्याच वेळेस शरीराचे ठायीं धातु उत्पन्न होते.

भिष्याचारेंकरून स्नेह जिरला नाहीं त्याचा प्रतीकार.

भिष्याचाराद्दहृत्वाद्वाप्यस्यस्नेहो न जीर्यति ॥२१॥ विष्टभ्यवापिजीर्यंतवारिणोष्णेनवामयेत् ॥
घृतादिक स्नेह पिऊन त्याजवर व्यायामादिक परिश्रम जाहले असतां, व कफकरक
पदार्थ खज्यांत आले असतां तेणेंकरून ते स्नेह जिरले नाहींत अथवा फार भिष्यांत अलि
यास्तव जिरले नाहींत, अथवा मळाचा अवरोध करून जिरले अशा मनुष्याला उष्ण
पाणी देऊन ओकवावें तेणेंकरून अजीर्णाचा दोष दूर होतो.

दुसरा स्नेहाचे अजीर्णाचा प्रतीकार.

स्नेहस्याजीर्णशंकायांपिवेदुष्णोदकंनरः ॥२२॥ ततोद्गारोभवेद्युद्धोभक्तंप्रतिरुचिस्तथा ॥
घृतादिक स्नेह पिऊन अजीर्ण जाहलें अशा शंका प्राप्त जाहली असतां, त्याजवर उष्ण
पाणी प्यावें, तेणेंकरून शुद्ध चांगला डेंकर येऊन अन्नावर इच्छा गेली असतां अजीर्ण दूर
जाहलें असें जाणावें.

स्नेहेंकरून पित्ताचा कोप होऊन तहान वाढली असतां उपाय.

स्नेहनपित्तं रुस्याग्निर्षदातीक्ष्णतरिकृतः ॥ २३ ॥ तदास्योदीरयेत्तृष्णां विपमांतस्पपा-
ययेत् ॥ शीतजलं वामयेच्च पिपासातेन शाम्यति ॥ २४ ॥

ज्या मनु याची आर्थाच पित्ताची प्रकृति त्यांत तो मनुष्य घृतादिक स्नेह प्याला
तेणेंकरून त्या मनुष्याचा अग्नि फार तीक्ष्ण होऊन त्यापासून तहान फार वाढली असतां
तिचे शमनार्थ मनुष्यास थंड पाणी घावें, व आंकारी करवावी, तेणेंकरून तहान दूर होते.
जे स्नेह प्यावयास योग्य नाहींत ते.

अजीर्णावर्जयेत्स्नेहपुदरीतरुणज्वरी ॥ दुर्बलो रोचनीस्यूळोमुर्छांतोमदपीडितः ॥२५॥
दत्तचस्तिर्विरेक्तश्चांतितृष्णासमन्वितः ॥ अशालप्रसवानारीदुर्दानेचविवर्जयेत् ॥२६॥

अजीर्णाचा विकार, व उदररोग हे आहेत ज्यांस ते, व तरुणज्वरी, व दुर्बळ मनुष्य, व आवरणे आहे ज्यांस तो, व ज्यांचे शरीर मोठे आहे तो, व मूर्छा व मृद इर्हाकरून पीडित व वस्तिकर्म केलेला मनुष्य, व ज्याला ढाळ होतात तो, व ओकारी व तहान, इर्हाकरून, युक्त, व वाळंत होण्याचा काळ सोडून भलत्याच काळां वाळंत जाहलेली स्त्री, इतक्या रोग्यांस घृतादिक स्नेहपान करवू नये व ज्या दिवशीं अभाळ येते त्या दिवशीं देऊं नये. जे स्नेह प्यावयास योग्य ते.

स्नेहसंशोथ्यमद्यखीव्यायामासक्तचित्तकाः ॥ वृद्धावालाःकृशारुक्षाःक्षीणास्त्राःक्षीणरेतसः ॥ २७ ॥ वातातिमिमारार्तपितेपांस्नेहनमुत्तमम् ॥

औषधादिकेंकरून ज्याचे आंगाचा घाम काढिला आहे असे मनुष्य व रेंचक औषधेंकरून शोषन केलेले मनुष्य, व मद्य पिणारे, व स्त्री, व परिश्रम जाहलेले, व चित्तेकरून व्यास, व वृद्ध, व वाळव, कृश, व रुक्ष, व क्षीण आहे रक्त ज्यांचें असे मनुष्य व वातक्षीण मनुष्य, व वायूकरून पीडित, व तिमिर रोगांनी व्याप्त अशा प्रकारचे मनुष्य घृतादिक स्नेह प्यावयास योग्य आहेत असें जाणावें.

स्नेह पिऊन चांगला स्निग्ध जाहला त्याचें लक्षण.

वातालुलोमपदीशोभिर्वेचःस्निग्धमसंहतम् ॥ २८ ॥ मृदुस्निग्धांगताग्लानिःस्नेहोवेगोथलाघवम् ॥ विमलेंद्रियतासम्यक्स्निग्धेरुक्षेविपर्ययः ॥ २९ ॥

घृतादिक स्नेह पिऊन अंगाचा रक्षण जाऊन मनुष्य चांगला स्निग्ध जाहला असता त्याची लक्षणे, वायु शरीरांत चांगला वर्ततो, व अग्नि प्रदीप्त होतो, व मळ सचिक्रण असोन मोकळा होतो. व शरीर मृदु असोन सचिक्रण होतें. व ग्लानिरहित होतें व घृतादिक स्नेहाचें सेवन केलें असता त्याचे उपद्रव होत नाहींत. व शरीर हलकें होतें. व इंद्रियें निर्मळ होतात याप्रमाणें लक्षणें जाणावीं, व रुक्ष मनुष्य जो त्याची चालक्षणां हून विपरीत लक्षणें जाणावीं; तात्पर्य शरीराचे ठायीं घृताचें यथार्थ स्नेहन झालें नसतां जो रुक्ष झणजे भरुमरोगी त्यास विपरीत लक्षणें जाणावीं.

स्नेहपान फार केले त्याचे उपद्रव. *

भक्तद्वेषोमुस्रस्त्रावोगुदेदाहःप्रवाहिका ॥ तंद्रातिसारःपांडुत्वंभृशंस्निग्धस्यलक्षणम् ॥ ३० ॥

जो मनुष्य घृतादिक स्नेह फार प्याला त्याचीं लक्षणें. अन्नाचा कंटाळा करितो, व तोडावाटें लाळ पडते, व गुदाचे ठायीं दाह होतो, व मळाचे भस्त्रे हगतो, वं होळ्यांवर झांपड पडते, व अतिसार होतो. शरीर पांढुरकें होतें, याप्रमाणें लक्षणें जाणावीं.

रक्षाला स्निग्ध करणें स्निग्धाला रुक्ष करणें त्याचा प्रतिकार.

रुक्षस्यस्नेहनंस्नेहेरितिस्निग्धस्यरुक्षणम् ॥ श्यामाकल्पणमाद्यैश्चतत्रपिप्यासमकुम्भिः ॥ ३१ ॥

रुक्ष मनुष्य जो त्यास स्निग्ध पदार्थ जे, लोणी काढिल्या वेगळे ताकाचा मट्टा, व तिळाचा बल्क व जवांचें सत्व इर्हाकरून स्निग्ध कराव व स्निग्ध मनुष्य जो त्यास रुक्ष पदार्थ जे सांबा धान्य व चणे इत्यादिकेंकरून रुक्ष करावा.

स्नेहाचे सेवन केलें असतां प्रकृति कशी होते ती.

दीप्ताग्निःशुद्धकोष्ठश्चपुष्टधातुर्जितेंद्रियः ॥ निर्जरोवल्वर्णाढ्यःस्नेहसेवीभवेन्नरः ॥३२॥
धृतादिक स्नेहाचे सेवन करणारा मनुष्य जो त्याची लक्षणें. अग्नि प्रदीप्त होतो व
कोष्ठ शुद्ध असतो व शरीरांत रसादिक धातु पुष्ट होतात, व तो मनुष्य जितेंद्रिय असतो,
व नरारहित असतो, व बळ, व कांति इहींकरून युक्त असतो, याप्रमाणें लक्षणें जाणावीं-
स्नेहपानाचे ठायीं वर्ज्य पदार्थ.

स्नेहेन्यायामसंशीतवाघातप्रजागरान् ॥ दिवास्वप्नमभिष्पंदिरुक्षान्नंचविवर्जयेत् ॥ ३३ ॥
स्नेह पिणारा जो मनुष्य, त्यानें परिश्रम करूं नये, व अति शीत पदार्थ; व मळ-
मूत्रादिकांचें संधारण, व जागरण दिवसास नीज व कफकारक पदार्थ, व रुक्षान्न इतके
पदार्थ वर्ज्य करावे.

इतिश्री दामोदरसूनु शाङ्गधरेण विरचितायां चिकित्सास्थाने उत्तरखंडस्य प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोध्यायः ।

स्नेहापानानंतर घाम काढावयाचा विधि. प्रथम त्याचे भेद.

स्वेदश्चतुर्विधःशोक्तस्तापोष्णोस्वेदसंज्ञितौ ॥ उपनाहोद्रवःस्वेदःसर्ववातांतहारिणः ॥ ३४ ॥

घाम प्रकारचे घाम आहेत त्यांचीं नामें—ताप १ उष्ण २ उपनाह ३ द्रव ४ हे चार
प्रकारचे घाम वायूची पीडा दूर करणारे आहेत, असें जाणावे.

स्नेहापानानंतर घाम काढावयाचा विधि प्रथम त्याचे भेद.

स्वेदोतापोष्मजोप्रापःश्लेष्मघ्नोऽसमुदीरितौ ॥ उपनाहस्तुघातघ्नःपित्तसंगोद्रवोमतः ॥ ३५ ॥

ताप या नामें करून जो घाम आहे तो व ऊष्म या नामेंकरून जो घाम आहे तो
हे दोन्ही घाम बहुतकरून कफाचा नाश करणारे आहेत, व उपनाह या नामेंकरून जो
घाम आहे तो वायूचा नाश करणारा आहे, व द्रव या नामेंकरून जो घाम आहे तो
पित्तवायूचा नाश करणारा आहे असें जाणावे.

घायूचे तारतम्येकरून अधिक, न्यून, मध्यम याची योजना.

महावलेमहाव्याधीशीतेस्वेदोमहान्स्मृतः ॥ दुर्वलेदुर्वलःस्वेदोमध्यमेमध्यतमोमतः ॥३६॥

ज्याचे शरीरांत मोठा वळफट वायूचा रोग आहे त्याचे अंगांतून फार घाम काढावा
व हलका रोग आहे त्याचे अंगांतून थोडा घाम काढावा व मध्यम रोग आहे त्याचे
अंगांतून मध्यम घाम काढावा.

रोगविशेषेंकरून घामाचा विशेष.

बलामेरुतणःस्वेदोरुक्षस्निग्धःकफानिले ॥ कफमदावृतेवातेकोष्णगेहंरवेःकरान्

॥३७॥ नियुद्धमार्गमनंशुक्रमावरणंभुवम् ॥ चिनान्यायामभारांश्चसेवेतामयमुत्तये ॥३८॥

कफाचा रोग असतां मक्ष पदार्थ जे वायूकादि इहींकरून अंगाचा घाम काढावा व
कफवायूचा रोग असतां स्निग्ध व मक्ष या दोहीं पदार्थेंकरून घाम काढावा व कफमे-

दोयुक्त वायूचा, रोग असतां घरांत ज्या जाग्यांत गर्भी असेल त्या जाग्यांत बसून अंगा-
ला सहन होई अशी थोडी थोडी गर्भी घ्यावी व सूर्याचे किरण अंगावर घ्यावे व कुस्ती
करावी व कांहीं थोडा मार्ग चालावा व कांबळें व धावळ इत्यादिक पांघरावीं व कांहीं एक
चितन करावें, उगेंच बसू नये व परिश्रम करावा व कांहीं एक अंगावर भार घ्यावा. इतके उपाय
घाम निघण्याविषयी करावे. तेणेंकरून कफमेदोयुक्त जो वायूचा-रोग आहे तो दूर होतो.

ज्यांचा पूर्वी घाम काढायचा ते.

येषांनस्यविधातःपंचस्तिश्चापिहिदेहिनाम् ॥ शोधनीयाश्चयेवेचित्पूर्वस्वेद्याश्चतेमताः ॥३९॥

नस्यकर्माविषयीं जे योग्य ते, वस्तिकर्माविषयीं जे योग्य ते व ढाळक देण्याविषयीं
जे योग्य ते इतक्या मनुष्यांचे अंगाचा पहिल्यानें घाम काढून नंतर नस्यादिक उपाय करावे.

स्वेद्याःपूर्वन्नयोपीहभगंदर्पशासीतथा ॥ अश्मर्यांचातुरोजंतुःशमयेच्छह्वकर्मणा ॥४०॥

ज्या मनुष्याला भगंदर रोग आहे तो व मूळव्याध आहे तो व अश्मरी रोगें-
करून पीडित आहे तो अशा तीन प्रकारचे रोग्याचे अंगाचा पहिल्यानें घाम काढून नंतर
शस्त्रकर्मकरून हे रोग शमवावे.

ज्यांचा उत्तर घाम काढायचा ते.

पश्चात्स्वेद्यागतेशल्येमूढगर्भगदेतया ॥ कालेप्रजाताकालेवापश्चात्स्वेद्यानितंबिनी ॥४१॥

ज्या स्त्रीचे पोटांत गर्भाचें सल असतें त्याचें पतन जाहलें असतां व नऊ महिन्यांनंतर
अथवा नऊ महिन्यांचे आलीकडे वाळंत जाहली असतां तिचे अंगाचा घाम काढावा.

घाम काढायचा देश काल.

सर्वांस्वेदान्निवातेचजीर्णादारेचकारयेत् ॥

हे चोहों प्रकारचे घाम मनुष्याचे आहाराचें पचन झाल्यानंतर ज्या जाग्यांत वायूचा
दोष नसेल त्या जाग्यांत काढावे.

घाम काढल्यावर कोणत्या मार्गांनीं दोष दूर होतात.

स्वेदाद्वातुस्थितादोपाःस्वेदःस्विन्नरयदेदिनः ॥ ४२ ॥ द्रवत्वमाप्यकोष्ठांतर्गतायां-

तिविक्रेताम् ॥

औषधादिकेंकरून मनुष्याचे अंगाचा घाम काढला असतां त्या मनुष्याचे व मोठ्या भां-
ष्यांत तेल घालून त्यांत मनुष्य बसविला असतां त्याचे वातादिक दोष रसादि सत
घातूंचे ठायीं राहात होत्साता कौष्ठामध्ये गेले असता ते दोष पातळ होऊन गुदावाटे ढाळ
होऊन पडतात.

अंगाचा घाम काढल्यावर ढाळ जाहले असतां त्याची चिकित्सा.

विद्यमानशरीरस्यहृदयंशीतलैःस्पृशेत् ॥४३॥ स्नेहाभ्यक्तशरीरस्यशीतैराच्छाद्यचक्षुषी ॥

मनुष्याचे अंगाचा घाम काढिला असतां त्या योग्यानें त्याचे पोटांतलें दोष पातळ
होऊन गुदावाटे ढाळ होऊन पडले असतां त्याचे छातीला चंदनाचा लेप करावा तेणें-
करून प्रकृति स्वच्छ होते व जो मनुष्य तेलत बसविला त्यायोग्यानें त्याचे दोष पातळ

होऊन गुदावाटे ढाळ होऊन पहले असतां त्याचे ढोळ्यांवर कमळाचीं पानें अथवा केळीचीं पानें थंडाईकरितां ठेवावीं. त्या थंडाईकरून ग्लानीं दूर होऊन प्रकृति स्वस्थ होते.

जे घाम काढण्याविषयी योग्य नाहींत ते.

अजीर्णादुर्बलोमेहीक्षतक्षीणीपिपासितः ॥४४॥ अतिसारीरक्तपित्तीपांडुरोगितथो-
दरी ॥ मदातौर्गर्भिणीचैवनहिस्वेद्याविजानता ॥ ४५ ॥ एतानपिमृदुस्वेदैःस्वेद-
साध्यानुपाचरेत् ॥

ज्या मनुष्याला अजीर्ण आहे तो व दुर्बळ मनुष्य व ज्याला परमा आहे तो व उर-
क्षतेंकरून पीडित व ज्याला फार तहान आहे तो व अतिसार व रक्तपित्त व पांडुरोग
उदररोग व मदरोग हे रोग ज्या मनुष्यास आहेत ते व गर्भिणी स्त्री हे इतके रोगी घाम
काढण्याविषयी योग्य नाहींत; यांचे अंगाचा घाम काढूं नये. जर हे रोगी घाम काढून
साध्य होत असले तर हलक्या उपायेंकरून थोडा घाम काढावा.

अल्प घाम काढावयाचीं स्थळें.

मृदुस्वेदंप्रयुंजीततथाहृन्मुष्कदृष्टिषु ॥ ४६ ॥

हृदय व अंड व नेत्र यांचा घाम काढणें तो हलका काढावा.

घाम फार निघाला असतां त्याचे उपद्रव.

अतिस्वेदात्संधिपीडादाहतृष्णाक्लमोभ्रमः ॥ पित्तासृग्पित्तिकाकोपस्तत्रशीतैरुपाचरेत् ॥४७॥

अंगांतून फार घाम निघाला असतां सर्वे संधींना पीडा व तृष्णा व ग्लानि व भ्रम व
रक्तपित्त हे उपद्रव होतात व अंगावर पुटकुळ्या उत्पन्न होतात, याचे शमनाविषयी
शीतळ उपाय करावे; तेंपेकरून उपद्रव दूर होतात.

चार प्रकारचे घाम त्यामध्ये तापमनक जो घाम त्याचें लक्षण.

तेपुतापाभिधःस्वेदोवालुभावद्वपाणिभिः ॥ कपालमंडुपांगारिर्षयायोग्यंप्रजापते ॥४८॥

चार प्रकारचे घाम आहेत त्यांमध्ये ताप या नामेकरून जो घाम आहे तो वाळू १
वस्त्र २ हात ३ खापर ४ चिरगुटांचा गेंद ५ व निरसो ६ इहींकरून वाळूवादि-
मधून ज्यामध्ये जशी जशी शक्ति आहे तसा तसा उत्पन्न होतो. हे सहा प्रकार सांगितले
यांची क्रिया कशी कशी ती सांगतो. गैरचि अथवा कणसर लांगटाचे धूमरदित व ज-
ळजळीत असे निस्तारे करून त्याजवर वाळू तापून ती वाळू मुर्ती पंगटाचे पानांत पातून
त्या पानांची पुगुंठी करून त्या पुगुंठीने मनुष्याचें अंग शेकावें. तेंपेकरून अंगाचा घाम
निघतो. हा एक प्रकार व निग्याच्यावर आपले हात ऊन करून रोग्यांचें अंग हातांने
शेकावें. व चिरगुटाचा गेंद करून निग्याच्याजवळ धरून ऊन करून त्या गेंदांने रोग्यांचें
अंग शेकावें नुस्तें फडें निग्याच्याजवळ धरून ऊन करून त्या फटक्याने अंग शेकावें.
व निस्तारे खानरांत पातून तें खापर रोग्याचे अंगाला शेक त्यागे असें टेंगां या इतक्या
उपायेंकरून घाम काढावा.

उष्मसंज्ञक, जो घाम त्याचें लक्षण.

उष्मास्वेदःप्रपोक्तव्योलोहपिण्डेष्टिकादिभिः ॥ प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्चकापेरल्लुकवेष्टिते
॥ ४९ ॥ अधवावांतनिर्नाशीद्रव्यकायरसादिभिः ॥ उष्णेर्घटंपूरयित्वापाश्वेच्छिद्रं-
नियथापच ॥ ५० ॥ विमुग्धास्यंत्रिसंबांचघातुजांकाष्ठवंशजाम् ॥ पढंयुलास्यांगो-
पुच्छांनलीपुज्यात्तद्विहस्तिकाम् ॥ ५१ ॥ सुखोपविष्टंस्वभक्तंगुरुभावरणावृतम् ॥
हस्तिशुद्धिकयानाड्यास्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ ५२ ॥ पुरुषायाममात्रांवाभूमिमुत्की-
र्येखादिरैः ॥ काष्ठैर्दग्ध्वातधाम्युक्ष्यसीरधान्याम्लवारिभिः ॥ ५३ ॥ वातघ्नपत्रैरा-
च्छाद्यशयानंस्वेदवेन्नरम् ॥ एवमापादिभिःस्वित्रैश्शयानःस्वेदमाचरेत् ॥ ५४ ॥

उष्मा या नामेकरून जो घाम आहे त्याची क्रिया लोखंडाचा गोळा अथवा विटकर
पवून त्याजवर थोडा आंबट पदार्थाचा शिडकाव देऊन रोगी यास कांबळें पांघरवून
॥ गोळ्यानें किंवा विटकरानें रोग्याचें अंग शेकावें तेणेंकरून घाम निघतो, हा एक
कार अथवा दशमूळादिक अशीं जीं वायुहारक औषधें त्यांचा काढा अथवा त्या औ-
षांचा रस उष्ण करून मातीचे घागरांत मरून घागरीचे तोंडाला मुद्रा देऊन तोंड बुजवून
॥ घागरीचे कुशीला भोक पाडून घातूची अथवा लांकडाची अथवा बांधूची दोन हात
ळी करावी; त्या नळीला तीन संधी करून तिचें तोंड सहा अंगुळें लांब रुंद करावें अथवा
हेंच पुच्छासारखें करावें. या नळीचा आकार हत्तीचे सोंडेसारखा होतो यास्तव हिला हस्ति-
ष्टिका नाहीं असें ध्यतात. मग ती नळी घागरीचे कुशीस त्या छिद्राला लावून संधिरोग
रावा. मग वायूनें पीडित जो मनुष्य त्यानें स्वस्थ बसून अंगाला तूप अथवा तेल लावून
५ किंवा रजई अथवा कांबळा पांनरून त्याचे आंत त्या नळीचें तोंड घालून अंगाचा घाम
ढावा अथवा मनु याचे साठेतान हात अथवा चार हात लांब जमीन खणोन त्यांत खै-
चीं लांकडे घालून जाळून कोळसे लवकर बाहेर काढून नंतर ती जमीन दूध व धण्याचें
णी व ताक अथवा कांजी इहींकरून शिंपून त्या जमिनीवर वायुहारक औषधांची पांनें
तरून त्याजवर रोगी यास निजवून अंगाचा घाम काढावा. याप्रकारें उद्दीद घेऊन त्यांना
बी वाफ देऊन अर्धकच्चे शिजवून त्या तापलेल्या खाणांत पसरून त्याजवर सुतीं एरंड
ादिकरून वातहारक औषधांचीं पांनें घालून त्याजवर रोग्यास निजवून वरतें कांबळें
घरवून त्याचे अंगाचा घाम काढावा. याप्रकारें उष्मसंज्ञक घामाचें लक्षण जाणावें.

उपनाहसंज्ञक घामाचें लक्षण.

अथोपनाहस्वेद्यंचकुर्याद्वातहरौपधीः ॥ प्रदिह्यदेदंवातावर्क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ ५५ ॥

अम्लपिष्टैःसलवणैःसुखोष्णैःस्नेहसंयुतः ॥

उपनाह या नामेकरून जो घाम आहे त्याची क्रिया दशमूळादि वायुहारक औषधें
आणून कुटून चूर्ण करून त्यांत दूध व हरिणादिकांचे मांसाचा स्नेह हे दोन्ही मेळवून
हें गरम करून वायूनें पीडित जें अंग त्या अंगाला सहन होई असा दाट लेप करून वस्त्रा-
हकारां बांधून अंगाचा घाम काढावा अथवा वायुहारक औषधें आणून कुटून चूर्ण करून

व वृद्धि व अपस्मार व ज्वर व उन्माद व रक्तातिसार व नासापाक व तालुपाक व ओष्ठपाक व कर्णस्त्राव व द्विजिह्वक व गलशुंड व अतिसार व पित्तश्लेष्मरोग व भेदोरोग व अरुची हे रोग आहेत. व इतक्या रोगांतून एखादा रोग ज्यास आहे त्या रोग्यास वैद्यांनी ओकवावें.

जे ओकावयास योग्य नाहींत ते.

नवामनीपस्तिभिरीनगुलमीनोदरीकृशः ॥ ७५ ॥ नातिवृद्धोगर्भिणीचनचस्थूलः-
क्षतातुरः ॥ मदातोवाल्कोरुक्षःक्षुधितश्चनिरूहितः ॥ ७६ ॥ उदावर्तूर्ध्वरक्तीच
दुश्छर्दिःकेवलानिली ॥ पांडुरोगीकृमिव्यासःपठनात्स्वरघातकः ॥ ७७ ॥ एतेष्य-
जीर्णव्यधितावाम्यापेविपपीडिताः ॥ कफव्यासाश्वतेवाम्यामधुकाथमपानतः ॥ ७८ ॥

तिभिररोग व गुल्मरोग व उदररोग हे आहेत ज्या मनुष्यांस ते व कृश व अतिवृद्ध व गर्भिणी स्त्री व मोठें अंग आहे ज्यांचें तो व उरक्षतेंकरून पीडित आहे तो व बाल व रुक्ष व क्षुधित व निरूहित घ्नणजे गुदावाटें चिपनळ्या मारलेल्या आहेत ज्यास तो व ज्याला उदावर्तरोग आहे तो व ऊर्ध्वरक्ती व ज्याला ओकारी सहन होत नाहीं तो व ज्याला केवळ वायूचाच रोग आहे तो व पांडुरोगी व जंताचे उपद्रवेंकरून व्यास आहे तो व वेदशास्त्राचे अतिघोषेंकरून ज्याच्या कंठाचा स्वर फुटला आहे तो इतक्या रोग्यांस ओकारांचें औषध देऊं नये. जर हे रोगी अजीर्णेंकरून व विपदोषेंकरून व कफेंकरून व्यास आहेत तर यांना ज्येष्ठामधीचा अथवा मोहाचे सालीचा काढापाजून ओकवावें.

विदोषेंकरून ओकावयास योग्य नाहींत ते.

मुकुमारंकृशंवालं वृद्धंभीरुंनवामपेत् ॥

नाजूक मनुष्य, कृश, बाल, वृद्ध व भिन्ना या पांचा मनुष्यांस ओकारांचें औषध देऊं नये.
ओकावयास जे विहित पदार्थ.

पीत्वापवामूमांरंठंक्षीरतक्रदधीनिवा ॥ ७९ ॥ अमात्प्रेःश्लेष्मलेभोज्येदोपातुरिच्छय-
देहिनः ॥ स्निग्धस्विन्नापवमनंदत्तंमम्प्यप्रवर्तते ॥ ८० ॥

ज्या मनुष्याला ओकवावयाचा त्याला पहिल्यानें पोटभर यवागु पाजावी अथवा दूध अथवा ताक अथवा दही हें पोटभर प्यावयास घावें. व प्रकृतीला भावत नाहीं तें पदार्थ व कफकारक पदार्थ खावयास देऊन मनु याचे दोष उचंबळ्यावे; तेंणेंकरून मनु य चांगला ओकतो व ज्या मनु यानें घृतपान केलें आहे त्या मनुष्यास एका दिवसांतर् ओकाराचा प्रयोग केला असतां उत्तम प्रकारचा ओकतो.

ओकाराधिपर्या म्हाद्य पदार्थ.

वमनेपुचमंवेपुंभेषवंमनुवाहितम् ॥ बीभसंगं वमनंदद्याद्विपरितंविरेचनम् ॥ ८१ ॥

जितके ओकारांचे प्रयोग आहेत तितक्या प्रयोगांमध्ये सेंभव अथवा मध यांचें मेलन करावें हितकारक होतात. व बीभस वमन घावें. मनु याला टाळक देणें तें तुपापाजून घावें.

ओकण्याविषयी काढा करावयाचे प्रमाण.

काप्यद्रव्यस्यकुटुंबंश्रपित्वाजलादके ॥ अर्धभागावशिष्टं च वमनेपुचरावेत् ॥ ८२ ॥

काढ्याचीं औषधें एक कुडव प्रमाण घेऊन थोडों कुटून त्यांत एक आढक प्रमाण पाणी घालून अर्धे पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून ओकारी होण्याविषयीं प्यावयास घाव-
ओकण्याविषयीं काढा प्यावयाचें प्रमाण.

काथपानेनवप्रस्थाज्येष्टामात्राप्रकीर्तिता ॥ मध्यमापण्णमिताप्रोक्तात्रिप्रस्थाचकनीपसी ॥८३॥
ज्या मनुष्यास ओकवावयाचा त्या मनुष्यास नऊ प्रस्थ काढा पाजिला असतां ती मोठी मात्रा जाणावी व सहा प्रस्थ काढा पाजिला असतां मध्यम मात्रा जाणावी व तीन प्रस्थ काढा पाजिला असतां हलकी मात्रा जाणावी.

ओकारीविषयीं कल्कादिकांचें प्रमाण.

कल्कचूर्णावलेहानांत्रिपलंश्रेष्ठमात्रया ॥ मध्यमं द्विपलं विद्यास्कुनीयस्तुपलं भवेत् ॥८४॥
बल्क व चूर्ण व अवलेह हीं तीन पळें मनुष्यास दिलीं असतां ती मोठी मात्रा जाणावी व दोन पळें दिलीं असतां मध्यम मात्रा जाणावी व एक एक पळ दिलीं असतां हलकी मात्रा जाणावी.

ओकारीविषयीं उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ वेगाचें प्रमाण.

वमनेचापिवेगाः स्युरद्यौपित्तांतमुत्तमाः ॥ पद्भवेगामध्यवेगाश्चत्वारस्त्ववरामताः ॥८५॥
मनुष्यास ओकारीचें औषध दिलें असता सात वेगपर्यंत सारे दोष पडोन आठव्ये वेगास पित्त पडलें असतां ते उत्तम वेग जाणावे. तसेच पांच वेगपर्यंत सारे दोष पडोन सहावे वेगाचे ठायीं पित्त पडलें असतां ते मध्यम वेग जाणावे व तीन वेगपर्यंत दोष पडोन चवथ्या वेगाचे ठायीं पित्त पडलें असतां ते कनिष्ठ वेग जाणावे.

ओकारीविषयीं प्रच्छाचें प्रमाण.

वमनेचविरेकेचतथाशोणितमोक्षणे ॥ सार्धत्रयोदशपलंप्रच्छमाहुर्मनीषिणः ॥ ८६ ॥
ओकारी होण्याविषयीं व ढाळ होण्याविषयीं जें औषध प्रच्छ प्रमाण घ्यावयास सांगेल तेथें साडेतेरा पळाचा प्रच्छ घ्यावा व शिरा देऊन एक प्रच्छ प्रमाण रक्त काढावयाचें असता तेथेंही साडेतेरा पळाचा प्रस्थ जाणावा.

ओकारीचे ठायीं ओषध विरोधें करून कफादिकाचा जप-

कफं कटुक्तीक्ष्णोऽपि पित्तं स्वादु हिमैर्जपेत् ॥ सस्वादुलवणां ग्लोष्णैः संसृष्टं वायुना वक्त्रम् ॥८७॥
तीक्ष्ण औषधें करून कफ जिखावा व मधुर असोन जें थंड औषध तेणें करून पित्त जिखावें व मधुर व दार अम्ल व उष्ण इहें करून चायूला मिळाला जो कफ त्यातें जिखावें.

कफादिकांता ओकवून पाडावयाचीं औषधे

कृष्णाराठफलेः सिंधुरुफेसोष्णजलैः पिबेत् ॥ पटोलवासानं वैश्वपित्तेशीतजलं पिबेत् ८८
संश्लेष्मवातपीडायांसंक्षीरं मदं पिबेत् ॥ अजीर्णरोष्णपानीपांसिंधुपीत्वावमेत्सुधीः ॥८९॥
कफदोषाचे ठायीं पिंपळी व गेळफळ व सेंगर याचें चूर्ण करून कोमट पाण्यांत मेळवून प्यालें असतां ओकारीनरोख कफ पहतो व पित्तदोषाचे ठायीं पटोल व अहळसा व कुशुनानच्या पानाचें चूर्ण करून थंड पाण्यांत घालून प्यालें असतां ओकारीनरोख कफ पित्त व कफवायूची पीडा असता गेळफळाचें चूर्ण दुधात घालून प्यालें तेणें करून मनुष्य

ओकून कफवायुची पीडा दूर होते व अजीर्णाचे ठायीं कोमट पाण्यांत सेंधव घालून त्याले असतां मनुष्य ओकून अजीर्ण दूर होतें.

ओकविण्याचे बाह्योपचार.

वमनंपाययित्वाचजातुमात्रासनेरिच्छतम् ॥ कंठभेरंडनालेनस्पृशंतं वामयेद्भिद्रवम् ॥ ९० ॥

ललाटवंमतःपुंसःपाश्वैर्द्वौचप्रबोधयेत् ॥

मनु यास ओकारीचें औषध देऊन मुईला गुढघें टेकवून बसवावा आणि एरंडाचें मूळ बारीक लांब असेल तें घेऊन त्याचे तोंडांत घालून तें मूळ कंठाला स्पर्श होई तों हलक्या हातानें पुढें सारावें; याप्रमाणें मार्गेंपुढें सारून सारून वैद्यांनीं मनुष्य ओकवावा व त्या ओकणाराचे कपाळाचे ठायीं व दोन्ही कुशींचे ठायीं हलक्या हातानें चोळावें.

ओकारी विक्रोपास गेल्याचीं लक्षणें.

प्रसेकोद्दृग्ग्रहःकोठःकंडूर्दूरश्छर्दितात्तभवेत् ॥ ९१ ॥

ज्या मनुष्याला ओकारीचें औषध देऊन त्यामध्ये कांहीं विकार जाहला असतां त्याचे तोंडावाटे लाळ पडते व हृदयास पीडा होते व अंगावर कोठ व कंडू होतो.

ओकारी फार जाहली असतां तिचे उपद्रव.

अतिवांते भवेत्तृष्णाहिकोद्गारौवसंज्ञिता ॥ जिग्हानिःसर्पणं चाक्षणेर्द्यावृत्तिर्दनुसंह-
तिः ॥ ९२ ॥ रक्तछर्दिःष्ठीवनंचकंठेपीडाचजापते ॥

मनुष्यास ओकारी फार जाहली असतां त्याला तहान फार लागते व उचकी व अंग जळ होतें व संज्ञेचा नाश होतो व जीभ वांकडी पडते व नेत्र तातून चंचळ होतात व भ्रम पडतो व हनुवटीचा स्तंभ होतो अथवा पीडा होते व तोंडावाटे रक्त पडतें व वारंवार थुंका येतो व कंठाचे ठायीं पीडा होते याप्रकारचीं लक्षणें होतात.

ओकारी फार जाहली असतां चिकित्सा.

वमनस्यातिपोगेतुमृदुवुर्याद्विरेचनम् ॥ ९३ ॥

मनुष्यास ओकारी फार जाहली असतां त्याला हलकें ढाळक घावें.

ओषतां ओषतां जीम रोल गेली असतां चिकित्सा

वमनांतःप्रविष्टापांजिग्हापांक्वल्ग्रहः ॥ स्निग्धाग्ललवर्णैर्हृद्यैर्दृत्तीरसेर्हितः ॥ ९४ ॥

फलान्यम्लानिखादेयुरतस्यचापेग्रतोनराः ॥

फार ओकून ओकून मनुष्याची जीम आत गेली असतां मनाला प्रियवर असे आंबट, तिखट, गोड व खारट पदार्थ मातादरीवर खादयास घावे व दूध व दूध हीं मातादरीवर खावयास घावीं व त्या रोग्याच्या पुढें दुसऱ्या मनुष्यांनीं लिंबू अथवा नारिंग घोरून घोरून खावें. तें घेऊन मनुष्याची जीम ठिकार्णी येउन प्रकृति स्वस्थ होते.

ओषतां ओषतां जीम बाहेर आली असता उपचार.

निःछत्तांतुतिलद्राक्षावल्बं लिप्त्वाप्रवेशयेत् ॥ ९५ ॥

मनुष्याची जीम ओकून ओकून बाहेर आली असता तोंळ व द्राक्ष याचा वल्क करून त्या जिमेला वैद्यांनीं लेप करून जीम आत न्यायी.

ओकारिणं डोळ्यांस विकार जाहला असता उपचार.
व्यावृत्ताक्षिणघृताभ्यक्तेपीडयंशैःशनेः ॥

ज्या मनुष्याचे ओकून ओकून होळे ताठले असता त्याचे डोळ्यांना हलक्या हाताने
तूप लावून होळे ठिकाणी आणावे.

ओकून ओकून हनुवटीचा स्तंभ जाहला असता उपचार.

हनुमोक्षेऽमृतःस्वेदोनस्पंचश्लेष्मवातहृत् ॥ ९६ ॥

मनुष्य फार ओकून ओकून हनुवटीचा स्तंभ जाहला असता त्याचे अंगाचा घाम का-
ढवा. व कफवायुहारक नाकांत औषध घालावे, तेणेकरून हनुवटीचा स्तंभ दूर होतो.

आकृतां ओकृतां रक्त पडों लागलें असता उपचार.

रक्तपित्तविधानेनरक्तछादिमुपाचरेत् ॥

मनुष्य फार ओकून ओकून रक्त ओकूं लागला असता जे उपाय रक्तपित्तावर सांगि-
तले आहेत ते उपाय करून रक्ताची ओकारी बंद करावी.

ओकारी फार होऊन तहान लागली असता उपचार.

घात्रीरसांजनोशीरलाजाचंदनवारिभिः ॥ ९७ ॥ मंथंकृत्वापाययेच्चसघृतक्षौद्र-

शर्करम् ॥ शाम्पत्यनंततृष्णाद्याःपीडाश्छादिंसमुद्भवाः ॥ ९८ ॥

आंबळकाठी १ रसांजन २ वाळा ३ साळ्यांच्या लाळा ४ रक्तचंदन ५ नेत्रवाळा ६
या सहा औषधांचे मंथ करून त्यांस तूप व मध व साखर घालून प्यालें असता ओकारी-
पसून जे तृष्णादिक उपद्रव होतात जे दूर होतात.

ओकारी चांगली जाहल्याचें लक्षण.

हृत्कंठशिरसांशुद्धिदीप्ताग्नित्वंचलाघवम् ॥ वफपित्तविनाशश्चसम्पद्वान्तरयचेदितम् ॥ ९९ ॥

जो मनुष्य उत्तमप्रकारे चांगला ओकला त्याचें लक्षण हृदय व कंठ व मस्तक यांचे
ठायीं जे फकादिक दोष असतात ते दूर होऊन त्यांची शुद्धि होते व अग्नि प्रदीप्त व
अंग हलकें होतें व कफदोष व पित्तदोष हे दूर होतात.

ओकारी चांगली झाल्यानंतरचें पथ्य.

वतोपराण्हेदीप्ताग्निमुद्गपष्टिकशालिभिः ॥ हृद्यैश्चजांगलरसैःकृत्वायूपमूचभोजयेत् ॥ १०० ॥

मनुष्य चांगला ओकल्यानंतर तिसऱ्या प्रहरां अग्नि प्रदीप्त होई असा मूग व साठी
तांदूळ यांचा व मनाला प्रियकर असे रानांतील हरिणादिकांच्या मांसाचे रस यांचा युष्ट
करून त्या यूषाबरोबर भोजन करावे.

ओकारी चांगली जाहली असतां जे होत नार्हात ते.

तंद्रानिद्रारयदौर्गन्ध्यंश्चशग्रहणीविपम् ॥ सुवांतरयनपीडायैभवंरपेतेकदाचन ॥ १०१ ॥

जो मनुष्य उत्तमप्रकारचा ओकला त्याला डोळ्यांवर झांपड व निद्रा व तांडाला दुर्गंध
कंठ व संग्रहणी रोग व विषदोष हे उपद्रव कधीही होत नार्हात.

ओकारीविपर्ययं द्विपिद्ध परार्थ.

अजीर्णशीतपानीपेव्यायाममैधुनंतथा ॥ स्नेहाभ्यंगप्रकोपंचदिनेयंबर्जयेत्सुधीः ॥ १०२ ॥

जड पदार्थ व थंड पाणी व परिश्रम व मैथुन व अंगाला तेल जावणें व रागें मरणें हे विषय ज्यादिवशां ओकारीचें औषध घ्यावें त्यादिवशां वजें करावें.

इति श्री दामोदरसूनु शाङ्गधरेण विरचितायां संहितायां उत्तर-
खंडे वमनविधिर्नाम तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

वमनानंतरं ढाळकाचा विधि.

स्निग्धस्विन्नस्ववांतस्य दद्यात्सम्पक्वविरेचनम् ॥ अवांतस्य त्वघःस्रस्तो ग्रहणाच्छादये-
त्कफः ॥ १०३ ॥ मंदाग्निगौरवंकुर्पाज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ॥ अथवा पाचनैरामं चला
संचविपाचयेत् ॥ १०४ ॥

पूर्वी मनुष्याला स्निग्ध करावा ह्मणजे उक्त प्रकारें स्नेह पाजावा व नंतर स्विन्न करावा ह्मणजे अंगाचा घाम काढावा. नंतर वांति करवून ह्मणजे ओक्वून उत्तम प्रकारें विरेचन घावें ह्मणजे ढाळक घावें. कारण अवात मनुष्याला ढाळक दिलें असतां तें कफरून अंधाभागीं गळला जो कफ तो ग्रहणां ह्मणजे साहावी पित्तवरा व अग्निवरा जी कला तिचें आच्छादन करितो त्यामुळें अग्निमाद्य व गौरव ह्मणजे अंगाला जडपणा व प्रवाहिका रोग अतिसाराचा भेद आहे तो हे रोग उत्पन्न होतात अथवा अघःस्रस्त जो कफ व आम त्यातें पाचनैः ह्मणजे शुक्र परंढमूलादिक जीं तिहींकरून पाचयेत् ह्मणजे पचवावें.

ढाळकाचा दुसरा विधि.

स्निग्धस्नेहनैः कार्पस्वदैः स्विन्नस्य रेचनं ॥

घृत दुग्धादिक स्नेह द्रव्यें जीं तिहींकरून स्निग्ध मनुष्य जो त्यास व पिंडोष्कादिकें करून स्विन्न ह्मणजे अंगाचा घाम काढिला असा मनुष्य जो त्यास ढाळक घावें हा वात केल्यावाचून विरेचनाचा दुसरा प्रकार.

शरदृतौ वसंतैश्च देहशुष्यैर्विरेचयेत् ॥ १०५ ॥ अन्यदात्पपिके कालेशोधनं शलियत्तु बुधः ॥

शरत्कालाचे ठायीं वसंतकालाचे ठायीं मनुष्यांनीं शरीराच्या शुद्धीकरणें ढाळक घ्यावें; तें करून देहाची शुद्धि होऊन शरीर चांगलें वागणें व उक्त कालां शिवाय दुसरे कालाचे ठायीं रोग उत्पन्न जाहला असता त्या कालाचे ठायींही वैधानें रोगी यास विचार करून ढाळक घावें.

विशेष करून ढाळक वेष्पाविषयीं जे योग्य रोग ते

पित्तविरेचनं दद्याद्दामोद्रेण देहतेत्या ॥ १०६ ॥ उदरे च तथा ध्माने कोष्ठाशुद्धौ विशेषतः ॥

पित्तविकार व आमवायु व उदर रोग व अध्मान वायु व बद्धकोष्ठ या रोगाचे ठायीं वैधानीं विशेष करून ढाळक घावें.

दोष दूर करण्याविषयीं ढाळकाची उक्तपत्ता

दोषाः कदाचित् कुम्पति जितालं पन पाचनैः ॥ १०७ ॥ ये तु मंशोपनैः शुद्धानते पां पुन रुद्रवः ॥

वातादिक दोष लंघन व पाचन इर्हैकरून शमन जाहले असतां एखादे वेळेस कोपातें प्रवृत्तात व जे दोष ढाळक देऊन शुद्ध जाहले त्या दोषाचा फिरून उद्वच होत नाहीं असें जाणावें.

ढाळक देण्याविषयी जे योग्य ते.

जीर्णज्वरीगरव्याप्तोवातरक्तीभगंदरी ॥ १०८ ॥ अर्शःपांडूदरग्रंथिहृद्रोगारुचिपी-
डिताः ॥ योनिरोगप्रमेहार्तागुल्मघ्नीहत्रिणार्दिताः ॥ १०९ ॥ त्रिद्रधिर्द्विस्फोट-
विपूचीकुष्ठसंयुताः ॥ कर्णनासाशिरोवक्त्रागुदमैद्रामयान्विताः ॥ ११० ॥ यकृत-
शोधोक्षिरोगार्ताःकृमिभारानिलादिताः॥शूलिनोमूत्रघातार्ताविरेकाहानरामर्ताः ॥१११॥
जीर्णज्वर व वचनागादिक विपदोष व वातरक्त व भगंदर इर्हैकरून व्याप्त असा मनुष्य
व अर्श व पाहुरोग व उदररोग व ग्रथि रोग व हृद्रोग व अरोचक व परमा व योनिरोग
व गुल्म व घ्नीहा घ्नणजे कणलू व व्रणरोग व विद्रधि व ओकारी व विस्फोट व विपूची व
कुष्ठ व कर्णरोग व नासारोग व मस्तकरोग व मुखरोग व गुदरोग व शिलाचे ठायीं उपदं-
शादिकरोग व यकृत व सूज व नेत्ररोग व कृमिरोग व सोमल व क्षारजन्य विकार व
वातरोग व शूलरोग व मूत्राघातरोग इतक्यातून एखाद्या रोगेंकरून व्याप्त जे मनुष्य ते
ढाळक देण्याविषयी योग्य जाणावे.

ढाळक देण्याविषयी जे योग्य नाहति ते

बालवृद्धावतिस्निग्धभक्षतक्षीणोभयान्वितः ॥ शान्तस्तृपातैःस्थूलश्वर्गभिणीचनवज्वरी॥१२॥
नवप्रसूतानारीचमंदाग्निश्वमदात्यपी ॥ शाल्यादितश्वरुश्वनविरेल्याविजानता ॥ १३ ॥
बाल वृद्ध व अति स्निग्ध मनुष्य व उरक्षतेंकरून क्षीण मनुष्य व भयेंकरून युक्त व
श्रमित मनुष्य व तृपेंकरून पीडित व स्थूल घ्नणजे शरीरेंकरून मोठें मनुष्य व गर्भिणी व
नवज्वरेंकरून पीडित व नूतन बाळ्यत झालेली स्त्री व मंदाग्नि मनुष्य व मदात्यय रोगेंकरून
पीडित व शल्येंकरून पीडित व रुक्ष घ्नणजे निस्तेज मनुष्य इतक्या मनुष्यांना सुद्ध वैद्यानीं
ढाळक देऊं तये.

ढाळक देण्याविषयी मृदु, मध्यम, क्रूर असे कोष्ट

बहुपित्तोमृदुःप्रोक्तोबहुस्थलेष्माचमध्यमः ॥ बहुवातःक्रूरकोष्ठोद्विरेत्यःसव्यथते ॥१४ ॥
मृद्वीमात्राभृद्भ्रौकोष्ठेमध्यकोष्ठेचमध्यमा ॥ क्रूरेतीक्ष्णामतातज्ज्ञैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णैः ॥१५॥
ज्या मनुष्याचा कोठा फार पित्तेंकरून व्याप्त आहे तो मनुष्य मृदुकोष्ठ जाणावा व
ज्याचे कोठ्यामध्ये फार कफ आहे तो मध्यमकोष्ठ जाणावा, व ज्याचे कोठ्यात फार वायु
आहे तो मनुष्य क्रूरकोष्ठ जाणावा; तो क्रूरकोष्ठ ढाळकाविषयी दुःखदायक होय, घ्नणजे
ढाळक दिलें असतां लवकर ढाळ होत नाहीं असें जाणावें. आणि ज्याचा मृदु कोठा आहे
त्याला मृदु औषधेंकरून मृदु मात्रा घ्यावी व ज्याचा कोठा मध्यम आहे त्याला मध्यम
औषधेंकरून मध्यम मात्रा घ्यावी व ज्याचा क्रूर कोठा आहे त्याला तीक्ष्ण औषधेंकरून
तीक्ष्ण मात्रा घ्यावी; तीं औषधें पुढील श्लोकात सांगतीं.

मृदुमध्यमादि कोष्ठाचे ठायीं मृदुमध्यमादिक औषधे.

मृदुद्राक्षापयश्चुतैलैरपिविरिच्यते ॥ मध्यमस्त्रिवृतात्तित्काराजवृक्षैर्विरिच्यते ॥१६॥

क्रूरःसुकूपयसाहेमक्षीरीदंतीफलादिभिः ॥

मृदु आहे कोठा ज्याचा त्याला द्राक्षे व दूध व एरंडेल तेल इहींकरून ढाळक घावें व मध्यम आहे कोठा ज्याचा त्याला निसोत्तर व कटुकी व बाह्य्याचे शेंगेंतला मगज या तीन औषधेंकरून ढाळक घावें व क्रूर आहे कोठा ज्याला त्याचा निवडुंगाचें दूध व हेमक्षीरी झणजे पिसोळा अथवा कांटेधोतरा व जेपाळबीज आदिशब्देंकरून कावंडळीचें मूळ झणजे इंद्रवारुणीचें मूळ इत्यादिक इहींकरून ढाळक घावें; तेणेंकरून ढाळ होतात.

उत्तमादि भेदेंकरून ढाळांचें प्रमाण.

मात्रोत्तमाविरैकरयत्रिशद्धैःकफांतिका ॥१७॥ वेगैर्विशतिभिर्मध्याहीनोक्तादशवेगिका ॥

ढाळकाचे वेग तीस होऊन शेवटले ढाळकाचे अंती कफ पडूं लागला असतां ती उत्तम मात्रा जाणावी व ढाळाचे वेग वीस होऊन कफ पडें लागला असतां ती मध्यम मात्रा जाणावी व दहा वेग होऊन अंती कफ पडूं लागला असतां ती हीनमात्रा जाणावी.

ढाळ होण्याविषयी कपायादिकांच्या मात्रेचें प्रमाण.

द्विपलंश्रेष्ठमाख्यातंमध्यमंचपलंभवेत् ॥१८॥ पलाधंचवपायाणांविनीपरतुविरचनम् ॥

ढाळ होण्याविषयी दोन पळें प्रमाण कपाय झणजे काढा तो दिला असतां तें ढाळक उत्तम जाणावें. व एक पळ प्रमाण काढा दिला असतां तें ढाळक मध्यम जाणावें, व अर्धे पळ काढा दिला असतां तें ढाळक कनिष्ठ जाणावें.

ढाळाविषयी फल्कादिकांचें प्रमाण.

कल्कमोदकचूर्णांनांकर्पमध्वाज्यलेहतः ॥१९॥ कर्पद्वयंपलंवापिवयोरोगाद्यपेक्षया ॥

कल्क व मोदक व चूर्ण हीं प्रत्येक मधा तुपांत मेळवून ढाळ होण्याविषयी घावी. अथवा वय व रोग यांचें तारतम्य पाहून दोन कर्प प्रमाण अथवा पळ प्रमाण घावी.

ढाळकाचे ठायीं निसोत्तर आदिकरून औषधे घ्यावयाचा प्रकार.

पित्तोतरेत्रिवृच्चूर्णद्राक्षाकाथादिभिःपिवेत् ॥२०॥ त्रिफलाकाधगोमूत्रैःपिवेद्व्या-

पंकफादितः ॥ त्रिवृत्सैधवशुंठीनांचूर्णमल्लैःपिवेत्ररः ॥२१॥ वातादितोविरैकाप-

जांगलानारसेनवा ॥

पित्ताचें आधिक्य असता निसोत्तराचें चूर्ण करून द्राक्षाचे काढ्यांत घालून घावें आदिशब्देंकरून गुळ इंद गुलाबफूल बडीशोप इत्यादिशांचे काढ्यांत घावें व कफाचा प्रकोप जाहला असतां त्रिफळेचा काढा व गोमूत्र एका जागीं करून त्यांत च्योप झणजे मुंठ, मिन्धे, पिंपळी यांचें चूर्ण घालून घावें व मनुष्य वायुनें पीडित असतां ढाळ होण्याविषयी निसोत्तर व सैधव व मुंठ यांचें चूर्ण करून लिंबूच्या रसांत घावें अथवा अरण्यासंबंधी मांसाचे रसांत घावें, तेणेंकरून ढाळ होतात.

अन्य औषधेंकरून ढाळकांचें विधान.

एरंडतैलंत्रिफलाकाथेनद्विगुणेनच ॥२२॥ युक्तंतीत्वापयोभिर्वांनचिरेणविरिच्यते ॥

एरंडेल तेलाचे दुप्पट त्रिफळेचा काढा करून त्यांत एरंडेल तेल घालून काढा घावा. अथवा तें तेल दुधांत घालून घावें तेंणेंकरून लवकर ढाळ होतात.

ऋतुमेदेंकरून ढाळकें.

त्रिवृताकौठबीजंचपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥२३॥समृद्धीकारसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥

निसोत्तर व इंद्रजव व पिंपळी व मुंठ व द्राक्षांचा रस व मध हीं औषधें ढाळ होण्याविषयी वर्षाकालीं योजावीं.

शरत्कालाचे ठायीं ढाळक

त्रिवृत्तुरालभामुस्ताशर्करादिव्यचंदनम् ॥२४॥ द्राक्षांबुनासपथीकंशीतलंचघनात्यये ॥

निसोत्तर धमासा व नागरमोथे व उत्तम पांढरा चंदन व ज्येष्ठीमध या औषधांचें चूर्ण करून द्राक्षांचे पाण्यांत मेळवून शरत्कालाचे ठायीं घ्यावें. तेंणेंकरून ढाळ होतात. हें ढाळक शीतळ आहे असें जाणावें-

हेमंतऋतूचे ठायीं ढाळक

त्रिवृताचित्रकंपाठामजाजीसरलावचा ॥२५॥ हेमक्षीरीचहेमंतैचूर्णमुष्णांबुनापिवेत् ॥

निसोत्तर व चित्रक व पहाडमूळ व जिरे व देवदार व वेखंड हेमक्षीरी हणजे पिसोळा अथवा कांटेथोतरा याचें चूर्ण करून उष्ण पाण्यांत घालून हेमंतऋतूचे ठायीं घ्यावें. तेंणेंकरून ढाळ होतात.

शिशिर व वसंत पांचे ठायीं ढाळक

पिप्पलीनागरसिंधुशामान्निवृत्तपासह ॥२६॥ लिहंतक्षौद्रेणशिशिरेवसंतेचविरेचनम् ॥

पिंपळी व मुंठ व सैंधव व वरधरा व निसोत्तर या औषधांचें चूर्ण करून मधांत कालवून शिशिर व वसंत या ऋतूचे ठायीं चाटावें तेंणेंकरून ढाळ होतात.

श्रीष्मऋतूचे ठायीं ढाळक.

त्रिवृताशर्करातुल्याश्रीष्मकाले विरेचनं ॥ २७ ॥

निसोत्तराचें चूर्ण करून त्यांत साखर घालून ढाळ होण्याविषयी श्रीष्मकालीं घ्यावें.

मुखेंकरून ढाळ होण्याविषयी अमयादिमोदक

अभयामरिचंमुंठीविडंगामलकानिच ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलंत्वक्पत्रंमुरतमेवच ॥ २८ ॥

सुतानिसमभागनिदंतीचद्विगुणाभवेत् ॥ त्रिवृदष्टगुणाज्ञेपापद्गुणाचात्रशर्करा ॥ २९ ॥

मधुनामोदकं कृत्वा कर्पमात्रप्रमाणतः ॥ एवैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानुपिवेज्जलं ॥ ३० ॥

तावद्विरिच्यते जंतुर्पावदुष्णेन सेव्यते ॥ पानाहारविहारे पुभवे त्रिषंत्रणं मदा ॥ ३१ ॥

विषमज्वरमंदाग्निपांडुकासभगंदरान् ॥ दुर्नामकुष्ठगुल्माशौगलगदव्रणोदरान् ॥ ३२ ॥

विदाहप्लीहमेहांश्रयस्माणंनयनामपान् ॥ वातरोगंतथाष्मानंमूरुद्घ्राणिचाश्मरी ॥ ३३ ॥

पृष्टपाश्वोर्भुजघनवट्यूदररुजंजयेत् ॥ सततंशीलनादेपपलितानिनाशयेत् ॥ ३४ ॥

अभयामोदकात्पैतेरसापनवराः स्मृतः ॥

हरितकी १ मिन्धें २ मुंठ ३ चवाडिंग ४ आंबळकाठी ५ पिंपळी ६ पिंपळमूळ ७

दालचिनी ८ तमालपत्र ९ नागरमोथे १० हीं दाहा औषधें समभाग घ्यावीं व दांतीचें मूळ हणजे दांतुणीचें मूळ तें तीन भाग व निस्रोत्तर आठ भाग व साखर साहाभाग याप्रमाणें भाग घेऊन सान्यांचें चूर्ण करून मधांत मेळवून एक एक कर्ष प्रमाण मोदक हणजे गोळ्या कराव्या. मग तो एक मोदक प्रातःकालाचे ठायीं ढाळ होण्याविषयी भक्षण करावा. त्याजवर थोडें थंड पाणी प्यावें आणि जोंपर्यंत ढाळ होतात तो काळपर्यंत उष्ण पदार्थांचें सेवन करूं नये व पान आणि आहार व विहार हणजे श्रमादिक यांचे ठायीं सर्वकाळ नियमित असावें. तेणेंकरून विषमज्वर व अग्निमांघ व पांडुरोग व खोकला व भगंदर व कुष्ठ व गुन्म व अर्श व गलगंड व भ्रम व उदर व विदाह व कवळू व परमा व राज-यक्ष्मा व नेत्ररोग व वातरोग व पोटफुगी व भूत्रच्छू व अश्लीरीरोग व पाठ व पार्श्व व कंचर व मांड्या व पोटाच्या व उदर यांचे ठायीं ज्या पीडा होतात त्या हे सर्व रोग दूर होतात. या मोदकाला अभयामोदक हणतात. हा अभया मोदक निरंतर सेविला असतां पलित हणजे मनुष्याचे पांढरे केश होतात ते येणेंकरून काळे होतात. व हा मोदक उत्तम रसायनरूप आहे असें जाणावें.

ढाळकास साहा करणारे उपचार.

पीतवाविरेचनेशीतजलेःसंसिच्यचक्षुणी ॥ ३५ ॥ सुगंधंकिंचिदाघ्रापतांबूलंगील्पेन्नरः ॥

मनुष्याला ढाळकाची मात्रा देऊन त्याजवर त्याचे ढोळ्यांना पाणी लावून ढोळे पुसावे आणि कांहीं एक सुगंध वास घ्यावयास अर्गजादिक द्यावें व भक्षयास विदा द्यावा. हें योग्य जाहलें असतां उत्तम प्रकारचे ढाळ होतात, असें जाणावें.

ढाळ जाहल्यावर कसे राहावें ते लक्षण.

निर्वातस्थोनेवैगाश्रधारपेन्नस्वपेतया ॥ ३६ ॥ शीतांबुनिस्पृशेत्कपिकोष्णनीरंपिवेन्मुहुः ॥

ढाळ जाहल्यानंतर वान्यांत वसूं नये व वातमूत्र इत्यादिनाचें संधारणे करूं नये व शोष घेऊं नये; व थंड पाण्याचा स्पर्श अगदीं करूं नये व ढाळाचेमध्यें कोमट पाणी वारंवार पीत असावें तेणेंकरून चांगले ढाळ होतात.

ढाळांवरुन जे पदार्थ पडतात ते.

बलाभौषधपित्तानिवापुर्वातेपधात्रजेत् ॥ ३७ ॥ रेकाश्रयामलंपित्तभेपजंनरुफात्रजेत् ॥

ओकाराचें औषध घेतलें असतां त्यापासून कफ व जें औषध घेतलें असलें तें व पित्त व वायु हे पदार्थ जसे ओकरीवाटें बाहेर पडतात तसें ढाळर घेतलें असतां त्यापासून मळ व पित्त औषध व कफ हे पदार्थ ढाळावरुन गुदावाटें बाहेर पडतात.

ढाळ चांगले जाहले नसतां जे उपद्रव होतात ते.

दुर्विरेक्तस्वनाभेस्तुस्तव्यत्वंमुंसिदायता ॥ ३८ ॥ पुरीपवानगंगश्रयंद्दमंठुगोरवाः ॥

विदाहोरुचिराध्मानंभ्रमच्छंदिश्चज्ञापने ॥ ३९ ॥

ढाळ चांगले जाहले असतां मनुष्याचे नाभीचे ठायीं म्दव्यता व कृत्वांचे ठायीं शूल व मळ आणि वायु यांची अद्रवृत्ति व शरीराचे ठायीं कंदू व मंठले हीं उत्पन्न होतात व अंगाला जडपणा व दाह व अर्शुचि व पोटफुगी व भ्रम व ओकरी हे उपद्रव होतात.

ज्यास चांगले ढाळ झाले नार्हात त्यास उपचार
तंपुनःपाचनेःस्त्रैःपक्त्वासंस्त्रेःचयेत् ॥ तेनास्योपद्रवायांतिदीप्तोग्निर्लघुताभवेत् ॥४०॥

ज्या मनुष्याला चांगले ढाळ जाहले नार्हात त्याला आरग्वधादि पाचन देऊन आवेचें पचन करावें व नंतर त्याला स्नेहपान झणजे तूप प्यावयास देऊन त्याचा कोठा लिग्ध करून फिरून ढाळक घावें, तेंपेंकरून त्याचे सारे उपद्रव दूर होऊन जठरामि प्रदीप्त होते। आणि अंग हलकें होतें.

ढाळ फार जाहले असतां जे उपद्रव होतात ते
विरकस्यातियोगेनमूर्छाभ्रंशोगुदस्यच ॥ शूलकफातियोगःस्यान्मां-
सघावनसंनिभम् ॥ ४१ ॥ मेदोनिभंजलाभासंरक्तंचापिविरिच्यते ॥

ज्या मनुष्याला फार ढाळ जाहले असता मूर्छा व गुदाचे ठायीं पीडा व शूळहे उपद्रव होतात आणि कफ फार पढतो व मासाचे धुवणासारखें व मद्यासारखें व पाण्या-सारखें असें गुदावाटें रक्त पढतें.

ढाळ फार होऊन जे उपद्रव होतात त्यावर उपाय.

तस्यशीलांबुभिःसिक्तंशरीरंतंदुर्लांबुभिः ॥४२॥ मधुमिश्रैस्तथाशीतैःकारयेद्भ्रमनंमृदु ॥

ढाळ फार जाहले असता मनुष्याचें शरीर थंड पाण्यात भिजवावें, त्याप्रकारें थंड तांदुळाचे धुवणात मध भेळवून मनुष्याला प्यावयास देऊन हलकी ओकारी करवावी तेंपेंकरून उपशम होतो.

ढाळ बंद होण्याविषयी उपाय

सहकारत्वच-मल्कोदभासौवीरकेनवा ॥४३॥ पिष्टोनाभिप्रलेपेनहंत्यतीसानमुल्वणम् ॥

आंब्याची साल गाईचे दह्यांत अथवा सौवीरात वाटून कक्क करून नाभीचे ठायीं लेप करावा तेंपेंकरून ढाळ बंद होतात.

ढाळ बंद होण्याविषयी

अजाक्षीरं पिबेद्वापि वैष्णवैर्हारीणंतथा ॥ ४४ ॥ शालिभिः पांशुकैः स्वल्पं मसूरं वापि-

भोजयेत् ॥ शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणभिरपक् ॥ ४५ ॥

ढाळ बंद होण्याविषयी शेंळेंचें दूध प्यावें अथवा शकुनी पक्षी याचा रस व हरिणाचे मासाचा रस याचें सेवन करावें व साठी तांदुळाचा भात करून थोडा खावा अथवा मसूर शिजवून थोडे खावे आणि डाळिंब आदिकरून शीतळ आणि ग्राहक अशा पदार्थांचें सेवन करावें तेंपेंकरून ढाळ बंद होतात.

ज्याला चांगले ढाळ जाहले त्याचें लक्षण

लाघवेमनसस्तुष्ट्यामनुलोभेगतेऽनिले ॥ सुविरक्तंनरंज्ञात्वापाचनेपाचपयेच्छिशि ॥ ४६ ॥

ढाळ होऊन त्या योगानें देहाला हलकेपणा व चित्ताने ठायी प्रसन्नता व वाकूचें स्वस्थानीं गमन इतकी लक्षणें झालीं असता त्या मनुष्याला चांगले ढाळ जाहले असें जाणून रात्रीचे ठायीं त्याला पाचन घावें.

दाळक घेतलें जसतां घाय होतें तें

इंद्रियाणांवलंबुद्धेःप्रसादोवन्दिहीहता ॥ धातुरधैर्यंवपरधैर्यंभवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४७ ॥

मनुष्यानें दाळकाचें सेवन केलें असतां इंद्रियाना वळ येतें व बुद्धि प्रसन्न होते व जठराग्नि प्रदीप्त होतो व धातु आणि वय यांना स्थिरपणा येतो.

दाळक घेतलें असतां धर्ज्य पदार्थ

प्रवातसेवाशीतांगुम्नेराभ्यंगमर्जणताम् ॥ व्यापामर्मैधुनंचैवनसेवेतविरोचितः ॥ ४८ ॥

मनुष्यानें दाळ झाल्यानंतर फार वाग घेऊं नये व थंड पाणी व तैलाभ्यंग व अर्जीणें व परिश्रम व मैधुन याचें सेवन करूं नये.

दाळकाचे टार्थी पख

शालिशिष्टिसुद्राचैर्यंगभोजयेत्ततः ॥ जांरुलेंविप्वराणांवारसे.शाफ्योदनंरितम् ॥ ४९ ॥

दाळ जाहल्यानंतर पखान साठी तांदूळ व मूग आदिसरून जीं धान्यें चांभी यागु करून घ्यावी व अरण्या संसंधी ह्मिणादिखाचे भासाचा रस अथवा शबूंत पक्षी आणि कोंबटे इत्यादिराचिं भासाचा रस यावगेधर तांदूळाचा भात करावा.

पंचमोऽध्यायः

जे अनुवासनवस्तीविषयी योग्य नाहीत ते.

नानुवास्पस्तुकुष्ठीस्यान्मेहीस्थूलस्तथोदरी ॥ आस्थाप्यानानुवास्याःस्थुरजीर्णोन्माद-
तृह्युताः ॥ ५५ ॥ शोकमूर्च्छारुचिभयश्वासकासभयातुराः ॥

कुष्ठी व मेही झणजे परमा आहे ज्यास तो व सूळ व उदरी झणजे उदररोग आहे ज्यास तो हे अनुवासन वस्तीविषयी योग्य नाहीत व अजीर्ण व उन्माद तृया शोक, मूर्च्छा अरुची, भय, श्वास, खोकला, व क्षय इर्हीकरून पीडित जे मनुष्य, ते आस्थाप्य झणजे निरुद्ध वस्तीविषयी योजावे. त्याची अनुवासन वस्तीविषयी योजना करू नये.

वस्तीच मुख स्थापनाविषयी सुवर्णादिकांची नळी.

नेत्रंकार्यसुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः ॥१५६॥ नलैर्दंतैर्विपाणाग्रैर्भणिभिर्वाविधीयते ॥

नेत्र झणजे गुदाचे ठायीं चिपनळ्या मारावयाची नळी ती सुवर्णादि धातूची अथवा बांबूची अथवा देवनळ, हस्तिदंत व शिंगाचे अथ व विलोर अथवा सूर्यकांतादिक मणी याची नळी करावी.

रोम्याच्या घयाचे प्रमाणावरून नळीचे प्रमाण करावे.

एकवर्षांतुष्टवर्षांपवन्मानपदंगुलम् ॥ ५७ ॥ ततोद्वादशकंपावन्मानंरयादष्टसंपुतम् ॥

ततःपरंद्वादशभिरगुलैर्नैत्रदीर्घता ॥ ५८ ॥

वस्तीची नळी एका वर्षापासून ६ वर्षेपर्यंत ६ अंगुळ प्रमाण लांब व ६ वर्षापासून बारा वर्षेपर्यंत आठ अंगुळ प्रमाण लांब बारा वर्षांनंतर बारा अंगुळें प्रमाण लांब असावी. नळीचे छिद्राचे प्रमाण.

मुद्राच्छिद्रं कलायांभिक्षिद्रं कोलास्थिसन्निभम् ॥ यथासंख्यं भवेत्त्रैत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छस-
न्निभम् ॥ ५९ ॥ आतुरांगुष्ठमानेन मूलेस्थूलं विधीयते ॥ कनिष्ठिणा परीकाहमग्रे-
गुटिका मुस्रम् ॥ ६० ॥ तन्मूले कर्णिवेद्वेचकार्ये भागाच्चतुर्थवात् ॥ योजयेत्तत्र वरित
चबधद्वयविधानतः ॥ ६१ ॥

जी सहा अंगुळ प्रमाण नळी आहे तिचे छिद्र मुगाच्या दाण्याप्रमाणें व जी आठ अंगुळ प्रमाण नळी आहे तिचे छिद्र लाकेचे दाण्याप्रमाणें व जी बारा अंगुळ प्रमाण नळी आहे तिचे बोराचे आंठीप्रमाणें याप्रमाणें क्रमेंकरून नळीचीं छिद्रे करावी आणि ती नळी चिकण असून गाईचे पुच्छासारखी करावी व त्या नळीचे मूळ रोम्याचे आगठ्या इतके मोठे आणि अग्रमार्गी करंगुळी इतकी जाही असून तिचे तोंडे चाटोळें करावे व त्या नळीचे तीन भाग टाकून चवथे मार्गी मूळाचे ठायीं दोन कर्णिका कमळपत्रासारख्या करून हरिणादिकाचे अंटाचा बस्ति तेथें योजून त्या कर्णिवेशीं वस्तीला दोहों घंघनेकरून बांधून ठेवि मिळवाव्या.

वहिन कोणाचे अंटाचा अन्नाचा तो प्रकार.

शृगाजमूकगवांमहिपस्यापिवाभवेत् ॥ सूत्रकोशस्यवरितरतुददलाभेनचर्मजः ॥

॥ ६२ ॥ कपायरक्तसुर्दुर्वेस्तिःस्निग्धोदढोहितः ॥

हरीण व बोकड व हुकर व बैल अथवा टोणगा यांचे अंडाचा बस्ती योजावा. ते न मिळेल तर यांचेच अंगाच्या कातड्याचा बस्ती योजावा आणि तो बस्ती बोर व तरबड इत्यादींचे सालीचे काढ्यांत रंगविलेला असून मृदु व चिकण व बळकट असा असावा.
घण बस्तीचें प्रमाण.

अणवस्तेस्तुनेत्रंस्यात्श्लक्ष्ममष्टांगुलोन्मितम् ॥ ६३ ॥ मुद्गछिद्रं गृध्रपक्षनालकापरिणाहिक ॥
अणाविर्यो जो बस्ती योजावयाचा त्याची नळी ती आठ अंगुळ प्रमाण लांब व चिकण व तिचें छिद्र मुगा इतकें व गिधाडाचे पक्षाला नळी असते तितकी मांडी जाणावी.
बस्तीचे गुण.

शरीरोपचयंवर्णवलमारोग्यमायुषः ॥ ६४ ॥ कुरुतेपरिवृद्धिंचवस्तिसम्पगुपासितः ॥
बस्तीचें उत्तम प्रकारें सेवन केलें असतां शरीराची वृद्धि व कांति व बळ व आरोग्य व आयुष्याची वृद्धि हे गुण उत्पन्न होतात.

बस्तीचा सेवनकाल.

दिवसांतेवसंतेवस्नेहेवस्तिःप्रदीयते ॥ ६५ ॥ श्रीष्मवर्षाशरत्कालेरात्रौस्यादनुवासनम् ॥
नचातिस्निग्धमज्ञानंभोजयित्वानुवासयेत् ॥ ६६ ॥ मदंमूर्च्छांचजनयेत्द्विधारनेहः-
प्रयोजितः ॥ रुक्षंभुक्तवतोत्पन्नंवलं वर्णंचहीयते ॥ ६७ ॥

वसंतऋतूचे ठायीं स्नेहबस्ती घणजे अनुवासनबस्ती तो सायंकाळीं योजावा. श्रीष्मऋतु, वर्षऋतु व शरदतु यांचे ठायीं रात्रीस योजावा व रोग्यास फार लिग्ध भोजन देऊन अनुवासन बस्तीचा प्रयोग करूं नये. तेंणेंकरून मद व मूर्च्छा हे उत्पन्न होतात. व फार रुक्ष भोजन देऊन बस्तीचा प्रयोग केला असतां बळ व कांति यांची हानि होते. याप्रकारें दोहों प्रकारचा बस्ती योजिला असतां हे उपद्रव होतात असें जाणावें.

बस्तीचे ठायीं ही मात्रा व अतिरिक्त मात्रा त्यांचें फळ.

हीनमात्रावुभौबस्तीनातिकार्यकरौस्मृतौ ॥ अतिमात्रौतथानाहकुमातीसारकारकौ ॥ ६८ ॥
अनुवासनबस्ती व निरूहबस्ती याची अल्प मात्रा जाहली असतां यांजपासून फार कार्य होत नाहीं घणजे रोग चांगले दूर होत नाहींत व यांची फार मात्रा जाहली असता आनाह्रोग व ग्लानि व अतिसार हे रोग उत्पन्न होतात.

उत्तमादिकांची मात्रा.

उत्तमस्पपलैःपद्भिमिध्यमस्पपलैःत्रिभिः ॥ पलाद्यर्धेनहीनस्पयुक्तामात्रानुवासने ॥ ६९ ॥
उत्तमप्रकारचें आहे बळ ज्याला त्याची मात्रा अनुवासना बस्तीचे ठायीं सहा पळ प्रमाण जाणावी. व मध्यम बळ मनुष्य जो त्याची मात्रा तीन पळ प्रमाण जाणावी. व हीन बळ मनुष्य जो त्याची मात्रा दोह पळ प्रमाण जाणावी.

स्नेहाचे ठायीं सैंधवादि मात्रेचें मान.

शतान्हासैंधवाभ्यांचदेयंस्नेहेचवूर्णैरुम् ॥ तन्मात्रोत्तममध्यांत्याःपट्चतुर्द्वयमापवैः ॥ ७० ॥
शतावरी व सैंधव यांचें चूर्ण अनुवासनबस्तीचे ठायीं द्यावयाचें त्याची मात्रा

जी सहा मासे प्रमाण ती उत्तम व जी चार मासे प्रमाण ती मध्यम व जी दोन मासे प्रमाण ती कनिष्ठ याप्रकारें मात्रा जाणाव्या.

ढाळकादि दिल्यानंतर अनुवासन बस्ती घावपाचा प्रकार

विरचनात्समरात्रेगतेजातबलापच ॥ भुक्तान्नायानुवास्यावस्तिर्देधोऽनुवासनः ॥ ७१ ॥

मनुष्याला ढाळक देऊन सात दिवस गेल्यानंतर बळ आल्यावर त्याला भोजन देऊन अनुवासन नामक बस्तीविषयी योग्य जो मनुष्य त्याला अनुवासन बस्ती योजावा.

अथवानुवास्यांस्वभ्यक्तमुष्णांबुस्वेदितंगनैः ॥ भोजयित्वापथाशास्त्रंक्रतचंक्रमणंततः ॥ ७२ ॥ उत्सृष्टानलविष्मूत्रंपोययेत्स्नेहवस्तिना ॥ सुप्रस्यवामपार्श्वेनवामजंघाम-

सारिणः ॥ ७३ ॥ कुंचितापरजंघस्यनेत्रस्निग्धोगुदेन्यसेत् ॥ बध्वावस्तिमुखसूत्रवामहस्तेनधारयेत् ॥ ७४ ॥ पीडयेदक्षिणेनैमध्यवेगेनधीरधीः ॥ जृभाकासक्षवादींश्च वस्तिकालेनकारयेत् ॥ ७५ ॥

अनुवासनबस्तीविषयी जो योग्य मनुष्य त्याचे अगाला तेल लावून उष्ण पाण्याने अंगाचा हलका घाम काढून त्याला यथाशास्त्र भोजन देऊन अंमळसा इकडे तिकडे हिंडवून त्याला मुतायाला व शौचाला होत असल्यास बसवून व वायु सरत असल्यास सरवून व बस्तीचे ठायी योजावा. आणि त्याला डावे कुशीस निजवून डावा पाय लाव घेतवून व बस्तीचे ठायी योजावा. आणि गुद स्निग्ध करून बस्तीची नळी वस्ति मुखाचे ठायी दोऱ्यानी बांधून त्या नळीला गुदाचे ठायी ठेवावी, आणि कुशळ वैधानी ती नळी डावे हाताने धरून उजवे हाताने मध्यम वेगेंकरून पीडन करावे ह्मणजे चिपनळ्या माराव्या व बस्तीकाली जाभई व खोकला व शिकादिक हीं रोग्यास येऊ देऊं नयेत.

चिपनळ्या मारण्याविषयी काळ

त्रिंशन्मात्रामितःकालःप्रोक्तोवस्तेस्तुपीडने॥ततःप्रणिहितःस्नेहउत्तानोवाकृशतंभवेत् ७६
चिपनळ्या मारण्याविषयी तीस मात्रापर्यंत काळ जाणावा आणि तो स्नेह अम्यंतरा प्राप्त जाहला असता शमर आख 'मोजे तोंपर्यंत उताणें निजावें. त्या मात्रेचें प्रमाण पुढील श्लोकात आहे.

किती काळाची मात्रा होते त्य.चें प्रमाण

जानुमंडलमावेष्ट्यकुर्याच्छेटिक्यापुतम् ॥ मफामात्रामवेदेपासर्वत्रैपविनिश्चयः ॥७७॥

गुडच्यामवता स्पर्श लागे असा हाताचा फेरा फिरवून चिटकी मारावी इतक्या काळाची एक मात्रा जाणावी, असा निश्चय सर्वत्र आहे असें जाणावें

चिपनळ्या मारल्यानंतरची क्रिया

प्रसारितैःसर्वेगान्त्रैयथावीर्यंप्रसर्पति ॥ ताडयेत्तलपोरेनत्रीन्चारांश्चशनैःशनैः ॥ ७८ ॥ फिजश्चैवततःश्रोणीशय्यांचैवोत्तिपेत्ततः ॥ जातेविधानेतु

ततःकुर्यान्निद्रांपथासुख ॥ ७९ ॥

चिपनळ्या मारल्यानंतर रोग्याकरवून हस्तपादादिक सर्वे गात्रे टिळी सोडवून लाव करावी. तेंपेंकरून रसादिक धातु आपल्या स्थानाप्रत जातात व रोग्याचे हातापायांचे

तळव्यांना तीन वेळ हलक्या हलक्या ढाळ्या माराव्या. तशांत मांड्यांचे ठायीं व कटि पश्चात्‌भागाचे ठायीं तीन वेळ टाळ्या मारून त्याला पलंगावर बसवावा. याप्रकारचा विधि जाह्न्यानंतर रोग्याने स्वस्थ निद्रा करावी.

वस्तिकर्म चांगलें जाहलें असतां त्याचे गुण.

सानिलःसपुरीपश्चस्नेहःप्रत्येतियस्यतु ॥ उपद्रवंविनाशीघ्रंससम्यगनुवासितः ॥८०॥

गुदाचे आंत गेला जो स्नेह तो वायु व मळ इहींशीं सहवर्तमान उपद्रवावांचून लवकर बाहेर आला असतां त्या मनुष्यास वस्तिकर्म चांगलें जाहलें असें जाणावें.

स्नेहाचा विकार दूर होण्याविषयी उपाय.

जीर्णान्नमयसायान्हेस्नेहेप्रत्यागतेपुनः ॥ लघ्वन्नभोजयेत्कामंदीप्ताग्निस्तुनरोपदि ॥८१॥

अनुवासितापदेयस्यादितरेन्हिसुखोदकं ॥ धान्यशुंठीकपायोवास्नेहव्यापत्तिनाशनं ॥८२॥

गुदावाटें स्नेह निःशेष बाहेर आला असतां आणि जर मनुष्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे तर त्याला सायंकाळीं जुनें अन्न असून किंचित्‌मितीचें आहारापेक्षां कमी असें पथ्यास द्यावें आणि अनुवासित मनुष्य जो त्याला दुसऱ्या दिवशीं सुखोदक द्यावें घ्नजे कोमट पाणी प्यावयास द्यावें अथवा धणे व सुंठ यांचा काढा करून द्यावा तेणेंकरून स्नेहाचा विकार दूर होतो.

वातादि दोषांचे ठायीं चिपनळ्या मारावयाचें प्रमाण.

अनेनविधिनापड्वासास्रचाष्टौनवापिवा ॥ विधेपावस्तपस्तेपामंतैवनिरुहणं ॥८३॥

पूर्वोक्त विधींकरून वातादिक दोषांचे ठायीं सहावेळ अथवा सातवेळ अथवा आठवेळ अथवा नऊवेळ चिपनळ्या माराव्या त्या चिपनळ्याचे अंतीं निरुह वस्ति योजावा.

वस्तीचे गुण.

दत्तस्तुप्रथमोवस्तिस्नेहपेद्रस्तिवक्षणेः ॥ सम्पद्दत्तोद्वितीयस्तुर्ध्वस्थमनिलंजपेत् ॥८४॥

बलवर्णचजनयेतृतीयस्तुप्रयोजितः ॥ चतुर्थपंचमौदत्तौस्नेहपेतांसास्रजि ॥८५॥

पशोमांसस्नेहपतिसप्तमोमेदएवच अष्टमोनवमश्चापिमज्जानचपयान्नमम् ॥८६॥

एवंशुक्रगतान्दोषान्द्विगुणःसाधुसाधयेत् ॥ अष्टादशाष्टादशकान्त्वस्तीनांयोनिपेवते ॥८७॥

सकुंभरबलोप्यश्वंजपेतुल्योऽमरप्रभः ॥

प्रथम चिपनळी मारली असतां ती वस्ती रक्षण घ्नजे अंड संघिक्षारा शरीराचे ठायीं स्नेहन करिते घ्नजे धातु वाढविते. दुसरी चिपनळी दिली असतां मस्तकांतिल वायु दूर होतो, तिसरी चिपनळी दिली असतां शरीराचे ठायीं बळ व कांति हीं येतात, चवथ्यानें, पांचव्यानें, चिपनळी मारली असतां रस व रक्त यांची वृद्धि होते, सहाव्यानें, सातव्यानें चिपनळी दिली असतां मासाला व मेदाला लिग्धपणा येतो, आठव्यानें व नवव्यानें, चिपनळी दिली असतां मज्जला व श्लोकांत चरार आहे तेणेंकरून शुक्रधातूला लिग्धपणा येतो. याप्रकारें द्विगुण घ्नजे अठरा चिपनळ्या दिल्या असतां शुक्रधातुला चे दोष त्यांचा नाश होतो व जो मनुष्य छत्तीस चिपनळ्यांचें सेवन करितो त्याला वस्तीसारखें बळ येऊन वेगानें अश्याला देखील जिंकिल आणि देवासारखी कांति होणे.

नृतीयखंड-

अनुवासन वस्ती व निरूह वस्ती हे कोणास घावपाचे ते प्रकार.
रूक्षायबहुवातायस्नेहवस्तिदिनेदिने ॥ ८८ ॥ दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामन्यांबायामपा-
हरेत् ॥ स्नेहोल्पमात्रोरुक्षाणां दीर्घकालमनल्पयः ॥ ८९ ॥ तथानिरूहस्निग्धाना-
मल्पमात्रः प्रशस्यते ॥

रूक्ष असून जो फार वायुने पीडित मनुष्य त्याला वैद्यानी दिवसादिवसाचे ठायीं
लेहवस्ती घावा झणजे स्नेहाच्या चिपनळ्या नित्य माराव्या. त्याप्रकारे अन्येषा झणजे
स्निग्ध व स्थूलादिक मनुष्य जे त्यास अन्या झणजे निरूहण वस्ती तो दिवसादिवसाचे
ठायीं घावा तेजेंकरून बाधा झणजे रोग तो दूर होतो व रूक्ष मनुष्य जे त्यास लेहवस्ती
थोडा घावा झणजे स्नेहाची हलकी चिपनळी मारावी, परंतु रोगी बहुत दिवस वाचायाचा
आहे तर स्निग्ध मनुष्य जो त्यास निरूह वस्ति थोडा घावा.

एकलाच स्नेह बाहेर आला असतां उपाय

अथवायस्यतत्कालस्नेहो निर्याति केवलः ॥ ९० ॥ तस्यान्योन्यतरादेयो न हि स्निग्धस्य तिष्ठति ॥

स्निग्ध मनुष्य जो त्याचे गुदावाटे चिपनळ्या मारिल्यावर लागलाच स्नेह बाहेर येतो,
ठरत नाही, यास्तव स्नेहवस्ती देऊन लागलाच निरूह वस्ती घावा असे पाऊटून दोहों
प्रकारचे वस्ती घावे

स्नेह बाहेर येत नाही त्याचे उपद्रव व उपाय

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैतियदापुनः ॥ ९१ ॥ तदाशैचिल्यमाध्मान-
शूलश्वासश्चर्जायते ॥ पकाशयो गुरुत्वचतत्रदद्यान्निरूहणं ॥ ९२ ॥ तीक्ष्णती-
क्ष्णौषधि युता फलवर्तीर्हिता तथा ॥ यथाटुलोमनं वायुर्मलस्नेहश्च जायते ॥ ९३ ॥

तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं न स्पंचशस्यते ॥

ढाळक व वमन इत्यादिक होऊन ज्या मनुष्याची शुद्धि केली नाही त्याचे
गुदावाटे मळमिश्रित स्नेह जर बाहेर आला नाही तर शरीराला शिथिलपणा व आध्मान
झणजे पोटफुगी व शूल व श्वास व पकाशयाचे ठायीं जळपणा हे उपद्रव होतात. हे दूर हो-
ण्याविषयी तीक्ष्ण असा निरूहण वस्ति योजावा याप्रकारे तीक्ष्ण औषधेंकरून युक्त अशी
फलवर्ती जेणेंकरून वायु अघोगामी होऊन मळमिश्रित स्नेह गुदावाटे बाहेर येई अशी यो-
जावी व तसेच तीक्ष्ण ढाळक व तीक्ष्ण नस्यें हीं योजावीं.

स्नेहवस्ती त्याला उपद्रव करित नाही त्याचें विधान

यस्यनोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ॥ ९४ ॥ सर्वोल्पोऽप्यवृत्ते रोक्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

स्नेहवस्ती झणजे स्नेहाची चिपनळी ती गुदात घातल्यानंतर गुदाचा संपूर्ण भाग
च्यावृत्त झणजे व्यापून राहिली होतसाती अथवा मनुष्यास रूक्षपणा आहे झणोन गुदाचा
एक देश व्यापून राहिली होतसाती शूलादिक उपद्रव करित नाही ती चिपनळी झणजे स्ने-
हवस्ती तो बहुत वेळ तसाच ठेवावा.

अहोरात्रं स्नेह बाहेर आला नाही तर त्याजवर उपाय

अनायाते त्वहोरात्रं स्नेहोऽप्यमंशोधने रं रं ॥ ९५ ॥ स्नेहवस्तावनायाते द्वाभ्यां स्नेहो विधीयते ॥

लेहाची चिनपळी मारिली असतां जो स्नेह बाहेर येत नाहीं त्याला दोन वेळ चिप-
नळ्या मारून स्नेह बाहेर येईसं करावें व जो लेह अहोरात्रांमध्ये बाहेर येत नाहीं त्याला
ढाळक देऊन बाहेर येईसा करावा.

अनुवासन तेल.

गुडूच्येरंडपूतीकभार्गोवृषकरोहितम् ॥९६॥ शतावरीसहचरंकाकनासापलोन्मितम् ॥
पवमापातसीकोलकुलित्यान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ९७ ॥ चतुर्द्रोणांभसापत्काद्रोण शे-
पेणतेनच ॥ पचेत्तैलाढकेपेप्यैर्जोवनीयैःपलोन्मितैः ॥ ९८ ॥ अनुवासनमेतत्त्विस-
र्वेवातविकारानुत् ॥

गुळवेल १ एरंडमूळ २ करंजसाल ३ भारंगमूळ ४ आडुळसा ५ रोहिसतृण ६ शतावरी
७ कोंहंटा ८ कावळी ९ हीं नऊ औषधे पळ पळ प्रमाण, जव, उडीद, आळशी,
पोंरीचें बोज, व कुळित्य हीं पांच औषधे दोन दोन पळे हीं सारीं औषधे कुटून त्यांत पाणी
चार द्रोण घालून एक द्रोण पाणी राही तोंपर्यंत काढा करून त्यांत तिळाचें तेल एक आढक
परिमित घालवें आणि जोवनीय गणाचें औषधे पळ पळ प्रमाण घेऊन चूण करून बारीक
वांटून त्या तेलांत घालून फिरून कढवावें आणि काढा आटून तेल राहिलें घणजे सालीं
उतळून तेज गालून घ्यावें. याला अनुवासन तेज घणनात. हें तेल संपूर्ण वायूचे रोग दूर
करितें, असं जाणावें.

अनुवासनरस्मीमध्ये विपर्यय होऊन अे रोग होतात ते.

पट्प्रतिष्पापदरनुजाप्यंतेत्रस्तिरुमणः ॥९९॥ दृषितात्ममुदायेनताश्चिक्रियारानुसुश्रुतात् ॥

चस्ति कर्मांमध्ये दोषरूप कांहीं विपर्यय होऊन त्यापासून शहात्तर प्रकारचे रोग उत्पन्न
होतात. त्यांची चिकित्सा मुश्रुत ग्रंथाचे ठायी आहे त्याजवरून करावी.

चस्तिकर्मांचेठायी पद्य.

पानाहारविहारश्चपरिहारश्चकृत्स्नशः ॥२००॥ म्नेहपानगमाःकार्यानात्ररायांविचारणा ॥

अन्नपान आणि विहारादिक यांचें आचरण जसे स्नेहपानाचे ठायी सांगितलें आहे तसें
सर्व प्रकारें या स्नेहचस्तीचे ठायी करावें; याविपर्यय विचार करूं नये.

पष्ठोऽध्यायः ।

निरुहयस्तीया शिधि.

निहृदचस्तिचंद्रुधाभिघनेस्मरणांतरे ॥ २०१ ॥ निरेदनगपनामानिष्टनानिर्मुनिर्मुंगधेः ॥

निरुह चस्ति कारणभेदेकरून अनेक प्रकारच्या टोता आणि जर्सी जर्सी कारणाचें
नाम अमर्नाल तर्शा तर्शा त्यांचें नाम होतात. उदाहरण उच्छिद्य चस्ति दोषदहनचस्ति
दोषदहनचस्ति इत्यादिक नामे जाणावीं.

निरूहवस्तीचें दुसरें नाम.

निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमारथापनं बुधैः ॥२०२॥ स्वरथानस्थापनादोपघातूनं स्थापनं मतम् ॥
निरूह वस्तीचें दुसरें नाम आस्थापन असें जाणावें. त्याची व्युत्पत्ति दोष व रसादिक
घातु यांना आपल्या स्वस्थानी बसविते झणोन त्याला आस्थापन झणतात व वातादिक
दोष अथवा रोग यांना दूर करितो झणोन त्याला निरूह झणतात.

निरूहवस्तीचे ठायीं वाह्यादिकांचें प्रमाण.

निरूहस्यप्रमाणंतु प्रस्थः पादोत्तरं मतम् ॥ ३ ॥ मध्यमे प्रस्थमुद्दिष्टं हीनरपकुडवाह्यः ॥
निरूहवस्ति देण्याविषयी कषायादिकांचें प्रमाण सवाप्रस्थ उत्तम व एक प्रस्थ
कृच्यम, तीन कुडव कनिष्ठ याप्रकारें जाणावें.

जे निरूह वस्तीविषयी योग्य नाहीं ते.

अतिस्निग्धोत्क्रिष्टदोषोक्षतोरस्कः क्रशतथा ॥ ४ ॥ आध्मानछर्दिद्विकारः कासश्वा-
सपपीडितः ॥ गुदशोफातिसारात्तोविपुचीकुष्ठसंयुतः ॥ ५ ॥ गर्भिणीमधुमेही-
चनास्थाप्यश्चजलोदरी ॥

फार स्निग्ध जो मनुष्य तो व ज्याचे ऊर्ध्वगाभी दोष जाहले आहेत तो व उरक्षतेकरून
पीडित, वृश, आध्मान झणजे पोटफुगी रोग, ओकारी, उचकी, अर्श, खोकला, शकस
इहींकरून पीडित जो मनुष्य तो गुदाचे ठायीं, पीडा, सूज अतिसार, मोहशी, कुष्ठ,
इहींकरून पीडित गर्भिणी स्त्री, मधुमेही व जलोदरी हे रोगी आस्थापन झणजे निरूह
वस्ती त्याविषयी योग्य नाहींत.

निरूहवस्तीविषयी जे योग्य ते

वातव्याधाबुदापवर्तेवातासृक् विषमज्वरे ॥६॥ मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रवृष्टाश्मरीपुच ॥
वृद्धासृक्दरमंदाग्निप्रमेहेतुनिरूहणम् ॥७॥ शूलेग्लपित्तेहृद्रोगेयोजपेक्षिधिवद्वधः ॥
वातरोग, उदावर्त, वातरक्त विषमज्वर, मूर्च्छा, तृषा, उदर, आनाहरोग, मूत्रवृष्ट,
अश्मरीरोग, बहुत दिवसांचे असृक्दर झणजे धुपणी, अग्निमाच, परमा, शूलरोग, आसृ-
पित्त, व हृद्रोग हे रोग निरूह वस्तीविषयी योग्य जाणावे.

निरूहवस्ती देण्याचा प्रकार.

उत्सृष्टानिलविण्मूर्त्रं रिनर्गारवन्नमभोजितम् ॥८॥ मध्याह्ने गृहमेचयथायोग्यं निरूहयेत् ॥
स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ॥ ९ ॥ ज्ञाते निरूहे च ततो भवेदुत्पत्कसंज्ञितः ॥
तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं च निरूहागमनेच्छया ॥ १० ॥ अनायातं मुहूर्ते तु निरूहशोधने हेरेत् ॥

निरूह वस्ती ज्या मनुष्याला द्यावयाचा त्याला मुतायास व शौचाला हेत असल्यास
जाऊं नये असें सागून व त्याचे कोठ्यात वादूचा फुगारा-अशला-तस्तो सरवून कोठा
शुद्ध करून त्याचे अंगाला स्नेह पदार्थ लावून थोडा अंगाला-घाम-करून त्याला ओजन
न देता दोन प्रहरां घराभयें यथायोग्य झणजे जसा ज्या रोगावर वस्ती द्यावयाचा असेल
तसा स्नेह वस्तीचे विधानें करून निरूहण वस्ती द्यावा. झणजे तेलादिकांच्या चिपनळ्या
गुदावाटें माराव्या आणि निरूह वस्तीचें कर्म जाहल्यानंतर तो निरूह बाहेर यावया-

करितां एक मुहूर्तमात्र क्षणजे दोन घटिकापर्यंत उकिडवें वसावें. जर एका मुहूर्तांत तो निरूह बाहेर आला नाही तर त्याला शोधन करून बाहेर घेईसा करावा.

निरूह बाहेर आला नाही त्याच्या शोधनार्थी औषधे.

निरूहेरेवमतिमान्क्षारमूत्राम्लसंधैः ॥ ११ ॥

निरूह वस्ती गुदातून बाहेर आला नसतां जवखार व गोमूत्र व लिंबूचा रस अथवा जंबीराचा रस व सैंधव हीं चार औषधे एकत्र करून गुदाचे ठायीं पुनः निरूह योजावा. तें केंद्र करून निरूह बाहेर येतो

ज्याला निरूह वस्ती उत्तम झाला त्याचें लक्षण.

पस्यक्रमेगणच्छंतिविट्पित्तकफवायवः ॥ लाघवंचोपजापेतमुनिरूहंतमादिशेत् ॥ १२ ॥

ज्या मनुष्याला निरूह वस्ती दिला असतां त्याचे मळ व पित्त व कफ आणि वायु हे क्रमेकरून गुदावाटे बाहेर आले असतां व शरीराला हलकेपणा असता निरूह वस्तीचें कर्म चांगलें झालें असें जाणावें.

ज्याला निरूह वस्ती उत्तम झाला नाही त्याचें लक्षण.

पस्यस्याद्भस्तिरल्पाल्पवेगोहीनमलानिलः ॥ मूत्रार्तिजाड्यारुचिमान्दुर्निरूहंतमादिशेत् ॥ १३ ॥

ज्याला निरूह वस्ती दिला आणि त्या वस्तीचा बाहेर येण्याचा वेग अल्प यास्तव मळ व वायु हे जितके बाहेर यावयाचे तितके न आले आणि व थोडे आले, मूत्राचे ठायीं पीडा व शरीराला जडपणा व अरोचक इतक्या लक्षणेकरून युक्त जो मनुष्य त्याला निरूह वस्ती चांगला झाला नाही असें जाणावें.

निरूह वस्ती व स्नेहवस्ती यांचें चांगलें देण्याचें लक्षण

विविक्ततामनस्तुष्टिः भ्रग्घताव्याधिनिग्रहः ॥ आरुधापनस्नेहवस्योः

सम्यग्दानेनतुलक्षणम् ॥ १४ ॥ अनेनविधिनायुंज्यान्निरूहं वस्तिदानवित् ॥

रोग्याचे अंगास हलकेपणा व मनाचा संतोष व अंगाला घामाचा चिकटा व रोगाचा नाश हे आरुधापन क्षणजे निरूहवस्ती व स्नेहवस्ती यांचें चांगले दिव्याचें लक्षण जाणावें. आणि पूर्वोक्त विधीकरून वस्तिकर्म जाणणारा जो वैद्य त्यानें निरूह वस्ति योजावा.

निरूहण वस्ती कित्ती वेळ द्याय त्याचा प्रकार.

द्वितीयं वानुंतीयेवाचतुर्थं वायथोचितम् ॥ १५ ॥ सस्नेहएकः पवनेपित्तेद्वौपयसासह ॥

कयायश्चतुर्भ्याः कफेकोष्णाद्ययोमताः ॥ १६ ॥ पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं शिरद्वौपयसैः

क्रमात् ॥ निरूहं पौज्यित्वाचततस्तद्गुवासपेत् ॥ १७ ॥

निरूह वस्ती दोन वेळ, अथवा तीन वेळ अथवा चार वेळ जसा दोष असेल तसा योजावा. व वातरोग असतां स्नेहयुक्त निरूह वस्ती एकवेळ द्यावा व पित्तरोग असता दुग्धयुक्त दोन वेळ द्यावा व कफरोग असतां कपाय व कटु व रुक्ष इत्यादिक पदार्थे एकत्र करून किंचित् उष्ण करून तीन वेळ निरूहवस्ती द्यावा. क्षणजे या औषधाच्या तीन वेळ चिपनळ्या मानवाच्या अथवा कफ व पित्तवायु इतक्या मनुष्य पीडित असतां दूध व युष व रस क्षणजे

मांसरस याचे क्रमंकरून गुदादिकांचे ठायी बस्ती द्यावे. नंतर अनुवासन बस्ती द्यावा ह्मणजे स्नेहाच्या चिपनळ्या माराव्या.

सकुमारादिक मनुष्यांस निरुद्धबस्तीची योजना.

सुकुमारस्यवृद्धस्यबालस्यचमृदुर्हितः ॥ वरितरतीक्षणप्रयुक्तमनुतेपांहन्याद्भ्रालादुपी ॥१८॥

सुकुमार ह्मणजे नाजूक मनुष्य वृद्ध व बाल यांना मृदु बस्ती द्यावा ह्मणजे हलक्या चिपनळ्या माराव्या आणि यांचे ठायी तीक्षण ह्मणजे दारुण असा बस्ती येजिला असतां यांचे चळचा व आयुष्याचा नाश होतो.

आदि मध्य व अंत्य यांचे ठायी बस्तीची योजना.

दद्यादुत्केशनंपूर्वमध्येदोपहरंततः ॥ पश्चात्संशमनीपंचदद्याद्वरितविचक्षणः ॥ १९ ॥

प्रथम दोष उचंबळत अशा औषधांचा बस्ती येजावा व मध्यं दोषनाशक अशा औषधांचा बस्ती द्यावा. अंती संशमनीय ह्मणजे आपले स्वस्थानीं दोष बसत असा बस्ती द्यावा. ह्मणजे अशा औषधांच्या चिपनळ्या माराव्या.

दोष उचंबळघापाचा बस्ति.

एरंडबीजमधुर्कंपिप्पली.रैध्वंदचा ॥ १५प.पलवह्वश्चरितरडुश्चन.रमृतः ॥ २० ॥

एरंडाचें बीज १ मोहाची साल २ पिंपळी ३ सैधव ४ वेखंड ५ शेरणीचीं फळे ६ हीं दु औषधें समभाग घेऊन वाटून व लवकरून दोष उचंबळवावयाकरितां हा उत्केशन वरित येजावा.

दोषहरवस्ति.

शताव्रहामधुर्विल्वकै.टजंपलमेवच ॥ स्वर्जिज्वःर.गोमूत्रोदगित्तोपहरःरमृतः ॥२१॥

शतावरी १ ज्येष्ठमध २ बेलफळ ३ कौटज ४ हीं चार औषधें समभाग घेऊन वाजोत बारीक वाटून त्यांत गोमूत्र मेळवून गुदाचे ठायी चिपनळ्या माराव्या. तेपेवरून व तादिक दोषांचें शमन होतें.

शोधनवस्ति.

शोधनद्रव्यानिक्वाधरतवह्वैःरनेरैध्वैः ॥ दुत्तद रुजेनमधित्तवद्य.शोधनाःरमृता.२२

निमोत्तरादिक जीं शोधनद्रव्यें त्यांचा कडा वरून आणि त्याच औषधांचा वल्क त्या कडाचांत व सैधव त्यांत मेळवून दुर्जिनें रुज ह्मणजे रवी त्या रवीनें मधन वरून दोषांचे शोधनाविषयीं बस्ति द्यावे. ह्मणजे चिपनळ्या माराव्या.

दोषशमनवस्ति.

प्रियंशुमंथुकोमूरततधैवचरसांजनम ॥ रक्षीरःशरुतेवस्तिदोषाणंरमृताः ॥२३॥

वाघाटीचें मूळ अथवा राळे १ मोहाची साल २ न.गरभोथे ३ रसांजन ४ हीं चार औषधें समभाग घेऊन दुधात बारीक वाटून दोषशमन होण्याविषयीं बस्ति येजावा; ह्मणजे चिपनळ्या माराव्या.

लेखनवस्ति.

त्रिफळकाथगोमूत्रक्षीद्रक्षारसमादृताः ॥ उपवादिप्रतीवादेवतपलेहनाःरमृताः ॥२४॥

त्रिफळेचा कडा वरून त्यांत गोमूत्र व मध आणि जवरीर घालून आणि उपवादि

घण्टाचे औषधांचें चूर्ण त्यांत मेळवून लेखन घणजे मेदोरोगादिकांचें जें कृशाकरून त्याविषयीं बस्ति योजावा.

चंद्रहणवस्ति.

१ वृंहणद्रव्यनिकायःकल्कैर्मधुरवैर्युतः ॥ सर्पिर्मांसरसोपेतावस्तयोवृंहणामताः ॥ २५ ॥
२ मुसळी, गोरखरू, कवचबीज इत्यादि जीं वृंहणद्रव्ये घणजे धातुवर्धनद्रव्ये त्यांचा काढा करून त्यांत मोहाची साल व द्राक्षे व डाळिंब इत्यादिक मधुर द्रव्ये जीं त्यांत कल्क व तूप व मांसरस हीं सारीं घालून वर्धन होण्याविषयीं बस्ति योजावा.

पिच्छिलवस्ति.

वदपैरावतीसेलुशालमलीधन्वनागराः ॥ क्षीरसिद्धाःक्षौद्रयुक्तानाम्नापिच्छिलसंज्ञिताः २६
३ अजोरभ्रैणरुधिरैयुक्तादेयाविचक्रणैः ॥ मात्रापिच्छिलवस्तीनांपलैर्द्वंद्वशभिर्मताः ॥ २७ ॥
४ चोरीची साल १ नारंगी २ भोकरीची साल ३ सांवरीची साल ४ धमासा ५ सुंठ ६ हीं सहा औषधे समभाग घेऊन दुधांत वांटून त्यांत बोकड व मेंढा व हरीण यांचें रक्त मिश्रित करून कुशलवैद्यांनीं दोष पातळ होण्याविषयीं बस्ति योजावे. याला पिच्छिलवस्ति घणतात. या वस्तीच्या मात्रेचें प्रमाण चार पळे जाणावें.

निरूहणमात्रेचा विधि.

दत्त्वादैसैधवस्याक्षंभधुनःप्रसृतिद्वयम् ॥ विनिमथ्यततोदद्यात्स्नेहस्पप्रसृतित्रयम् ॥ २८ ॥ एकीभूतेततःस्नेहेयत्कस्पप्रसृतिक्षिपेत् ॥ संमूर्छितेकपापेतुचतुःप्रसृति-
संमितम् ॥ २९ ॥ क्षिप्त्वाविमथ्यदद्याच्चनिरूहंकुशालोभिपक् ॥ वातेचतुःपलंक्षौ-
द्रंदद्यात्स्नेहस्पपदपलम् ॥ ३० ॥ पित्तेचतुःपलंक्षौद्रंस्नेहस्पचपलत्रयम् ॥ कफे-
पदपलक्षौद्रंस्नेहस्पेवचतुःपलम् ॥ ३१ ॥

प्रथम सैधव एक अक्ष प्रमाण घणजे कफे प्रमाण व मध दोन प्रसृति घणजे चार पळे या दोहोंचें एकाजागीं मर्दन करून नंतर त्यांत तूप अथवा तेल साहा पळे प्रमाण घालून एका जागीं मेळवून त्यांत कल्काचीं जीं औषधे सांगेल त्यांचा कल्क करून त्या स्नेहांत मेळवावा अथवा त्या कल्काची संमूर्छित घणजे कढवून काढा करून त्या स्नेहांत मेळवून कुशल वैद्यांनीं निरूहवस्ति योजावा. घणजे गुदाचे ठायीं चिपनळ्या माराव्या. हा निरूहवस्तीचा साधारण विधि जाणावा. विशेष विधी तर वातरोग असतां चार पळ प्रमाण मध व स्नेह सहा पळे प्रमाण हीं एकत्र करून बस्ति योजावा व पित्तरोग असतां मध चार पळे आणि स्नेह तीन पळे प्रमाण हीं एका जागीं करून बस्ति योजावा व कफरोग असतां मध सहा पळे व स्नेह चार पळे हीं एकत्र करून बस्ति योजावा.

मधुतैलक घास्ति.

एरंडकाथतुल्यांशंमधुतैलपलाष्टकम् ॥ शतपुण्यापलाथेनमंधवाचेंमंयुतम् ॥ ३२ ॥
॥ मधुतैलकसंज्ञोपबस्तिःस्वजविलोहितः ॥ मेदोगुल्मकृमिष्टीदमलोदावर्तनाशनः ॥ ३३ ॥
॥ कलवर्णकरश्चैववृंहणदीपनः ॥

एरंडाचे मुळाचा काढा आठ पळें व मध आणि तेल हें चार चार पळें व बढीशोफाणि सैधव हीं अर्धे अर्धे पळ सारीं एकाजार्गी खज ह्मणचे रवी त्या रवीनें ढवळावीः ाला मधुतैलकवस्ती ह्मणतात. हा वस्ती गुदाचे ठायीं योजिला असतां येणेंकरून मेदोरोग गुल्मरोग व कृमिरोग व कवलू व उदावर्तवायु यांचा नाश होतो बल, कांति व खी- ष्पयीं प्रीति, धातूची वृद्धि यांतें देतो व प्रदीप्त होतो.

दीपनवस्ति.

क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतिः प्रसृती भवेत् ॥३४॥ हृद्युपासैंधवाक्षांशौ वस्तिः स्याद्दीपनः परः ॥
मध, तूप व दूध हीं दोन दोन पळें व शेरणी आणि सैधव हीं दोन औषधें कर्पे प्रमाण ऊन बारीक वांटून त्या मधांत तुपांत दुधांत कालवून जठराग्नि प्रदीप्त होण्याविषयीं स्ती योजावा.

युक्तरथवस्ति.

एरंडमूलनिःस्वाद्योमधुतैलसैंधवम् ॥३५॥ एययुक्तरथोवस्तिः सववापिप्पलीफलः ॥
एरंडमुळाचा काढा करून त्यांत मध व तेल घालून आणि सैधव व वेखंड व पिंपळीः गेळींचें फळ हीं चार औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून त्या काढ्यांत मेळवून गुदाचे, र्थी वस्ती योजावा ह्मणजे चिपनळ्या माराव्या याला युक्तरथवस्ती ह्मणतात हा वस्ती. र्वें रोगांवर आहे असें जाणावें.

सिद्ध वस्ती.

पंचमूलस्यनिःकाथस्तेलं भागधिकामधु ॥ ३६ ॥ ससैंधवः संमधुः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥
योर पंचमुळाचा काढा करून तेल व पिंपळींचें चूर्ण व सैधव मोहाचे लांबडाच्या जातला र ह्मणजे भाभा अथवा ज्येष्ठमध हीं सर्व त्या काढ्यांत घालून वस्ती योजावा त्याला सिद्ध स्ती ह्मणतात, हा वस्ती सर्व रोगांवर चावा.

वस्तीचे ठायीं सेव्य पदार्थ व निषिद्ध पदार्थ.

स्नानमुष्णोदकैः कुर्याद्दिवा स्वप्नमजीर्णताम् ॥३७॥ वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥
चिपनळ्या घेणारा मनुष्य जो त्यानें ऊन पाण्यानें स्नान करावें व दिवसां निजून नये व जीर्ण होऊं देऊं नये. दुसरीं सर्व आचरणें स्नेहवस्तीसारखीं करावीं.

सप्तमोऽध्यायः ।

उत्तरवस्तीचा विधि.

अतः परंप्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ॥ ३८ ॥ द्वादशांगुलकनेत्रं मध्ये चकृत रु- णिकम् ॥ मालतीपुष्पवृत्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥ ३९ ॥
यानंतर उत्तरवस्तीचे प्रमाण सांगतों. बारा अंगुळ प्रमाण नेत्र ह्मणजे नळी लांबीची

असून त्या नळीचा मध्यभाग कमळपत्राचे कर्णिकेसारखा असावा आणि ती नळी मोगरीचे फुलाइतकी मोठी असून तिचे छिद्र आंत मोहरी जाई इतकें असावें.

चयोमानेंरुहून मात्रेचें प्रमाण.

पंचविंशतिवर्षाणामधोमात्राद्विकार्पिकी ॥ तदूर्ध्वंपलमानंचस्नेहस्योक्ताविचक्षणैः ॥४०॥
मनुष्याला पंचवीस वर्षे होत तोंपर्यंत बस्तीविपर्यां स्नेहाची मात्रा दोन कर्षे प्रमाण विचक्षण वैद्यांनीं योजावी; व पंचवीस वर्षांनंतर पळ प्रमाण योजावी.

उत्तरवस्तीची योजना कशी करावी तो प्रकार.

अथास्थापनशुद्धस्यतृप्तस्यस्नानभोजनैः ॥ स्थितस्यजानुमात्रेणपीठैत्विष्टशालाकया ॥ ४१ ॥ स्निग्धयामेढमार्गेचततोनेत्रंनियोजयेत् ॥ शनैःशनैर्धृताभ्यक्तंमेढूरभंगुला-
निपद् ॥४२॥ ततोवपीडपेद्बस्तिशनैर्नेत्रंचनिर्हरेत् ॥ ततःप्रत्यागतेस्नेहेस्नेहवस्ति-
क्रमोहितः ॥ ४३ ॥

आस्थापन क्षणजे निरूहवस्ती त्या बस्तीकरून शुद्ध झाला आणि स्नान व भोजन इहींकरून तृप्त झाला असा जो त्याला आसनाचे ठायीं गुढगे टेंकून बसवून इष्ट शालाका क्षणजे यथायोग्य सळई ती सचिकण असून नेत्र क्षणजे ती सळईची नळी तिला तूप लावून शिश्रमार्गाचे ठायीं योजून त्या नळीचा शिश्रंरंध्राचे आंत हलका हलका सहा अंगुळ प्रमाण प्रवेश करून बस्तीचें पीडन करावें क्षणजे चिपनळी मारावी. नंतर ती नळी हलकी हलकी बाहेर काढावी. नंतर तो स्नेह बाहेर आला असतां उत्तम बस्तिकर्म होय. याप्रकारें स्नेहवस्तीचा क्रम जाणावा.

स्त्रियांस वस्ती देण्याचा प्रकार.

स्त्रीणांनिष्ठिकास्थूलंनेत्रंकुर्वाद्दशांगुलम् ॥ मुद्गप्रवेशंयोज्यंचयोन्यंतश्चतुरंगुलम् ॥ ४४ ॥ द्वचंगुलंपूत्रमार्गेचसूक्ष्मंनेत्रंनियोजयेत् ॥

स्त्रियांस वस्ती देण्याविपर्यां नेत्र क्षणजे बस्तीची नळी ती करंगुळी इतकी मोठी असून दहा अंगुळ प्रमाण लांब व तिचे छिद्र मूग जाई इतकें बारीक करून त्या नळीच्या योनीचे आंत चार अंगुळ प्रमाण प्रवेश करून नंतर चिपनळी मारावी. व स्त्रियांचे मूत्रमार्गाचे ठायीं सूक्ष्म नेत्र क्षणजे बारीक नळी ती योजून त्या नळीचा दोन अंगुळ प्रमाण त्या मूत्रमार्गांत प्रवेश करून चिपनळी मारावी.

वाळकांस वस्ती देण्याविपर्यां प्रमाण.

मूत्रवृद्धविकारेपुवालानांत्वेकमंगुलम् ॥४५॥ शनैर्निःकंपमाथेपंमुक्ष्मनेत्रंविचक्षणैः ॥

वालकांस मूत्रवृद्धविकार झाला असता वैद्यांनीं निःकंप क्षणजे हात न कापतां बारीक नळी योजून हलका हलका त्या नळीचा शिश्राचे आंत एक अंगुळ प्रमाण प्रवेश करून चिपनळी मारावी.

स्त्रियांस व वालकांस वस्ती देण्याविपर्यां स्नेहाचे मात्रेचें प्रमाण.

योनिमार्गेपुनारीणांस्नेहमात्राद्विपालिनी ॥ ४६ ॥ मूत्रमार्गेपलोन्मानावालानांच-

द्विर्वापिकी ॥ उत्तानापरैस्त्रियैदद्यादूर्ध्वजान्वैविचक्षणः ॥ ४७ ॥ अप्रत्यगच्छति-
भिषक्त्वस्तावुत्तरसंज्ञिके ॥

स्त्रियांस योनिमार्गचे ठायीं बस्ती देण्याविपर्यीं स्नेह मात्रा झणजे स्नेहाचें प्रमाण तें दोन पळ प्रमाण जाणावें. व स्त्रियांच्या मूत्रमार्गचे ठायीं ती स्नेहमात्रा एक पळ प्रमाण जाणावी. व बाळकांस दोन कर्प प्रमाण जाणावी आणि उत्तरसंज्ञक बस्तीचे ठायीं कुशल वैद्यानीं त्या स्त्रियेला उताणी निजवून आणि तिचे गुढे वरती उचलून धरून नंतर तो स्नेह बाहरे न येई अशी चिपनळी मारावी.

शोधनद्रव्येंकरून बस्तीचें विधान.

भूयोबस्तिनिदध्याच्चसंयुक्तैःशोधनैर्गणैः ॥ ४८ ॥ फलवार्तिनिदध्याद्वायोनिमार्गेदृढां-
भिषक् ॥ सूत्रैर्विनिर्भतास्त्रिग्यांशोधनद्रव्यसंयुताम् ॥ ४९ ॥ इहमानेतथावस्तौद-
द्याद्बस्तिविचक्षणः ॥ क्षीरवृक्षकपायेणपयसाशीतलेनच ॥ ५० ॥ बस्तिःशुक्ररुजः
पुंसांक्षीणामार्तवजारुजः ॥ हन्यादुत्तरबस्तिस्तुनोचितामोहिनांकचित् ॥ ५१ ॥

मूत्रकृच्छ्रादिके जे रोग त्याचे ठायीं शोधनद्रव्यें जीं एरंडेल तैलादिक जीं औषधें त्यांचा समुदाय जो तिहींकरून योनिमार्गचे ठायीं बस्ती द्यावा, झणजे चिपनळ्या माराव्या. अथवा फलवर्ती झणजे एरंडबीजादिक जीं औषधें त्याची घट वात करून अथवा सुताची वात करून त्या वातीला एरंडबीजादिक जीं औषधें त्यांचा चोपट करून ती वात योनीचे ठायीं योजावी. जर त्या वातीचे अयोभार्गी बस्तिस्थान आहे तें विदग्ध झणजे विकृत झालें असतां उंबर, वड आदिकरून क्षीरवृक्ष जे त्यांचा काढा करून बस्ती योजावा. अथवा थंड दुधाचा योजावा. तेणेंकरून बस्तिस्थान शुद्ध होतें. आणि हा बस्ती शुक्रधातुसंबंधी ज्या पीडा होतात त्यातें व स्त्रियांस विटाळशीपणासंबंधी ज्या पीडा होतात त्यातें दूर करितो व ज्या मनुष्यांना परमा आहे त्यांना उत्तरबस्तीचा क्वचित् उपयोग होत नाहीं असें जाणावें.

वस्तिकर्म झालें असतां त्याचें लक्षण

सम्पद्दत्तस्यलिङ्गानिव्यापदःक्रमएवच ॥ वस्तेरुत्तरसंज्ञस्यशमनंस्नेहवस्तिना ॥५२॥

उत्तरसंज्ञकबस्ती स्नेहबस्तीकरून उत्तमप्रकारें योजिला असता त्याचें लक्षण क्रमेंकरून शुक्रधातुसंबंधी ज्या प्रमेहादिक पीडा त्या दूर होतात.

गुदाचे ठायीं फलवर्ति योजता.

धृताभ्यक्तेगुदेक्षेप्याश्लक्ष्णस्वांगुष्ठसंनिभा ॥ मलप्रवर्तिनीवर्तिःफलवार्तिश्चसास्मृता ॥५३॥

गुदाचे ठायीं तूप लावून रोग्याचे अंगुष्ठ प्रमाण चांगली घट वात करून मळ होण्या-
विषयीं एरंडबीजादिक जीं रेचक औषधें त्यांचा त्या वातीला लेप करून ती गुदाचे ठायीं योजावी. हिला फलवर्ति असें झणतात.

अष्टमाऽध्यायः ।

नस्यविधि.

नस्यंतत्कथपतेधीरैनासाग्राह्यपदौपधम् ॥ नावननस्यकर्मैतितस्यनाम द्वयमंतम् ॥५४॥

जें औपध नाकांत घालावयाचें त्याला नस्य क्षणतात. त्या नस्यार्चीं नामें नावन आणि नस्यकर्म अशीं दोन जाणावीं.

नस्याचे भेद.

नस्यभेदोद्विधाप्रोक्तोरिचनंस्नेहनंतथा ॥ रेचनंकर्षणंप्रोक्तंस्नेहनंघृहणंमंतम् ॥ ५५ ॥

या नस्याचे भेद दोन. एक रेचन आणि एक स्नेह. त्यामध्ये जें नस्यरेचन तें कर्षण जाणावें क्षणजे वातादि दोषांचें छेदन करणारें होय व जें स्नेहन तें घृहण जाणावें क्षणजे घातुवृद्धि करणारें होय.

नस्याचें काळ.

कफापित्तानिलंध्वेपूर्वमध्यापराणहके ॥ दिनस्यगृह्यतेनिस्परंत्रौवाप्युत्कटेगदे ॥५६॥

कफाचे नाशाविपर्यां नाकांत औपध प्रातःकाळीं घालावें व पित्ताचे नाशाविपर्यां दोन प्रहरां घालावें व वायूचे नाशाविपर्यां सायंकाळीं घालावें व रोगाचें फार बळ, असलें तर नाकांत औपध रात्रीसही घालावें.

नस्याचा विधि.

नस्यंत्यजेद्भोजनांतेंदुर्दिनेचापतर्पणे ॥ तथानवप्रतिश्यापीगर्भिणीगरद् पितः ॥५७॥

अजीर्णादित्तवस्तिश्चपीतस्नेहोदकासवः ॥ कुट्टःशोकाभिभूतश्चतृपातांवृद्धबालकौ ५८

वेगारोधीस्नातश्चस्नातुकामश्चवर्जयेत् ॥

नाकांत नस्य घालावयाचें तें भोजन केच्यावर लागलीच व दुर्दिन क्षणजे अकाळीं अमाळ आलें असतां व लंघन केलें असतां घालूं नये, ज्याला नूतन पीनसरोग आहे तो मनुष्य व गर्भिणी स्त्री व विषदोषेकरून व अजीर्णेकरून पीडित मनुष्य व ज्याला वस्तिप्रयोग केला आहे तो व तूप तेल इत्यादिक स्नेह व पाणी व मद्य यांचें सेवन केलेला मनुष्य व क्रोधिष्ठ व शोकेकरून व तृपेकरून पीडित व वृद्ध व बाल व वातभूत्र मळ यांचा निरोधी व स्नान केलेला व स्नान करावयाचें आहे तो मनुष्य इतक्या मनुष्यांस नस्य देऊं नये.

नस्यकर्माचे ठारपी योग्य व अयोग्य.

अष्टवर्षस्पत्रालस्यनस्यकर्मसमाचरेत् ॥५९॥ अशीतिवर्षाध्वंचनावननंनैवदीपते ॥

आठ वर्षांचे बालकास नस्यकर्म करावें क्षणजे नाकांत औपध घालावें आणि ऐशी वर्षांपलीकडे मनुष्याचें नाकांत औपध घालूं नये.

रेचकनस्याचें विधान.

अथेरेचनंनस्यं ग्राह्यतेलेःसुतीक्ष्णैः ॥६०॥ तीक्ष्णभेजसिद्धैर्वास्नेहैःश्वाधेरसेस्तथा ॥

जें रेचनाविपर्यां औपध नाकांत घालावयाचें तें ओंवा मोहण्या इत्यादिकांचें तीक्ष्ण तेल

काढून नाकांत घालावे अथवा तीक्ष्ण औषध जें तेंगेंशी सह स्नेह सिद्ध करून अथवा तीक्ष्ण औषधाचा काढा अथवा रस त्यांत स्नेह सिद्ध करून नाकांत घालावा.

रेचननस्याचे प्रकार.

नासिकारंध्योरष्टौपट्टचत्वारश्चविंदवः ॥६१॥ प्रत्येकरेचनेयोज्यामुख्यमध्यांत्यमात्रया ॥
रेचनाविपर्यो नाकाचे दोहों छिद्रांमध्ये औषधांचे आठ विंदू घातले असतां ती उत्तम मात्रा जाणावी. व साहा विंदू घातले असतां ती मध्यम मात्रा जाणावी. व चार विंदू घातले असतां ती कनिष्ठ मात्रा जाणावी.

नस्यकर्मांचे ठायीं औषधांचे प्रमाण.

नस्यकर्माणिंदातव्यंशाणैकंतीक्ष्णमौषधम् ॥६२॥ हिंगुस्याद्यवमात्रंनुमापैकंसेधवंमतम् ॥
कीरंचैवाष्टशाणंस्यात्पानीयंचत्रिकापिकम् ॥६३॥ कार्पिकंमधुरंद्रव्यंनस्यकर्माणियोजयेत् ॥
नस्यकर्मांचे ठायीं जें तीक्ष्ण औषध असेल तें एकशाण प्रमाण जोजावें. व हिंंग एक यवप्रमाण व सैधव मापप्रमाण व दूध आठ शाण व पाणी तीन कर्ष व साखर, डाळिंब इत्यादिक मधुर द्रव्यें जीं तीं प्रत्येक एक कर्ष प्रमाण चाप्रकारें याची योजना करावी.

विरेचननस्याचे दुसरे दोन भेद.

अवपीडःप्रधमनद्वैभेदावपरौस्मृतौ ॥ ६४ ॥ शिरोविरेचनस्थानेतौतुदेपौषयायथम् ॥
त्या विरेचननस्याचे भेद दोन. एक अवपीड व एक प्रधमन असे जाणावे. हे मस्तकाचे रेचनाविपर्यो योजनावे.

अवपीडन व प्रधमन यांचें लक्षण.

कल्कीकृतादौषधाद्यःपीडितोनिःसृत्तोरसः ॥ ६५ ॥ सोवपीडःसमुद्धिष्टतीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ पदंगुलाद्विवक्रायानाडीचूर्णतयाधमेत् ॥ ६६ ॥ तीक्ष्णकोलमित्तंक्वत्रवौतः प्रधमनंहितम् ॥

तीक्ष्ण औषध वाटून त्याचा कल्क करून पिळून जो रस निघतो त्याला अवपीड म्हणतात व सहा अंगुळें प्रमाण लांब आणि सरळ अशी नळी करून त्यामध्ये तिखट असें चूर्ण कोल प्रमाण घालून तोंडाचे वाऱ्यानें नाकांत फुंकावें त्याला प्रधमन म्हणतात.

रेचन व स्नेहज याचे नस्याविपर्यो जे योग्य ते.

ऊर्ध्वजनुगतैरोगैकफजेस्वरसंज्ञये ॥ ६७ ॥ अरोचकेप्रतिश्यापेशिरःशूलेचपीनसे ॥
शोफापस्मारकुष्ठेपुनस्यंवे रेचनंहितम् ॥ ६८ ॥ भीरुक्षीकृशबालानांनस्यंस्नेहेनदीयते ॥

ऊर्ध्वजनुगत रोग व कफसंबंधी स्वरांचा क्षय व अरोचक व पडसे व मस्तकशूल व पित्त व सूज व अपस्मार व कुष्ठ या रोगांचे ठायीं रेचक नस्य हितकारक जाणावें व मित्रा मनुष्य व स्त्री व कृश मनुष्य व बाल यांचे ठायीं स्नेहयुक्त नस्य चावें.

अवपीडन नस्याविपर्यो जे योग्य ते.

गलरोगैस्तंत्रिपातेनिद्रापांविपमज्वरे ॥ ६९ ॥ मनोविकारेकृमिपुण्ड्रपतेचावपीडनं ॥
गलरोग व संनिपात व फार झोप व विपमज्वर व मनोविकार व कृमिरोग यांचे टाळावे.
अवपीडन नस्य जोजावें.

प्रथमननष्यापिर्यी जे योग्य ते.

अत्यंतोत्वटदोपेपुविसंज्ञेषुचदीयते ॥७०॥ चूर्णप्रथमनंधीरैस्तद्धितिक्षणतरंयतः ॥

अत्यंत उत्कृष्ट दोष क्षणजे मूर्छा अपस्मारादिक व संज्ञा नष्ट झाली आहे ज्यांपसून असे संन्यासादिक रोग यांचे ठायीं अत्यंत तीक्ष्ण असे प्रथमनसंज्ञक चूर्ण नस्या-
निषयीं योजावें.

रेचनसंज्ञक नस्य.

नस्यंस्याडद्दुशुंठीभ्यांपिप्पलीसैश्वनेच ॥ ७१ ॥ जलपिष्टेनतेनाक्षिकर्णनासाशिश्रो-

गदाः ॥ हनुमन्यागलोद्गतानश्रपतिभुजशृङ्गजाः ॥ ७२ ॥

सुंठ कोमट पाण्यांत उगाळून त्यांत गूळ मेळवून नावांत घ.ल.वी व पिंपळी व सैंधव
हीं कोमट पाण्यांत उगाळून नस्य घावें. क्षणजे नावांत घ.ल.वें; तेणेंवरून होळें व वर्षे
व मस्तक व हनुवटी व मान व भुज व पाठ यांचे ठायीं ज्या पीडा हेत त त्या दूर हेत.त.

रेचननस्याचा दुसरा प्रकार.

मधुससारकृष्णाभ्यांवचामरिचसैधवैः ॥ नस्यकोणजलेपिष्टंद्वाचारसंप्रबोधनं ॥ ७३ ॥

अस्मारेतधोन्मादेसंनिपातेपतंत्रके ॥

मोहाचे लांकडाचे आंतला सार क्षणजे गाभा व पिंपळी व देरुंड व मिर्च व सैंधव
हीं औषधें कोमट पाण्यांत चाटून नस्य घावें येणेंवरून अपस्मार क्षणजे फेफरे व उन्माद
व सन्निप.त व अपतंत्र वायु यांपसून संज्ञा क्षणजे चेष्टा व प्रबोध क्षणजे ज्ञान हीं नष्ट
होतात तीं दूर होऊन मनुष्य लवकर सादध होतो असें जणावें.

रेचननस्याचा तिसरा प्रकार.

सैंधवंश्वेतमरिचंसर्पपाःकुष्ठमेवच ॥ ७४ ॥ वरतमुत्रेणपिष्टानिनरयंतद्रानिवारणं ॥

सैंधव व रोगव्याचें बीज व पांढऱ्या मो.हऱ्या व केष्ठ हीं औषधें घेवढ.वे मुतांत
चाटून नस्य घावें. तेणेंवरून तंत्रा क्षणजे दो.द.य.दर झांपड परते ती दूर होते व पूर्वोक्त
अपस्मारादिक रोग दूर होत.त.

प्रथमनसंज्ञक नस्य.

रोहीतमत्स्यपित्तेनभावितंश्वेवंवा ॥ ७५ ॥ मरीचंपिप्पलीशुंठीवंको.लं.लशुनंदुरम् ॥

घट्टफलंचेनितचूर्णैरेयंप्रथमनंशुधैः ॥ ७६ ॥

सैंधव, वेरुंड, मिर्च, पिंपळी, सुंठ, वंकैल, लशुण, गुग्गुळ व घट्टफळ यांचें चूर्ण
करून रोहितसंज्ञक मस्य जो त्याच्या पित्ताचें त्या चूर्णांला पुट घावें; आणि वाळव्यावर
पूर्वी नळीचें मान सांगितलें आहे त्या रीतीने नळी घेऊन त्यामध्ये हें चूर्ण घालून
नावांत फुंकावें. येणेंवरून पूर्वोक्त तंत्रादिक रोग दूर हेत.त. या चूर्णांला प्रथमन असें क्षणतात-
चूंरणनस्याची वर्यना.

अघट्टंक्षणस्यस्पर्शव्यनायव्यनेऽधुना ॥ मर्शश्चपतिमर्शश्चट्टीभेदोऽनेहनेमती ॥७७॥

मर्शस्यतर्पणीमात्रापुरयशाणैःसृताष्टभिः ॥ मध्यमचचट्टःशाणैर्हीनाशाणदितामृता ॥७८॥

एकेर्कास्मस्तुमात्रेपंदेपानामाघट्टेदुधैः ॥ मर्शरयाट्टिद्विवेलवर्दीक्षदो.द.द.ल.द.लम् ॥७९॥

एव अत्रद्वचंतवानस्पंद्याद्विदक्षणः ॥ त्र्यहंपंचाहमधवाःसार्हवाःसुदंजितः ॥८०॥

बृंहण क्षणजे धातुवृद्धि करणारें असें नस्य क्षणजे नाकांत औषध घालावयाचें त्याची कल्पना सांगतां. त्या बृंहणनस्याचे भेद दोन. मर्श व प्रतिमर्श. हे स्नेहनाविपर्यां योग्य जाणावे. त्यामध्ये मर्शनस्याची तर्पणी मात्रा जाणावी. ती आठ शाण प्रमाणाची मुख्य मात्रा होय व चार शाणाची मध्यम मात्रा व एक शाणाची हीनमात्रा जाणावी; आणि ती मात्रा दोषाचें बळाबळ पाहून मनुष्याला वस्त्रादिकांनीं वेष्टित करून एकेक्या नाकपुडींत दोन अथवा तीन वेळ अथवा एका दिवसाआड अथवा दोहों दिवसांआड अथवा तीन दिवसा आड अथवा पांचवे दिवशीं अथवा सातवे दिवशीं घालावी.

मर्शसंज्ञक नस्य व विरेचनसंज्ञक नस्य यांचें आधिक्य होऊन जे रोग होतात त्यांजवर उपाय.

मर्शशिरोविरेकेचव्यापदोविविधाःस्मृताः ॥ दोषोत्केशात्क्षयाच्चैवविज्ञेयास्तायथाक्रमम्

॥ ८१ ॥ दोषोत्केशनिमित्तास्युज्याद्धमनशोधनम् ॥ अथक्षयनिमित्तास्युपथास्वंबृंहणमतम् ॥ ८२ ॥

मर्शनस्याची मात्रा धात्वादिकाची तुषि करणारी आहे. तिचें आधिक्य होऊन दोषांचा उत्कर्ष झाला असतां व मस्तकाच्या विरेचनाविपर्यां विरेचनसंज्ञक नस्याची मात्रा आहे, तिचें आधिक्य होऊन मस्तकातील मेदादिकांचा क्षय झाला असता त्यापासून अनेक प्रकारच्या पीडा होतात त्यामध्ये ज्या दोषाचे उत्कर्षनिमित्त पीडा होतात त्या दूर होण्याविपर्यां ओकारीचें व ढाळकाचें औषध द्यावें. व क्षय निमित्त ज्या पीडा होतात त्या दूर होण्याविपर्यां बृंहण क्षणजे धातुवृद्धि करणारें औषध नाकांत अथवा पोटांत द्यावें.

जे बृंहणनस्याविपर्यां योग्य ते.

शिरोनासाक्षिरोगेषुसूर्यावर्तांधेभेदके ॥ दंतरोगबलेहीनेमन्याबाहंसजेगदे ॥ ८३ ॥

मुखशोषेकर्णनादेव्रातपित्तगदेतथा ॥ अकालपलित्तचैवकेशशमश्रुपपातने ॥ ८४ ॥

युज्यतेबृंहणनस्यंस्नेहैर्वामधुरद्रवैः ॥

मस्तकरोग व नासारोग व नेत्ररोग व सूर्यावर्तरोग व अर्धभेदकरोग क्षणजे अर्धशिशी व दंतरोग व दुर्बळ मनुष्य व मान व खादे द चाहू यांचे ठार्यां ज्या पीडा होतात त्या व मुखशोष व कर्णनादरोग व वातपित्तसंबंधीं विकार व अवकाळीं मनुष्याचे पांढरेकेंस होतात तो पलितरोग व मस्तकाचे केंस व मिशाचे केंस गळून पडतात तो इंद्रलुप्त रोग या सर्व रोगांचे ठार्यां तूप आदिकरून लिग्घपदार्थ व साखर आदिकरून जे मधुर पदार्थ आहेत इर्हाकरून बृंहणनस्याची योजना करावी क्षणजे धातुवर्धन असें नस्य द्यावें.

पक्षघातादिक रोगांवर नस्य

भापात्मगुमारास्रभिवलाक्रत्वुक्रोहिपैः ॥ ८५ ॥ क्रतोश्वगंधयाकाधोहंसुसैधवसंयुतः ॥

फ्लेष्णानस्यप्रयोगेणपक्षाघातसंखपनं ॥ ८६ ॥ जपंदर्दिवातंचमन्यास्तंभापवाहको ॥

उडोद १ क्वचबीज २ राता ३ चिकणामूळ ४ एरंडमूळ ५ रोहिक्तृण ६

आसंध ७ या सात औषधाचा काढा करून त्यांत भाजला हिंग व सैधव घालून कोमट कोमट त्या काढ्याचें नस्य द्यावें; तेणेंकरून कंफरुदित पक्षघात वायु व अर्दितवायु व मन्यस्तंभवायु व अपचहुक्वायु हे दूर होतात.

प्रतिमर्शनस्याची दोन बिंदुरूप मात्रा

प्रतिमर्शनस्यमात्रातुद्विद्विद्विद्विमितामता ॥८७॥ प्रत्येकशोनरतकयोःस्नेहेनेतिविनिश्चितं ॥

तूप आदिकरून जे लिग्ध पदार्थ त्यांचे दोन दोन बिंदु एका एका नाकपुडींत घातले असतां ती प्रतिमर्शनस्याची दोन बिंदुरूप मात्रा जाणावी.

बिंदुसंज्ञक मात्रा.

स्नेहेग्रंथिद्वयंपावन्निमग्नाचोधृताततः ॥८८॥ तर्जनीयंस्त्रवेत्बिंदुंसामात्राबिंदुसंज्ञिता ॥

एवंविधैर्बिंदुसंज्ञैरष्टभिःशाणउच्यते ॥ ८९ ॥ सदेयोमर्शनस्येतुप्रतिमर्शोद्विबिंदुकः ॥

तूप व तेल आदिकरून जे स्नेह पदार्थ त्यांमध्ये तर्जनीचीं दोन पेरें बुडवत अशी तर्जनी बुडवून बाहेर काढून त्या पेरं पासून जो बिंदु पडतो त्याला बिंदुमात्रा ह्मणतात. याप्रकारें बिंदुसंज्ञक आठ मात्रा ज्या त्याचा एक शाण होतो. ती एक शाण मात्रा मर्शनस्याचे ठायीं घावी आणि प्रतिमर्शनस्याचे ठायीं दोन बिंदूंची मात्रा घावी. इतका मर्शनस्य व प्रतिमर्शनस्य यांचा विशेष जाणावा.

प्रतिमर्शनस्याचे समय.

समयाःप्रतिमर्शस्यत्रुधैःप्रोक्ताश्चतुर्दश ॥ ९० ॥ प्रभातेदंतकाष्ठान्तेगृहान्निर्गमनेतथा ॥

व्यापामाध्वज्यवायांतेविष्णुमूर्त्तंजनेकृते ॥ ९१ ॥ वचलांतेभोजनान्तेदिवास्वप्नोत्थि-

तेतथा ॥ वमनांतेतथासायंप्रतिमर्शःप्रयुज्यते ॥ ९२ ॥

प्रतिमर्शनस्याचे समय ह्मणजे वेळा त्या चौदा आहेत. एक प्रभातकाळ व तोंड धुतल्यावर व घरांतून बाहेर निघत असता व परिश्रमाचे अंती व मार्ग चालून आल्यावर व मैथुनाचे अंती व मळ व मूत्र याचे अंती व डोळ्यात अंजन केल्यावर व आसाचे व भोजनाचे अंती व दिनसासच निजून उठल्यावर व ओकरीच्या अंती व सायंकाळीं प्रतिमर्शसंज्ञक नस्य घावें.

प्रतिमर्शनस्यैकरून जो तूप झाला त्याचे लक्षण.

ईपदुच्छिन्ननास्नेहोपदावमूर्त्तंभद्रहते ॥ नस्येनिपित्तंतेविद्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ॥ ९३ ॥

उच्छिद्रंनपिवेचेतन्निध्नीवेन्मुम्यमागतम् ॥

मनुष्याला नस्य दिलें असता इतर ह्मणजे अल्प शिक येऊन तो स्नेह तोंडांत उतरला असता तो मनुष्य प्रतिमर्शनस्यैकरून तृप्त झाल्य असें जाणवें. त्या मनुष्याजें तोंडांत उतरला जो स्नेह तो गिळें नये; थुंनून बाहेर टाकावा.

प्रतिमर्शनस्याचे ठायीं योग्य ते.

क्षीणेनृष्णास्यशोपातैर्नालेवृद्धेचयुज्यते ॥ ९४ ॥ प्रतिमर्शनशाम्यंतरोगाश्रेयोध्व-

जत्रुजाः ॥ वलीपलितनाशश्चलामिन्द्रियजंभवेन् ॥ ९५ ॥

धातुक्षीण मनुष्य व तृष्णेकरून व मुम्वशोषेकरून पीडित मनुष्य व बाल व वृद्ध याचे ठायीं प्रतिमर्शसंज्ञक नस्य घावें. येणेकरून उपभोग होतो आणि ऊर्ध्वजत्रुज रोग ह्मणजे मानेच्या मूळाचे ऊर्ध्वमार्गी जे रोग होतात ते व त्वंचला शिथिलपणा येतो तो व अकाळी पादरे वेंस होतात तो पलितपेग हे सारे रोग हे प्रतिमर्शनस्यैकरून दूर होतात व चक्षुरादिक इन्द्रियांना बळ येतें.

अकाळीं पांढरे केंस होतात ते काळे होण्याविषयीं नस्य.

बिभीतनिंबगंभारीशिवाशेलुश्चक्राकिनी ॥ एकैकतैलनस्येनपलितंनश्यतिभुवम् ॥९६॥ ;
वेहळा, कडुनिंब, शिवण, हर्तकी, भोंवरी, कावळी इतक्या वियांचे आंतले मज्जेचे तेल
वेगळें वेगळें काढून एकेकाची वेगळीं वेगळीं नस्यें द्यावीं. तेणेंकरून मनु याचे अवकाळीं
जे पांढरे केंस होतात ते तरुणावस्थेसारखे काळे निश्चयेंकरून होतात.

नस्याचा विधि.

अथनस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ॥ देशेवातरंजोमुक्तेऋतदंतनिघर्षणं ॥ ९७ ॥ विशु-

द्धूमपानेनस्विन्नभालगलंतया ॥ उत्तानशायिनां किंचित्पलत्रं शिरसनं ॥ ९८ ॥

आस्तीर्णहस्तपादंचवद्वाच्छादितलोचनम् ॥ समुन्नमितनासाग्रं वैद्यो नस्येनयोजयेत् ॥

॥ ९९ ॥ कोष्णमूच्छिन्नधारंचहेमतारादिशुक्तिभिः ॥ शुक्त्यावापत्रयुक्त्यावाप्लौतै-
वानस्यमाचरेत् ॥ ३०० ॥

नस्य द्यावयाविषयीं नस्याचा विधि सांगतो. ज्या स्थानीं वायु व धुरळा नसेल त्या
स्थानाचे ठायीं मनुष्यानें दंतधावन करून आणि धूमपान करून कपाळ व गळा हे शुद्ध
करून धर्मयुक्त करावे. नंतर उताणें निजवून मस्तक लोंबतें ठेवून हात पाय लांब पसरून
वस्त्रांनीं ढोळे झांकावे आणि वैद्यांनीं हस्तेंकरून मनुष्याचेनाक उंच उचलून धरून जें नस्यें
गालावयाचें तें कोमट असून त्याची धार एकसारखी आणि तें नस्ये सोनें व रुपें यांचे
पावेंकरून व शिंपी व कवडी अथवा पोतंडी इत्यादिकें करूननाकांत घालावें.

नस्य घातल्यावर कसें असावें तें.

नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरोनवैप्रकांपयेत् ॥ नकुप्येन्नप्रभापेतनोच्छिद्रेन्नहसेत्तथा ॥ १ ॥

एतां हि विहितः स्नेहो नैवांतःसंप्रपद्यते ॥ ततः कासप्रतिश्यायशिरोक्षिगदसंभवः ॥ २ ॥

मनुष्यांनीं नस्य घेतलें असतां मस्तक कांपवूं नये व कोप करूं नये व कोणार्शी भाषण
करूं नये व कांहीं एक पदार्थाचें सेवन करूं नये व हसूं नये. जर याप्रमाणें आचरण केलें
नाहीं तर तो स्नेह मस्तकाचे अभ्यंतरीं चांगला जात नाहीं आणि त्यापासून खोंकला व
षडसें व मस्तक व नेत्र यांना पीडा इत्यादि उपद्रव होतात.

नस्याचे संधारणाचा प्रकार.

शृंगाटकमभिष्ठाव्यस्थापयेन्नगिलेन्द्रवम् ॥ पंचसप्तदशैवसुष्णुर्मात्रानस्यस्यधारणे ॥ ३ ॥

उपविश्याद्यनिष्ठीवेन्नासारवक्त्रगतद्रवम् ॥ वामदक्षिणपाश्र्वाभ्यानिष्ठीवेत्सन्मुखेनहि ॥ ४ ॥

मनुष्याला नस्य देऊन शृंगाटक क्षणजे नासावंशाचीं पुटें झूमव्यदेशीं चतुष्पथ
आहे त्यानें त्या नस्यातें भिजवून तें नस्ये ठेवावें. त्याचें धारण पांच मात्रा सात
मात्रा अथवा दहा मात्रा काळपर्यंत करावें. नंतर बसलें राहून नाकांतून तोंडांत उतरला
चो द्रव तो ढावेकडे अथवा उजवेकडे थुंकावा, समोर थुंकूं नये.

नस्यकर्म जाहल्यानंतर जे यज्ञान्याचे ते.

नस्येनीतिमनस्तापरंजःक्रोधंच संत्यजेत् ॥ शयीतनिद्रांत्यक्त्वाचउत्तानोवाक्शतंनरः ॥

॥ ५ ॥ तथावैरेचनस्यांतैर्धूमोवाकबलोहितः ॥

नस्याचें कर्म जाहल्यानंतर मनाला संताप येऊं देऊं नये व रज क्षणजे धूळ जेंव्हा उधळत ओसल तेंव्हा बसूं नये व क्रोध करूं नये व झोप येऊं न देतां शंभर आंख होत तों काळपर्यंत उताणें निजावें. याप्रकारें विरेचननस्याचे अंती धूर व घास हे घेऊं नये.

नस्याचे ठायीं शुद्धादिक भेद.

नस्पेत्रीण्युपदिष्टानिलक्षणानिसमाप्तः ॥ ६ ॥ शुद्धिहीनात्तियांगानिविशेषाच्छास्त्रचित्तकैः ॥

नस्याचे ठायीं शुद्धिलक्षण व हीनयोगलक्षण हीं तिन्ही लक्षणें विशेषकरून शाब्द-चैद्यांनीं सांगितलीं आहेत तीं वक्ष्यमाणलक्षणें संक्षेपकरून सांगतों.

उत्तमशुद्धीचें लक्षण.

लाघवंमनसःशुद्धिःस्रोतसांघ्याधिसंक्षयः ॥७॥ चित्तेंद्रियप्रसादश्चशिरसःशुद्धिलक्षणम् ॥

नस्येंकरून मस्तकाची चांगली शुद्धि जाहली असतां शरीर हलकें होतें व मनाची शुद्धि व स्रोतस क्षणजे मुख, नासा, कर्ण, गुद इत्यादिक बहिर्द्वारक मार्ग जे याचें शोधन होतें व शिरोरेगादिक रोग दूर होतात. व अंतःकरण व चक्षुरादिक इंद्रियें हीं प्रसन्न राहतात.

हीनशुद्धीचें लक्षण.

कंडूपदेहोगुरुत्तास्रोतसारुफसंस्त्रयः ॥ ८ ॥ मूर्ध्निहीनविशुद्धेतुलक्षणंपरिकीर्तितं ॥

नस्येंकरून मस्तकाची अल्पशुद्धी जाहली असतां देहाचे ठायीं कंडू व चिकटपणा हीं लक्षणें होतात. व स्रोतस क्षणजे मुख नासादिक बहिर्द्वारक मार्ग जे त्यांतून कफाचा साव होतो.

अतिशुद्धीचें लक्षण.

मस्तुलुंगागमोवातवृद्धिरिंद्रियविभ्रमः ॥९॥ शून्यताशिरसश्चापिमूर्ध्निगाढविरेचिते ॥

नस्येंकरून मस्तकाची फार शुद्धि जाहली असतां मस्तुलुंग क्षणजे मस्तकाचे आंतला मगज त्याचा आगम होतो क्षणजे नासिकादिकांवाटें साव होऊं लागतो; व चायूची वृद्धि होते व इंद्रियांना विभ्रम होतो व मस्तकाला शून्यपणा येतो.

हीनशुद्ध्यादिकांचे ठायीं चिकित्सा.

हीनात्तिशुद्धेशिरसिक्फवातघ्नमाचरेत् ॥१०॥ सम्यक्विशुद्धेशिरसिसपिनस्येनिपेचयेत् ॥

नस्येंकरून मस्तकाची अल्पशुद्धि व फार शुद्धि जाहली असतां कफ व वायुहारक अशीं नस्यें घावीं; व चांगली शुद्धि जाहली असतां त्याचे नाकांत तुपाचें नस्य घावें.

अतिस्निग्धलक्षण.

कफप्रसक्तःशिरसोगुरुत्तेंद्रियविभ्रमः ॥ ११ ॥ लक्षणंतदतिस्निग्धेरुसंतत्रप्रदापयेत् ॥

नस्येंकरून मनु याचा मस्तक फार स्निग्ध जाहला असता कफाचा साव व मस्तकाचा जटपणा व इंद्रियांना भ्रांति हीं लक्षणें होतात. यांचे ठायीं रक्षपदायांचें नस्य घावें.

नस्याचेठायीं पच्य.

भोजपेचानमिर्प्येदिनस्याचरिकमादिशेत् ॥ १२ ॥

अभिप्येदि पदार्थ क्षणजे घृशीचें दर्हां आदिककरून कफकारक पदार्थ हे भक्षण करूं नयेत; आणि नस्याचे ठायीं जसे शिट् आचरण करीत आले तसे आचरण करावें.

वमनरेचनंनस्यनिरुहमनुवासनम् ॥ एतानिपंचकूर्माणिकथितानिमुनीश्वरैः ॥१३ ॥
वमन १ रेचन २ नस्य ३ निरुहवस्ति ४ अनुवासनवस्ति ५ या पाचाना पचकर्म

असें झणतात.

नवमोऽध्यायः ।

धूमपान विधी

धूमस्तुपह्वविधःप्रोक्तशमनोबृंहणस्तथा ॥ रेचनःकामहाचैववामनोव्रणधूपनः ॥१४॥

धूम सहा प्रकारचे त्याचीं नामें, शमन १ बृंहण २ रेचन ३ कासहा ४ वामन ५ व्रण-
धूपन ६ याप्रकारें सहा प्रकारचे धूम जाणावे.

शमनादिकधूमाचे पर्यायशब्द

शमनस्यतुपर्यायौमध्यःप्रायोगिकस्तथा ॥ बृंहणस्यापिपर्यायौस्नेहानुमृदरेवच ॥१५॥

रेचनस्यापिपर्यायौशोधनस्तीक्ष्णएवच ॥

त्या शमनधूमाचे पर्याय शब्द मध्य आणि प्रायोगिक असे दोन जाणावे, व बृंहण
धूमाचे पर्याय शब्द स्नेहन आणि मृदु जाणावे व रेचनधूमाचे पर्याय शब्द शोधन आणि
तीक्ष्ण जाणावे

धूमाचे सेवनाविपर्याय योग्य नाहींत ते.

अधूमार्हाश्वस्वल्बेतेश्रांताभेहिश्चङ्गुःस्वितः ॥ १६ ॥ दत्तवस्तिर्वरिक्तश्चरात्रीजागरित-
स्तथा ॥ पिपासितश्चदाहार्तस्तालुशोपीतघोदरी ॥ १७ ॥ शिरोभितापीतिमिरीछर्चा
ध्यानप्रपीडितः ॥ क्षतोरस्कप्रमेहार्तःपांडुरोगीचगर्भिणी ॥ १८ ॥ रुक्षःक्षीणोभ्यव-
हृतःक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥ भुक्तान्नदधिमतस्पश्चबालोवृद्धःकृशस्तथा ॥ अकालेचा-
तिपीतश्चधूमःकुर्यादुपद्रवान् ॥ १९ ॥

अमित मनुष्य व भिन्ना व दुःखेंकरून पीडित मनुष्य व ज्याला वस्तिप्रयोग केला
आहे तो व ज्याचा कोठा टाळेंकरून तिक्त जाहला आहे तो व रात्रीचे ठायीं जागरण
करणारा मनुष्य व तृपेंकरून व दाहेंकरून पीडित मनुष्य व तालुशोपी व उदररोगी व
शिरोभितापेंकरून पीडित व तिमिररोगी व ओकरी व आत्मान झणजे वायूनें पोटा फुगेंत
तो रोग व उरक्षतरोग व परमा व पांडुरोग इहोकरून पीडित मनुष्य व गर्भिणी स्त्री व रुक्ष
व क्षीण मनुष्य व दूध मध तूप व आसव झणजे मद्य व अन्न व दर्हा व मासळी यातें
अक्षण केलेला मनुष्य व बाल व वृद्ध व दुर्बळ मनुष्य हे धूमपानाविपर्याय योग्य नाहींत व
अवकाळीं फार धूमपान केलें असता त्यापासून उपद्रव होतात असें जाणावें.

धूमेंकरून उपद्रव जाहले असता त्याजवर काय घातें तें

तत्रैष्टमापिपःपाननावनाजनतर्पणम् ॥ सर्पित्तरुम्द्राक्षांपयोवाहर्भान्नुवा ॥ २० ॥

अधुराम्लोरसैर्वापिशमनापप्रदापयेत् ॥

धूमपानेकरून उपद्रव झाला असतां त्या मनुष्याला तूप प्यावयास द्यावें, व नाकांत नस्य द्यावें व डोळ्यांत अंजन घालावें. व तर्पणघ्नजे देहाचे ठायीं तृप्ती करणारा असा द्राक्षादि मंड आहे तो घावा व तूप व उसांचा रस व द्राक्ष व दूध साखरेचें पाणी अथवा पाणी अथवा मधुर आणि आंवट पदार्थ हे भक्षणस घावितेणेंकरून धूमसंबंधीं उपद्रव दूर होतात.

धूमाचें सेवन कोणत्या काळीं करावें तें च त्याचे गुण.

धूमश्च द्वादशद्विपातृशते शीतिकान्न व ॥२१॥ कासश्वासप्रतिश्यापान्मन्याहनुशिरो-
रुजः ॥ वातश्लेष्मविकाराश्च हन्याद्भूमः सुयोचितः ॥ २२ ॥

धूमाचें सेवन बारा वर्षांपासून ऐशीं वर्षांपर्यंत करावें. नंतर कळं नये. आणि धूमाची योजना चांगली झाली असतां श्वास व खोकला व पडसें व मान हनवटी व मस्तक यांचे ठायीं पीडा होतात त्या व वातकफसंबंधीं विकार हे सारे रोग दूर होतात.

धूमाचा उपयोग झाला असतां प्रकृति कशी होते ती.

धूमोपयोगात्पुरुषः प्रसन्नैर्द्रियवाद्भ्रमनः ॥ दृढकेशद्विजः श्मश्रुः सुगंधिवदनो भवेत् ॥२३॥

धूमाचा उपयोग जाहला असतां मनुष्य चक्षुरादिक इंद्रियें व वाचा व अंतःकरण इहींकरून प्रसन्न राहतो. आणि केंस व दांत व श्मश्रु घ्नजे मिशा व दाढी यांना बळ येतें.

धूमाचे ठायीं नळीचें विधान.

धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिंशं डाचत्रिपार्विका ॥ कनिष्ठिका परीणा हाराजमापागमांतरा ॥२४॥

धूमनाडी भवेद्दीर्घाशमने रोगिणो गुलैः ॥ चत्वारिंशन्मितैस्तद्वत्तद्वा त्रिंशद्भिर्मृदोस्मृता

• ॥ २५ ॥ तोद्रेणे चतुर्विंशतिभिः कासच्चेपोदशोन्मितैः ॥ दंशांगुलैर्वा मनीपेतयास्या-
न्वणनाडिका ॥ २६ ॥ कलायमंडलस्थूलाकुलित्यागमरंभिका ॥

धूमसेवनाविपर्यो नळी तिहीं खडेंकरून व तीन ग्रंथींकरून युक्त आणि कनिष्ठिका घ्नजे करंगळी तिचे एवढी जाडी व तिचें छिद्र चवळीचा दाणा आंत जाई असें पोकळ असावें. अशा प्रकारची नळी सामान्य धूमसेवनाविपर्यो, ती नळी रोग्याचे चाळीस अंगुळ प्रमाण लांब घ्यावी, व मृदुसंज्ञक जो धूम त्याचे सेवनाविपर्यो वत्तीस अंगुळ प्रमाण लांबी घ्यावी व काससंज्ञक धूम जो त्याचे सेवनाविपर्यो सोळा अंगुळ प्रमाण घ्यावी, व वामनायसंज्ञक धूम जो त्याचे सेवनाविपर्यो दहाअंगुळ प्रमाण घ्यावी. त्या प्रकारे व्रणाचे धुरीविपर्यो जी नळी ती दहा अंगुळें लांब घ्यावी आणि ती नळी लोकेचे दाण्याप्रमाणें जाडी व तिचें छिद्र कुळित्याचा दाणा आंत जाई इतकें बारीक असावें. या प्रकारची नळी व्रणाचे धुरीविपर्यो जाणावी.

धूमपानार्थे ईषिकेचें विधान.

अथेपिकां प्रलिपे चतुश्श्लक्षणां द्वादशांगुलाम् ॥२७॥ धूमद्रव्यस्पर्शनेन लेपश्चाष्टांगुलः

स्मृतः ॥ क्लृप्तं कर्पमितं लिप्त्वा छायादृग्गंधकारयेत् ॥ २८ ॥ ईषिकामपनीपाय-

स्नेहाक्तावतिमदिरात् ॥ अंगारैर्दीपितां कृत्वा घृत्वानेत्रस्पर्शके ॥ २९ ॥ वदनेन-

पिवेद्भ्रमं वदनेनैव संत्यजेत् ॥ नासिकाम्प्यांततः पीत्वा सुखेनैव वसेत्सुधीः ॥ ३० ॥

शरावसंपुटेक्षिप्त्वावल्क्यमगारदिपितम् ॥ छिद्रेनेत्रसुवेश्याध्रुवणात्तेनैवधूपयेत् ॥ ३१ ॥

ईषिका झणजे लाव्ह्याची काडी ती चारा अंगुळ प्रमाण घ्यावी आणि धूम घ्यावयाची
 औषधे असतील त्याचा कल्क करून तो कल्क एक कर्ष प्रमाण घेऊन त्या काडीचे ठायी
 आठ अंगुळ पर्यंत लेप करावा लेप वाळल्यावर त्या कल्कातून ती काडी काढून घ्यावी
 आणि त्या कल्काचे छिद्रात दुसरी स्नेहयुक्त वात घालून अंगारेकरून पेटवून नळीचे
 छिद्राशी धरावी मग त्या नळीकरून तोंडात धूर घेऊन तोंडावाटेच सोडावा. आणि
 नासिकेकरून धूर घेतला असता तोही तोंडावाटे सोडावा, व शरावसंपुटाचे वरले अर्गो
 छिद्र पाहून त्यात जळजळीत निखारे घालून त्याजवर व्रणाचे धुरीविपर्यां कल्क केला
 असेल तो घालावा आणि त्या छिद्राचे तोंडावर नळीचे छिद्र ठेवून व्रणाचे ठायी धुरी घावी.

। कोणत्या औषधाचा कल्क कोणत्या धूमाचेठायी घावा तो प्रकार

एलादिकत्व शमनेस्निग्धसर्जरसमृदौ ॥ रेचनेतीक्ष्णकल्कचकासघ्नेर्धुद्रुकोपणम् ॥३२॥
 वामनेस्नायुचर्माच्यदद्याद्रूमस्यपानकम् ॥ व्रणेनिंबवचाच्यधूपनसप्रचक्षते ॥ ३३ ॥

शमनसज्ञक धूम जो त्याचे ठायी एलादिक औषधाचा गण आहे त्याचा कल्क करून
 तो घावा व मृदुसज्ञक धूमाचे ठायी स्निग्ध झणजे घृतादिक जे स्नेह पथार्थ त्यात शिला
 रस घालून कल्क करून तो घावा व रेचनसज्ञक धूमाचे ठायी तीक्ष्ण औषध झणजे
 शिरिष मोह्या इत्यादिक जो औषधे त्याचा कल्क करून घावा. व कास्त्रधूमाचे ठायी
 रिंगणी, मिच्ये इत्यादिक औषधाचा कल्क करून घावा व वामनधूम झणजे ओकारी
 करविण्याविपर्यां जो धूम त्याचे ठायी स्नायु आणि चर्मादिक याचा कल्क करून तो
 धूमपानार्थ घावा व व्रणाचे ठायी निंब आणि वेखड इत्यादिकाचा कल्क करून त्याचा
 धूम घावा.

बालग्रहादिक रोग दूर होण्याविपर्यां धुरी

अन्येपिधूमांगेपुवर्तयारोगशंतये ॥ स्यधामधूरपिच्छनिवरपद्म्राणिवृत्तीफलम्
 ॥३४॥ मरिचाहिंशुमातीचकीजकापाससभवम् ॥ छागरोमाहीनिमोक्विष्ठावैडालिबी
 तथा ॥३५॥ गजदतश्चतर्चूर्णविचित्रत्रविमिश्रितम् ॥ गेहेधूपनदत्तसुर्वावाल-
 श्रान्त्यजेत् ॥ ३६ ॥ पिशाचान्त्राक्षसान्जित्वासर्वज्वरहाभवेत् ॥

ग्रहाचे ठायी बालग्रहादि रोग दूर होण्याविपर्यां आणखीही धूम करावे त्यामध्ये
 मयूरपिच्छादि धूम सागर्तो मोराचे फीस १ निंबाचा पाला २ रिंगणीचे फळ ३ मिच्ये
 ४ हिग ५ जटामासी ६ कापशीचे बीज ७ चोवडाचे केंस ८ सापाची मँग झणजे वात ९
 माजराची विष्ठा १० हत्तीचा दात ११ या अकरा औषधांचे चूर्ण करून त्यात किंचित्
 तूप मिश्रित करून घरामध्ये त्या चूर्णाची धुरी दिली अस्ता सपूर्ण बालग्रह व पिशाच्च
 व राक्षस याचे सर्व उपद्रव दूर होतात व सपूर्ण ज्वर दूर होतात

धूमाचे ठायीं परिहार

परिहाररतुसंहेपुकार्योरेचननस्पवत् ॥३७॥ नेत्राणिघातुजान्याहुर्नलत्रंशादिजान्यपि ॥

रेचकसंज्ञक नस्याचे ठायीं रोगांचे परिहाराविपर्यां जे उपाय सांगितले तेच उपाय धूमाचे ठायीं करावे व नळीचें तोंड सुवर्णादि धातूचें अथवा देवनळ व बांबू इत्यादिकांचें करावें.

दशमोऽध्यायः ।

गंडूप व कवल व प्रतिसारण याचा विधि

चतुर्विधःस्याद्गंडूपःस्नेहिकःशमनस्तथा ॥३८॥ शोधनोरोपणश्चैकवलश्चापितद्विधः ॥

गंडूप चार प्रकारचा. एक स्नेहिक व शमन व शोधन व रोपण या भेदेंकरून जाणावा व कवलही याच भेदेंकरून चार प्रकारचा जाणावा.

स्नेहिकादिक गंडूपांची दोपभेदेंकरून योजना.

स्निग्धोष्णैःस्नेहिकोवातेस्वादुशीतैःप्रसादनः ॥३९॥ पित्तकट्वम्ललवणैरुष्णैस्तेशाधनःकफम् ॥

कपायतिक्तमधुरैःकटुष्णोरोपणं व्रणे ॥ ४० ॥ चतुःप्रकारो गंडूपः कवलश्चापिकीर्तितः ॥

स्निग्ध आणि उष्ण या पदार्थेंकरून जी चूळ मरणें ती स्नेहिकगंडूप जाणावा, तो वायूचे ठायीं योजावा. व मयूर आणि शीतळ या पदार्थेंकरून प्रसादन क्षणजे शमनगंडूप जाणावा. तो पित्ताचे ठायीं योजावा. व तिखट, आंचट, खारट. उष्ण या पदार्थेंकरून शोधनगंडूप तो कफाविपर्यां योजावा. व तुरट कटू व मधुर या पदार्थेंकरून रोपणगंडूप जाणावा, तो कोमट असतां व्रणाचे ठायीं योजावा. याप्रकारें कवलही चार प्रकारचा जाणावा.

असंचारीमुखेपूर्णेगंडूपःकवलश्चरः ॥ ४१ ॥ तत्रद्रव्येणगंडूपःकण्ठेतकवलःस्मृतः ॥

काढे आदिकरून जे द्रव पदार्थ त्या पदार्थेंकरून तोंड भरून येई असा आणि इकडे तिकडे फिरवता येईना अशी चूळ भरून टाकणें त्याला गंडूप क्षणतात व कण्ठादि पदार्थें तोंडामध्ये इकडून तिकडे फिरत असे धरणें त्याला कवल क्षणतात.

गंडूप व कवल यांचें औषधाचें प्रमाण.

दद्यात्तद्रव्येषुचूर्णंचगंडूपेकोलमात्रम् ॥ ४२ ॥ कर्षप्रमाणःसर्वश्चदीपतेःकवलेःसुधैः ॥

गंडूपाविपर्यां जे काढे आदिकरून द्रव द्रव्यें त्यांचे ठायीं चूर्ण एक कोल प्रमाण द्यावें. व कवलाचे ठायीं कण्ठ कर्षप्रमाण योजावा.

शोणन्यः घर्षान्तं गंडूप धारण करवें व शिनी वरानें त्यांचें प्रमाण

घर्षतेऽंचमाद्रांप्रंद्गंडूपमलादपः ॥ ४३ ॥ गंडूपान्मुस्थिनःसूर्यात्सिद्धमालमालादिकः ॥

मनुष्यग्रीनतथापंचमंत्रादोपनाशनात् ॥ ४४ ॥

गंडूप व कवलादिक यांचें पांच वर्षांनंतर ग्रहण करणें व मनुष्यांनीं स्वस्थचित्तेंकरून घसून रोग दूर होण्याविपर्यां कपळ व गळा व अदिगोटेकरून मुग्ध यांचे ठायीं योडा घष येई तापयन नीन, पांच अर्थां सत गंडूप करावे. अथवा दोप दूर होत नांपर्यंत करावे.

दुसरें गंडूषधारणाविषयां प्रमाण
 कफपूर्णास्यतांयावत्छेदोदोषस्यवाभवेत् ॥ नेत्रघ्राणस्रुतिर्यावत्तावद्गंडूषधारणे ॥४५॥
 कफानें तोंड भरून येई तोंपर्यंत अथवा दोषाचें छेदन होईपर्यंत, व नेत्र व नाक यांना
 व सुटे तोंपर्यंत गंडूष धारण करावें.

घातरोगाचे ठायीं सैहिकगंडूष.
 तिलमूकोदवंक्षीरंस्त्रेहोवास्त्रैहिकेहितः ॥

तिलाचा क्लृक व पाणी व दूध व तेल आदिकरून जेहपदार्थ हे सैहिकगंडूषाचे
 ग्रयीं येजावे.

पित्तरोगावर शमनसंज्ञकगंडूष

तिलानील, तपलंसीर्षिः शर्कराक्षीरमेवच ॥ सक्षौद्रोऽनुवक्त्रस्थोगंडूषोदाहनाशनः ॥४६॥
 तीळ व निळें कमळ व तूप व साखर व दूध हे पदार्थ एका जागीं करून त्यांत मध
 घालून गंडूष करावे, तेणेंकरून पित्तसंबंधीं हनुवटी व मुख यांचे ठायीं जो दाह होतो तो
 दूर हेतो.

घ्रणादिरुगोर्गांवर मधुगंडूष.

वैशद्यंजनयत्यास्ये-दवात्तिमुखमणान् ॥ दाहवृष्णाप्रशमनंमधुगंडूषधारणम् ॥४७॥
 मध, चें गंडूष धारण करावें. तेणेंकरून तोंडांत घ्रण व चट्टे पडतात व दाह, तृषा हे रोग
 दूर होऊन मुखाला स्वच्छता येते.

विपादिकाचे ठायीं गंडूष

विपभारामिदग्धेचसर्पिर्घाययधे, धवा ॥

विषदोष व सेमल क्षारादिजन्यविकार व अग्निदग्धजन्यविकार याचे ठायीं तूप अथवा
 दूध यांचे गंडूष करावे.

दंत हालत असता गंडूष.

तैलमैधवगडूषोदंतचालेप्रशस्यते ॥ ४८ ॥

तिलाचें तेल व सेंधव हों एकत्र करून गंडूष करावे. तेणेंकरून दात हालत असतात ते
 चट्ट होत.त.

मुखशोषावर गंडूष.

शोषंमुखस्यवैररपंगडूषः सर्वाजिबोजयेत् ॥

मुखशोष व मुखाला विरसपणा याचे ठायीं कार्जाचें गंडूष करावे.

कफावर गंडूष.

सिंधुत्रिकटुराजीभिराद्रंवेणयफेहितः ॥ ४९ ॥

सेंधव अणि त्रिकटू द्राणजे सुट मिर्चें पिपळी व मं, होण्या याचें गुर्ण करून आण्याचे
 आंत मेळवून त्याचें गंडूष केलें असता कफदोष दूर हेतो.

कफावर व रक्तपित्त यांङ्गवर गंडूप.

त्रिफलामधुगंडूपःकफामृक्पित्तनाशनः ॥

त्रिफलेचें चूर्ण मधांत भेळवून त्याचे गंडूप केले असतां कफ व रक्तपित्त हे दूर होतात.
मुखपाकावर गंडूप.

दावींगुडूचीत्रिफलाद्राक्षजात्याश्चपल्लवाः॥ ५० ॥ पवासश्चैतितत्काथःपष्ठांशःशौद्रसं-
युतः ॥ शीतोन्मुसेधृतोहन्यामुखेपाकंत्रिदोषजम् ॥ ५१ ॥

दारूहळद, गुळवेल, त्रिफळा, द्राक्षें, जाईचा पाला, धमासा, हीं औषधें समभाग घेऊन
यांचा काढा करून त्या काढ्याचा सहावा भाग मध घालून काढा थंड करून त्याचे गंडूप
करावे. तेणेंकरून त्रिदोषजन्य जो मुखपाक तो दूर होतो.

यस्यौषधस्यगंडूपस्तथैवप्रतिसारणम् ॥ कवलश्चापितरस्यैवज्ञेयोऽत्रकुशलैर्नरैः ॥ ५२ ॥

ज्यां औषधांचा गंडूप त्याच औषधांचें प्रतिसारण जाणावें व कवलही त्याच औषधांचा
कुशल वैद्यांनीं जाणावा.

कवलाचा प्रकार.

केशरंमातुलिंगस्यसैंधवव्योपसंयुतम्॥हन्यात्यवलतोजाड्यमरुचिकफवातजाम् ॥ ५३ ॥

महाकुंगीचे फळाचे आंतलें केशर व सैंधन व त्रिकटु ह्मणजे सुंठ, मिच्यें, पिंपळी हीं औषधें
एकत्र करून याचा कवल केला असतां तोंडजड होतें तें व कफवातजन्य अरोचक हीं दूर होतात.
प्रतिसारणाचे भेद.

कल्कोवलेहश्चूर्णंचत्रिविधंप्रतिसारणम् ॥ अंगुल्यग्रगृहीतंचयथास्वंमुखरोगिणाम् ॥ ५४ ॥

कन्क व अवलेह व चूर्ण या भेदेंकरून प्रतिसारण तीन प्रकारचें तें मुखरोगी मनुष्यें
जों त्यांस जसा देण असेल तसें बोटाचे अग्रानें घेऊन जिभेला व सगळ्या तोंडभर चोळावें.

प्रतिसारण चूर्ण.

कुष्ठंदावींसमंगाचपाठातित्ताचपीतिका ॥ तेजनीमुस्तलोधंचूर्णंरयात्प्रतिसारणम् ॥ ५५ ॥

रक्तस्रातिदंतपीटांशोधंशहंचनाशयेत् ॥

कोष्ठ १ दारूहळद २ धायटीफूल ३ पहाडमूळ ४ कटुफी ५ हळद ६ तेजवळ ७ ना-
गरमोथे ८ लोध्र ९ या नऊ औषधांचें चूर्ण करून जिभेला व सारे तोंडाचे अग्रानें
घेऊन चोळावें. तेणेंकरून दांतांचे हिरव्यांतून रक्त पडतें तें व दांतांचे ठायीं फोडा होते ती,
सूज व दाह हे रोग दूर होतात. या चूर्णांला प्रतिसारण ह्मणतात.

गंडूपादिकांचा हानयोग जाहला अमतां लक्षण.

हानयोगात्परफोरेकेशोरमाज्ञानारुचीतथा ॥ ५६ ॥ अतियोगान्मुग्धपादःशोषवृ-
ष्णाहमोभवेत् ॥

गंडूपादिकांचा हानयोग ह्मणजे अल्पयोग जाहला असतां कफाचें आधिक्य होतें व
मधुरादिक रसाचें ज्ञान होत नाहीं ह्मणजे ययार्थ रवाद कळत नाहीं व अन्नादिकांवर अल्प

तृतीयखंड.

। व गंडूषादिकांचा फार योग जाहला असतां मुखाचा पाक होतो क्षणजे तोंड पिकण्या-
खें उतून येतें व शोष व तहान हीं लक्षणें होतात.

शुद्ध गंडूष लक्षणें.

व्याधेरपचपस्तुष्टिर्वैशचंवकूनलाघवम् ॥५७॥ इंद्रियाणांप्रसादश्चगंधूपेथुद्धिलक्षणम् ॥
गंडूषादिकांचा चांगला योग जाहला असतां व्याधीचा नाश व अंतःकरणाचे ठायीं
शोष व मुखाचे ठायीं निर्मळपणा व हलकेपणा व रसनादिक इंद्रियांचे ठायीं प्रसन्नता हीं
लक्षणें होतात असें जाणावें.

इति श्रीदामोदरसुत्र शार्ङ्गधरेण विरचितायां चिकित्सास्थाने उत्तरखंडे

गंडूषादिविधिर्नाम दशमोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः

लेपाचा विधि.

आलेपस्यचनानामानिलोलेपश्चलेपनम् ॥५८॥ दोषघ्नोविपदावर्ण्योमुखलेपत्रिधामतः ॥
त्रिप्रमाणश्चतुर्भागादिभागार्थागुलोन्नतः ॥ ५९ ॥ आर्द्रोव्याधिहरःसस्याच्छृण्वेद्-
पपतिष्ठविम् ॥

लिप्प व लेप व लेपन हीं तीन नामें आलेप जो त्याचीं जाणावीं. तो आलेप दोषघ्न
विपघ्न व वर्ण्य या भेदेंकरून मुखलेप क्षणजे मुखास लेप तो तीन प्रकारचा जाणावा व
त्या लेपांचीं प्रमाणें तीन. एक अंगुळ प्रमाण जो उंच लेप तो दोषघ्न जाणावा व पाऊण
अंगुळ प्रमाण उंच लेप तो विपघ्न जाणावा व जो अर्धे अंगुळ प्रमाण उंच लेप तो वर्ण्य
जाणावा. अशीं तीन प्रमाणें जाणावीं व जो आर्द्र क्षणजे ओला लेप तो रोग हरणकरणारा
जाणावा व जो शुष्क क्षणजे कोरडा लेप तो शरीराचे कांतीला दूषण देणारा जाणावा.

दोषघ्नलेप.

पुनर्नवांदाशुंठीसिद्धार्थशिमुमेवच ॥ ६० ॥ पिष्ट्वाचैरनालेनप्रलेपःसर्वशोषहा ॥

पुनर्नवा १ देवदार २ सुंठ ३ शिरिस ४ शेवंग्याची साल ५ हीं पाच औषधें समभाग
बेऊन कांतीत वांटून सुजीवर लेप करावा. तेणेंकरून नवां प्रकारची सूज दूर होते.
दाहशमनाधिपथी लेप.

विभिनफलमज्जापालेपोदादातिनाशनः ॥ ६१ ॥

बेहण्याचे फळाचे जांतली मज्जा क्षणजे मगज तो चारीक वांटून अंगाला लेप केला
जेव्हा दाहसंपंधी पंढा दूर होते.

दर्रांगलेप.

शिरिषंभृपुप्रीचतगरंरक्तचंदनम् ॥ प्लान्मांसीनिशापुमं कुशुंवालुकमेवच ॥ ६२ ॥

इतिसंचूर्णलेपोयंपंचमांशघृतप्लुतः ॥ जलेनक्रियतेसुत्रैर्दशांगइतिसंज्ञितः ॥ ६३ ॥

विसर्पान्विपविस्फोटान्शोधदुष्टघ्नान्जपेत् ॥

शिरसि १ ज्येष्ठमध २ तगर ३ रक्तचंदन ४ इलायची ५ जटामांसी ६ हळद ७ दारुहळद
कोष्ठ ९ बाळा १० हीं दाहा औषधें समभाग होऊन बारीक चूर्ण करून पाण्यांत कालवून
रोगस्थलावर लेप करावा. तेणेंकरून विसर्परोग व विपदोष व विस्फोट व सूज व दुष्टघ्न
हे रोग दूर होतात आणि या लेपाला दशांगलेप म्हणत.त.

विपघ्नलेप.

अजादुग्धतीलेलेपोर्नवनीतेनसंपुतः ॥ ६४ ॥ शोधमारुष्करंहंतिलेपोवाकृष्णामृत्तिकैः ॥

शेळीचे दुधांत तीळ वांटून त्यांत लोणी मिश्रित करून लेप करावा अथवा काळी माती
व तीळ हीं दोन्ही एकाजागीं वाटून त्यांत लोणी मिश्रित करून लेप करावा. तेणेंकरून
भिलावा म्हणजे विषवा तत्संबंधीं जी ती सूज दूर होते.

दुसरा प्रकार.

*लांगल्यातिविपालाचूजालिनीबीजमूलकैः ॥ ६५ ॥ लेपोधान्यांबुसंपिष्टःधीटवि-
स्फोटनाशनः ॥

कळलावी १ अतिविप २ कडुदुधी भोंपळीचें बीज ३ कडुदोढकीचें बीज ४ मुळ्यांचें
बीज ५ हीं पाच औषधें समभाग घेऊन धान्यांबु म्हणजे काजी त्यांत वांटून कीटविशेषा
पासून जाहला जो दंश त्याजवर हा लेप करावा व विस्फोट रोगावर करावा तेणेंकरून
विकार दूर होतात.

मुखाचेठायीं कांति करणाग लेप.

रक्तचंदनमंजिष्ठालोभ्रकुष्ठप्रियंगवः ॥ ६६ ॥ वटांकुरामसुराश्चयंगघ्नान्मुरसरांतिदाः ॥

रक्तचंदन १ मंजिष्ठ २ लोध ३ कुष्ठ ४ कांग ५ वटाचे पारंब्याचे अंकुर ६ मसुरा
हे सात वाने समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून लेप करावा तेणेंकरून वांगरोग दूर होतो आणि
हा लेप मुखाचे ठायीं कांति देतो.

दुसरा प्रकार

मातुलिगजटामर्पिःशिलागोशकृतोरसः ॥ ६७ ॥ मुरसरांतिकरोलेपैःपिटिकान्य-
गकालजित् ॥

महाळंगीचें मूळ व तूप व मनशीळ व गाईचे शेणाचा रस हीं चार औषधें एकत्र
मुखाचे ठायीं लेप करावा, तेणेंकरून मुखाला कांति येत्ये आणि पुटकुळ्या व वांगवनील
हे रोग दूर होतात.

तारुण्यपिटिकेयुग लेप.

लोभधान्यवचालेपरनारुष्यपिटिकानापहः ॥ ६८ ॥ तद्वद्गोरोचनादुक्तंमरीचिंचुम्बलेपनात् ॥
मिद्धापंशवचालोभ्रस्यवैश्रमलेपनम् ॥ ६९ ॥

तृतीयखंड.

लोध्र व धणे व वेखंड हीं तीन औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वांटून लेप करावा व रोचन व मिथ्ये हीं दोन औषधें पाण्यांत वांटून लेप करावा. व शिरिस झणजे मोहऱ्या व वेखंड व लोध्र व सेंधव हीं चार औषधें पाण्यांत वांटून लेप करावा. असे हे तीन प्रकारचे लेप मुखाचे ठायीं तारुण्यपिटिका झणजे मुहुमाच्या पुटकुळ्या होताना त्या दूर होण्याविषयीं जाणावें.

वांगरोगावर औषध.

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वासमांशिकः ॥ लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वत्थुरजामपी ॥ ७० ॥

अर्जुनवृक्षाचे सालींचें पूर्ण अथवा मंजिष्ठाचें अथवा पांढरे घोंब्याचे खूरसंबंधीं हाडाची राख हीं तीन औषधें वेगळीं वेगळीं मध व लोणी यांत कालवून वेगळे वेगळे लेप करावे तेणेंकरून वांगरोग दूर होतात.

तांडावर कालेपणा असतो त्याजवर लेप.

अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात् ॥ मुखकाण्ठपर्शमंयति चिरकालोद्भवधुवम् ॥ ७१ ॥

रुईचे दुधांत हळद वांटून लेप करावा तेणेंकरून मुखाचे ठायीं बहुत दिवसाची काळिमा असते ती दूर होते.

तारुण्यपिटिकादिकांवर लेप.

बटस्पंण्डुपत्राणिमालतीरक्तचंदनम् ॥ कुष्ठकालिपवंलोध्रमेभिलेपं प्रयोजयेत् ॥ ७२ ॥

तारुण्यपिटिकाव्यंगनीलिकादिविनाशनम् ॥
वढाचीं पिकलेलीं पांसे व चमेली व रक्तचंदन व कोष्ठ व दारुहळद व लोध्र हीं औषधें एका जागीं वांटून लेप करावा; तेणेंकरून तारुण्यपिटिका व वांग व नीलिकादिक रोग हे दूर होतात.

अरुणिकारोगावर लेप

पुराणमधपिण्याकंपुरीपंकुवकुटस्यच ॥ ७३ ॥ मूत्रपिष्टः प्रलेपोयंशीघ्रं हन्यादरुणिकाम् ॥

जुनी तिळांची पेंढ व कोंबड्याची विष्टा हीं दोन औषधें गोमूत्रांत वाटून लेप करावा तेणेंकरून अरुणिका झणजे घ्रणविशेष रोग आहे तो दूर होतो.

दुसरा प्रकार

सुदिरारिष्टजंघनांतवग्निर्वा मूत्रसंतैः ॥ ७४ ॥ कुटजत्वक्सैधवंवालेपोह्न्यादरुणिकाम् ॥

खैर व कडुनिंब व जांबूळ या तिहान्या सालींचें पूर्ण करून गोमूत्रांत वाटून लेप करावा; तेणेंकरून अरुणिका रोग दूर होतो; अथवा कुडेसाल व सेंधव हीं दोन औषधें गोमूत्रांत वाटून लेप करावा झणजे तो रोग दूर होतो.

दारुणरोगावर लेप

शियालबीजमधुमकुष्ठमापेःससंधैः ॥ ७५ ॥ कार्पोदारुणनेमूत्रेप्रलेपोमधुमंयुतः ॥

चारोळ्या १ ज्येष्ठ, मध २ कोष्ठ ३ उहीद ४ सेंधव ५ हीं पाच औषधें समभाग

घेऊन बारीक चूर्ण करून मधांत कालवून मस्तकाचे ठायीं दारुण क्षणजे दारुणा रोग तो रोग दूर होण्याविषयी लेप करावा.

दुसरा प्रकार.

दुग्धेनस्वास्वसंघीजंमलेपादारुणंजयेत् ॥ ७६ ॥ आम्रबीजस्यचूर्णतुशिवाचूर्णसम-
द्वयम् ॥ दुग्धपिष्टःमलेपोयंदारुणंहंतिदारुणम् ॥ ७७ ॥

खसखस दुधांत वांटून मस्तकाचे ठायीं लेप करावा व आंब्याची कोय व वाळहिरहे हीं दोन्ही समभाग घेऊन चूर्ण करून दुधांत वांटून लेप करावा तेणेंकरून मोठा दुर्घर असा जो दारुण रोग तो दूर होतो.

इंद्रलुप्तरोगावर लेप.

रसस्तिक्तपटोलस्पपत्राणांतद्विलेपनात् ॥ इंद्रलुप्तशमंपातित्रिभिरेवदिनैर्ध्रुवम् ॥ ७८ ॥

कडू पडवळाचे पानांचा रस काढून त्याचे तीन लेप करावे तेणेंकरून इंद्रलुप्तरोग निश्चयेंकरून दूर होतो. इंद्रलुप्त क्षणजे ज्या जाग्यावरील केंस जातात तो रोग.

दुसरा प्रकार.

इंद्रलुप्तापहोलेपोमधुनातृहतीरसः ॥ गुंजामूलफलंवापिभल्लातकरसोपिवा ॥ ७९ ॥

रिंगणीचा रस काढून त्यांत मध घालून लेप करावा अथवा गुंजेचे मुळाचा अथवा फळाचा रस काढून त्यांत मध घालून लेप करावा अथवा भिलाव्याचे पानाचा रस काढून त्यांत मध घालून लेप करावा, तेणेंकरून इंद्रलुप्तरोग दूर होतो.

केसांची वृद्धि होण्याविषयी लेप.

गोधुरस्तिलपुष्पाणितुल्येचमधुसार्पिणी ॥ शिरःमलेपनंतेनपेशसंवर्धनंपरम् ॥ ८० ॥

गोखरूं व तिलपुष्पी हीं दोन औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करावें आणि मध व तूप हीं दोन्ही सारखीं घेऊन त्यांत तें चूर्ण कालवून मस्तकाचे ठायीं लेप करावा तेणेंकरून केंस वाढतात.

केस/आणण्याविषयी लेप.

हस्तिदंतमर्षिकृत्वाछागीदुग्धरसांजनम् ॥ रोमाप्पेननजापंतेलेपात्पाणितलेष्वपि ॥ ८१ ॥

हस्तिदंत जाळून त्याची राख व रसाजन हीं दोन्ही शेळीचे दुधांत वांटून ज्या जाग्यावरचे केंस गेले असतील तेथें लेप करावा, तेणेंकरून केंस येतात, हा लेप हाताचे तळव्यावर केला असतां केंस येतात.

इंद्रलुप्तरोगावर लेप.

पट्टीदीवरमृद्धीरुतेलाज्यभीरिलेपनेः ॥ इंद्रलुप्तःशमंपातिकेशास्पुःसघनादृढाः ॥ ८२ ॥

ज्येष्ठीमध व कमळ व प्रासे हीं तीन औषधें तिळाचे तेल व गाईचें दूध व तूप यांत वाटून लेप करावा, तेणेंकरून इंद्रलुप्तरोग दूर होतो आणि केंस घण व बळकट होतात

केश आणण्याविषयी दुसरा प्रकार.

चतुष्पद्मानांत्वग्रोमनस्रगृंगांस्थिमस्मभिः ॥ तैलेनसहलेपोपरोमसंजननःपरः ॥ ८३ ॥

तृतीयसंहः

शेळी आदिकरून जों चतुष्पदें यांची त्वचा व केश व नखे व शिंगें व हांके यांचें म करून तिळांचे तेलांत कालवून लेप करावा. हा लेप नवे केश येण्याविषयी फार गळा आहे असें जाणावें.

केश काळे होण्याविषयी लेप.

इंद्रवारुणिकाबीजतेलेनाभ्यंगमाचरेत् ॥ प्रत्यहंतेनकालाभिसन्निभाःकुंतलाअलम् ॥८४॥

कंवढळीचे त्रियांचें तेल पातळयंत्रेंकरून काढून पांढरे केशांचे ठायीं नित्य लेप करावा पोंकरून केश फार चांगले काळे होतात.

दुसरा प्रकार.

अपोरजोभृंगराजत्रिफलाकृष्णमृत्तिका ॥ स्थितभिक्षुरसेमासंलेपनात्पलितंजयेत् ८५

लोहाचें चूर्ण १ माका २ त्रिफला क्षणजे हिरडे ३ बेहडा ४ आंवळकठी ५ काळी माती ६ हां सहा औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून उसाचे रसांत घालून एक महिनापर्यंत ठेवावें. नंतर अकाळी जे पांढरे केश होतात त्यांचे ठायीं हा लेप करावा, तेणेंकरून काळे केश होतात.

तिसरा प्रकार.

धात्रीफलत्रयंपथ्येद्वेतथैकंबिभीतकम् ॥ पंचाभ्रज्जालोहस्यकर्पेकंचमदीयते ॥ ८६ ॥
पिट्टालोहमयेभांडेस्यापयेदुपितंनिशि ॥ लेपोयंहंतिनचिरादकालपलितंमहत् ॥ ८७ ॥

आवळीचीं फळें तीन, हिरडे दोन, बेहड्याचें फळ एक, आंब्याचे बाट्यांतील कोया त्रि, लोहचूर्ण एक कर्पे प्रमाण, हां सारीं औषधें लोखंडाचे कढईत बारीक वांटून सारी- त्रि तशीच ठेवून दुसऱ्या दिवशीं लेप करावा, तेणेंकरून ज्या मनुष्याचे अकाळी फार पांढरे केश होतात ते या लेपेंकरून लवकर काळे होतात.

चवथा प्रकार.

त्रिफलानीलिकापुष्पंलोहंभृंगराजःसमम् ॥ अजामूत्रेणसंपिष्टेलेपात्कृष्णीकरंस्मृतम् ॥ ८८ ॥

त्रिफळा व निळीचीं पाणें व लोहचूर्ण व माका हां सारीं औषधें समभाग घेऊन शेळीचे मुतांत वांटून लेप करावा, हा लेप पांढरे केशांचे काळे केश होण्याविषयी उत्तम जाणावा.

पांचथा प्रकार.

त्रिफलालोहचूर्णचदाडिमवक्विसंतया ॥ प्रत्येकंपंचपलितःचूर्णकुर्याद्विचक्षणः ॥ ८९ ॥

भृंगराजसस्यांपिप्रस्थपट्कंप्रदापयेत् ॥ त्रिफ्वालोलोहमयेपात्रेभूमिमध्येनिधापयेत् ॥ ९० ॥ मासमेकंततःकुर्याच्छागीदुग्धेनलेपनम् ॥ कूर्पेशिरसिरात्रौचसंवेष्टचैरंडपत्रकेः ॥ ९१ ॥ स्वपेत्मातस्ततःकुर्यात्स्नानंतेनचजापते ॥ पलितस्पर्विनाशश्चत्रिभलेपेनसं- शयः ॥ ९२ ॥

त्रिफळा, लोहचूर्ण, दाळिवसाल व कमळाचा देट हां औषधें एकेक पांच पांच पळें

घेऊन वारिक चूर्ण करून माक्याचा रस सहा प्रस्थ प्रमाण काढून लोखंडाच्या पात्रामध्ये तो रस व ते चूर्ण घालून एक महिनपर्यंत जमिनीमध्ये पुरून ठेवावे. नंतर बाहेर काढून ते औषध शेळीचे दुधांत कालवून मस्तकाचे केशांचे ठायी लेप करावा. त्या लेपावर सुरती परंदाची पांजे बांधून निद्रा करावी. प्रातःकाळी उठेन स्नान करावे. याप्रमाणे तीन लेप करावे, तेणेकरून ज्या मनुष्याचे अकाळी पांढरे केश होते ते निःश्वयेकरून लवकर काळे होतात.

केश जाग्याविपर्यां लेप.

शंखचूर्णस्यभागौद्वौहरितालंचभागिकम् ॥ मनःशीलाचार्धभागास्वर्जिकाचैवभागिका ॥

॥ ९३ ॥ लेपोयंवारिपिष्टस्नुकेशतुत्तमाद्यदीपते ॥ अनपालेपयुक्तयचसप्तदलंप्रयुक्तया

॥ ९४ ॥ निर्मूलकेशस्थानंस्वत्क्ष्मणस्पतिरोपया ॥

शंखचूर्ण दोनभाग व हरताळ एकभाग व मनशील अर्धभाग व सार्जाखार एकभाग ही औषधे पण्यांत वांटून ज्या जाग्यावरचे केश निर्मूल करावयाचे त्या जाग्यावरील वस्तूने केश काढून लेप करावा. याप्रमाणे युक्तीने सात लेप करावे, तेणेकरून केश येण्याचे स्थान निर्मूल हेतें झणजे फिरोन केश येतच नाहींत. याविपर्यां दृष्टांत जसे हजामत केल्यानें मस्तक गुळगुळीत हेतें तसें या लेपेंकरून होतें असें जाणावे.

दुसरा प्रकार.

तालकंशाणपुमंस्यात्पटशाणंशंखचूर्णवम् ॥ ९५ ॥ द्विशणिकंपलाशरस्यभारंदत्वाप्रमर्दयेत् ॥ कदलीदंडतापेनरविपत्ररसेनवा ॥ ९६ ॥ अस्यापिसर्माभिलेपेलेकांशातनमुत्तमम् ॥

हरताळ, दोनशाण प्रमाण व शंखाचे चूर्ण सहा शाण प्रमाण व पळसाचा खार दोन शाण प्रमाण ही औषधे केळीचे सोप.चे रसांत अथवा रईचे पान.चे रसांत रूढून केश कटपण्याचे जाग्यावर सात वेळ लेप करावा. हा लेप केश जाग्याविपर्यां उत्तम आहे, असें जाणावे.

श्वेतकुष्ठ दूर होण्याविपर्यां लेप.

सुवर्णशुष्पिकाशीसंविडंमानमनःशिला ॥ ९७ ॥ रोचनासंधं चैवलेपनात्शिवत्रनाशनम् ॥

पिंबळी जाई १ हिराकशी २ वावडिंग ३ मनशीळ ४ गेरोचन ५ संधव ६ ही औषधे समभाग घेऊन गोमूत्रांत वांटून लेप करावा, तेणेकरून श्वेतकुष्ठ दूर होतें. श्वेतकुष्ठ झणजे श्वेतकुष्ठ.

दुसरा प्रकार.

वायस्पेदगजाकुष्ठकृष्णाभिगुंटिकावृत्ता ॥ ९८ ॥ वंरतमूत्रेणसंपिष्टामलेपात्शिवत्रनाशनी ॥

तृतीयखंड.

कावली १ टाकळ्याचें बीज २ कोष्ठ ३ पिंपळी ४ हों औषधें समभाग घेऊन बोक-
अचे गुतांत वाटून लेप करावा, तेणेंकरून श्वित्रकुष्ठ दूर होतें
तिसरा प्रकार

बाबुचीवेतसोलाभांकाकोदुंबरिकावणा ॥ ९९ ॥ रसांजनमयश्चूर्णतिलाःकृष्णास्त-
देकतः ॥ चूर्णयित्वागवांपित्तैःपिष्ट्वाचगुटिकाकृता ॥ ४०० ॥ अस्याःप्रलेपात्श्वि-
त्राणिप्रणश्यंत्यतिवेगतः ॥

बावच्या १ आम्लवेतस २ लाख ३ काळाउंबरा ४ पिंपळी ५ सुरमा ६ लोहाचें
चूर्ण ७ काळे तीळ ८ हों आठ औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून गईचें पितांत वाटून
गोळ्या करून लेप करावा, या लेपाच्या प्रभावेकरून श्वित्रकुष्ठ तें फार लवकर दूर होतें.
शिष्यांवर लेप

धत्रीसर्जरसश्चैवपवक्षारश्चूर्णितैः ॥ १ ॥ सौवीरेणपलेपोयंप्रयोज्यःसिध्मनाशने ॥

आवळकाठी १ राळ २ जवखार ३ हों तीन औषधें सौवीरात अथवा कार्जोत वाटून
सिध्म क्षणजे शिबी तीं दूर होण्याविषयी हा लेप योजावा
दुसरा प्रकार

दावींमूलकबीजानितालवंसुरदारुच ॥२॥ ताडूलपत्रंसर्वाणिकार्पिकाणिपृथक्पृथक् ॥
शंखचूर्णश.णमात्रंसर्वाण्येकत्रचूर्णयेत् ॥३॥ लेपोयंवारिणापिष्ट.सिध्मनांनाशनःपरः॥

दारुहळद १ मुळ्याचें बीज २ हरताळ ३ देवदार ४ विड्याचीं पानें ५ हों पाच
औषधें कर्प कर्पप्रमाण व शंखाचें चूर्ण शाणप्रमाण या सांच्या औषधाचें चूर्ण करून
शाण्यात वाटून लेप करावा, तेणेंकरून सिध्मरोग दूर होतो
नेत्ररोगावर लेप.

ह्रीतकीसैध्वंचगैरिकंचरसांजनम् ॥ ४ ॥ विडालकोजलेपिष्टःसर्वनेत्रामयापहः ॥

ह्रीतकी १ सैध्व २ गेरू ३ रसांजन ४ हों चार औषधें समभाग घेऊन पण्यात वाटून
विडालक करावा क्षणजे डोळ्याचे बाहेरले आर्गी लेप करावा याला विडालक क्षणतत, य
लेपेंकरून सरे नेत्ररोग दूर होतत.
दुसरा प्रकार

रसांजनं च्ये पयुक्तं पिष्टं वटकीकृतम् ॥ वट्टपाकान्वितां हंतिलेपादं जननामिवां ॥ ५ ॥

रसांजन १ च्ये प क्षणजे सुठ २ मिर्च ३ पिंपळी ४ हों चार औषधें समभाग घऊ
शाण्यात वाटून गोळी करून कंहुडुनत व प.वडुनत अशा अंजननामिका क्षणून अंज
डोळ्याचे केरेला होते ती दूर होण्याविषयी ती गोळी पाण्यांत उगाळून लेप करावा.
कडवादेकांवर लेप

प्रपुत्राटस्पवीजानिवाबुचीरुपेप स्तिलाः ॥ कुष्ठनिशाद्रपंमुस्तंपिष्टातक्रेगलेपतः
॥ ६ ॥ प्रलेपादस्यनश्यतिकंद्दद्रूचिचार्चिकाः ॥

टाकळ्याचें बीज १ बावंच्या २ शिरिस ३ तीळ ४ कोष्ट ५ हळद ६ दाकळद
७ नागरमोथे ८ हीं आठ औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून ताकांत वांटून लेप करावा.
तेणेंकरून कंहु व दाद व विचर्चिका झणजे पादस्फोट रोग हे दूर होतात.

खरूज दाह इत्यादिकांवर लेप

हेमक्षीरिविडंगानिदरदंगंधकस्तदा ॥ ७ ॥ दद्रुघ्नःकुष्ठसिंदूरसवौष्ण्यैकत्रमदयेत् ॥
धतूरनिंबतांबूलीपत्राणांस्वरसैःपृथक् ॥ ८ ॥ अस्यमलेपमात्रेणपामादद्भ्रुविचर्चिकाः ॥
कंहुश्चरकसश्चैवप्रशमंयांतिवेगतः ॥ ९ ॥

पिसोळा अथवा पिंवळेफुलाचा काट्टोत्रा १ वावाटिंग २ हिंगूळ ३ गंधक ४ टाक
ळ्याचें बीज ५ कोष्ट ६ शेंदूर ७ हीं सात औषधें समभाग घेऊन थोतऱ्याचीं पांने व
कडुनिंबाचीं पांने व विळ्याचीं पांने या तिहींचे वेगळे वेगळे रस काढून त्या एकेकात
तीं सारीं औषधें वांटून लेप करावा. तेणेंकरून खरूज व दाद व विचर्चिका झणजे पाय
फुटून मेगी पडतात तो रोग कंहु व चरकस रोग कुष्ठाचा भेद आहे तो हे सारे रोग
दूर होतात.

दुसरा प्रकार

दूर्वाभयासैधवंचक्रमदःकुठेरक ॥ एभिस्तत्रयुतोलेपःकंहुदद्विनाशनः ॥ ४१० ॥

दूर्वा १ बाळहिरटे २ सैधव ३ टाकळ्याचें बीज ४ रानतुळस ५ हीं पांच औषधें
समभाग घेऊन ताकात वांटून लेप करावा. तेणेंकरून कंहु व दाद हे रोग दूर होतात.

रक्तपित्तादिकांवर लेप

चंदनोशीरयष्ट्याव्हावलाव्पाघ्नसोत्पलैः ॥ क्षीरपिष्टैःप्रलेपःस्याद्रक्तपित्तशि-
रोरुजि ॥ ११ ॥

रन्तचंदन १ वाळा २ ज्येष्ठीमध ३ चिकणामूळ ४ वापाचीं मसें ५ कमळ ६ हीं
सहा औषधें समभाग घेऊन झापांत वांटून लेप करावा, तेणेंकरून रन्तपित्तसंबंधीं भग्न-
बीडा दूर होत्ये.

उदररोगावर लेप

सिद्धार्थरजनीकुष्ठमपुत्राटतिलैःसह ॥ कटुतैलेनसंमिश्रमुदरंघ्नप्रलेपनम् ॥ १२ ॥

शिरिस १ हळद २ कोष्ट ३ टाकळ्याचें बीज ४ तीळ ५ हीं पाच औषधें समभाग
घेऊन घाटीक चूर्ण करून शिरसेल तेलांत कालवृत्ते लेप करावा. तेणेंकरून शीतपित्ताना
भेद उदररोग आहे तो दूर होतो.

घातविसर्पांवर लेप

रास्नानीलोत्पलंदारुचंदनमधुकुंबुका ॥ घृतक्षीरयुतोलेषोवातवीसर्पनाशनः ॥ १३ ॥

रास्ना १ निळें कमळ २ देवदार ३ रन्तचंदन ४ ज्येष्ठीमध ५ चिकणामूळ ६ हीं

इस औषधें समभाग घेऊन चारिक चूर्ण करून द्रुवांत तुपांत कालवून लेप करावा, तेणेंकरून वातविसर्पेण दूर होतो.

पित्तविसर्पेणायुक्त लेप.

मृणालचंदनलोध्रमुशीरंकमलोत्पल ॥ सारिवामलकीपथ्यालेपःपित्तविसर्पनुत् ॥१४॥
कमळाचा देठ १ रक्तचंदन २ लोध्र ३ वाळा ४ कमळ ५ लहान कमळ ६ उपट-
मुळीचें फळ ७ आंबळकाठी ८ वाळहिरडे ९ हीं औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वांटून
लेप करावा, तेणेंकरून पित्तविसर्प दूर होतो.

कफविसर्पेवर लेप.

त्रिफलापत्रकोशीरंसमंगाकारवीरकम् ॥ नलमूलमन्ताचलेपःश्लेष्मविसर्पहा ॥ १५ ॥
त्रिफळा मणजे हिरडे बेहडे आंबळकाठी ३ पद्मकाष्ठ ४ वाळा ५ घायटीफूल ६
श्री ७ देवनळाचें फूल ८ धमासा ९ हीं नऊ औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वांटून
प करावा, तेणेंकरून कफविसर्प दूर होतो.

पित्तवातरक्तावर.

मूर्वानीलोत्पलंपद्मशिरीषकुसुमैःसह ॥ प्रलेपःपित्तवातास्त्रेशतघौतघृतप्लुतः ॥ १६ ॥
मोरवेल १ मिळें कमळ २ पद्मकाष्ठ ३ शिरसाचीं फुलें ४ हीं चार औषधें
समभाग घेऊन चूर्ण करावें आणि शंभर वेळ पाण्यानें तुप घुवोन त्यांत तें चूर्ण कालवून
लेप करावा, तेणेंकरून पित्तवातरक्त दूर होतें.

नाकांतून रक्त पडतें त्याजवर लेप.

आमलघृतभृष्टंतुपिष्टकांजिकवारिभिः । जयेन्मूर्ध्निप्रलेपेनरक्तनासिकयासृतं ॥ १७ ॥
आंबळकाठी तुपांत भाजून कांजीत वांटून मस्तकावर लेप करावा तेणेंकरून नाकांतून जें
रक्त पडतें तें दूर होतें.

वातसंबंधी मस्तकपीडेवर लेप.

कुष्ठमंडलैलेनलेपात्कांजिकपेपितम् ॥ शिरोवर्तिवाक्त्रांहन्पात्पुष्पंवायुचुंदजम् ॥१८॥
कोष्ठ अथवा मुचुकुंदाचें फूल कांजीत वांटून त्यांत एरंडेल तेल मेळवून वायुसंबंधी
मस्तकपीडा दूर होण्याविषयी लेप करावा.

दुसरा प्रकार.

देवदारुनतंकुडुनलदंविश्वभेषजम् ॥ सर्कांजिकःस्नेहयुक्तोलेपोवातशिरोर्तिनुत् ॥१९॥
देवदार १ तगर २ कोष्ठ ३ वाळा ४ सुठ ५ हीं पांच औषधें समभाग घेऊन कांजीत
वांटून त्यांत एरंडेल तेल मेळवून लेप करावा, तेणेंकरून वायुसंबंधी मस्तकपीडा दूर होतें.
पित्तशिरोरोगावर लेप.

धात्रीकसेरु-हीबेरपत्रपेषकचंदनैः ॥ द्वांशीरनलात्रांचमुलेःकुप्यात्प्रलेपनं ॥ २० ॥
शिरोर्तिपित्तजांहन्पाद्रक्तपित्तरुजंतथा ॥

आंवळकाठी १ मद्रमुस्ता २ वाळा ३ कमळ ४ पत्रकाष्ठ ५ रक्तचंदन ६ दूर्वाचीं मुळें.
७ वाळा ८ देवनळाचें मूळ ९ हों नऊ औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वांटून मस्तकाचे
ठायीं जीं पित्तसंबंधी पीडा होते तिजवर व रक्तपित्तसंबंधी पीडेवर हा लेप करावा.

कफसंबंधी मस्तकपीडेवर लेप.

हरेणुनतशैलेयमुस्तैलागरुदारुभिः ॥ २१ ॥ मांतीरास्नावृकैश्चकौण्णिलेपःकफार्तिनुत् ॥

रेणुका १ तगर २ पत्थरफूल ३ नागरमोथा ४ वेलची ५ अगरु ६ देवदार ७ जटामांसी
८ रास्ना ९ एरंडमूळ १० हीं दहा औषधें समभाग घेऊन कोमट पाण्यांत वांटून कफसं-
बंधी मस्तकपीडेवर लेप करावा.

दुसरा प्रकार.

शुंठीकुष्ठमपुन्नाटदेवकोष्ठैःसरोहिषैः ॥ २२ ॥ मूत्रपिष्टैःसुखोष्णैश्चलेपःकफशिरोर्तिनुत् ॥

शुंठ १ कोष्ठ २ टाकळ्याचें बीज ३ देवदार ४ रोहीसगवत ५ हीं पांच औषधें सम-
भाग घेऊन गोमूत्रांत वांटून सुखोष्ण क्षणजे किंचित् गरम करून लेप करावा, तेणेंकरून
कफसंबंधी पीडा दूर होत्ये.

सूर्यावर्त व अर्धभेदकरोग यांजवर.

सारिवाकुष्ठमधुकंधवाकृष्णोत्पलेस्तथा ॥ २३ ॥ लेपःसकांजिकःस्नेहःसूर्यावर्ताधंभेदयोः ॥
उपटमुळी १ कोष्ठ २ ज्येष्ठीमध ३ वेखंडं ४ पिंपळी ५ निळें कमळ ६ हीं सहा औषधें
समभाग घेऊन कांजांत वांटून त्यांत एरंडेल तेल मेळवून लेप करावा, तेणेंकरून सूर्यावर्तरोग
व अर्धशिशी हे रोग दूर होतात.

शंखक अनंतवात व सर्व शिरोरोग यांजवर लेप.

वरीनीलोत्पलंशुंतीतिलाःकृष्णापुनर्नवा ॥ २४ ॥ शंखकेऽनंतवातेचलेपःसर्वशिरोर्तिजित् ॥
शतावरी १ निळें कमळ २ दूर्वा ३ काळे तीळ ४ पुनर्नवा ५ हीं पांच औषधें समभाग
घेऊन पाण्यांत वांटून लेप करावा, तेणेंकरून शंखक व अनंतवात व सर्व शिरोरोग हे
दूर होतात.

दुसरा प्रकार.

अध्लेपविधिधान्यःश्लेप्यतेसुज्ञसंमतः ॥ २५ ॥ द्वीतस्यकथितोभद्राम्लेपारूपमदेहकी ॥
यानंतर सुज्ञांस मान्य असा दुसरा लेपाचा विधि आहे, त्याचे एक प्रलेपारूप व एक
प्रदेहक असे दोन भेद जाणावे.

त्या दोहों लेपांचे उंचीविषयी प्रमाण.

चर्मद्रमाहिपंपद्मोन्नतंतामित्तिस्तपोः ॥ २६ ॥ शीतस्तनुर्निर्विरीचप्रलेपः-

परिकीर्तितः ॥ आद्रोघनस्तथोष्णःस्यात्प्रदेहःश्लेष्मवातहा ॥ २७ ॥

ते प्रलेपक व प्रदेहक हे दोन लेप झरीचीं ओशी वातही जितकी उंच असते तितके
मिती क्षणजे मर्यादाकूप उंच असावे व त्याचे गुण, शीतवीर्य व तनु क्षणजे

रूपरूपे स्नोतसांमध्ये प्रवेश करणारा व वाधरहित असा प्रलेपक जाणावा व आर्द्र ह्यणजे प्रवयुक्त आणि जट व उष्ण व कफवायु दूर करणारा असा प्रदेहक लेप जाणावा.

ते दोघां प्रकारचे लेप कोठें तो प्रकार.

रोमाभिमुखमादेयौप्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥ वीर्यसम्पक्वविशत्प्राशुरोमकूपैःशिरामुसैः ॥२८॥

ते प्रलेपाख्य व प्रदेहक हे दोन लेप रोम सन्मुख करून घावे ह्यणजे रोम समोर उभे करून लेप करावे, कारण शिरोमुखरूप जी रोमरंध्रे त्या द्वारकरून त्या लेपाचे वीर्य उत्तम-प्रकारे शरीरांत प्रवेश करिते.

साधारण लेपाधिपर्यां निषेध.

नरात्रौलेपनंकुर्याच्छुष्पमाणंनधारयेत् ॥ शुष्पमाणमुपेक्षेतप्रदेहंपीडनंमति ॥ २९ ॥

रात्रीचे ठायीं लेप करूं नये आणि तो लेप वाळल्यावर त्याचे धारण करूं नये, कारण लेप वाळल्यावर ठेविला असतां देहस फार पीडा करते.

रात्रीस लेपाचे निषेधाधिपर्यां हेतु.

तमसापिहितोत्थुष्मारोमकूपमुखेस्थितः ॥ विनालेपेननिर्घातिरात्रौनोलेपयेत्ततः ॥३०॥

रात्रीचे ठायीं तमोगुणेंकरून शरीरसंबंधी उष्मा आच्छादित होऊन रोमरंध्रे मुखाचे ध्यां येऊन राहतो आणि लेप केल्यावांचून वाहेर निघतो यास्तव रात्रीस लेप करूं नये.

रात्रीचे ठायीं प्रलेपादिकाचा विधि व जे योग्य ते

रात्रावपिप्रलेपादिविधिःकार्योविचक्षणैः ॥ अपाकिशोधेगंभीरेरक्तेश्लेष्मसमुद्भवे ॥३१॥

त्या मुजेचा पाक झाला नाहीं तिचे ठायीं व गंभीरसंज्ञक जो व्रण त्याचे ठायीं व त्त कफपासून उत्पन्न जी सूज तिचे ठायीं सूज वैद्यांनीं रात्रीस प्रलेपादिकांचा विधि रावा ह्यणजे लेप करावा.

व्रण दूर होण्याधिपर्यां सात प्रकारचा क्रम.

आदौशोधहरोलेपोद्वितीयोरक्तसेचनः ॥ तृतीयस्यापनाहःस्याच्चतुर्थःपाठनक्रमः ॥३२॥

पंचमःशोधनोभ्रूयात्पष्ठोरोपण्डप्यते ॥ सप्तमोवर्णकरणीव्रणस्यैतेक्रमामताः ॥ ३३ ॥

प्रथम व्रणसंबंधी जी सूज येते ती दूर होण्याधिपर्यां लेप करावा व दुसरा लेप व्रणाचे ध्यां जें रक्त जमून राहतें तें विरळ होई असा लेप करावा व तिसरा लेप उपनाह ह्यणजे त्त काढावयाचा प्रयोग आहे तशीं औषधें घेऊन व्रण पिके असा लेप करावा व चवथा व व्रण फुटें असा करावा पंचवा लेप पुवादिकांचें शोधन होई असा करावा व सहावा व लेपण ह्यणजे व्रण भरून येई असा करावा व सातवा लेप व्रणाला कांति येई असा रावा याप्रकारे व्रण वरा होण्याधिपर्यां सात क्रम जाणावे, तीं औषधें पुढील ग्रंथांत सांगतें.

व्रणसंबंधी जी वायूची सूज त्यांजवर लेप.

बीजपूरजटाहिंसादेवदारुमहौषधम् ॥ रुक्नाग्निमथोलेपोपंवातशोथविनाशनः ॥ ३४ ॥

महालंगीचें मूळ १ जटामांती २ देवदार ३ मुंठ ४ रात्रा ५ ऐरणीचें मूळ ६ हीं

सहा. औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून व्रणसंबंधी जी वायुची मूज येते ती, दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

साधारण लेपाविषयी निषेध.

मधुकंचंदनमूर्वानिलमूलचपन्नकम् ॥ उशीरवालकंपत्रपित्तशोधेप्रलेपनम् ॥ ३५ ॥

ज्येष्ठामध १ रक्तचंदन २ मोरवेल ३ देवनळाचें मूळ ४ पद्मकाष्ठ ५ चाळ ६ नैत्रवाळा ७ पन्नकमळ ८ हीं आठ औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून व्रणसंबंधी पित्तमुजेवर लेप करावा.

रात्रीस लेपाचे निषेधाविषयी हेतु.

ऋष्णापुराणपिण्याकंशिशुत्वकृतिकाशिवा ॥ मूत्रपिष्टःसुखोष्णोयंप्रदेहःश्लेष्मशोधहृत् ३६

पिंपळी १ जुनी पेंड २ शेंगव्याची साल ३ वाळू अथवा साखर ४ हर्तकी ५ हीं पाच औषधें समभाग घेऊन गोमूत्रांत वाटून घोटो गरम करून कर्कसंबंधी मूज दूर होण्याविषयी हा प्रदेहसंज्ञक लेप करावा.

आंगतुक मूज व रक्तजन्यमूज यांजवर लेप

द्वंनिशेचंदनेद्वंचशिवादूर्वापुनर्नवा ॥ उशीरपद्मवल्लोभ्रंगैरिकंचरसांजनम् ॥ ३७ ॥

आंगतुजेरक्तजेचशोधेकुर्यात्प्रलेपनम् ॥

हळद १ दासहळद २ चंदन ३ रक्तचंदन ४ हर्तकी ५ हुवा ६ पुनर्नवा ७ लोभ्र ८ पद्मकाष्ठ ९ वाळा १० गेरू ११ रसांजन १२ हीं बारा औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून आंगतुक मूज व रक्तजन्य मूज हा दोन मुजा दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

व्रण विकण्याविषयी लेप.

शणमूलकंशिशूणांफलानितिलपर्पयाः ॥ ३८ ॥ सक्तवःकिण्वतमसी प्रदेहःपाचनःस्मृतः ॥

तागाचें बीज १ मुळ्याचें बीज २ शेंगव्याचें बीज ३ तील ४ शिरिस ५ जव ६ लाहकोट ७ अब्जशीचें बीज ८ हीं आठ औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून व्रण विकण्यासाठी हा प्रदेहसंज्ञक लेप करावा.

पिकला व्रण जो तो फोटण्याविषयी लेप.

दंतीचित्रकमूलत्वक्स्तुधर्मपयसीगुहः ॥ ३९ ॥ भल्लांतरश्चकामीमंमेश्वंद्रारुणोस्मृतः ॥

दांतुणीचेंमूळ १ चित्रकाचे मुळाची साल २ निवहुंगीचें दूध ३ रईचे दूध ४ गूळ ५ चिचवा ६ हिराकशीः ७ सैधव ८ या आठ औषधांतून सहा औषधाचें चूर्ण करून निवहुंगाचे व रईचे दुधांत कालवून पिकला जो व्रण त्याला फोटण्याविषयी हा लेप करावा.

दुसरा प्रकार.

चिरविल्वोभिफोदंतीचित्रबौहपमारकः ॥ ४० ॥ वंपोतेरंक्रगृध्राणांमल्लंपेनदारणम् ॥

करंजबीज १ चिचवा २ दांतुणीचें मूळ ३ चित्रक ४ कंगहेगेचें मूळ ५ या पांच

तृतीयसद

औषधचूर्ण करावें आणि कपोतपत्नी व ककपत्नी गिवाढ या तिघांचे मळ समान घेऊन त्यात तें चूर्ण कालवून जो व्रण पिकला आहे तो कुटाववाकरिता हा लेप करावा - तिसरा प्रकार

स्वर्जिकापावशूकाढ्याःक्षारलेपेनदारणाः ॥ ४१ ॥ हेमक्षीर्यास्तथःलेपोव्रणेपरमदारणः ॥

साजीखार व जवखार यांचा लेप व्रण फोडण्याविषयी करावा, तसाच हेमक्षीरी झणजे पिसोळा त्याचा लेप व्रण फोडण्याविषयी परम उत्तम जाणावा.

व्रण शोधनाविषयी लेप

तिलसैधवपट्ट्याह्वानिबपत्रनिशायुगे ॥ ४२ ॥ त्रिवृतघृतपुत्रैःपिट्टैःप्रलेपोव्रणशोधनः ॥

तिल १ सैधव २ ज्येष्ठमध ३ कडुनिंबाचीं पानें ४ हळद ५ दारूहळद ६ निसोत्तर ७ हीं सात औषधें समभाग घेऊन वारीक चूर्ण करून तुपात कालवून लेप करावा तेणेंकरून व्रणाचें शोधन होतें

व्रणाचें शोधन आणि रोपण याविषयी लेप

निंबपत्रघृतसौद्रशर्वांमधुकस्तपुतः ॥ ४३ ॥ तिलेश्रसहसपुक्तोलेपःशोधनरोपणः ॥

कडुनिंबाचीं पानें १ तूप २ मध ३ ज्येष्ठमध ४ तीळ ५ या पाच औषधातून तीन औषधाचें चूर्ण करून तें तुषामघात कालवून व्रणाचें शोधन करावें व रोपण झणजे व्रण रुद्ध येणें याविषयी हा लेप करावा.

व्रणसंबधी कृमि दूर होण्याविषयी लेप

करंजारिष्टनिगुंडीलेपोहन्त्यातव्रणकृभीन् ॥ ४४ ॥ लशुनस्याथवालेपोहंगुनिंबभवोधवा ॥

करज १ कडुनिंब २ निगुंडी ३ या तिहींचीं पानें वाटून व्रणसंबधी कृमि झेणजे किडे दूर होण्याविषयी हा लेप करावा अथवा एकलीच लसूण वाटून लेप करावा अथवा हिंग व कडुनिंबाचीं पानें हीं दोन्ही एकाजार्गी वाटून लेप करावा

व्रणाचें शोधन व रोपण याविषयी दुसरा लेप

निंबपत्रतिलादतीत्रिवृतसैधवमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥ दुष्टव्रणप्रशमनोलेपःशोधनरोपणः ॥

कडुनिंबाचा पाला १ तीळ २ दांतुणीचें मूळ ३ निसोत्तर ४ सैधव ५ हीं पाच औषधें समभाग घेऊन वारीक चूर्ण करून मघात कालवून दुष्ट व्रण जो त्याचे शमना-विषयी व शोधन रोपण झणजे व्रण भरून येणें याविषयी हा लेप करावा

पोटशूळावर नाभीचें ठायीं लेप

मदनस्यफलतिकापिट्टावाजिकवारिणा ॥ कोष्णकुर्यान्नाभिलेपशूलशातिर्भवेत्ततः ४६

गेळीचें फळ १ कटुकी २ हीं दोन औषधें समभाग घेऊन काजोत वाटून किंचित् गरम करून नाभीचे ठायीं लेप करावा. तेणेंकरून पोटशूल दूर होतो

वातविद्रधिरीगावर लेप

शिशुशोफालिकैरडपवगोर्धममद्रकैः ॥ सुसोष्णोबहलोलेपःप्रयोज्योवातविद्रधौ ॥

शैवग्याची साल १ निर्गुडीचा पाला २ एरंडमूळ ३ जव ४ गहू ५ भूग ६ हों सहा औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वांटून वातविद्रधिरोग दूर होण्याविषयी हा दाट लेप सहन होई असा गरम करून लावावा.

पित्तविद्रधीवर लेप.

पैत्तिकेसर्पिपालाजामधुकैःशर्वरान्वितैः ॥४७॥ प्रलिपेत्क्षीरपिष्टैर्वापयस्योशीरचंदनैः ॥

साल्च्या लाहा व ज्येष्ठमध या दोहोंचें चूर्ण व साखर हीं तुपांत कालवून लेप करावा अथवा पयस्या ह्मणजे क्षीरकांकोली तिचे अभावीं आसंध व वाळा व रक्तचंदन हीं तीन औषधें दुधांत वांटून लेप करावां तें केंकरून पित्तविद्रधि दूर हेतो.

कफविद्रधीवर लेप.

इष्टिकासिकतालोहकीटंगोशकृतासह ॥ ४८ ॥ सुखोष्णश्चप्रदेहोयंमूत्रैःस्यात्श्लेष्म-
विद्रधौ ॥

विटकर १ वाळू २ लोहकीट ३ गर्दचें शोण ४ हीं चार औषधें गोमूत्रांत वांटून हा प्रदेहसंज्ञक लेप कफविद्रधि दूर होण्याविषयी करावा.

आगंतुकविद्रधीवर लेप.

रक्तचंदनमंजिष्ठानिशामधुकगैरिवैः ॥ ४९ ॥ क्षरेणविद्रधौलेपोरक्तागंदुनिमित्तजे ॥

रक्तचंदन १ मंजिष्ठ २ हळद ३ ज्येष्ठमध ४ गेरू ५ हीं पांच औषधें समभाग घेऊन दुधांत वांटून अभिघात निमित्तकरून रक्त दुष्ट होऊन जाहला जो विद्रधि त्याजवर हा लेप करावा.

घातगलगंडावर लेप.

निचलःशिशुबीजानिदशमूलमयापिवा ॥ ५० ॥ प्रदेहोवातगंडेपुटुसोष्णःसंप्रदीपते ॥

जलवेतस १ शैवग्याचें बीज २ हों दोन औषधें पाण्यांत वांटून वातगलगंडावर दूर होण्या विषयी हा प्रदेहसंज्ञक लेप सहन होई असा थोडा गरम करून करावा. दशमूळ वांटून लेप करावा.

कफगलगंडावर लेप.

देवदारुविशालाचकफगटप्रदेहेकः ॥ ५१ ॥

देवदार १ कांवढळचें मूळ २ हीं दोन औषधें पाण्यांत वांटून कफगलगंड दूर होण्या विषयी हा प्रदेहसंज्ञक लेप करावा.

अपचीयोगावर लेप.

सर्पपारिष्टपत्राणिदग्ध्वाभद्भातवैःसह ॥ छागमूत्रेणसंपिष्टमपचिघ्नंमलेपनम् ॥ ५२ ॥

शिरिस १ कटुनिंबाचीं पाने २ बिबबे ३ हीं तीन औषधें समभाग घेऊन जाळून राख करून यांकाचे मुतात वांटून अपचीरोगावर गंडमाळाचा भेद आढे तो दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

गंडमाळा व अर्बुद व गलगंड पांजघर लेपः

सर्षपाःशिशुबीजानिशणवीजातसीपवा, ॥ मूलकस्यचबीजानितक्रेणाम्लेनपेषयेत् ॥
॥ ५३ ॥ गंडमालार्बुदगंडलेपेनानेनशाम्यति ॥

शिरिस १ शेवग्याचें बीज २ तागाचें बीज ३ जवसाचें बीज ४ जव ५ मुळ्याचें
बीज ६ हीं सहा औषधें समभाग घेऊन आंबट ताकांत वांटून गंडमाळा व अर्बुद व
गलगंड हे रोग दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

अपवाहुकादिक जे वातरोग त्यांजवर लेप.

तक्षपित्वाधुरेणांगकेवलानिलपीडितम् ॥ ५४ ॥ तत्रप्रदेहंदाचाच्च पिष्टुंगुंजाफलैःकृतम् ॥
तेनापवाहुजापीडाविश्वाचीगृध्रसीतथा ॥ ५५ ॥ अन्यापिवातजापीडाप्रशमंयतिवेःतः ॥

केवळ वायूनें पीडित मनुष्य जो त्याचे अंगाचे ठायीं जिकडचे अंगां वायूचा काप
असेल तो जागा वस्त्यानें खरवहून केश काढून त्या जाग्यावर गुंजा पाण्यांत वांटून
लेप करावा. तेणेंकरून अपवाहुकवायु व विश्वाची वायु बाहूचे ठायीं होतो तो व गृध्रसीवायु
जंघारोग विशेष आहे तो, हे वायू दूर होतात; व आणखीही दुसऱ्या वायुसंबंधी ज्या पीडा
होतात त्या याच लेपेंकरून लवकर दूर होतात.

श्लीपदरोगावर लेप.

धत्तूरेंडनिगुंडीवर्षाभूशिशुसर्षपैः ॥ ५६ ॥ प्रलेपःश्लीपदंहेतिचिरोत्थमपिदारुणम् ॥

धोतऱ्याचा पाला १ परंडाचा पाला २ निर्गुंडीचा पाला ३ पुनर्नवामुळासुद्धां ४ शेव-
ग्याची साल ५ शिरिस ६ हीं सहा औषधें वांटून बहुत दिवसांचा व दाहण असा जो
श्लीपदरोग तो दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

कुरंडरोगावर लेप.

अजाजीहपुपाकुष्ठमेरंडवदरान्वितम् ॥ ५७ ॥ कांजिकेतुसंपिष्टुकुरंडप्रलेपनम् ॥

जिरे १ शेरणी २ कोष्ठ ३ परंडमूळ ४ बोरीची साल ५ हीं पांच औषध समभाग
घेऊन कांजीत वांटून कुरंड हाणजे अंडवृद्धि रोग तो दूर होण्याविषयी हा लेप करावा.

उपदंशावर लेप.

कवीरस्यमूलेनपरिपिष्टेनवारिणा ॥ ५८ ॥ असाध्यापिजरत्प्याशुलिंगोत्पारुक्मलेपनात् ॥

कण्हेरीचें मूळ १ पाण्यांत वांटून लेप करावा तेणेंकरून शिश्नाचे ठायीं उपदंशसंबंधी
पीडा होते ती असाध्य असतांही लवकर दूर होते.

उपदंशावर दुसरा लेप.

दहेत्वटाहेत्रिफलांसामपीप्रधुसंयुता ॥ ५९ ॥ उपदंशेप्रलेपोयंसद्योरोपयतिव्रणम् ॥

त्रिफळा कडईत जाळून तिची राख मधेंत कालवून लेप करावा तेणेंकरून शिश्नाचे
ठायीं उपदंशसंबंधी जे व्रण होतात त्याचें सद्यःरोपण होतें हाणजे व्रण भरून येतो

तिसरा लेप.

रसांजनंशिरिपेणपथ्ययाचसमन्वितम् ॥ ६० ॥ सक्षौद्रलेपनंयोज्यमुपदंशगदापहम् ॥

रसांजन १ शिरिस २ हर्तकी ३ हीं तीन औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून मधेंत कालवून शिश्राचे ठायीं उपदेशसंबंधीं जे व्रणादिक उपद्रव होतात त्यांजवर हा लेप करावा.
अग्नीनें शरीर भाजतें त्याजवर लेप.

अग्निदग्धेतुगाक्षीरीप्लुक्षचंदनगैरिकैः ॥ ६१ ॥ सामृतैः सर्पिपास्निग्वैरालेपेकारयेद्भिपक्व ॥

तंदुलीपक्वपापैर्वाघृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ६२ ॥

वंशलोचन १ पायरी २ रक्तचंदन ३ गेरू ४ गुळवेल ५ हीं पांच औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून तुपांत कालवून ज्या मनुष्याचें शरीर अग्नीनें भाजतें त्याजवर हा लेप करावा अथवा तांदुळजाचा काढा करून त्यांत तूप घालून त्यांचा लेप करावा.

दुसरा लेप.

यवान्दग्ध्वामपीकार्यातैलेन घृतघातया ॥ दद्यात्सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ॥ ६३ ॥

जव जाळून राख करून तिळाचे तेलात कालवून मनुष्याचें शरीर अग्नीनें भाजतें त्याचे चार प्रकारचे निदानोक्त भेद आहेत त्याजवर हा लेप करावा तेणेंकरून भाजल्या-संबंधीं जे व्रण होतात ते भरून येऊन शरीर पूर्ववत् होतें.

योनी घट्ट होण्याविषयीं लेप

पलाशोदुंबरफलैस्तिळतैलसमन्वितैः ॥ मधुना योनिमालिपेद्वादीकरणमुत्तमम् ॥ ६४ ॥

पळसाचीं फळें १ उंबराचीं फळें २ या दोहोंचें चूर्ण करून तिळाचे तेलात कालवून त्यात मध मेळवून योनीचे ठायीं लेप करावा तेणेंकरून जी योनी शिथिल झाली असते ती या लेपेंकरून घट्ट होते.

दुसरा लेप

मार्तण्डफलमंघुक्तं मधुमृष्टं लेपनात् ॥ गतेऽपि योनिवने स्त्रीणां योनिर्गाढातिजायते ॥ ६५ ॥

मार्तण्ड व कापूर या दोहोंचें चूर्ण करून मधात कालवून योनीचे ठायीं लेप करावा. तेणेंकरून स्त्रियांचें यौवन मेळें असताही योनी घट्ट होते.

लिंग घ स्तनादि ४ पांचे वृद्धीविषयीं लेप

मरीचिसंधवंकृष्णातगरं वृद्धतीफलम् ॥ अपामार्गैस्तिळाः सुष्टं पवामायाश्चतुर्पपाः ॥ ६६ ॥

अश्वगंधाचतच्चूर्णमधुना मह्योजयेत् ॥ अस्पर्मंततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ॥ ६७ ॥

लिंगवृद्धिः स्तनोत्सेधः संततिर्भुजकर्णयोः ॥

मिर्चें १ सैधव २ पिपळी ३ तगर ४ रिंगणीचीं फळें ५ आपाड्याचें बीज ६ काळे तोंळ ७ कोष्ठ ८ जव ९ उदौद १० शिरिस ११ आसंध १२ हीं चार औषधें समभाग घेऊन चूर्ण करून मधात कालवून शिश्राचे ठायीं संतत झणजे दररोज लेप करून मर्दन करावें तेणेंकरून शिश्र मोठें होतें. याप्रकारें स्त्रियांचे स्तनाचे ठायीं व भुज आणि कर्ण यांचे ठायीं हा लेप करून मर्दन केळें असतां त्यांची वृद्धि होते.

लिंगवृद्धीवर दुसरा लेप.

श्वगंधानिग्व्याद्यन्नीरघृतं पचेत् ॥ ६८ ॥ तल्लेपानान्मर्दनाल्लिंगवृद्धिः संजायते ररा ॥

तृतीयखंड.

पांढरे फुलांचें आसंध व सैंधव हीं दोन औषधें बारीक करून यांचे चौपट तूप व तुपाचे चौपट मेंढीचें दूध घेऊन सारीं एकत्र करून चुलीवर ठेऊन खालीं आनी लातूर पाक करून त्यांतील त्या जाळल्यावर तूप राहिलें ह्मणजे तें तूप घेऊन शिश्राचे ठायीं लेप करून मर्दन करावें तणेंकरून शिश्र फार मोठें होतें.

योनि-द्रव्याविपर्यां लेप.

इंद्रवारुणिकापत्ररसैःसूतंविमर्दयेत् ॥ ६९ ॥ रक्तस्पकरवीरस्पकाष्ठेनचमुहुर्मुहुः ॥
तल्लिमलिंगसंयोगात्पोनिद्रावोभिजायते ॥ ४७० ॥

कांवडळीचे पानाचा रस काढून त्या रसांत पारा घालून तांवेडे फुलांची जीं कण्हेर असेल तिचे लांकडांनें खल करावा आणि मुहुर्मुहु ह्मणजे तो रस आटल्यावर पुनः पांच सात वेळ पाण्यावर घालून जाखून शिश्राचे ठायीं लेप करावा. नंतर शिश्राचा व योनीचा संयोग झाला असतां पुरुषोपेक्षां स्त्रियेचें वीर्य लवकर पतन होऊन स्त्री हतवीर्य होते.

गात्रसंबंधी दुर्गंधी दूर होण्याविपर्यां लेप.

तांबूलपत्रचूर्णतुचूर्णकुष्ठशिवामवम् ॥ वारिणालेपनंक्रुयाद्गात्रदौर्गंध्यनाशनम् ॥ ७१ ॥
विद्याचीं पानें १ कोष्ठ २ हर्तकी ३ या तिहींचें चूर्ण करून पाण्यांत कालवून शि-
राचे ठायीं लेप करावा तें करून गात्रसंबंधी दुर्गंध दूर होतो.

दुसरा लेप.

कुलियसक्तवःकुष्ठमांसीचंदनजंरजः ॥ सक्तवश्रणकस्यैवत्वक्चैवैकत्रकारयेत् ॥ ७२ ॥
स्वेददौर्गंधनाशश्चजायतेस्वावयूलनात् ॥

कुळित्य भाजून त्यांचा सत्तु ह्मणजे पीठ १ व कोष्ठ २ जटामांसी ३ पांढराचंदन ४ हरभरे भाजून त्यांचा सत्तु ५ या साऱ्यांचें चूर्ण करून शरीराचे ठायीं त्या चूर्णाचें अवघु-
लन करावें ह्मणजे अंगाला चोळावें. तें करून अंगाचा घाम व दुर्गंध दूर होतात.

वशीकरणाविपर्यां लेप.

वचासौवर्चलंकुष्ठंरजन्यौमरिचानिच ॥ ७३ ॥ एतल्लेपप्रभावेनवशीकरणमुत्तमम् ॥
वेखंड १ संचळ २ कोष्ठ ३ हळद ४ दारुहळद ५ मिर्च ६ हीं सहा औषधें समभाग घेऊन पाण्यांत वाटून शरीराचे ठायीं लोक वश होण्याविपर्यां हा लेप करावा. उत्तम आहे असें जाणावें.

मस्तकाचे ठायीं तेल धारण करण्याचे चार प्रकार.

अभ्यंगःपरिपेकश्चपिचुर्बस्तिरितिक्रमात् ॥ ७४ ॥ मूर्धतैलंचतुषास्याद्ग्लवच्चपयो रम् ॥
अभ्यंग ह्मणजे मस्तकाचे ठायीं तेलाचें मर्दन व परिपेक ह्मणजे मस्तकाचे ठायें, तेलाचा चोंपड करणें व पिचु ह्मणजे कापसाची पोळी अथवा फडका तेलांत भिजवून नस्तफाट धारण करणें व बस्ति ह्मणजे कातव्याचा बस्ति करून मस्तकाचे ठायीं तेल धारण करण्याचा प्रयोग आहे तो पुढील श्लोकांत सांगेल. याप्रकारें मूर्ध तैलाचे ह्मणजे मस्तकाचे ठायीं तेल धारण करण्याचे भेद चार जाणावे. ते क्रमेंकरून एकापुढें एक चलवान् आहेत.

शिरोवस्तीचा विधि

प्रायोभयंगादयःपूर्वेप्रसिद्धाःसर्वतःस्मृताः ॥७५॥ शिरोवस्तिविधिश्चात्रप्रोच्यतेमुज्ञसंमतः॥
मार्गल श्लोकांत सांगितले जे अभ्यंग परिपेकादिक तीन प्रकार ते सर्वत्र स्थळाचे ठायीं
प्रसिद्ध आहेत आणि शिरोवस्तीचा विधि मात्र सांगितला नाही तो मुज्ञांस मान्य असा सांगतो
शिरोवस्तीचा प्रसार.

शिरंवस्तिश्चर्मणःस्यात्द्विमुखोद्गादशांगुलः ॥ ७६ ॥ शिरःप्रमाणतंवध्वामस्तके-
मापपिष्टकैः मंधिरोधंविधायादास्नेहैःकोष्णैःप्रपूरयेत् ॥ ७७ ॥

उस्तकाचे ठायीं धारण करावयाचा जो वस्ती त्याला शिरोवस्ति ह्मणतात. तो हरिणा-
दिकांचे कातड्याचा करावा आणि त्याचा आकार बारा अंगुळ प्रमाण उंच टोपीसारखा
करून त्याला दोन मुखें करावीं. त्यांतून खालचें तोंड मस्तकावर मावे असें मोठें करून
वरचें तोंड चारीक करावें आणि तो वस्ती मस्तकावर बांधून त्याचे भंवता प्रथम उडदाचे
पिठाचा संधिरोध करून नंतर स्नेह सहन होई असा थोडा गरम करून वस्तीचे वरचे
मुखावाटे तो स्नेह मस्तकावर सोडावा.

शिरोवस्तीचे धारणाविपर्यां प्रमाण

तावद्द्वार्यस्तुयावत्स्यान्नासानेत्रमुखस्तुतिः ॥ वेदनोपशमोवापिमात्राणांवासहस्रकम् ॥७८॥
नाक व नेत्र व मुख यातून त्वाव येई तोंपर्यंत अथवा मस्तकसंबंधी पीडा दूर होईतोंपर्यंत
अथवा वस्तीचे अध्यायीं अनुवासन वस्तीची मात्रा काळ या प्रमाणेकरून सांगितली आहे
तशा मात्रा एक सहस्र होत तोंपर्यंत मस्तकाचे ठायी वस्ती धारण करावा.

शिरोवस्तीचा धारणाविपर्यां काळ.

विनाभोजनमेवात्रशिरोवस्तिःप्रशस्यते ॥ प्रयोज्यस्तुशिरोवस्तिःपंचसप्ताहमेववा ॥७९॥
ज्या मनुष्याला शिरोवस्ति योजावयाचा त्याला भोजन दिल्यावांचून योजावा प्रशस्त
आहे आणि हा शिरोवस्ती पांचवे दिवशीं अथवा सातवे दिवशीं योजावा.

शिरोवस्तीचे कर्म जाहल्यवापरधी क्रिया

विमोच्यशिरमोवस्तिगृण्णीयाच्चर्ममततः ॥ ऊर्ध्वकापेततःकोष्णनीरैःस्नानंसमाचरेत् ॥८०॥
मस्तकाचे ठायीं धारण केला जो वस्ति त्यांत आसमंतावर भागाचे ठायीं ग्रहण करून
ह्मणजे सारखा उचलून धरून काढून टाकावा नंतर ऊर्ध्वकाय ह्मणजे मस्तक त्याजवर
कोमट पाणी घालून स्नान करावें.

शिरोवस्ती दिल्याने जे रोग दूर होतात ते

अने नदुर्जयारोगावातजायांतिमंक्षयम् ॥ शिरःकंपादयस्तेनसर्वकालेषुपुज्यते ॥ ८१ ॥
दुर्जय ह्मणजे दूर करावयास अशक्य असे शिरःकंपादिक जे वानरोग ते या वस्ति-
दानेकरून दूर होतात. याम्त्व याचे ठायीं हा वस्ति सर्वकाळ योजावा

कानात मांघ घालावयाचा विधि

स्वेदयेत्कर्णदंशतुम्बिचिन्नुःपार्श्वशायिनः ॥ मूत्रैःस्नेहैरसैःकोष्णैस्ततःप्रणंपूरयेन् ॥८२॥

तृतीयखंड.

मनुष्याला किंचित् कुशीस निजवून कानाचा आसमंताव् भाग घामयुक्त करावा. नंतर गोमूत्रादिक व तैलादिक व औषधाचे रस हे सहन होत असे थोडे, गग्म करून कानात घालावे.

कानांत औषध घालून किती वेळ ठेवावें तो काळ
 कर्णतूपूरिंकरक्षेत्रंशंपंचशतानिवा ॥ सहस्रवापिमात्राणांश्रोत्रवंठशिरोगदे ॥८३॥
 कर्णरोग व कंठरोग व मस्तकरोग हे दूर होण्याविषयी कानामध्ये जें औषध घातलें तें
 भर मात्रा अथवा पाचशें मात्रा अथवा सहस्र मात्रा होत तों काळपर्यंत ठेवावें मात्रेचें
 क्षण पुढील श्लोकात सांगितलें आहे त्याजवरून जाणावें.

मात्रेचें लक्षण.

स्वजातुनःकरावतंकुर्याच्छ्रोत्रियायुतम् ॥ एपामात्राभवेदेकासर्वत्रैवैपनिश्चयः ॥८४॥
 आपल्या गुडघ्यामोंवता स्पर्श लागे. असा हाताचा फेरा फिरवून टिचकी मारावी
 इतक्या काळाची एक मात्रा जाणावी. असा निश्चय सर्वत्र आहे असें जाणावें.

रसादिक व तैलादिक याचा कानात घालावयाचा काळ
 रसाद्यैः पूरणं कर्णेभोजनात्प्राक्प्रशस्यते ॥ तैलाद्यैः पूरणं कर्णेभास्करे अस्तमुपागते ॥८५॥
 रस आदिकरून जीं औषधें कानांत घालावयाचीं तीं भोजनाचे पूर्वी घालावीं व तेल
 आदिकरून जीं औषधें कानांत घालावयाचीं तीं दिवस मावळल्यानंतर घालावीं.

कर्णशुद्धावर औषध.

पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तमग्नौ प्रतापयेत् ॥ तद्रसः श्रवणेक्षिप्तः कर्णे शूलहरः परः ॥८६॥
 र्ईचें पिकलें पान आणून त्याला तूप लावून अग्निर तापवून त्या पानाचा रस काढून
 कानात घालावा तेणेंकरून कर्णशूल दूर होतो.

कर्णशुद्धादिकांवर मूत्रप्रयोग

कर्णशूलतुरेकोष्णं वस्तमूत्रससैधवम् ॥ निक्षिपेत्तेन शाम्यति शूलपाकादियारुजः ॥८७॥
 बोकडाचें मूत आणून त्यात सैधव घालून किंचित् गरम करून कानात घालावें तेणें-
 करून कर्णशूल व व्रणसंबंधीं पाकादिक उपद्रव हे दूर होतात

कर्णशुद्धावर तिसरा प्रयोग

शृंगवेरंचमधुकंमधुसैधवमामलम् ॥ तिलपर्णारिसस्तैलट्टं कर्णा निवृकंद्रवम् ॥८८॥

कटुष्णं रुणोर्द्वैयमेतद्भवेदनापहम् ॥

आल्याचा रस १ ज्येष्ठीमध २ मध ३ सैधव ४ आवळकाठी ५ तिलपर्णीचा रस ६

शिरसेल तेल ७ टाकणखार ८ निवृचा रस ९ हीं नऊ औषधें एकत्र करून किंचित् उष्ण
 करून कानात घालावीं तेणेंकरून कर्णसंबंधी वेदना दूर होतात.

कर्णशुद्धावर चवथा प्रयोग

कपित्थमातुल्लगाम्लशृंगवेररसैः शुभैः ॥८९॥ सुसोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशांतये ॥

कंवठीचे फळाचा रस १ महाळुंगीचे फळाचा रस २ आम्लवेतसाचा रस ३ आल्याचा रस ४ हे चार रस एकत्र करून आणि सुख वाटे असे किंचित् उष्ण करून कर्णशूल दूर होण्याविषयी कानांत घालावे.

कर्णशूलावर पांचवा प्रयोग.

अकांकुरानाम्लपिष्ठान्तैलाक्तानलवणान्वितान् ॥ ९० ॥ सन्निदध्यात्स्नुहीकांडेको-
रितेतच्छदावृते ॥ पुटपाकक्रमंकृत्वारसैस्तच्चप्रपूरयेत् ॥ ९१ ॥ सुखोष्णैस्तेनशा-
म्यंतिकर्णपीडाःसुदारुणाः ॥

रुईचे अंकुर हणजे पुढच्या कोंवळ्या बारीक बारीक बोंब्या आणून निंबूचे रसांत वांटून त्यांत थेंबे तिळाचें तेल व सैधव घालून गोळा करावा. नंतर निवडुंगाचें ओले काडें आणून कोरून त्यांत तो गोळा घालून त्याचे भोंवती त्या निवडुंगाची पांने गुंडाळून बांधून त्याजवर थोडी माती लावून पुटपाकाचे रीतीने त्या औषधांचा पाक होई असा हलका अग्नि द्यावा. नंतर तो गोळा बाहेर काढून पांने दूर करून तें काडें औषधांमुद्धां पिल्ले रस काढून सुख वाटे असा किंचित् उष्ण करून कानांत घालावा, तेणेकरून कर्णाचे ठायी ज्या मोठ्या दारुण पीडा असतात त्या दूर होतात.

कर्णशूलावर दीपिका तेल.

महतःपंचमूलस्यकांडान्यष्टांगुलानितु ॥९२॥ क्षौमेणावेष्ट्यसंसिच्यतैलेनादीपयेत्ततः ॥
पत्तैलंच्यवतेतेभ्यःसुखोष्णतेनपूरयेत् ॥९३॥ ज्ञेयंतदीपिकातैलंसद्योगृह्णातिवेदनाम् ॥
एवंस्यादीपिकातैलंष्टुष्टेदेवतरौतथा ॥ ९४ ॥

महत मोठे असे पंचमूल हणजे पांचा औषधीचीं मुळे तीं आठ अंगुळ प्रमाण घेऊन त्या मुळांना सोवळ्याचें फडकें अथवा कापूस गुंडाळून तेलांत भिजवून अग्नीने चेतवावी आणि तीं मुळां उर्मी धरून त्यांपासून जें तेल खाली गळेल तें सुख वाटे असे किंचित् उष्ण कानांत घालावें. येणेकरून कानाची तिडीक तत्काळ दूर होते याला दीपिकातेल हणतात. याप्रकारे कोष्ठ व देवदार यांना वेगळें फडकें गुंडाळून याच रीतीने तेल काढून कानांत घालावें. येणेकरूनही कर्णशूल दूर होतो.

कर्णशूलावर स्योनाक तेल.

तैलस्योनाकमूलेनमंदग्रीपरिपाचितम् ॥ हरदाश्चिद्रिदोपोत्थंजशूलंपूरणात् ॥ ९५ ॥

टेटूचें मूळ आणून वाटून कच्क करावा आणि त्या कच्काचे चौपट तिळाचें तेल घेऊन दोन्ही एकत्र करावी आणि त्या तेलाचा पाक होण्याविषयी त्यांत पाणी कच्काचे चौपट घालून चुलीवर ठेवून हलका हलका अग्नि देऊन पाक करून शुद्ध तेल राहिले हणजे तें तेल घेऊन कानांत घालावें तेणेकरून त्रिदोषापासून उत्पन्न जाहला जो कर्णशूल तो लवकर दूर होतो.

कर्णनादावर तेल.

कल्काकेयनपट्ट्याह्वाकाकोलीमापधान्यकैः ॥ सूकरस्यवसांपक्त्वाकर्णनादातिहारिणी ९६
ज्येष्ठीमध १ काकोलीचे अमर्वा आसंध २ उडीद ३ धणे ४ या चार औषधांचा काढा
करून त्यांत याच औषधांचा कल्क करून घालावा आणि डुकराची वसा झणजे त्याचे
मांसाचा स्नेह तो त्या काढ्यांत घालून चुलीवर ठेऊन स्नेह राही तोंपर्यंत पाक करावा.
नंतर कानांत घालावा येणेकरून कर्णनाद दूर होतो.

कर्णनादादिकांवर तेल.

सर्जिकामूलकंशुष्कंहेिंगुक्रुष्णासमन्वितम् ॥ शतपुष्पाचैतैस्तैलंपकंसूक्तंचतुर्गुणम् ॥ ९७ ॥

प्रणादंशूलवाधियंस्त्रावंरुणस्यनाशयेत् ॥
साजांस्वार १ वाळलेला मुळा २ हिंग ३ पिंपळी ४ बडीशोप ५ हीं पांच औषधे
समभाग घेऊन वांटून कल्क करावा आणि त्या कल्काचे चौपट तिळांचें तेल घेऊन त्या
कल्कांत घालावें आणि सूक्त झणजे आम्लविशेष पदार्थ आसवाचा भेद आहे त्याची कृती
मध्यम खंडी आसवाचे अध्यायी लिहिली आहे तें सूक्त त्या कल्काचे चौपट घेऊन त्या
तेलात मेळवून चुलीवर ठेऊन खाली अग्नि देऊन तेल राही तोंपर्यंत पाक करावा आणि
तें तेलांत घेऊन कानांत घालावें. तेणेकरून कर्णप्रणाद व कर्णशूल व वैशेषणा व पुवा-
दिकांचा स्त्राव हे रोग दूर होतात.

वैशेषणावर अपामार्गक्षार तेल.

अपामार्गक्षारजलेतत्सारं कल्पितं क्षिपेत् ॥ ९८ ॥ तेनपकंजयेतैलंवाधियंकर्णनादकम् ॥
आषाढ्याची राख करून मळक्यांत घालून त्यांत पाणी त्या राखेचे चौपट घालून रात्रीचे
चार प्रहर ठेवून प्रातःकाळीं तें वरचे पाणी निवळ असेल तें लोखंडाचे कढईत गाळून
घेऊन त्यांत तिळांचें तेल पाण्याचा चवथा हिस्सा घालून तेल राही तोंपर्यंत पाक करून
तें तेल कानांत घालावें. तेणेकरून कानाचा बधिरपणा व कर्णनाद हे रोग दूर होतात.

कर्णनाडीवर शंशुक तेल.

शंशुकस्यतुमांसेनपचेतैलंतुसार्पपम् ॥ ९९ ॥ तस्यपूरणमात्रेणकर्णनाडीप्रशाम्यति ॥
शंशुक झणजे शिंपी अथवा काळ व त्यांतील मास व शिरसेल तेल त्या
मांसाचे चौपट घेऊन त्या तेलात तें मास घालून तळावें, नंतर तें तेल कर्णनाडी झणजे
कर्णसंबंधी घण तो दूर होण्याविषयी कानांत घालावें.

कर्णस्त्रागर औषध.

चूर्णपंचकपापाणांकपित्थरसमेवच ॥ १०० ॥ कर्णस्त्रावेप्रगंसंति पूरणंमथुनासह ॥
पंच कपायसंज्ञक पाच औषधे आहेत त्यांची नवें पुढील श्लोकांत सांगेल. त्यांचें चूर्ण
करावें आणि कंठीचा रस कढून त्यांत तें चूर्ण व थोडी मध घालून पुवादिकांचा स्त्राव
दूर होण्याविषयी कानांत घालावें.

कंवठीचे फळाचा रस १ महाळुंगीचे फळाचा रस २ आम्लवेतसाचा रस ३ आल्याचा रस ४ हे चार-रस एकत्र करून आणि मुख वाटे असे किंचित् ऊष्ण करून कर्णशूल दूर होण्याविषयी कानांत घालावे.

कर्णशूलावर पांचवा प्रयोग.

अकांकुरानाम्लपिष्टान्नैलाक्तान्त्वणान्वितान् ॥ ९० ॥ सन्निदध्यात्स्नुहीवाढिको-
रितेतच्छदावृते ॥ पुटपाकक्रमकृत्वारसैस्तच्चप्रपूरयेत् ॥ ९१ ॥ सुस्वोष्णैस्तेनशा-
म्पंतिकर्णपीडाःसुदारुणाः ॥

रुईचे अंकुर हणजे पुढच्या कोंवळ्या चारीक चारीक बोंध्या आणून निंबूचे रसांत वांटून त्यांत थोडे तिळाचे तेल व सैधव घालून गोळा करावा. नंतर निवडुंगाचे ओले कांडे आणून कोरून त्यांत तो गोळा घालून त्याचे भोवती त्या निवडुंगाची पांजे गुंडाळून बांधून त्याजवर थोडी माती लावून पुटपाकाचे रीतीने त्या औषधाचा पाक होई असा हलका अग्नि द्यावा. नंतर तो गोळा बाहेर काढून पांजे दूर करून ते कांडे औषधासुद्धा पिळून रस काढून मुख वाटे असा किंचित् ऊष्ण करून कानांत घालावा. तेणेकरून कर्णाचे ठायी ज्या मोठ्या दारुण पीडा असतात त्या दूर होतात.

कर्णशूलावर दीपिका तेल.

महतःपंचमूलस्पकांडान्यष्टांगुलानितु ॥९२॥ क्षौमेणावेष्ट्यसंतिच्यतैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलंच्यवतेतेभ्यःसुस्वोष्णतेनपूरयेत् ॥९३॥ ज्ञेयंतदीपिकातेलंसद्योगृह्णातिवेदनाम् ॥
एवंस्यादीपिकातेलंद्रुष्टेदेवतरौतथा ॥ ९४ ॥

महत मोठे असे पंचमूल हणजे पांचा औषधीचीं मुळे तीं आठ अंगुळ प्रमाण घेऊन त्या मुळांना सोवळ्याचे फडके अथवा कापूस गुंडाळून तेलांत भिजवून अग्नीने चेतवावी आणि तीं मुळीं उर्मी धरून त्यांपासून जें तेल खालीं गळेल तें मुख वाटे असे किंचित् ऊष्ण कानांत घालावे. येणेकरून कानाची तिडीक तत्काळ दूर होते याला दीपिकातेल हणतात. याप्रकारे कोष्ठ व देवदार यांना वेगळे फडके गुंडाळून याच रीतीने तेल काढून कानांत घालावे. येणेकरूनही कर्णशूल दूर होतो.

कर्णशूलावर स्पेनाक तेल.

तेलंस्पेनाकमूलेनमंदंभ्रौपरिपाचितम् ॥ हरेदाशुत्रिदोपोत्थंवरुणशूलंप्रपूरणात् ॥ ९५ ॥

टेटूचे मूळ आणून वाटून कन्क करापा आणि त्या कन्काचे चौपट तिळाचे तेल घेऊन दोन्ही एकत्र करावी आणि त्या तेलाचा पाक होण्याविषयी त्यांत पाणी कन्काचे चौपट घालून चुलीवर ठेवून हलका हलका अग्नि देऊन पाक करून शुद्ध तेल राहिले हणजे तें तेल घेऊन कानांत घालावे तेणेकरून त्रिदोषापासून उत्पन्न जाहला जो कर्णशूल तो लवकर दूर होतो.

द्वादशोऽध्यायः ।

रक्तस्त्रावाचा विधि

शोणितंस्त्रावयेज्जंतोरामयप्रममीक्ष्यच ॥ प्रस्थंप्रस्थार्धकवापिप्रस्थार्धमधापिवा ॥ ७ ॥
मनुष्याचे शरीराचे ठायी आमय ह्मणजे रक्तजन्य कुष्ठादिक जे रोग त्यातें अवलोकन करून रक्तस्त्राव करावा ह्मणजे शरीरातील रक्त काढावें. त्याचें प्रमाण एक प्रस्थ अथवा अर्धा प्रस्थ अथवा अर्धाचे अर्धा प्रस्थ ह्मणजे कुडवप्रमाण जणावें.

रक्तस्त्रावाचा सामान्य काल

शरत्कालेस्वभावेनकुर्याद्रक्तस्रुतिनरः ॥ त्वग्दोषग्रंथिशोथाद्यानस्यूरक्तस्रुतेर्षतः ॥ ८ ॥

शरीरातील रक्त काढिलें असता त्वचेसंबंधी दाप व व्रणादिक ग्रंथि व सूज इत्यादिक दूर होतात, यास्तव शरत्कालाचे ठायी स्वभावेंकरून मनुष्यानीं रक्तस्त्राव करावा. रक्ताचे रसादिकाचें स्वरूप.

मधुरवर्णतोरक्तमशीतोष्णतथागुरु ॥ शोणितंस्त्रिग्विस्त्रस्याद्विदाहृश्वास्यपित्तवत् ॥ ९ ॥
रक्तसंकरून मधुर ह्मणजे गोडिल्ल आहे व वर्णकरून तांबडें व गुणेंकरून अशीतोष्ण ह्मणजे मंदोष्ण व जड व चिकण व आमगंधि आहे व त्या रक्ताची दाहशक्ति पित्तासारखी आहे याप्रकारें रक्ताचे रस व वर्ण व गुण जाणावें.

रक्ताचे ठायीं पृथिव्यादिभूताचे गुण आहेत ते

विस्त्रताद्रवतारागश्चलनं विलयस्तथा ॥ भूम्यादिपंचभूतानामेतेरक्तगुणाः स्मृताः ॥ १० ॥

विस्त्रता ह्मणजे आमगंधता हा पृथ्वीचा गुण व द्रवता उदकाचा गुण व राग ह्मणजे रक्ता अग्नीचा गुण व चलनवायूचा गुण व लीनता आकाशाचा गुण याप्रकारें पृथिव्यादि पंचभूताचे पांच गुण रक्ताचे ठायीं आहेत असें जाणावें.

रक्त दुष्ट जाहलें असतां लक्षण.

रक्तेदुष्टेवेदनास्यात्पाकोदाहश्चजायते ॥ रक्तमंडलताकंडूः शोथश्चपिटिकोद्रमः ॥ ११ ॥

मनुष्याचें रक्त दुष्ट जाहलें असता शरीराला वेदना होतात व अंग पिकण्यासारखें होऊन दाह होतो आणि शरीराचे ठायीं रक्ताचीं मंडळें, कंडू, सूज व पुटकुळ्या होतात असें जाणावें.

रक्त वृद्ध जाहलें असता लक्षण

वृद्धेरक्तांगनेत्रत्वंशिराणांपूरणंतया ॥ गात्राणां गौरत्वंनिद्रामदोदाहश्चजायते ॥ १२ ॥

रक्त वृद्धीप्रत गेलें असता शरीर व नेत्र आरक्तवर्ण होतात व धमन्यादिक शिराचें पूरण होतें ह्मणजे फुगतात व गात्राला जडपणा व निद्रा व मद व दाह हे उपद्रव होतात.

क्षीण रक्त जाहलें असता लक्षण.

क्षीणम्लमधुरारंभाभूर्ध्वाचत्वचिरुभता ॥ शैथिल्यंचशिराणांस्याद्वातादुन्मांगंगामिता ॥ १३ ॥

मनुष्याचें क्षीण रक्त जाहलें असता आवट व गोठ या पदार्थांवर इच्छा होत्ये व

पंचकपायसंज्ञक वृक्षांचीं नामें.

तिंदुकान्यभयालोध्रःसमंगाचामलक्यपि ॥ १ ॥ ज्ञेयाःपंचकपायास्तुकर्म्मण्यस्मिन्भिपर्वरैः ॥

तेदु १ हर्तकी २ लोध्र ३ मंजिष्ठ ४ आवळी ५ हे कर्णसाव दूर होण्याविषयी पंच-
कपायसंज्ञक वृक्ष जाणावे. यांमध्ये ज्याची साल घ्यावयाची त्यांची साल घ्यावी आणि
ज्यांची फळे घ्यावयाची त्यांची फळे घ्यावी. हा विचार प्रथमखंडी परिभाषेचे अभ्यास
आहे त्याजवर जाणावा.

कर्णसावावर औषध.

सर्जिकाचूर्णसंपुत्तंदीजपूरसंक्षिपेत् ॥ २ ॥ कर्णसावरुजादाहाःप्रणश्यंतिनसंशयः ॥

साजीखाराचें चूर्ण महाळुंगाचे रसांत घालून कानांत घालावें, तेणेंकरून कर्णसावसंबंधी
पीडा व दाह, हे निश्चयेंकरून दूर होतात.

कानांतून पू वाहतो त्यावर औषध.

आम्रजंबूप्रवालानिमद्युक्तस्यवटस्यच ॥ ३ ॥ एभिःसंसाधितंतेलंपूतिकर्णोपशांतिकृत् ॥

आंबा व जांबूळ व मोह आणि वट या चौहोंचीं कोंवळीं पानें आणून चांदून करून
करून त्यांत तिळाचें तेल त्या कल्काचे चौपट घालून अशीवर पारु करावा. नंतर तें तेल
कानांतून जो पुवाचा साव होतो तो दूर होण्याविषयी कानांत घालावें.

कर्णकीट दूर होण्याविषयी तेल.

पूरणहरितालेनगवांमृत्रयुतेनच ॥ ४ ॥ अथवासापंपंतैलंकर्णकीटहरंपरम् ॥

हरताळ गोमूत्रांत उगाळून कानांत घालावा अथवा शिरसेल तेल कानांत घालावें, तेणें-
करून कर्णसंबंधी कीट ध्वजे कृमि हे दूर होतात.

कर्णकीट दूर होण्याविषयी दुसरा प्रयोग.

स्वर्सोशिशुमूलस्यस्योवतैरतेनया ॥ ५ ॥ त्र्यूपणंचूर्णैश्चैवस्त्रिपुण्डुरसंतथा ॥ कृत्स्न-
त्रक्षिपेत्यर्णैरुणैकीटहरंपरम् ॥ ६ ॥

शेवग्याचे सालाचा रस व सूर्यफुलाचा रस, त्र्युपण ध्वजे मुंठ, मिन्यें, पिंपळी यांचें
चूर्ण व ग्वाजकुड्डीचे मुळाचा रस हे सारे रस एकाजागी करून त्यांत तें चूर्ण घालून कर्ण-
संबंधी कृमि दूर होण्याविषयी कानांत घालावें.

इति श्री दामोदरसूनु शाङ्गधरेण विगचिनायां संहितायां चिकित्स.स्थाने उत्तम्यंदे

लेपादिकर्णपूरणविधिनाम पन्नाटशोऽध्यायः ॥

पाणिरोगेश्लीपदेचविपदुष्टेचशोणिते ॥२०॥ ग्रंथ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमंधिपु ॥
विदारीस्तनरोगेपुगात्राणांसादगौरवे ॥२१॥ रक्ताभिष्यंदतंद्रायांभूतिघ्राणास्यदेहके ॥
पक्रुष्ठीहविसर्पेपुविद्रधौपीटकोद्रमे ॥ २२ ॥ कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणांपाक्वेदाहेशिरां-
रुजि ॥ उपदशोरक्तपित्तेरक्तस्त्रावःप्रशस्यते ॥ २३ ॥

दाह व सूज व ज्याचे अंगाचा पाक व शरीरही रक्तवर्ण असा मनुष्य व ज्याचे
नासिकादिकावाटे रक्तस्त्राव हेतो तो मनुष्य व वातरक्त व कुष्ठ व पीढायुक्त असून
जिकावयास अशक्य असा वायु व पाणिरोग व श्लीपद रोग व विषाने दुष्ट झाले असून रक्त
व ग्रंथिरोग व अर्बुद व गंडमालेचा भेद अपचीरोग व क्षुद्ररोग व रक्ताधिमंथरोग नेत्रां-
मध्ये आहे तो व विदारीरोग व स्तनरोग व गानांना शिथिलपणा व शरीराला जडपणा
येतो तो व रक्ताभिष्यंद नेत्ररोगांमध्ये आहे तो रोग व तंद्रा ह्यणजे डोळ्यावर झांपड पडते
तो व दुर्गंधयुक्त आहेत नाक व मुख व देह ज्याचे तो मनुष्य व यकृत ह्यणजे कालखं-
डरोग काळजाचे उजवेकडे हेतो तो व प्लीहा ह्यणजे क्वलु व विसर्प व विद्रधि व अंगावर
पुटकुळ्यांची प्राप्ती व कान व ओंठ नाक व तोंड यांचा पाक व दाह व मस्तकपीडा व
उपदेश व रक्तपित्त हे इतके रक्त काढण्याविषयी योग्य जाणावे.

कोणत्या प्रकाराने रक्त काढावयाचे तो प्रकार सांगतो

एषुरोगेपुगृगैर्वाजलौकालानुवैरपि ॥ अथवापिशिरामोक्षैःकुर्याद्रक्तश्रुतिंनरः ॥२४॥
रक्त काढण्याविषयी जे योग्य रोग त्यांचे शिगाने अथवा जळवानी अथवा तुंबडीने
अथवा शिरा देऊन रक्त काढावे.

जे शिरा देण्याविषयी योग्य नाहींत ते.

नकुवांतशिरामोक्षकृशस्यातिव्यवापिनः ॥ क्लीवस्यभीरोगैर्गोभण्यासूतिकापांडुरोगिणाम्
॥२५॥ पंचकर्मविशुद्धस्यपीतस्नेहस्यचाशंसाम् ॥ सर्वांगशोचयुक्तानामुदरिश्वासका-
सिनाम् ॥२६॥ छर्द्यतीसारयुक्तानामतिस्विन्नतनोरपि ॥ उन्नपोदशवर्षस्यगतसप्त-
तिकस्यच ॥ २७ ॥ आघातसुतरक्तस्यशिरामोक्षेनशस्यते ॥ एषांचात्ययिकेयोगे
जलौकामिस्तुनिर्हरेत् ॥ २८ ॥ तथापिपुस्तानांशिरामोक्षोपिशरयते ॥

कृश मनुष्य व स्त्रीचे ठायीं फार विषयासक्त मनुष्य व नपुंसक व भिन्ना व गर्भिणी
श्री व वाळंत झालेली पांडुरोगी व वमनादिक पंचकर्म जीं तिहींकरून शुद्ध झाला असा
मनुष्य व ज्याने स्नेहपान केले तो मनुष्य व अशरीरोगी व ज्यांचे मुजेने सर्वांग न्यान असा
मनुष्य व उदररोगी व श्वास व खोकला व ओरारी व अतिसार इहींकरून पीडित मनुष्य
व ज्याचे अंगाचा घाम फार निवाला आहे तो मनुष्य व ज्याचे वय सोळा वर्षांआ-
लीकडे आहे तो मनुष्य व ज्याचे वयाला सत्तर वर्षे झालीं असा मनुष्य व आपातेकरून
नासिकादिकावाटे झाला आहे रक्तस्त्राव ज्याचे असा मनुष्य इतक्या रोग्यांस शिरा देऊन

मूर्छा आणि वायूकरून त्वचेला रक्षपणा व शिराचे ठायीं शिथिलपणा येतो व वायु ऊर्ध्व-
मार्गी गमन करितो.

वायूनें दुष्ट रक्त जाहलें असतां लक्षण.

अरुणफेनिलंरुद्रं परुपंतनुशीघ्रगम् ॥ अस्कंदिसूचिनिस्तोदंरक्तं स्याद्वातदूषितम् ॥ १४ ॥

वायूकरून दुष्ट रक्त जाहलें असता तें रक्त अरुणवर्ण व फेंसासारखें व रक्ष व कर्कश
व हलकें शीघ्र वमन करणें व पातळ असें होतें आणि सुया टोंचल्यासारखी पीडा देतें
असें जाणावें.

पित्तकरून दुष्ट रक्त जाहलें असतां लक्षण.

पित्तेन पीतं हरितं नीलश्यावं च विस्रकम् ॥ अस्कंद्युष्णं मक्षिकाणां पिप्पलीनामनिष्टकम् ॥ १५ ॥

पित्तकरून रक्त दुष्ट जाहलें असतां तें रक्त पीतवर्ण व हरितवर्ण व नीलवर्ण व शाम
वर्ण व आमगंधि व ऊष्ण आणि चाचल्यरहित असें होतें व माशा आणि मुंग्याचास भक्ष-
णाविपर्या उपयोगी पडत नाहीं असें होतें.

कफानें दुष्ट रक्त जाहलें असतां लक्षण.

शीतंच व हलं स्निग्धं गैरिकोदकसंनिभम् ॥ मांसपेशीप्रभं स्वंदिमंदगं कफदूषितम् ॥ १६ ॥

कफेंकरून दुष्ट रक्त झालें असता तें रक्त स्पर्शकरून फार शीतळ भासतें व स्निग्ध
असून गेरूचे रंगासारखें दिसतें व मांसपेशी क्षणजे मासाचे बारीक बारीक ग्रंथि त्याचे-
सारखें होतें व स्फुदि क्षणजे घण व मंद गमन करणें असें होतें.

द्विदोष च त्रिदोष इर्हीकरून रक्त दुष्ट झालें असतां लक्षण

द्विदोषदुष्टं संमृष्टं त्रिदोषपूनिगंधकम् ॥ सर्वलक्षणमयुक्तं राजिकाभंच जायते ॥ १७ ॥

दोहों दोषेंकरून दुष्ट झालें जें रक्त तें दोषांचे लक्षणेंकरून युक्त असतें व त्रिदोषेंकरून
दुष्ट झालें जें रक्त त्याला पुढाचा गंध येतो आणि तिहीं दोषांचे लक्षणें करून युक्त असतें
व कांजीसारखें दिसतें.

विषेंकरून दुष्ट रक्त झालें असतां लक्षण.

विषदुष्टं भवेत् श्यावं नासिकोन्मार्गगंधा ॥ विस्रं कांजिकसंकाशं सर्वकुष्ठरंचहु ॥ १८ ॥

विषेंकरून दुष्ट रक्त झालें असतां तें रक्त कृष्णवर्ण होतें आणि ऊर्ध्वमार्गी होऊन
नाकांतून पडतें व आमगंधि असून कांजीसारखें दिसतें व अतिशयेंकरून सर्व कुष्ठाना
उत्पन्न करितें.

त्रिकाररहित जें रक्त त्याचें लक्षण.

इंद्रगोपप्रभं ज्ञेयं त्रिस्थमसंदतम् ॥

काहींएक विकार नसतां जें रक्त प्रकृतीचे ठायीं राहतें तें रक्त इंद्रगोप क्षणजे धिरबोरी
या नांवेंकरून तांबडा किंवा आढे त्यचेसरखें आरक्त असून पातळ असतें असें जाणावें

रक्तप्रामाविपर्या योग्य ते.

पुष्पेण्यजःसुती ॥ १९ ॥ वातरक्ततथाकुष्ठेसपीडेदुर्जपेनिले ॥

बिळी शीर फार टांचली असतां आगातून रक्त फार येऊं लागतें तें चंद्र होण्याविषयीं पाय पुढील श्लोकांत सांगेल.

रक्त फार निघूं लागलें असतां उपाय .

अतिप्रवृत्तेरक्तेचलोभसर्जरसांजनैः ॥ यवगोशूभचूर्णैर्वाधवयन्वनगैरिक्तैः ॥ ३७ ॥

मर्पनिर्मांकचूर्णैर्वाभस्मनात्तौमवघ्नयोः ॥ मुखं व्रणस्पन्धवाचशीतेश्रोपचरेद्रणाम् ॥ ३८ ॥

विष्येद्रूध्वंशिरांतांवादहेत्क्षारेणवाग्निना ॥ व्रणंकपायः मधुत्तेरक्तंस्कंदयतेहिमम् ॥ ३९ ॥

वृणास्यंपाचयेत्क्षारोद्राहः संकोचयेच्छिराम् ॥

शिरांतून रक्त फार येऊं लागलें असतां तें चंद्र होण्याविषयीं लोभ व गळ व रसांजन या तिहींचें चूर्ण अथवा जव आणि गहू यांचे चूर्ण अथवा धावडा व धमासा व गेरू या तिहींचें चूर्ण अथवा सापाचे मॅगेचें चूर्ण अथवा सांवळें व चिरगुट या दोहोंची राख यांतून समयां जें औषध असेल तें व्रणमुखाचे ठायीं दडपून बांधून त्या व्रणावर चंद्रनादिक शीतळ लेपादिक उपचार करावे. तेणेंकरून रक्त बंद होतें. जर इतक्या उपायांनें चंद्र होईना तर तीच शीर वरले अंगी पुनः घावी अथवा त्या व्रणमुखाचे ठायीं टांमणखा-रादिक अग्निस्वरूप जे खार त्या खारांचा लेप करावा अथवा तें मुख अग्नीनें दागावें. इतक्या उपायेंकरून रक्त बंद होतें. कसें बंद होतें तें सांगतां. कपाय व्रणजे तें लोभादिक चूर्ण व्रणाचें तोंड आंघळून धरितें व शीतोपचारेंकरून रक्त थांबतें व क्षारेंकरून व्रणाचें पाचन होतें व अग्नादिक दाहेंकरून शिरांचा संकोच होतो.

दाहेंकरून जे योग दूर होतात ते.

वामांडशोथेदक्षस्पकरस्यांगुष्ठमूलजा ॥ ४० ॥ दहेश्छिरांत्यप्येतुवामांगुष्ठशिरादहेत् ॥

शिरादाहप्रभावेनमुष्कशोथः प्रशान्म्यति ॥ ४१ ॥ विवृत्यांपाददाहेनजायतेमैः प्रदीपनम् ॥

संकुचंतिपतस्तेनरसश्लेष्मवहाः शिराः ॥ ४२ ॥ यदावृद्धिर्पेकृत्प्लीहोः शिशोः संजायतेसृजः ॥ तदातत्स्थानदाहेनसंकुचंत्यसृजः शिराः ॥ ४३ ॥

मनुष्याचे हावे वृषणाला सूज आली असतां उजव्ये हाताचे आंगठ्याची शीर दागावी. उजव्ये वृषणाला सूज आली असतां हाव्ये हाताचे मुळाची शीर दागावी. तेणेंकरून वृषणाची सूज दूर होत्ये. मोडशी झाली असतां लोखंडाची कोयती अथवा पळी तापवून हायांचे तळवे ओरपावे व्रणजे शेकावे. तेणेंकरून रसवाहिनी व फकवाहिनी ज्या दिशे त्यांचा संकोच होऊन अग्नि प्रदीप्त होतो; आणि मोडशी दूर होत्ये. ज्याकाळीं बाळभाचे पोटात उजव्येकडे यकृत व्रणजे कालखंड व हाव्येकडे प्लीहा व्रणजे क्वलू यांची वृद्धि होत्ये त्याकाळीं त्या जाग्यावर हाग हावे तेणेंकरून ते यकृत व प्लीहा हे मार्गें सगतात.

दुष्ट रक्त फाटून किंचित् अवशिष्ट राहिलें असतां त्याचे गुण

रक्तेद्रुष्टेवशिष्टेपिष्याधिर्नैवमकुप्यति ॥ अतः स्याद्व्यंघ्रावशोपरंक्तनातिव्रमांदिहः ॥

आंघ्यमाभेपंक्तं न्यांतिमिरंशिरसोरुजम् ॥ ४४ ॥ पलाघातंश्वासनामीरिकांशहंन्यां-
डवाम् ॥ पुरुतेविद्युत्तरंत्तंमरणंजायरोतिच ॥ ४५ ॥

रक्त काढूं नये. समयां अगत्यच पटल्यास जळवांनीं रक्त काढावें कदाचित् हे रोगी विषप्रयोगानें व्याप्त झाले असतां शिरा देऊन रक्त काढावें.

वातादिकांनीं दुष्ट रक्त झालें असतां काढावयाचा प्रकार.

गोशृंगेणजलौकाभिरलाघुभिरपित्रिधा ॥ २९ ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टशोणितंस्त्रावपेद-
दुधः ॥ द्विदोषाभ्यांनुसंगृष्टं त्रिशोषैरपिदूषितम् ॥ ३० ॥ शोणितंस्त्रावपेदुक्त्याशिरा-
मोक्षैःपदैस्तथा ॥

वायूनें दुष्ट जाहलें जें रक्त तें गाईचे शिंगानें काढावें व पित्तानें दुष्ट जाहलें जें रक्त तें जळवांनीं काढावें व कफेकरून दुष्ट जाहलें जें रक्त तें तुंबडीनें काढावें व दोहों दोषेकरून अथवा तिहीं दोषेकरून दुष्ट जाहलें जें रक्त तें युक्तीनें शिरा देऊन अथवा फांसण्या मारून काढावें.

शिगादिकांचें रक्त घेण्याविषयी प्रमाण.

गृह्णातिशोणितंशृंगं दशांगुलमितंबलात् ॥ ३१ ॥ जलौकाहस्तमात्रं चतुर्वीचद्वाद-
शांगुलम् ॥ पदमंगुलमात्रेणशिरासर्वांगशोधिनी ॥ ३२ ॥

शिग लाविलें असता आपल्या बळकरून दाहा अंगुळप्रमाण रक्त ओढून घेतें व जळ लाविली असतां एक हस्त प्रमाण व तुंबडी चारा अंगुळप्रमाण व फांसणी एक अंगुळप्रमाण रक्त ओढून घेतात व शीर दिली असतां सर्वांगाचे रक्ताचे शोधन होतें.

ज्यांचे अंगांतून रक्त निघत नाही त्यांचें कारण.

शीतेनिरन्नेमूर्च्छाचतंद्राभीतिमदश्रमैः ॥ युतानांनस्रवेद्रक्तं तथाविष्मूत्रसंगिनाम् ॥ ३३ ॥

शीतकाळ असतां व मनुष्य उपोषित असता व मूर्च्छा व डेंड्यांवर झांपड व भीति व मद व श्रम इर्हाकरून युक्त असतां व मळ व मूत्र हे साफ जाहले नसता मनुष्याचे शरिरातून रक्त निघत नाही.

शिगादिक देऊन रक्त निघालें नसतां उपाय.

अप्रवातिनिरक्तेचमुष्ठचित्रकसैधवेः ॥ मर्दपेद्ब्रणवक्त्रं चतेनगम्यप्रवर्तेते ॥ ३४ ॥

शिगादिक देऊन रक्त बाहेर आलें नसतां कोंष्ठ व चित्रक व सैधव या तीन पदार्थांचें घूर्ण करून ब्रणाचे तोंडावर चोळावें, तेणेंकरून उत्तम प्रकारें रक्त बाहेर येतें

रक्त काढण्याविषयी काळाचें विधान

तस्मान्नशीतेनात्युष्णेनस्विन्नेनातितापिते ॥ पीत्वायवाग्नमृषम्यशोणितंस्त्रावपेदुधः ॥ ३५ ॥

शीतकाळ व फार उष्णकाळ हे नसतां व मनुष्याचे अंगाचा घाम वाढिल्या नसतां आणि शरीर फार तप्त जाहलें नसता अशा मनुष्यानें यवाचा यवाग पिऊन तृप्त जाहला जो त्याचें वेघांनीं रक्त काढावें.

जेकरून रक्त फार वेऊं लागतें तो प्रकार.

अतिस्विन्नस्योष्णमलेनपैवातिशिगव्यथान् ॥ अतिप्रवर्तनेनन्तत्रमृषात्प्रतिक्रियाम् ॥ ३६ ॥

मनुष्याचे अंगाचा फार घाम वाढून उष्णकाळाचे टायां रक्त वाढिलें असतां व शीर

त्रयोदशोऽध्यायः ।

डोळे चांगले होण्याविषयी उपचार.

सेकश्चाश्चोतनंपिंडीविडालस्तर्पणंतथा ॥५१॥ पुटपाकौजनचैभिःक्ल्वैनेत्रमुपाचरत् ॥
सेक १ आश्चेतन २ पिंडी ३ विडाल ४ तर्पण ५ पुटपाक ६ अंजन ७ हे सात
प्रकार नेत्ररोगाविषयी सांगितले याचे क्लक करून ज्या शीतीने नेत्ररोगावर उपचार कराव-
नयास सांगेल तसे करावे.

सेकाचे लक्षण.

सेकस्तुसूक्ष्मधाराभिःसर्वेस्मिन्नयनेहितः॥५२॥मीलिनाक्षस्यमर्त्यस्यप्रदेहश्चतुरंगुलात् ॥
मनुष्याचे डोळे मिटवून दूध तूप रस इत्यादिकांची सारे डोळ्यांवर चार अंगुळाचे
अंतराने बारीक धार धरावी चाला सेक ह्मणतात.

त्या सेकाचे स्नेहनादि भेदेंकरून तीन प्रकार.

सचापिस्नेहनेवातेरक्तेपित्तेचरोपणः ॥५३॥ लेखनश्चरुफेकार्यस्तस्यमात्राधुनोच्यते ॥
वातरोग असतां स्नेहन सेक योजावा व रक्तपित्ताचा कोप असता रोपण सेक योजावा
व कफरोग असतां लेखन सेक योजावा

सेकाची मात्रा.

पद्वाक्शतैःस्नेहनेपुचतुभिश्चैवरोपणे ॥५४॥ वाक्शतैश्चत्रिभिःकार्यःसेकोलेखनकर्मणि ॥
स्नेहनकर्म असता सहशें आख हेत तोंपर्यंत डोळ्यांवर धार ज्या औषधांचो सांगेल
त्याची धरावी, रोपणकर्म असतां चारशें आख होत तोंपर्यंत धार धरावी, लेखनकर्म
असतां तीनशें आख होत तोंपर्यंत धार धरावी.

सेक के-हां करावा तो काळ

कार्यस्तुदिवसेसेकोरान्त्रौचात्यधिकेगदे ॥ ५५ ॥

जो डोळ्यांवर सेक करावयाचा तो दिवसासच करावा. जर रोगाचे आधिक्य आहे तर
ग्रीसही करावा.

वाताभिष्यंद रोगावर सेक.

परुंडत्वकूपत्रमूलैःस्नानमाजंपयोहितम् ॥ सुखोष्णसेचननेत्रेवाताभिष्यंदनाशनम् ॥५६॥
सुरती परुंडाची साल व पांने व मुळें हीं सर्ती शेळींचे दुधात कढवून नंतर तें दूध सहून
होई असें कोमट कोमट असून त्याची धार वाताभिष्यंद रोग दूर होण्याविषयी डोळ्यावर धरावी.

शरीरांतिल दुष्ट रक्त काढून थोडे अवशिष्ट राहिले असतां रोगाचा प्रकोप होत नाहें यास्तव जें रक्त काढणें तें थोडें राखून काढावें हितावह होतें; आणि सारें रक्त काढिलें असतां, अंधता अक्षिपक्वायू, तृष्णा, तिमिर, मस्तकपीडा, पक्षवातवायु, श्वास, कास झणजे खोकला, उचकी, दाह व पांडुरोग हे उपद्रव होतात, आणि मनुष्य मरणावस्थेत जातो, यास्तव सारें रक्त काढूं नये.

रक्तापासून देहाचे उत्पत्त्यादिकांचा प्रकार.

देहस्योत्पत्तिरसृजादेहस्तेनैवधार्यते ॥ विनातेनत्रजेज्जीवोरक्षेत्रकमतोबुधः ॥ ४६ ॥

रक्तापासून देहाची उत्पत्ति आहे व त्या रक्तेकरूनच देहाचें धारण होतें आणि रक्तावाचून जीव रहात नाहीं. यास्तव सूज्जानों रक्ताचें रक्षण करावें.

रक्त काढिल्यावर द्रोणप्रकोप झाला असतां उपाय.

शीतोपचारैःकुपितेस्तुतरक्तस्पमारुते ॥ क्रोष्णेनसापिपाशोधसव्यधंपरिपेचयेत् ॥ ४७ ॥

रक्त काढिल्यावर ग्रणस्थानाचे ठायीं पित्ताचा प्रकोप झाला असता चंदन,दिक शीतळ उपचार करावा. वायूचा प्रकोप होऊन त्यापासून त्याग्रणस्थानीं पीडायुक्त अशी सूज आली असतां तिचे ठायीं तूप थोडें गरम करून लावावें.

रक्त काढिलें असतां पथ्य.

क्षीणस्येणशशोरभ्रहरिणच्छागमासजः ॥ रसःसमुचितःपानेक्षीरंचापष्टिकाहिता ॥ ४८ ॥

शरीरातील रक्त काढिलें असतां त्यापासून क्षीण झाला असतां मनुष्य जो त्यानें हरिण, ससा, मेंढा, काळा हरिण, चोकळ याचे मासाचा रस प्यावा आणि साठी तादृळ गाईचे दुधात घालून खीर करून खावी. अथवा गाईचे दूध प्यावें आणि साठी तांदुळांचा भात खावा. याप्रमाणें हे पदार्थ सेविले असता हितकारक होतात.

रक्त चांगलें जाहलें असतां लक्षण.

पीडाशांतिलेद्युत्वंचद्रपाधेरुद्रेकमंक्षयः ॥ मनःस्वास्थ्यंभवेच्चिह्नंसम्यक्विस्त्रावितेऽसृजि ॥ ४९ ॥

पीडेचा नाश व देहाचे ठायीं हलकेपणा व रोगाचा जो उत्कर्ष त्याचा उत्तम प्रकारें करून नाश व मनाचे ठायीं प्रसन्नता हीं लक्षणें उत्तमप्रकारें रक्त निघालें असतां जाणावी

रक्त काढिलें असतां निषेध

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातमान् ॥ एकाशनीदवानिद्रांक्षाराभ्रमुभोजनम् ॥ ५० ॥
शोकंवाद्मजीर्णचत्यजेदावलदगर्नात् ॥

परिश्रम, मैथुन, क्रोध, थंड पाण्यानें स्नान करणें, बहुत वारा घेणें, एकच धान्य राणें, दिवसास निजणें, जवखारादिक खार, आंबट व तिखट हे पदार्थ मक्षण करणें, शोक आणि वाद हे करणें, बहुत भोजनजन्य अर्जाणें करून घेणें, असे जोंपर्यंत शरीरात बळ येई तोंपर्यंत वर्ज्य करावे.

इति श्री दामोदरमुनु शार्ङ्गधरेण विरचितायां संहितायां चिकित्सा-
स्थाने उत्तमसंज्ञे रक्तमोक्षविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

लेखनादिक आश्रोतनाचे ठार्या किती बिंदु या वे त्याचें प्रमाण.

बिंदवोष्टीलेखनेपुस्नेहनेदशबिंदवः ॥ रोपणेद्वादशभोक्तारतेशीतेकोष्णरूपिणः ॥ ६४ ॥

उष्णेशीतरूपाः स्युः सर्वे वैपनिश्रयः ॥

लेखनकर्म असतां ढोळ्यांमध्ये आठ बिंदु सोडावे व स्नेहनकर्म असतां दहा बिंदु सोडावे व रोपणकर्म असतां बारा बिंदु सोडावे आणि ते बिंदु शीतकाळ असतां ढोळ्यांना सहन होत असे कोमट कोमट सोडावे. उष्णकाळ असतां शीतरूप सोडावे, हा निश्रय.

वातादिकांचे ठार्या आश्रोतन घावण्याची योजना.

वातेतिवतंतधार्स्निग्धपित्तमधुरशीतलम् ॥ ६५ ॥ तिकनोष्णरुसंचकफेकमादाश्रोतमंहितम् ॥

वातरोग असतां कटु आणि स्निग्ध असे आश्रोतन योजावे व पित्तरोग असतां मधुर व शीतळ असे योजावे व कफरोग असतां कटु व उष्ण असे योजावे. याप्रकारे आश्रोतन योजिले असतां हितकारक होते.

आश्रोतनाचे मात्रेचे लक्षण.

आश्रोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाद्यशतंहितम् ॥ ६६ ॥ निमेषोन्मेषणं पुंसामंगुल्योश्छो-

टिकाधवा ॥ गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रे ये स्मृता बुधैः ॥ ६७ ॥

मनुष्याचे ढोळ्याचा निमेषोन्मेष क्षणजे पापणी मिटून उघडणे अथवा टिचकी मारणे अथवा गुरु क्षणजे मोठे अस जे अक्षर त्याचें उच्चारण करणे क्षणजे एक आंख मोजणे इतका जो काळ त्या काळाची एक वाङ्मात्रा जाणावी. अशा शंभर वाङ्मात्रा संपूर्ण आश्रोतनें जी त्यांस हितकारक होत.

घाताभिष्पंदावर आश्रोतन.

विल्वादिपंचमूलेन वृहत्पेरंडशिमुभिः ॥ काथआहोतनेकोष्णोवाताभिष्पंदनाशनः ६८

बेल आहो आदि ज्यांना अशी पांच औषधांची मुळे व रिंगणी परंढमूळ व शेवग्याचे मुळाची साल त्या सान्या औषधांचा कडा करून त्या काढ्याचे सहन होई असे ढोळ्यांमध्ये बिंदु सोडावे, तेणें करून वाताभिष्पंद रोग दूर होतो.

वायुपास्त व रक्तपित्तापास्त झाला जो अभिष्पंद त्यावर आश्रोतन.

अंबुपिष्टेनैवपत्रैस्त्वचं लोभ्रस्यलेपयेत् ॥ प्रताप्यवृत्तिनापि द्रवसो

नेत्रपूरणात् ॥ ६९ ॥ वातोत्थरक्तपित्तोत्थमभिष्पंदविनाशयेत् ॥

कडुनिवाचीं पाने पाण्यांत वाटून ले. प्राचे सालीला त्याचा लेप करून अक्षर वरत पचून नंतर वाटून त्याचा रस काढून त्या रसचे ढोळ्यांमध्ये बिंदु सोडावे, तेणें करून वातजन्य रक्तपित्तजन्य जो अभिष्पंद तो दूर होतो.

संपूर्ण अभिष्पंदावर आश्रोतन.

त्रिफलाश्रोतनं नेत्रे सर्वाभिष्पंदनाशनम् ॥ ७० ॥

त्रिफळेचा कडा करून त्या काढ्याचे कोमट कोमट बिंदु ढोळ्यांमध्ये सोडावे तेणें करून सर्वप्रकारचे अभिष्पंद दूर होत.

वाताभिष्यंदरोगावर दुसरा सेक.

परिपेकोहितनेत्रपयःकोष्णससंधवम् ॥ रजनीदारुसिद्धिवासंधवेनसमन्वितम् ॥५७॥

वाताभिस्पंदशमनंहितमारुतपर्यये ॥ शुष्काक्षिपाकेचहितमिदंसेचनकं तथा ॥ ५८ ॥

शेळीचे दुधांत सैंधव घालून उष्ण करून सहन होई असा कोमट कोमट त्या दुधाचा ढोळ्यांवर सेक करावा ह्मणजे त्या दुधाची धार धरावी अथवा हळद व देवदार व सैंधव यांचें चूर्ण करून त्या दुधांत घालून ऊष्ण करून कोमट कोमट ढोळ्यांवर धार धरावी, तेणेंकरून वाताभिस्पंद रोग व वातविपर्यय व शुष्काक्षिपाक हे रोग दूर होतात.

पित्तरक्त व अभिघात यांजवर.

साबरंमधुकंतुल्पंघृतभृष्टंमुञ्जणितम् ॥ छागक्षीरेघृतंसेकात्पित्तरक्ताभिघातजित् ॥५९॥

लोध्र व ज्येष्ठीमध हीं दोन औषधें समभाग घेऊन तुपांत भाजून चूर्ण करून शेळीचे दुधांत घालून ढोळ्यांवर सेक करावा ह्मणजे त्या दुधाची कोमट कोमट ढोळ्यांवर धार धरावी. तेणेंकरून पित्तविकार व रक्तविकार व अभिघातजन्य हे विकार दूर होतात.

रक्ताभिष्यंदावर सेक.

त्रिफलालोधयष्टीभिःशर्कराभद्रमुस्तकैः ॥ पिष्टैःशीतांघुनासेकोरक्ताभिष्यंदनाशनः ॥६०॥

त्रिफळा ह्मणजे हिरडे, बेहेडे, आंबळकाठी, लोध्र, ज्येष्ठीमध, साखर व नागरमोथ्याचा भेद भद्रमुस्ता हीं औषधें समभाग घेऊन थंड पाण्यांत वाटून त्या पाण्याचा ढोळ्यांवर सेक करावा ह्मणजे ढोळ्यांवर धार धरावी तेणेंकरून रक्ताभिष्यंद दूर होतो.

रक्ताभिष्यंदावर दुसरा सेक.

लाक्षामधुकमंजिष्ठालोध्रकालानुसारिवा ॥ पुंढरीक्युतःसेकोरक्ताभिष्यंदनाशनः ॥६१॥

लाख १ ज्येष्ठीमध २ मंजिष्ठ ३ लोध्र ४ उपलसरी ५ पांढरें कमळ ६ हीं सहा औषधें पाण्यांत वाटून त्या पाण्याची ढोळ्यांवर धार धरावी, तेणेंकरून रक्ताभिष्यंद दूर होतो.

नेत्रशूल दूर होण्याविपर्यां सेक.

श्वेतलोध्रंघृतेभृष्टंमुञ्जणितंपठविस्त्रुतम् ॥ उष्णांघुनाविमृदितंसेकात्शूलघ्नमंत्रके ॥ ६२ ॥

पांढरा लोध्र तुपांत भाजून चूर्ण करून फटक्यांत गाळून ऊन पाण्यांत वाटून त्या पाण्याची ढोळ्यांवर धार धरावी तेणेंकरून नेत्रशूल दूर होतो.

आश्रोतनाचें लक्षण.

अधआश्रोतनंकार्यनिशायांनक्थंचन ॥ उन्मीलितेदिणहृदमध्येनिंदुभिद्वचोगुलाद्वितम् ॥६३॥

मनुष्याचे डोळे उघडून ढोळ्यांमध्ये दोन अंगुळांचे अंतरानें दूध काढे इत्यादी दिकांचे बिंदु सोडावे याला आश्रोतन ह्मणतात. हे आश्रोतनफर्म रात्रीचे ठायीं कदापि करूं नये.

तृतीयखंड

शेवग्याचा पाला वाटून वडी करून कफामिप्पद नाशाविपर्या डोळ्यावर बाधावी

करुपित्ताभिप्पदावर पिंडी

निबपत्रकृतापिंडीः लंपपित्तहराभवेत् ॥७७॥ त्रिफलापिंडिकाप्रोक्तानाशनेः श्लेष्मपित्तयो ॥

कफपित्ताभिप्पद दूर होण्याविपर्या कडुनिचाचीं पानें वाटून वडी करून डोळ्यावर बा-

धावी व त्रिफळा वाटून वडी करून डोळ्यावर बाधावी

रक्ताभिप्पदावर पिंडी

पिट्टाकाजिकतोयेन घृतभृष्टचपिंडिका ॥७८॥ लोभस्पहरतिक्षिप्रमभिष्पदमसृग्दरम् ॥

लोभ कार्जांत वाटून तुपात भाजून वडी करून डोळ्यावर बाधावी, तेणेंकरून रक्तभि-

ष्पद दूर हेतो

सून कडू इत्यादिकावर पिंडी

शुटीनिंबदलैः पिंडीसुखोष्णास्वल्पसैधवा ७९ धार्याचक्षुपिमयोगात्शोधकद्वयथापहात् ॥

मुठ व निचाचीं पानें हीं एकत्र वाटून त्यात थोडें सैधव घालून वडी करून सूज व

कडू दूर होण्याविपर्या ती वडी किंचित गरम डोळ्यावर बाधावी

विडालकाचें लक्षण

विडालनोवहिलेंपोनेत्रपक्षमविवर्जित ॥८०॥ तस्यमात्रपरिक्षेपा मुखलेपविधानवत् ॥

डोळ्याच्या पाण्याला झाकून डोळ्याचे बाहेरले अर्गीं आसमताव भागीं लेप करावा

याला विडालक क्षणतात त्याचे लेपाची मात्रा मुखलेपाचें विधान सांगितलें आहे त्या-

सर्व नेत्ररोगावर लेप

यष्टीगैरिकमभूधदावित्तसै समाशकै ॥८१॥ जल्पित्त्रैर्बहिलेप सर्वनेत्रामयापह ॥

जेष्टीमध १ गेरू २ सैधव ३ दारुहळद ४ कलखापरी ५ हीं पाच औषधें समभाग

बेऊन पाण्यात वाटून डोळ्याचे बाहेरल्या अर्गीं आसमताव भागीं लेप करावा, तेणेंकरून

सर्व नेत्ररोगावर दुसरा लेप

रसाजनेनवालेपपथ्याविश्वदलेरपि ॥ ८२ ॥ कुमारिकात्रिपत्रैर्वादाढिमीपल्लवैरपि ॥

वचाहपिट्टाविश्वैर्वातयानागरगैरिकः ॥ ८३ ॥

रसाजन पाण्यात वाटून लेप करावा तसा हिरडे, मुठ, तमालपत्र, हीं तीन औषधें

पाण्यात वाटून लेप अथवा कोरफट आणि चित्रकाचीं पानें हीं दोन औषधें एकाजागी

वाटून लेप अथवा टाळवीचीं पानें वाटून लेप अथवा वेखट, हळद, व मुठ हीं तीन

औषधें पाण्यात वाटून लेप तसच मुठ व गेरू हीं दोन औषधें पाण्यात वाटून लेप हे

सहा प्रकारचे लेप डोळ्याचे बाहेरले अर्गीं आसमताव भागीं बेजे अस्ता सर्वप्रकारचे

नेत्ररोग दूर हेत

तृतीयापसंह.

तर्पणाचें विधान.

वातातपरजोहीनेदेशांचांतानशापिनः ॥ आधारीमापचूर्णेनक्लित्रेनपरिमंडली ॥९२॥
समौहडावसंबाधोर्कतव्योनेत्रकोशापोः ॥ पूरयेत्पृथमं डेनविलीनेनसुखोदकेः ॥९३॥
अथवाशतधौतेनसांपंपाक्षीरजेनवा ॥ निमग्नान्पक्षिपक्ष्माणिपावत्स्युस्तावदेवहि ॥९४॥
पूरयेन्भीलितेनेत्रेततउन्भीलयेच्छनैः ॥

वास्य, उष्ण व धुरळा ज्या जाग्यात नार्हेत त्या जाग्याचे ठायीं मनुष्याला उताणें
जवून नेत्रकोशाचे ठायीं झणजे डोळ्यांचे भोंवतीं, उद्दीद भिजवून वांटून चांगलें सा-
खें वाटोळें असून बळकट असें आळें करावें. नंतर दोळे मिटून धरवून त्याचे ठायीं
एतळ तूप अथवा मंड झणजे पेज अथवा कोमट पाणी अथवा शतधौत केलेलें तूप अ-
थवा दूध हे पदार्थ जोपर्यंत डोळ्यांच्या पापण्या बुडत तोंपर्यंत पूरण करावें झणजे डोळ्यां-
वर सोदावें, नंतर हलके हलके नेत्र उघडाने.

तर्पणमात्रेचें प्रमाण.

धारयेद्दत्तर्मरोगेषुवाह्यमात्राणांशतंबुधः ॥९५॥ स्वच्छेकफेसंधिरोगेमात्रापंचशतंहितम् ॥
शुक्लेचपटुशतंकृष्णरोगेसप्तशतंमतम् ॥ ९६ ॥ दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमध्येसहस्रकम् ॥

सहस्रंवातरोगेषुधार्यमेवंहितर्पणम् ॥ ९७ ॥
नेत्रसंबंधी पापण्याचे रोग जे त्याचे ठायीं शंभर वाह्यमात्रा होत तोंपर्यंत तर्पणरूप
एव डोळ्यांवर धारण करावें एकलाच कफरोग असता डोळ्याचे संधिगत रोग असतां
चर्शे, डोळ्यांचे पांढऱ्ये जाग्यावर रोग असतां सहाशें, काळे घुबुळावर रोग असतां सातशें
दृष्टि रोग असतां आठशें, अधिमंथ रोग असतां एक सहस्र व वातरोग असता एक सहस्र याप्रमाणें
रुग्णावा होत तोंपर्यंत तर्पण झणजे तृप्ति करणारें औषध तें डोळ्यांवर धारण करावें.

तर्पण करून स्नेहाचे योगाने कफाचें आधिक्य झालें असतां उपाय.

स्वित्रेनयवपिष्टेनस्नेहवीर्यैरितंततः ॥ यथास्वंधूमपानेनकफमस्यविशोधयेत् ॥ ९८ ॥

तर्पणाचे स्नेह वीर्येकरून उत्पन्न जाहला जो कफ त्याचें जव भिजवून वांटून धूमपान
करून शोधन करावें.

तर्पणप्रयोग किती दिवस करावा त्याची मर्यादा

एकाहंवात्रपहंवापिपंचाहंचेष्यतेपरम् ॥

नेत्राचे ठायीं तर्पणप्रयोग करावयाचा तो एक दिवस किंवा तीन दिवस अथवा पाच
दिवसपर्यंत करावा हें उत्कृष्ट प्रमाण जाणावें.

तर्पणाचें सुतिलक्षण.

तर्पणेत्सुतिलिगानिनेत्रस्येमानिभाबपेत् ॥९९॥ सुखस्वभाववोचत्वंवैशद्यं वर्णपाटवम् ॥

निवृत्तिर्न्याधिशांतिश्चक्रियालाघवमेवच ॥ १०० ॥

सुखेंकरून शोष येत्ये, सुखेंकरून जागा होतो, डोळ्यांना निर्मळपणा येतो, डोळ्याची
कृति चांगली होत्ये. नजर साफ होत्ये. रोगाचा नाश होतो आणि प्रियलाघव झणजे

सर्वे नेत्ररोगांवर तिसरा लेपः.

दग्ध्वाग्नासैधवंलोभ्रमधृच्छिद्रयुतेधुते ॥ पिष्टमंजनलेपाभ्यांसद्योनेत्ररुजापहम् ॥ ८४ ॥
सैधव आणि लोभ्र हीं देन औषधें अग्नीवर भाजून मेण व तृप एकाजर्णां करून त्यांत तीं औषधें वांटून दोळ्यांमध्ये अंजन करावें आणि बाहेरल्ये अंगीं त्या औषधांचा लेप करावा तेंणेंकरून नेत्रसंबंधीं पीडा तत्काळ दूर होते.

चवथा लेपः.

लोहस्यपात्रेसंपृष्टोरसोनिंबूफलोद्भवः ॥ किंचित्त्यनोबहिलेपात्रेन्रवाधांन्यपोहति ८५ •
लोखंडाचे पात्रांत निंबूचा रस घोंटून किंचित् घण जाहल्यावर दोळ्यांचे बाहेरले अंगीं लेप करावा तेंणेंकरून नेत्रसंबंधीं रोग दूर होतो.

अर्मरोगावर लेपः.

संचूर्णपरिचंकेशराजस्वत्समर्दनात् ॥ लेपनादर्मणानाशंकरोत्पेपयोगराट् ॥ ८६ ॥
मिर्च्यै मन्याचे रसांत वांटून दोळ्यांवर लेप करावा तेंणेंकरून शुष्कर्म व अधिमांसार्भे इत्यादिक नेत्ररोगांमध्ये अर्मरोग आहेत ते दूर होतात.

आंजर्णा पुळीवर प्रतिसारणः.

स्विन्नांभित्वाविनिःपीड्यभिन्नामंजननामिकाम् ॥ शिलैलानतसिंशृत्यैःससौद्रैःप्रतिसारयेत् ८७
दोळ्याचे कोरीबे ठायीं अंजननामिका घणून पुळी होते तिला आंजर्णा घणतात या पुळीला स्वेदयुक्त करून घणजे वाफान्यानें घाम काढून फोडून पिळावी. नंतर मनशीळ, मूलीची, तगर, सैधव या चार वान्याचें चूर्ण करून मर्घांत कालवून त्या पुळीचे ठायीं प्रतिसारण करावें घणजे तें औषध त्या पुळीवर चोळावें.

नेत्ररोगांवर तर्पणः.

अधतर्पणंनंतच्चिनेत्रतृप्तिकरंपरम् ॥ यद्वृक्षंपरिशुक्चनेत्रंक्रुंटिलमाविलम् ॥ ८८ ॥ शी-
र्णपक्ष्मशिशोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंशुतम् ॥ तिमिराऽनशुक्राद्यैरभिम्यंदाभिमंघयैः ॥ ८९ ॥
शुक्रक्षिराकशोधाभ्यांपुक्तंवातविरम्यैः ॥ तद्येत्रंतर्पणेषोऽयंनेत्रवर्मविशारदः ॥ ९० ॥

नेत्रांचे ठायीं तृप्ति करणारें असें तर्पण सांगतें. ज्या नेत्रांना रक्षपणा, शुष्करूपणा, चाकडेपणा व गदूलपणा आहे अशा प्रकारचे नेत्र, ज्या पापण्यांचे केंद्रा इडून गेले असत, शिरोत्पात, कृच्छ्रोन्मीलन, तिमिर, अर्जुन, शुक्र घणजे फूल, अभिष्पंद, अधिमंथ, शुक्राक्षिपक, सृज व वातविरम्य इतक्या रोगेंकरून व्यस्र जे नेत्र त्याचे ठायीं तर्पण याजावें. घणजे तृप्ति करणारें औषध याजावें.

ज्यांचे ठायीं तर्पण योग्य नाही ते.

दुर्दिनत्पुण्याशतिशुचितापास्तभ्रमेक्षु ॥ अत्रानोपद्रवेचाक्षिणपंपंनप्रशस्यते ॥ ९१ ॥
दुर्दिन घणजे मळम आलें असतां, फार शंत व उष्ण बाळ असतां, शरीराचे ठायीं चिंता, परिश्रम, व भ्रम, हे उपद्रव असतां आणि नेत्रसंबंधीं शब्दादिक उपद्रव ज्ञान झाले नसता हीं तर्पणांमात्रा योजून नये

रक्ष नेत्र जे त्यांस स्निग्ध पुटपाक योजावा, स्निग्ध नेत्र जे त्यांस लेखन पुटपाक योजावा, दृष्टीस बळ येण्याविषयी इतर झणजे रोपण पुटपाक योजावा. तो पुटपाक नेत्राची दुष्ट झालें जें पित्त, रक्त, व्रण व वायू हे दूर करितो. या पुटपाकाची वेगळी वेगळी जना पुढील श्लोकांत सांगेल.

स्नेहन पुटपाक

पिंमांसवसामज्जामेदःस्वाद्वैपथैःकृतः ॥ ७ ॥ स्नेहनःपुटपाकस्तुधार्पणद्विवाकृशतेदशोः ॥
तूप, हरिणादिकांचें मांस, मज्जा व मेद हीं सारीं तूपमिश्रित करून वांटावीं आणि वादु औषधें झणजे कांकोल्यादिगणाचीं औषधें यांचें चूर्ण करून त्या मांसादिकांत मिळवून एक गोळा करून भोंवतालीं जांबुळ आंबा इत्यादिकांचीं पानें गुंडाळून त्याजवर माती काढून पुटपाकाचे रीतिनें अग्नि द्यावा. नंतर तो गोळा बाहेर काढून माती व पानें दूर करून पित्तून रस काढून ढोळ्यांमध्ये घालून नेत्रांच्या दोनशें वाहूमात्रां होत तों काळपर्यंत धारण करावा याला स्नेहनपुटपाक झणतात.

लेखन पुटपाक.

जांगलानांयकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंपुतैः ॥८॥ कृष्णलोहरजस्ताम्रशंस्त्रविद्रुमांसिंधुजैः ॥
समुद्रफेनकाशीसस्रोतोजद्विमस्तुभिः ॥९॥ लेखनोवाकृशतंधार्पतस्यतावद्विधारणम् ॥
हरिणादिकांचे काळजाचें मांस, लोहचूर्ण, तांब्याचें चूर्ण, शंखपोंवळीं, सैषव समुद्रफेन, हिराकशी सुरमा व शेळीचे दहावरली निवळी हीं नव लेखन द्रव्यें जाणावीं. याचें चूर्ण करून त्या मांसांत मिळवून त्यांत दहाचीं निवळी घालून वांटून गोळा करावा आणि पुटपाकाची कृती पूर्वी सांगितली आहे त्या कृतीनें तो गोळा भाजून नंतर बाहेर काढून पित्तून रस काढून ढोळ्यांमध्ये घालून शंभर वाहूमात्रा होत तों काळपर्यंत धारण करावा. याला लेखनपुटपाक झणतात.

रोपण पुटपाक.

स्तन्यजांगलमध्वाज्यत्तिककद्रव्यपाचिनः ॥ १० ॥ लेखनात्त्रिगुणोधार्यःपुटपाक-
सुरोपणः ॥ वितरेत्तर्पणोक्तांतुक्रियां व्यापत्तिदर्शने ॥ ११ ॥
श्लेष्मिच्या स्तनाचें दूध, हरिणादिकांचें मांस, मध, तूप व कटुकी हीं सारीं त्या मांसांत मेळवून गोळा करून पूर्वे पुटपाकरीतिनें तो गोळा भाजून नंतर बाहेर काढून पित्तून रस काढून ढोळ्यांमध्ये घालून तीनशें वाहूमात्रा होत तों काळपर्यंत धारण करावा. याला रोपण पुटपाक झणतात. जर पुटपाकाचें आधिक्य अथवा कमीपणा होऊन ढोळ्यांना जटपणा व निस्तेजपणा इत्यादिक उपद्रव प्राप्त झाले तर तर्पणाचे ठायीं जशी क्रिया सांगितली आहे तशी करावी झणजे तसे उपाय करावे.

संपन्न दोष झाला भस्मतां अंजन व साधारण श्रेजनाचें विधान.
अधपंपकदोषस्पमामंजनमाचरेत् ॥ हेमंतेशिशिरेचैवमध्याह्नेजनमिष्यते ॥ १२ ॥

ढोळे उघटणें मिटणें या क्रियेला हलकेपणा येतो हीं लक्षणें तर्पणेंकरून नेत्रतृप्ति असता होतात असें जाणावें.

तर्पण फार झालें असतां लक्षण.

अधसाशुगुरुस्निग्धनेत्रंस्पादतितर्पितम् ॥

तर्पणेंकरून नेत्र तृप्त फार झाले असतां ढोळ्यांतून पाणी येतें, ढोळ्यांना जडपणा व चिकटपणा येतो.

तर्पणहीन झाले असतां लक्षण.

रुक्षमस्राविलंरुग्णनेत्रंस्पादहीनतार्पितम् ॥ १ ॥

तर्पणेंकरून नेत्र तृप्त झाले नसता ढोळ्यांना निस्तेजपणा येतो व रक्तवर्ण होऊन व रोगेंकरून व्याप्त होतात.

तर्पण करून नेत्र अतिस्निग्ध व हीनस्निग्ध झाले असतां उपाय.

रुक्षस्निग्धोपचाराभ्यामंतयोःस्यात्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥

तर्पणेंकरून अतिस्निग्धनेत्र जो त्याचे ठायीं रुक्षोपचारेंकरून चिकित्सा करावी, हीनस्निग्धनेत्र जो त्याचेठायीं स्निग्धोपचारेंकरून चिकित्सा करावी अणजे उपाय करावा.

पुटपाक.

अतऊर्ध्वंभवक्ष्यामिपुटपाकस्वसाधनम् ॥ द्वौबिल्वमात्रौमांसस्य पिंडौस्निग्धौसुपे-
पितौ ॥ द्रव्याणांबिल्वमात्रंतुद्रवाणांकुडवोमतः ॥ ३ ॥ तदेकस्थंसमालोढ्यपत्रैः
सुपरिवेष्टितम् ॥ पुटपाकेनतत्पक्त्वागृहीयात्तद्रसंघुधः ॥ ४ ॥ तर्पणोक्तविधानेनय-
थावदुपचारयेत् ॥

यानंतर पुटपाकाची साधनक्रिया सांगतां. हरिणादिकांचें मांस दोन बिल्व प्रमाण घेऊन तें मांस घृतादिक पदार्थ स्नेहयार्णें युक्त करून वारीक वांटावें. शुष्क औषध जीं सांगेल तें एक बिल्वप्रमाण व दूध पाणी इत्यादिक द्रव द्रव्यें एक कुडव प्रमाण हीं सारीं त्या मांसांत मेळवून मांसाचा गोळा करावा. नंतर जांबूळ अथवा आंबा इत्यादिकांचीं पानें आणून त्या गोळ्याभोवतीं गुंडाळून त्याजवर मातीचा लेप करावा. नंतर पुटपाककीर्तनें तो गोळा जाऊन नंतर बाहेर काढून माती व पानें दूर करून तो गोळा पिळून रस काढावा, आणि तर्पणाचे विधीची कृति वर सांगितली आहे तशी कृति करून तो रस ढोळ्यांमध्ये घालावा.

पुटपाकासंबंधी रस डोळ्यांत घालावयाचें विधान.

दृष्टिमध्येनिपेन्धःस्यान्नित्यमुत्तानगापिनः ॥५॥ स्नेहनालेम्वनश्चैवरोपणश्चेतिसत्रिधा ॥

तो पुटपाकसंबंधी रस स्नेहन, लेखन व रोपण या भेदेंकरून तीन प्रकारचा आहे. हा मनुष्याला उताणें निजवून ढोळ्यांत दृष्टीचे मध्यमार्गी नित्य घालावा.

स्नेहनादि भेदेंकरून पुटपाकाची योजना.

दितःस्निग्धोतिरुक्षयस्निग्धस्यापिद्रिलेम्वनः ॥६॥ दृष्टेर्बलामिततरःपित्ताम्रव्रणवातानु ॥

अंजनाविपर्या रसाचें प्रमाणः

रसक्रियानूत्तमास्यात्त्रिवहंगामताहिता ॥ मध्यमाद्विवहंगारस्यात्

हीमात्वेकविहंगिका ॥ १९ ॥

रसक्रिया क्षणजे द्रवरूप अंजन त्याची मात्रा तीन वावहिंगाचे बियाइतके प्रमाणाची, दोन वावहिंगाइतके प्रमाणाची वा दोळ्यांत घातली असता ती उत्तम रसक्रिया जाणावी. दोन वावहिंगाइतके प्रमाणाची वा दोळ्यांत घातली असता ती मध्यम रसक्रिया जाणावी एक वावहिंगाइतके प्रमाणाची, वा हीन रसक्रिया जाणावी क्षणजे कनिष्ठ जाणावी.

वैरेचन अंजनाविपर्या चूर्णाचें प्रमाण.

वैरेचनिकचूर्णतुद्विशलाकंविधीपते ॥ मृदौतुत्रिशलाकंस्यात्तसः स्नेहिकेजने ॥ २० ॥

वैरेचनिक चूर्ण जें तें द्विशलाक क्षणजे सळईला दोन वेळ लावून ती सळई दोनदां दोळ्यांत आडवी फिरवून काढावी मृदु अंजनाचे ठायीं औषधाचें चूर्ण तीन वेळ सळई लावून तीनदां दोळ्यांत घालून काढावी, तूप आदिकरून जे स्नेह पदार्थ तिहींशीं युक्त असें अंजन असतां सळईला चार वेळ चूर्ण लावून ती सळई चार वेळ दोळ्यांत घालून काढावी.

सळईचें प्रमाण व ती कशी असावी तें.

मुसयोः कुठिताश्लक्षणाशलाकाष्टांगुलीन्निता ॥ अश्मजाघांतुजावास्पःस्वलापपरिमंडला २१

पाषाणाची अथवा सुवर्णादि धातूंची अशी सळई आठ अंगुळ प्रमाण करून तिचीं तोंडे मोळदार करावीं, चारिक करूं नये, आणि तीं लाकेचे दाण्याप्रमाणें सुंदर व.टे.ळी करावी. लेखनादिकांचेठायीं सळईचें प्रमाण.

ताम्रलोहाश्मसंजाताशलाकालेखनेमता ॥ सुवर्णरजतोद्भूताशलाकास्नेहनेमता ॥ २२ ॥

अंगुलीचमृदुत्वेनकथितारोपणेषुधैः ॥

लेखन अंजनाचेठायीं तांब्याची अथवा लोहाची अथवा पाषाणाची अशी सळई योजावी व स्नेहन अंजनाचे ठायीं सोन्याची अथवा रुप्याची अशी सळई योजावी व अंगुळीला मृदुपणा असतो यस्तव रोपण अंजनाचेठायीं अंगुळी योजावी क्षणजे अंगुळीं दोळ्यांत अंजन करावें.

कोणत्या समर्या व कोणत्याभागीं अंजन करारें तो प्रकार.

सायंप्रातर्वाजनंस्यात्तत्सदानैवकारयेत् ॥ २३ ॥ नातिशीतोष्णवाताभ्रवेलापांसंप्र-

शस्यते ॥ कृष्णभागादयःकुर्यादपारंगंवावदंजनम् ॥ २४ ॥

सायंकाळीं व प्रातःकाळीं अंजन करावें, सर्वकाळ करूं नये. फार शीतकाळ व फार ऊष्णकाळ व वायु व मळम असता अंजन करूं नये. दोळ्याचे काळ चुबुळाचे अर्धेभागीं

कोरीचे ठायीं अंजन करावें.

चंद्रोदयातं

शंखनाभिंबिभीतस्पमज्जापथ्यामनःशिला ॥ पिप्पलीमरिचंमुद्गं चचेतिमनांशकम् ॥ २५ ॥ छाग्रीतीरेणमंपिप्पवतिंकुर्याद्यवोन्मिताम् ॥ हरेणुमात्रांमृदुपजलैःकुर्याद-

पूर्वाण्हेचापराण्हेचप्रीष्मेशरदिचेप्यते ॥ वर्षासुनाभ्रनात्युष्णोवसंतेचसदेवहि ॥ १३ ॥
परिपाकास गेले अहेत दोष ज्याचे असा मनुष्य, जो त्याचे ढोळ्यांना अंजन
प्राप्त झालें असतां पांच दिवसांनंतर घालावें व अंजनचा साधारण विधि तर
शिशिरकृतु यांचे ठायीं माध्यन्हकाळीं झणजे दोन प्रहर दिवसास ढोळ्यांत अंजन
लावें, प्रीष्मकृतु व शरदृतु यांचे दोन ठायीं प्रहर दिवसास व त्याचे अर्धवे
बालावें व मळम असतां व फार उष्ण काळ असतां अंजन करूं नये, वसंतकृतुचे
सर्वकाळ अंजन प्रशस्त आहे.

अंजनाचे भेद.

लेखनरोपणं, चैवत्तथात्स्नेहनांजनम् ॥ लेखनभारतीक्ष्णाभ्रसरसैरंजनमिष्यते ॥ १४ ॥
कषायतिक्तसंयुक्तसरसैरुपणंमसम् ॥ मधुरस्नेहसंपन्नंजनं च प्रसादनम् ॥ १५ ॥
लेखन, रोपण व स्नेह या भेदेंकरून अंजन तीन प्रकारचें, त्यामध्ये खरट,
व आंबट हे रस ज्या अंजनमध्ये आहेत ते लेखनांजन जाणावें व कषाय झणजे
तिक्त झणजे कडू या देहों रसेंकरून युक्त असून जें अंजन स्नेहयुक्त असें तें रो
जाणावें. मधुर रसेंकरून युक्त असून जें अंजन स्नेहयुक्त असतें तें प्रसादन
स्नेहनांजन जाणावें.

गुटिकादि भेदेंकरून अंजन तीन प्रकारचें.

गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यंजनानि च ॥ कुर्याच्छलाक्यांगुल्याहीनानि च योत्तरम् १ ॥
गुटिका झणजे गोळी व रसरूप, अंजन व चूर्णे अर्गी तीन प्रकारचीं अंजनें जा
तां अंजनें, गुटिकेपेक्षां गुणाला कमी व रसापेक्षां चूर्ण गुणाला कमी अशीं
गुणाला हलकीं जाणावीं आणि तीं अंजनें शलाका झणजे कळई तिणेंकरून झपटा
ळींकरून ढोळ्यांत घालावीं.

जे अजनाधिपर्या योग्य नाहींत ते.

शान्तिप्ररुदितेभीतेपीतमद्यनवज्वरे ॥ अजीर्णें, वंगघाते च नांजनं संप्रचक्षते ॥ १७ ॥
भ्रमित मनुष्य, रुदन केलेला, भय पावलेला, मद्यपन केलेला, नवज्वरी,
असतां, मूत्रादिकांचा अवरोध असतां यांचे ठायीं अंजन करूं नये.

य तींकरून अंजनाचें प्रमाण.

हरेणुपत्रां युवातिं चातीक्ष्णां जनेभिरपक् ॥ प्रमाणं मध्यमेध्यं द्विगुणं तु मृदुभवेत् ॥ १८ ॥
तीक्ष्ण अंजन जें त्याचे ठायीं हरेणुकेचे विषय इतके प्रमाणाची अंजनची गोळी
वातीस रखी करावी, तशीच मध्यम अंजनचे ठायीं हरेणुकेचे विषयेपेक्षां जास्तो झणजे
विषय इतके प्रमाणाची गोळी करावी व मृदु अंजनचे ठायीं हरेणुकेचे दोहों
प्रमाणाची गोळी वातीसारखी लांब करावी.

कृतीपसंद.

रोग्णी कुसुमितावर्ति.

॥ ३२ ॥ जातीकुसुमपंचाशत्तरि-
॥ सुसंपिष्टाजलेवर्तिःकृताकुसुमिकाभिधा ॥ ३३ ॥ तिमिरार्जुनशु-
॥ एतस्याश्वांजनेमात्रामोक्तासार्धहरेणुका ॥ ३४ ॥

फुल्ले ऐंशी, पिंपळीचे आंतले दाणे साठ, जाईचीं फुल्ले पन्नास व मिथ्ये सोळा,
चूर्ण करून पाण्यांत वांटून गोळी करावी हिला कुसुमिकावर्ति क्षणतात ही
रंजुकेचे वियांडतकी पाण्यांत उगाळून ढोळ्यांत अंजन केलें असतां तिमिर,
फुल्ले व मांसवृद्धि हे रोग दूर होतात.

रातांधळें दूर करण्याविषयीं वर्ति.

गोशकृद्रससंयुक्तावर्तिनेत्कांध्यनाशिनि ॥ ३५ ॥
१ हळद २ दारुहळद ३ चमेलीचा पाला ४ निंबाचा पाला ५ हे पांच वाने
घेऊन गाईचे शेणाचे रसांत बारीक वांटून गोळी करून रातांधळें दूर होण्या-
ढोळ्यांत अंजन करावें.

नेत्रत्रावावर स्नेहनावर्ति

पिष्टावर्तिजलेःकुर्यादंजनद्विहरेणुकम् ३६

जलसावहरत्यानुवातरक्तहजंतथा ॥

जावळ्याचे आंतलें बीज एक भाग, वेहळ्याचे फळाचे आंतलें बीज दोन भाग,
आंतलें बीज तीन भाग हीं सारीं बीजे एकत्र करून पाण्यांत बारीक वांटून
गोळी करावी. नंतर ती गोळी रंजुकेचे दोन वियांडतकी पाण्यांत उगाळून ढो-
अंजन करावें तेणेंकरून नेत्रांतून जलसाव होतो तो लवकर दूर होतो व वातरक्त-
पीडा दूर होत्ये.

रसक्रिया.

सुत्थमाक्षिकसिंभूत्थसतिशस्वमनःशिला ॥ ३७ ॥ गैरिकोदधिफेनंचपरिचंचेति-
चूर्णयेत् ॥ संयोज्यमधुनाकुर्यादंजनार्थरसक्रियाम् ॥ ३८ ॥ वत्तमरोगार्गमतिमिरकाचधु-
करांपराम् ॥

बोरभूत १ स्वर्णमाक्षिक २ सैधव ३ स्वडीसाखर ४ शंख ५ मनशीळ ६ गेरू ७ समुद्रफेण.
मिथ्ये ९ हे नऊ वाने सप्तभाग घेऊन बारीक चूर्ण करून मर्धत कालवून ढोळ्यांत
करावें. येणेंकरून पाण्याचे रोग व अमरोग, तिमिर, काचचिद्द, फुल्ले हे रोग दूर होतात.

फुल्ले दूर होण्याविषयीं रसक्रिया.

वत्तमरोगसंयुक्तोदुख्यःकर्पूरजःकणः ॥ ३९ ॥ निममंजनतोहंति कुसुमंचद्विमासिकम् ॥
चिकांत कापूर वांटून ढोळ्यांत अंजन केलें असतां दोन महिन्यांचें फुल्ल असलें
लवकर दूर होतें.

जनम् ॥ २६ ॥ तिमिरमांसवृद्धिचकाचंपटलमर्बुदम् ॥ रात्र्यपंधवार्षिकंपुष्पवर्तिप्रदो
दयाजयेत् ॥ २७ ॥

शंखनाभि १ वेहळ्याचे फळाचे आतली बी २ हिरहे ३ मनशाळ ४ पिंपळी
मिच्ये ६ कोष्ठ ७ वेखड ८ हीं आठ औषधें समभाग घेऊन शेळीचे दुधांत बारीक
जव प्रमाण गोळ्या वार्ति.सारख्या लांबे ह्या करव्या ह्यास चंद्रोदयावार्ति असे नाव
नंतर एक गोळी रेणुकेचे बीडतकी पाण्यात उगाळून होळ्यात अंजन करावें ॥
तिमिर, मांसवृद्धि, काचबिंदू, पटलगत रोग, अर्बुद, रातांधळें व एक वर्षाचें फुल, हे
दूर होतात

फुलें भूर इत्यादिक रोगांवर लेखनीवर्ति

पलाशपुष्पस्वरसैवेंद्रुशःपरिभाविता ॥ वरंजबीजवार्तिस्तुशुक्रादीन् शस्त्रवह्निसेत २८
करंजाचे चियाचें चूर्ण करून पळसाचे फुलाचा रस काढून त्या चूर्णाला त्या रस
बहुत वेळ पुटे देऊन बारीक खलून वार्ति.सारख्या लाचट गोळ्या बांधव्या. नंतर
गोळी पाण्यात उगाळून होळ्यात अंजन करावें. तेंपेंकरून शुक्र क्षणजे फुलें आदिशब्द
करून मांसवृद्धि भूर इत्यादिक रोग शस्त्रांनं कापून काढिल्या.सारखे दूर होतात

दुसरा प्रकार

समुद्रफेनासिधूतधशंखदक्षांडवल्पलैः ॥ शीशुबीजपुतेर्वतिःशुक्रादीन् शस्त्रवह्निसेत २९
समुद्रफेण १ सैधव २ शंख ३ कोंबळ्याचे अंळाचे वरची टरफळें ४ शेवग्याचें बीज
५ हीं पाच औषधें समभाग घेऊन पाण्यात वांटून वार्ति.सारखी लाचट गोळी करावी
आणि होळ्यात अंजन करावें तेंपेंकरून फुलें भूर इत्यादिक रोग शस्त्रांनं कापून काढिल्या
सारखे दूर हेत.त

लेखनीदंतवर्ति

दत्तैर्दतिवराहोद्गोह्य.जसरोद्भवैः ॥ शंसमुक्तांभोधिफेनपुतेःसर्वैर्विचूर्णितैः ॥ ३० ॥
दंतवर्तिःकृताश्रृणाशुक्राणांनशिनीपरा ॥

हत्ती, हुकर, उंट, बॅल, घोडा, बोकड आणि गाढव याचे दांत, शस्त्र, मोती व
समुद्रफेण या सान्याचें चूर्ण करून पाण्यात खलून वार्ति.सारखी गोळी करावी या गो
ळीला दंतवर्ति क्षणतात नंतर ती गोळी पाण्यात उगाळून होळ्यातील फुलें दूर होण्यावि
षयी अंजन करावें

तत्रा दूर होण्याविषयी लेखनीवर्ति.

नीलोत्पलंशिशुबीजनागकेशरवंतपा ॥ ३१ ॥ एतत्पल्पैःकृतावार्तिरनिलद्रांविनाशयेत् ॥
निळें कमळ, शेवग्याचें बीज व नागकेशर हे तीन याने समभाग घेऊन पाण्यात
खलून लावे ही गोळी करून पाण्यात उगाळून होळ्यावर झापट परते ती दूर होण्यावि
षयी अंजन करावें

गुळवेलीचा अगरस १ कर्ष प्रमाण काढून त्यांत मध व सैधव एकेक मासा घालून चा-
मर्दन करून ढोळ्यांत अंजन करावें. तेणेंकरून पिल्लर्म तिमिर काचविंदु कंडू लिंगनाश
ढोळ्याचे पांढरे जाग्यावरील व काळे घुबुळावरील हे सर्व रोग दूर होतात.

भंजनविषयी पुनर्नवेची अनुपाने.

दुग्धेनकंडूसौद्रेणनेत्रस्त्रावंचसर्पिषा ॥ पुष्पतैलेनतिमिरंकांजिकेननिशांधताम् ॥५० ॥

पुनर्नवाजयेदाशुभास्करस्तिमिरंपथा ॥

पुनर्नवा दुधांत उगाळू ढोळ्यांत अंजन केलें असतां ढोळ्यांची कंडू दूर होते. मधांत
घगळून अंजन केलें असता नेत्रस्त्राव दूर होतो. तुपांत उगाळून अंजन केलें असतां फुलें
जातात. तेलात उगाळून अंजन केलें असतां तिमिर जातें. कार्जित उगाळून अंजन केलें
असता रातांधळें दूर होतें. याविषयीं दृष्टांत, सूर्य जसा काळोखाचा लवकर नाश करितो
बशी ही पुनर्नवा अनुपानाचे भेदेंकरून हे सर्व रोग दूर करिते.

नेत्रस्त्रावावर रोपणी रसक्रिया.

बन्बूलदलनिःकाथोलेहीभूतस्तदंजनात् ॥ ५१ ॥ नेत्रस्त्रावंचपत्येपमधुक्तोनसंशयः ॥

बामुळीचे पानांचा काढा लेहीभूत झणजे घण होईतोपर्यंत करून त्यांत थोडी मध घा-
ळून ढोळ्यात अंजन करावें. तेणेंकरून नेत्राचे ठायीं जो जलस्त्राव होतो तो खचित दूर होतो-
दुसरा प्रकार.

हिज्जलस्यफलंघृष्टापानीपेनित्पमंजनम् ॥५२ ॥ चक्षुःस्त्रावोपशांत्यर्थकार्यमेतन्शौषधम् ॥
हिंणवेटाचें फळ पाण्यात उगाळून नेत्रस्त्राव दूर होण्याविषयीं नित्य ढोळ्यात अंजन

करावें.

नेत्र प्रसन्न होण्याविषयीं स्नेहनीरसक्रिया

कतकस्यफलंघृष्टामधुनानेत्रमंजयेत् ॥ ५३ ॥ ईषत्कर्पूरससितंस्पृतंनेत्रप्रसादनम् ॥

निर्मळीचें फळ मर्थांत उगाळून त्यांत थोडा कापूर मिश्रित करून नेत्र प्रसन्न होण्या-
विषयीं अंजन करावें.

शिरोत्यात रोगावर अंजन

सर्पिःसौद्रचांजनंस्यात्शिरोत्यातस्यशांतये ॥ ५४ ॥

तूप व मध हीं एकत्र करून याचें ढोळ्यांत अंजन करावें, तेणेंकरून नेत्ररोगामध्ये शि-
रोत्यात रोग आहे तो दूर होतो.

आधळपण दूर होण्याविषयीं रसक्रिया

कृष्णसर्पवसाशंस्रःकतकाफलमंजनम् ॥ रसक्रियेपमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ५५ ॥

काळे सर्पांची वसा झणजे मासस्नेह, शंस्र व निर्मळीचें बीज हीं तिन्ही एकत्र राळून
ढोळ्यात अंजन करावें. येणेंकरून आधळे मनुष्याला लवकर दिसूं लागतें.

लेखन चूर्णांजन

दक्षांडत्वकशिलाकाचेः शंस्रचदनगीरकैः ॥ द्रवैरंजनयोगोपुष्पार्मादिविलेखनः ५६

फार झोप येते ती दूर होण्याविषयी लेखना रसक्रिया.

बालालासेवृष्टैर्मरिचैर्नैत्रमंजयेत् ॥ ४० ॥ अतिनिद्राशमयाति तमःसूर्योदयेविनम् ॥
मध व घोड्याची लाळ या दोहोंत मिऱ्यें वांटून फार झोप येत्ये ती दूर होण्याविषयी
होळ्यांत अंजन करावें. याविषयी दृष्टांत, सूर्योदय झाला असतां जसा अंधार दूर होतो
तशी या अंजनेकरून झोप लवकर दूर होत्ये.

डोळ्यांवर झांपड पडते ती दूर होण्याविषयी रसक्रिया.

जातीपुष्पमवालंचमरिचं कटुकीवचा ॥ ४१ ॥ सैधवंवास्तमूत्रेणपिष्टंतद्रांघ्रमंजनम् ॥
जाईचीं फुलें, तिचे अंकूर आणि मिऱ्यें, कटुकी, वेखंड व सैधव हीं औषधें समभाग
घेऊन बोकडाचे मुतांत वांटून होळ्यांत झांपड पडत्ये ती दूर होण्याविषयी अंजन करावें.
सन्निपातावर लेखनी रसक्रिया.

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैधवैः ॥ ४२ ॥ अंजनंस्पात्मबोधापसंरसौनशिलावचैः ॥
शिरिस १ पिंपळी २ मिऱ्यें ३ सैधव ४ लसूण ५ मनशीळ ६ वेखंड ७ हीं सात
औषधें समभाग घेऊन गोमूत्रांत वांटून सन्निपातापासून जी संज्ञा नष्ट होत्ये ती दूर होऊन
अनुप्य सावध होण्याविषयी हें होळ्यांत अंजन करावें.

दाहादिकांवर रसक्रिया

दावीपटोलमधुकंसनिंबपन्नकोत्पलम् ॥ ४३ ॥ मपौंढरीकंचैतानिपचेत्तोपेक्षतुगुणे ॥
विपाच्यपादशोपंतुशृतनीत्वापुमःपचेत् ॥ ४४ ॥ शीते तस्मिन्मधुसितांदद्यात्पादां-
शकान्तरः ॥ रसक्रियेपादाहाधुरक्तरागरुजोहरेत् ॥ ४५ ॥

दारुहळद १ पटोळ २ ज्येष्टीमध ३ कडुनिंब ४ पन्नकाष्ठ ५ कमळ ६ पांढरकमळ ७
हे सात वाने समभाग घेऊन थोडे कुटून त्यांत पाणी त्या औषधांचे चांपट घालून चवथा-
हिससा पाणी राहो तोपर्यंत काढा करावा. नंतर तो काढा गाळून फिरून घण होई तोपर्यंत
कडवून घट करावा. नंतर त्यांत त्याचे चवथाई मध व खडीसाखर घालून होळ्यांत अंजन
करावें. येणेकरून दाह, साव, रक्तविकारानें होळ्यांना रात येतो तो रोग दूर होतो.

होळ्याच्या पापण्यांचे केश घेण्याविषयी व कंडू इत्यादिकांवर रोपणी रसक्रिया.

रसांजमंसर्जरसोजातीपुष्पमनःशिला ॥ समुद्रफेनांलवणंगैरिचंमरिचानिच ॥ ४६ ॥
एतत्समांशंमधुनापिट्टामक्लिन्नवर्मनि ॥ अंजनंक्लेदकंडूघ्नंपक्ष्मणांचमरोहणम् ॥ ४७ ॥
रसांजन १ राळ २ जाईचीं फुलें ३ मनशीळ ४ समुद्रफेण ५ सैधव ६ गेरू ७ मिऱ्यें
हे आठ वाने समभाग घेऊन चूर्ण करून मर्थांत वांटून होळ्यांत अंजन करावें. तणेकरून
पापण्यांचे रोग मध्ये उल्किष्ट वर्मरोग आहे तो व होळ्यांचा चिकटपणा व कंडू हे रोग दूर
होतात व पापण्यांचे केश झडून गेले असतां ते फिरून येतात.

निमिषादिक रोगांवर रोपण रसक्रिया

गुडूचीम्बरमःकर्पःशोऽद्रस्पान्नापकोन्मितम् ॥ सैधवंसौद्रतुन्व्यंस्पात्मवंमेकत्रमदंपेत् ॥ ४८ ॥
अंजपन्नपन्तेनपिष्टामंतिमिरंजयेत् ॥ काचकंडूद्विगनाशंशुक्रप्यगतागदान ॥ ४९ ॥